

PROMENE

Postjugoslovenski
prostor tri
decenije kasnije

PROMENE

Postjugoslovenski prostor
tri decenije kasnije

IZDAVAČ

Institut društvenih nauka
Beograd, 2024

ZA IZDAVAČA

dr Goran Bašić

UREDNIK

Goran Bašić

RECENZENTI

Prof. dr Sonja Tomović Šundić

Prof. dr Miran Komac

dr Predrag Petrović

ISBN 978-86-7093-275-3

PROMENE

Postjugoslovenski prostor
tri decenije kasnije

UREDNIK

Goran Bašić

SADRŽAJ

- 6**
Goran BAŠIĆ
**O srećnim društvima
i promenama koje sreću kvare
Umesto predgovora**
- 16**
Vesna GOLDSVORTI
**O istom: Tranzicija kao
permanentno stanje**
- 20**
Aleksa ĐILAS
Promene i prošlost
- I**
**LEVIJATAN I HOMO
BALCANICUS**
- 26**
Dejan JOVIĆ
**Peterostruka tranzicija na
Zapadnom Balkanu**
- 42**
Šaćir FILANDRA
Bosna i Bošnjaci izvan Jugoslavije
- 56**
Ana ČUPESKA
**Makedonski demokratski (dis)kontinuitet
(postjugoslovenski pregled)**
- 70**
Mitja ŽAGAR
**Pomračenje svetle budućnosti:
Nekoliko misli o sadašnjosti i
budućnosti *levice* (u 20 teza)**
- II**
**DRŽAVA BLAGOSTANJA
vs. NEOLIBERALIZAM**
- 86**
Marjan SVETLIČIČ
**Tranzicija sa aspekta države blagostanja
i liberalizma: slučaj Slovenije**
- 106**
Vančo UZUNOV, Biljana PETREVSKA
**Generalne promene u ekonomskom
sistemu Severne Makedonije u
toku tri decenije samostalnosti**
- 116**
Fikret ČAUŠEVIĆ
**Finansijska nejednakost i
održivost države blagostanja:
svijet i zemlje bivše SFRJ**
- 134**
Gordana ĐUROVIĆ
**Tri decenije tranzicije u Crnoj Gori:
ekonomski aspekti i periodizacija**
- 146**
Milica UVALIĆ
**Ekonomske promene u regionu
Zapadnog Balkana i Srbiji**
- 162**
Sanja FILIPOVIĆ
**Efekte tranzicije na blagostanje i
nejednakost u zemljama bivše SFRJ**

**III
SVET OKO NAS**

184
Rastko MOČNIK
Promene, krize i rat

200
Slavo KUKIĆ
Etnonacionalizam – najkancerogenija
prijetnja Bosni i Hercegovini
kao državi i društvu

212
Rubin ZEMON
Severna Makedonija, zemlja
velikog društvenog diverziteta,
kontraverzi i izazova

226
Suzana IGNJATOVIĆ
Postsocijalistička Srbija
između retradicionalizacije
i refleksivne modernizacije

238
Danijela VUKOVIĆ ČALASAN
Romi i Egipćani u Crnoj Gori: Izvan
društveno-ekonomske i političke arene

**IV
ŽIVOT JE TOK**

254
Čedomir ČUPIĆ
Vrednosti i promene političkog
i društvenog poretka

280
Lino VELJAK
Promjene u vrijednosnim
orijentacijama u Hrvatskoj

288
Petar ATANASOV
Društveni konflikt između
države i društava

302
Renata SALECEL
Pravo na apatiju?

314
Zlatiborka POPOV MOMČINOVIĆ
Društvo Bosne i Hercegovine
u vrednosnom ogledalu

328
Milica JOKOVIĆ PANTELIĆ, Vladimir MENTUS
Vrednosne orijentacije u
postsocijalističkoj Srbiji
– zakasnela modernizacija?

GORAN BAŠIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

O srećnim društvima i promenama koje sreću kvare

Umesto predgovora

Sažetak

Šta je srećno društvo? Da li je Jugoslavija bila srećnije društvo od društava koja su nastala na njenom prostoru? Kakav je bio položaj društvenih nauka, naučnika i Instituta društvenih nauka u raspodeli jugoslovenske i postjugoslovenske sreće? Ovo su osnovne dileme kojima se bavim u ovom radu – predgovoru. Ne postoji ambicija da odgovorim na postavljena pitanja, ali namera je da podstaknem razmišljanje o tome da li bi kapacitet jugoslovenske države, da je odolela izazovima nastalim neposredno nakon dekonstrukcije mita o „Gvozdenoj zavesi“, da odgovori izazovima doba u kojem liberalizam gazi gvozdanim hodom bio veći od mogućnosti država nastalih na njenom prostoru da to čine.

Cljučne reči: Postjugoslovenski prostor, društvene nauke, sreća, konferencija

„Nadajte se srećnom događaju, ali biće šta će biti“.

Ukročena goropad, Vilijem Šekspir (William Shakespeare)

7

1. Zašto smo razgovarali o promenama u postjugoslovenskom prostoru?

Zbornik radova „Promene“ rezultat sadrži priloge učesnika sa istoimene međunarodne konferencije koja je održana od 27. do 29. oktobra 2022. godine povodom obeležavanja 65 godina rada Instituta društvenih nauka. Pozivu Programskog odbora¹ da učestvuju u radu Konferencije odazvalo se dvadeset sedam naučnika i naučnica iz država nastalih na jugoslovenskom prostoru, a pored njih, o tome koliko su se promenila naša društva i pogledi na prošlost, savremenim prilikama i izazovima budućnosti govorili su i akademik Vladimir Kostić, književnica Vesna Goldsvorti, pesnik Gojko Božović, esejista Aleksa Đilas i profesor Darko Suvin, jedan od najinteresantnijih teoretičara naučne fantastike, koji je, između ostalog, napisao

¹ U radu Programskog odbora učestvovali su: akademik Vladimir S. Kostić, tada predsednik Srpske akademije nauka i umetnosti, akademik Ivo Cvitković, Akademija nauka i umjetnosti BiH, akademik Dragan Vukčević, predsednik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti, prof. dr Sonja Novak Lukanović, direktorka Instituta za nacionalna pitanja iz Ljubljane, prof. dr Vesna Rijavac, Pravni fakultet Univerzitet u Mariboru, prof. dr Goran Ilik, Pravni fakultet Univerzitet u Bitolju, prof. dr Dejan Jović, Fakultet političkih znanosti Univerzitet u Zagrebu, prof. dr Ružica Jakešević, Fakultet političkih znanosti, Univerzitet u Zagrebu, dr Goran Bašić, direktor Instituta društvenih nauka u Beogradu i saradnici Instituta: dr Suzana Ignjatović, upravnica Centra za sociološka i antropološka istraživanja, dr Dijana Vukomanović, dr Milica Joković, dr Sanja Filipović, dr Vesna Lukić, članica Upravnog odbora Instituta i dr Predrag Milidrag. Pored Programskog odbora na pripremama Konferencije su aktivno radili i članovi i članice Organizacionog odbora: dr Milica Joković, Nataša Jevtić, Dijana Arsenijević, Pavle Pavlović, Dušica Kovačević i Marko Galjak.

upečatljivu i inspirativnu studiju „Samo jednom se ljubi“ (Suvin, 2014), o uzrocima raspada Jugoslavije, koju toplo preporučujem za čitanje, naročito onima koji veruju da su vrednosti u kojima živimo najviše dostignuće.

Cilj konferencije je bio da se tok promena prati u periodu od raspada Jugoslavije do savremenog doba u četiri tematske oblasti: politika, društvo, privreda i vrednosti. Politički aspekti promena su razmatrani u sesiji pod nazivom *Levijatan i Homo Balcanicus* u kojoj su govorili: Dejan Jović, Šaćir Filandra, Srđan Darmanović, Ana Čupevska Stanishkovska, Ognjen Pribičević i Mitja Žagar. Sledeća sesija u kojoj je reči bilo o ekonomskim promenama održana je pod nazivom *Država blagostanja vs. Neoliberalizam*. U njoj su interesantnu raspravu vodili: Marjan Svjetličič, Vančo Uzunov, Biljana Petrevska, Fikret Čaušević, Josip Tica, Gordana Đurović i Milica Uvalić. Treća celina konferencije *Svet oko nas* bila je posvećena razmatranju društvenih promena i u njoj su interesantna izlaganja imali: Rastko Močnik, Slavo Kukić, Rubin Zemon, Suzana Ignjatović, Hrvoje Jurić i Danijela Vuković Čalasan. Najzad, poslednja celina *Život je tok* bila je posvećena promenama vrednosti u postjugoslovenskom prostoru o čemu su govorili: Čedomir Čupić, Lino Veljak, Sonja Tomović Šundić, Petar Atanasov, Renata Salecl i Zlatiborka Popov Momčinović.

Pripreme skupa su trajale skoro dve godine i za to vreme o sadržaju rasprave vođeni su razgovori sa kolegama u Beogradu, Ljubljani, Zagrebu, Podgorici, Sarajevu i Skoplju, pročitana je opširna literatura napisana o Jugoslaviji, a naročito ona koja se odnosi na period nakon njenog raspada. Uprkos solidnoj pripremi i osmišljenom programu, nekolicina naučnika i naučnica koju smo želeli za sagovornike nisu mogli da se odazovu pozivu. Njima je nakon održavanja Konferencije otvoren prostor za razgovor na tribinama: „Levica“, na kojoj je tokom 2023. godine održano dvanaest razgovora o vrednostima savremene evropske levice i „Jugoslavija“ koja je u toku, i na kojoj je predviđeno deset razgovora o vrednostima i problemima njihovog održanja u jugoslovenskoj državi. Interesantno je da smo na Konferenciju pozvali i nekoliko mlađih intelektualaca i intelektualki koji angažovano pišu, istražuju, snimaju filmove o savremenom svetu koji je, ako se vodimo zakonima logike, kontinuum pređašnjih promena. Na žalost, svi su bez puno razmišljanja odbili da nam se pridruže i razgovaraju, a njihovi pogledi i mišljenja su nam bili važni jer smo očekivali odgovore savremenih generacija intelektualaca na pitanja za kojima smo tragali organizujući Konferenciju. Ne možemo a da se ne zapitamo: da li su ovi mlađi, talentovani, pametni ljudi odbili razgovor jer imaju „pametnija“ posla ili smo ih razočarali, ostavili im svet opterećen nepravdama, ophrvan isključivošću, zasnovan na floskulama i licemerju... Odgovor na to ćemo dobiti pažljivo čitajući njihove radove i knjige, gledajući filmove koje budu snimili, pažljivo slušajući šta govore.

Konferencija je održana 28. i 29. oktobra 2022. godine u prostorijama Instituta društvenih nauka, osim svečanog otvaranja koje je upriličeno u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti. Razgovor na Konferenciji je sve vreme imao naučni karakter, a razlike u mišljenjima su bile povod za interesantnu i inspirativnu raspravu. Izlaganja su sadržala različite poglede na protekle događaje, vreme i njihov uticaj na savremeni život i projekcije budućnosti i većina od njih su argumentovana činjenicama i dobro promišljena. Bilo je i provokativnih stavova, ali i nedorečenih misli i otvorenih pitanja koja su kreirala prostor za nove razgovore i promišljanja. Takav duh je zadržan i u Zborniku i nisam siguran da ćemo se lako suzdržati od kritičkih viđenja pojedinih ideja i stavova u objavljenim radovima. Takve utiske i zapažanja su imali recenzenti koji su ukazali na ukupnu vrednost Zbornika i preporučili ga za

objavljivanje, ali su i iskazali određene primedbe i uputili sugestije na stavove pojedinih autora. Sa dobrim delom primedbi recenzenata sam saglasan i imao bih da im dodam i neka lična zapažanja, ali sam se, vođen logikom da su radovi posvećeni promenama u osetljivom političkom, socijalnom i ekonomskom prostoru koji je opterećen različitim vrednostima iz čega proizilaze i različiti pogledi, odlučio da za štampu odobrim radove upravo onakve kakve su ih autori napisali. Suzdržao sam se od potrebe i uredničkog prava da zahtevam promene u radovima posvećenim promenama. Mislim da je, uprkos što izuzetno cenim mišljenja i trud recenzenata da doprinesu naučnoj čistoti i čestitosti, to ispravno jer kada razmišljamo o životnim tokovima koji dramatično menjanju naše živote, kako je to, ne samo u poslednje tri decenije, bilo na (post)jugoslovenskom prostoru, imamo pravo na lično mišljenje, na zabludu, na to da prigovorimo, makar i neosnovano...

Kritike uredničkoj odluci će uslediti, ali donoseći je imao sam u vidu više posrednih i neposrednih okolnosti koje su uticale na sadržaj priloga. Prvo, Programski odbor, čijim sam aktivnostima rukovodio, se izborom teme koja kod mnogih ljudi na postjugoslovenskom prostoru izaziva snažne emocije i oko koje još uvek postoji ogromna konfuzija u interpretaciji događaja koji su pratili njen raspad, opredelio za otvoren i autonoman pristup promišljanju postjugoslovenskih promena. Zbornik sam doživeo kao rezultat razgovora u jedinstvenoj plodnoj i inspirativnoj atmosferi i otvorenom razgovoru tokom Konferencije i smatram da su autori zadržali takav pristup i u priložima koje su poslali. Treće, ne bi trebalo smetnuti s uma da je održavanje skupa, pored naučnog, imalo i svečarski karakter jer je jedan od ciljeva bio da se obeleži šezdeset pet godina rada Instituta društvenih nauka i da se ukaže na značaj delovanja generacija naučnika koje su decenijama uobličavale naučni i društveni identitet Instituta, ali i jugoslovenskog i srbijanskog društva. Četvrto, među autorima postoje značajne razlike u odnosu na metode nauka kojima se bave, izvore saznanja, načine saopštavanja ideja i zaključivanja. Sve to uticalo je na odluku da Zbornik objavimo u integralnoj verziji radova koji su pretrpeli samo neophodne redaktorske intervencije.

2. Uticaj promena na Institut društvenih nauka

Pomenuo sam da je konferencija održana povodom obeležavanja šezdeset pet godina rada Instituta koji se od osnivanja suočavao sa izazovima svakolikih promena kojima je odolevao i opirao im se, prilagođavao im se i prihvatao ih. Međutim, istorija, rad i položaj Instituta upečatljivo ukazuju na promene s kojima se suočavalo jugoslovensko i srbijansko društvo od kraja pete decenija XX veka do savremenog doba. Poslednje tri decenije političkih i ekonomskih promena ostavile su obeležja u nauci, naročito u društvenim naukama, koje s manje ili više uspeha nastoje da se odrede prema čestim i zahtevnim promenama društvenih vrednosti.

Institut je osnovan 1957. godine sa idejom osnivača da postane „jugoslovenski“, „crvena akademija“, odnosno da teorijski i idejno osnaži razvoj „jugoslovenskog puta“ u socijalizam. To se, međutim, nije dogodilo jer je Institut umesto jedne od „državne ideološke radionice“ postao naučni institut, u kojem su traganje za istinom i naučna kritika postale osnovne vrednosti. Daleko od toga da se saradnici Instituta nisu suočavali sa različitim izazovima koji su im zavodljivo nudili da zažmure na stvarnost i otvore šake za pregršt darova, ali činjenica da je šest godina po osnivanju upravnik institutskog centra za filozofiju dr Andrija Krešič

napisao, Institut interno objavio, a vlast javno zabranila, monografiju „Političko društvo i politička mitologija“, jednu od prvih jeretičkih knjiga u ranoj fazi jugoslovenske naučne misli kojom se razobličavala priroda totalitarizma u socijalizmu (Jakšić, 2018), ukazuje na to da je Institut bio sigurna kuća naučnoj istini. Krešičeva knjiga ne samo što je bila vesnik promena koje su nakon 1968. godine postale izvesne, već je potvrdila mnogo puta proživljenu situaciju da se istina ne kroti nikako, a pogotovo ne strogošću, ni danajskim darovima.

Istovremeno, tadašnja generacija naučnika unosi u Institut duh naučnih promena koje su podstakle savremena promišljanja i pristupe u društvenim naukama u Jugoslaviji: Miloš Macura organizuje prva istraživanja stanovništva, pokreće istoimeni časopis, a Firdus Džinić, Rudi Supek i Ljiljana Bačević ustanovljavaju metodologiju i naučnu infrastrukturu za istraživanja javnog mnjenja koja se smatraju pionirskim poduhvatom u društvenim naukama u Jugoslaviji.² U to vreme u Institutu je svoj plodni naučni rad počeo profesor Đuro Šušnjić koji, prisećajući se toga doba piše: „Bilo je to mesto susreta različitih ljudi, ideja, verovanja, vrednosnih sistema, tradicija i kultura. Niko od nas nije obraćao pažnju na to što smo bili podeljeni na odeljenja za istoriju, ekonomiju, sociologiju, demografiju, političke nauke, filozofiju [...]. Mogu reći da su to bile moje najplodnije godine, godine učenja, u uslovima koji su omogućavali pun duhovni rast i razvoj. Bila je to podsticajna sredina, jer smo se svaki dan susretali, pitali, odgovarali, razgovarali, spremali i davali ispite“ (Šušnjić, 2023: 12).

Institut je u to vreme organizovao nastavu na poslediplomskim studijama i bio je izvorište nastavnika za fakultete društvenih nauka u svim jugoslovenskim akademskim centrima, naročito na Univerzitetu u Beogradu. Najzad, uspostavljene su funkcionalne veze između društvenih nauka i „javnih politika“ koje su snabdevane metodološki ispravno prikupljenim, verifikovanim podacima, analizama, planovima, strategijama i ocenama uspešnosti. Sve to, nakon burnih promena od osme decenije XX veka je nestalo i nalazi se na listi strateškog razvoja društvenih nauka u XXI veku.

Duh opštih društvenih i političkih promena u Institutu nagovešten je 1981. godine uključivanjem u njegov rad sedmoro nastavnika³ koji su 1975. godine odstranjeni iz nastave na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Većini od njih je bila prijemčiva praxisovska kritika socijalizma i društvenog razvoja i zagovaranje suštinskih promena unutar socijalističkog društva, što je stvorilo primamljiv intelektualni prostor za saradnike među kojima su bili: Vesna Pešić, Laslo Sekelj, Božidar Jakšić, Zoran Đinđić, Vojislav Koštunica, Kosta Čavoški i drugi. Istini za volju, povratak u Institut Ljubomira Tadića, budućeg akademika Srpske akademije nauka i umetnosti kao i dolazak profesora Dragoljuba Mićunovića, za kojeg se najčešće dovode u vezu delatnosti pomenute grupe naučnika, je bio planski i usledio je zbog pritiska međunarodne zajednice na vlasti da reše problem njihovog nezakonitog višegodišnjeg udaljavanja iz nastave i marginalizovanja u društvenom životu zemlje. Pokazaće se da su njihova energija i naročito političko delovanje i ambicije

² O osnivanju, radu i prilikama u Institutu društvenih nauka objavljen je 2022. godine tematski zbornik *Od crvene akademije do instituta od nacionalnog značaja* u kojem je niz zanimljivih manje poznatih detalja iz istorije i savremenog rada Instituta.

³ Dragoljub Mićunović, Zagorka Golubović, Mihajlo Marković, Svetozar Stojanović, Ljuba Tadić, Nebojša Popov, Mihajlo Đurić. Iz nastave je tada odstranjen i mr Trivo Inđić, ali on nije bio među nastavnicima koji su uključeni u rad Instituta društvenih nauka.

bile neočekivana i presnažna promena za institutski život ukorenjen u ustaljenim rutinama. Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka se 1992. godine izdvaja u samostalni Institut koji od tada gaji osoben i preko potreban identitet u našim društvenim naukama. Pomenimo i to da je 1969. godine iz Instituta izdvojeno njegovo Odeljenje za istorijske nauke iz kojeg je formiran Institut za savremenu istoriju (Pavlović, 2022: 68–73). Uticaj Instituta društvenih nauka na promene u naučnom sistemu i društvu je imao značaj u jugoslovenskoj zajednici ne samo kroz pomenuta i druga istraživanja, već i kroz deseminaciju znanja i ideja na brojnim univerzitetima, a naročito namenskim istraživanjima, koja su bila od značaja za javne politike.

Raspad Jugoslavije je uslovio dramatične promene od kojih se društvene nauke još uvek nisu oporavile. Institut je izgubio status univerzitetskog centra, razorena je kako infrastruktura za sprovođenje empirijskih istraživanja i ispitivanja javnog mnjenja, tako i ukupna infrastruktura za naučnoistraživački rad. Uprkos nastojanjima da se nauka reformiše u skladu sa evropskim naučnim politikama, društvene nauke u Srbiji, ali i u postjugoslovenskom regionu ostaju skrajnute bez realnog uticaja na društvene promene i promene u javnim politikama. Veze među naučnim institutima i akademskim centrima se obnavljaju, štaviše, mnoge od njih nikada nisu bile prekidane, ali ne bi trebalo zatvarati oči pred prikrivenim i otvorenim preprekama koje se toj saradnji postavljaju. Naučne slobode nisu fundamentalno ugrožene, daleko od toga, ali ne možemo reći ni to da postoji potpuno otvoren, prošlostu i vrednostima koje su iz nje proizilazile, nezavisan prostor za institucionalnu saradnju u društvenim naukama na posjugoslovenskom prostoru.

Istovremeno, društvenim naukama je zavladao logika kompetitivnosti i ocenjivanje naučnih rezultata na osnovu kriterijuma koje su nametnuli tehnološki razvoj i zahtevi za inovacijama. U društvenim naukama je ta logika i metodologija teško ostvariva, pod uslovom da ne bude na štetu kvaliteta naučne produkcije. Kvazi-nauka i medijska nauka potiskuju fundamentalna istraživanja u društvenim naukama koja su, kao i u prirodnim naukama, zasnovana na činjenicama i istini. Taj sukob između, sa jedne strane, metodološke čistoće i traganja za naučnom istinom i sa druge strane, zahteva i tempa koje nameće savremeni razvoj i njemu neodvojive promene društvenih vrednosti koje streme površnosti i dekonstrukciji tradicionalnih socijalnih kategorija (demokratija, vladavina prava, država blagostanja, obrazovanje...), obeležja su savremenih promena u kojim Institut društvenih nauka nastoji da zadrži svoj identitet.

Početak 2022. godine Institut je na osnovu postignutih i kvantifikovanih naučnih rezultata akreditovan kao ustanova od nacionalnog značaja za Republiku Srbiju. Baštinjenjem uspeha i koje su postigli naučnici i naučnice od 1957. godine, ali i savremenih rezultata koji su zasnovani na ravnoteži fundamentalnih i primenjenih istraživanja, jačanju naučnog podmlatka i ubrzanom uključivanju Instituta u evropski istraživački prostor, priznat je status koji podseća da vreme kriza i nezvesnih promena koje su obeležile istoriju Instituta, ali i država u kojima je radio, nisu bili nesavladiva prepreka za doseganje najviših ciljeva u nauci, zasnovanih na traganju za istinom, kao najvišom naučnom i ljudskom vrednošću.

3. Srećna društva postjugoslovenska?

Najzad, nekoliko reči o kontekstu i temi u okviru koje je Konferencija održana. Uprkos povremenim simpatičnim i pomalo romantičarskim aktivnostima koja bude sećanja na život u zajedničkoj zemlji, jasno je da je „projekat“ Jugoslavija - okončan. Ideja o obnovi jugoslovenske države nije politički izvodljiva, njenih pristalica je sve manje, i što je najvažnije, ne postoje razlozi zbog kojih bi se obnavljala zajednica koja se tokom svoje kratke istorije često suočavala sa izazovima dezintegracije. Kako se raspad Jugoslavije dogodio na način koji je produbio jazove između južnoslovenskih naroda teško je verovati u to da je ideja o reintegraciji Jugoslavije ostvariva. Štaviše, tri decenije nakon početka raspada, a dve nakon što je jugoslovenska država faktički prestala da postoji i dalje se raspravlja o statusu pojedinih njenih teritorija, što pre upućuje na dalje dezintegrativne procese nego na ideju o obnovi jugoslovenstva.

Ideja o snažnoj federalnoj državi, pretežno južnoslovenskih naroda, sposobnoj da odgovori na političke, ekonomske i druge izazove i da omogući skladan suživot etnički limitiranih grupa, ugasla je, po svoj prilici, još s nestankom straha balkanskih naroda od paternalizma istorijskih imperija. Ideja jugoslovenstva, nastala na idejama hrvatskog ilirskog pokreta i Jana Kolara (Ján Kollár) o kulturnoj povezanosti slovenskih naroda (Auty, 1951), nikada do kraja nije pretočena u održiv politički projekat. Jugoslovenstvo zasnovano na kulturnim i jezičkim bliskostima postalo je opterećujuće za južnoslovenske narode, pre nego što je ideja o državnoj i političkoj zajednici zaživela. Etnički i verski narcizmi su se pokazali vitalnim i razarajućim za kosmopolitsku prirodu države. Mnogi će, poput Lorensa Darela (Lawrence Durrell) reći da je reč o „Vulgariji – neopisivom mestu punom neopisivih ljudi“ i na taj način će doprinositi uvreženim mišljenjima o prostoru u kojem emocije i strasti vladaju nad pragmom.

Međutim, da li su evropski „kulturni“ narodi bili manje strasni i surovi 1572, 1618, 1863, 1914, 1941. godine? Vartolomejska noć, Tridesetogodišnji rat, Dansko-nemački sukob, Prvi i Drugi svetski rat su obilovali ogromnim ljudskim žrtvama i patnjama, bestijanostima, razaranjima, osvetama, a nisu ih prouzrokovali jugoslovenski ili drugi narodi sa Balkana.

Najzad, u literaturi i političkim razgovorima postavljaju se pitanja kakva je uloga drugih država i saveza u balkanskim stradanjima i podelama i koliko su centri političke moći van Balkana odmorili tome da jugoslovenski politički projekat opstane? (Chomsky, 1992; Caplan, 2005). Kada je reč o Jugoslaviji, pa i o Balkanu, nevinih nema. Taj prostor je nečista savest evropske političke istorije jer su nastajanje i opstanku Jugoslavije pogodovali izazovni geopolitički procesi koji su duboko ukorenjeni u interesima izvan njenog regiona. Na Balkan i Balkance (Homo Balcanicus) Evropljani su često gledali s izvesnim paternalizmom smatrajući ih kulturno inferiornim u odnosu na prosvetlene narode na zapadu Evrope (Goldsvorti, 1998). Takvi stavovi doprineli su, pored ostalog, i tome da se jugoslovenska država i ideja jugoslovenstva lako potisnu iz geopolitičkog okruženja na kraju XX veka kada je dekonstrukcija socijalističkih federacija prethodila jačanju savremenog evropskog političkog i ekonomskog modela integracije. Za razliku od drugih socijalističkih federacija čija dezintegracija je protekla bez oružanih sukoba, izlazak iz jugoslovenske zajednice je bio bolan, traumatičan sa posledicama po ljude i novonastale države. Različiti izvori ukazuju na 130.000 poginulih i preko 3.750.000 izbeglih i raseljenih ljudi, na teško nadoknadive ekonomske i privredne posledice,

devastiranu infrastrukturu i produbljeno nepoverenje među narodima koje je, u bivšoj zajedničkoj državi, barem simbolično povezivao kosmopolitski i humanistički slogan bratstva i jedinstva.

Međutim, nakon raspada jugoslovenske države, ostale su kulturne, porodične, prijateljske, susedske, ljudske veze koje su se pokazale otpornim pred tribalnim strastima, populističkim liderima i narodnim pokretima i najzad, pretencioznim i istoriji nedoraslim pseudoelitama. Ukoliko pažljivije pogledate registracije na savremenim ulicama u Beogradu, Zagrebu, Puli, Sarajevu, Ljubljani, Skoplju, Podgorici lako ćete uočiti brojna vozila iz država u regionu, u restoranima, u prolazu često se čuju različiti, a ipak veoma razumljivi govori. Iz različitih razloga, ljudi traže jedni druge uprkos tome što balkanski atavizmi i nacionalizmi nisu manje snažni nego krajem prošlog veka, kada su se svetla u balkanskoj krčmi pogasila, kako je slikovito na ratni metež asociirao jugoslovenski, mnogi će, s pravom, reći hrvatski, pisac Miroslav Krleža. Sada su nam razlike nekako manje važne nego što smo im pridavali značaja tokom života u zajedničkoj državi, možda baš zbog toga što smo ih preneglašavali i češće razgovarali o njima, a ređe o bliskosti. I nismo učili dovoljno od država i društava koja su uprkos dubokim verskim i etničkim podelama gradili duhovne i materijalne mostove koje ih spajaju u vrednostima. Vaspitani na Geteovoj zaostavštini da nauka i umetnost ne mogu biti usko patriotske nego da mogu napredovati u slobodnom i podržavajućem društvu države „stare“ demokratije u Zapadnoj Evropi su uprkos međusobnim verskim, etničkim, kulturnim različitostima uspostavile i neguju univerzalne veze i vrednosti koje su odolele različitim istorijskim izazovima. Mnogi će reći da postoje razlike između etničkih i građanskih država, balkanskog tribalizma, centralnoevropskih „kulturnih“ naroda i zapadnoevropskog egoizma i da one determinišu odnose među narodima i ljudima. I saglasićemo se, razlike u vrednostima postoje, ali nesporno je i to da su neke vrednosti univerzalne i da bez njihovog suštinskog prihvatanja nema ni kulturnog ni demokratskog razvoja. Jugoslavija, uprkos tome što je idejno i retorički bila zasnovana na humanističkim i prosvetiteljskim vrednostima, nije uspela da razvije preko potrebno poverenje među svojim narodima i etnijama.

Jugoslavije nema, projekat njene revitalizacije je nemoguć iz mnogo razloga, pored ostalog i zbog toga što je u izvesnom smislu političku i socijalnu funkciju koju je ona imala preuzela Evropska unija, ali ekonomska stabilnost, pitanja bezbednosti i potreba za rešavanjem niza drugih strateških regionalnih dilema nameću saradnju i kod radoznalih pobuđuju razmišljanja o tome šta bi bilo da je Jugoslavija opstala. Sigurno je to da ne bi bilo unesrećenih, stradalih, izbeglica, razdvojenih porodica, dramatičnih ekonomskih i političkih nestabilnosti i produbljivanja jaza između država sa ovog prostora i razvijenih zemalja, ostrašćenih nacionalizama i na njemu izraslih novih elita. Međutim, da je opstala Jugoslavija kakav oblik demokratije bi bio primeren postsocijalističkoj jugoslovenskoj državi? Kakva politička kultura i kakav politički sistem bi joj bili primereni? Da li bi njeni građani bili srećniji, bezbrižniji i bez potrebe za ekonomskim migracijama, koje su intenzivnije nego na početku dvadesetog veka? Najzad, jesu li postjugoslovenska društva srećna?

Neke odgovore verovatno nikada nećemo dobiti, ali o ishodima mogućnosti koje smo propustili možemo razmišljati. Najbolje bi bilo da to činimo bez strasti, nastojeći da uhvatimo duh vremena i vihore promena u kojima su Jugosloveni tragali za identitetom, državom, ispravljanjem istorijskih nepravdi. Zbornik „Promene“ je deo tog procesa.

LITERATURA

- Auty, R. (1951). Ján Kollár 1793–1852. *The Slavonic & East European Review*, 31(76), 74–91.
- Bašić, G. (ur.) (2022). *Od crvene akademije do instituta od nacionalnog značaja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Caplan, R. (2005). *Europe and the Recognition of New States in Yugoslavia*. Cambridge University Press.
- Chomsky, N. (1992). *What Uncle Sam Really Wants*. Odonian Press.
- Goldsvorti, V. (1998). *Izmeštanje Ruritanije – Imperijalizam mašte*. Beograd: Geopoetika.
- Jakšić, B. (prir.) (2018). *Andrija Krešić u svom i našem vremenu*, Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, M. (2022). Institut društvenih nauka jugoslovenska akademija društvenih nauka. U: Goran Bašić (ur.) (68–73). *Institut društvenih nauka od crvene akademije do instituta od nacionalnog značaja*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Suvin, D. (2014). *Samo jednom se ljubi*. Beograd: Roza Luxemburg Stiftung.
- Šušnjić, Đ. (2023). Sećam se. U: Č. Čupić (prir.) *Život za ideju: Misao i delo Đura Šušnjića* (str. 12). Beograd: Institut društvenih nauka.

Goran Bašić

On Happy Societies and the Changes that Spoil Happiness

Abstract

What is a happy society? Had Yugoslavia been a happier society than the societies that were created on its territory? What was the position of social sciences, scientists and the Institute of Social Sciences in the distribution of the Yugoslav and post-Yugoslav happiness? These are the main dilemmas that I deal with in this paper – preface. I have no ambition to answer these questions, but I intend to stimulate thinking about whether the capacity of the Yugoslav state, had it resisted the challenges that occurred immediately after the deconstruction of the “Iron Curtain” myth, to respond to the challenges of the age in which liberalism marches on with furious pace, would have been greater than that of the states that were created in its territory.

Keywords: post-Yugoslav space, social sciences, happiness, conference

VESNA GOLDSVORTI

O istom: Tranzicija kao permanentno stanje

„Jer sreća je lepa samo dok se čeka.“

Strepnja, Desanka Maksimović

Po književniku Alfonsu Karu, u Francuskoj ime nosi nekoliko ulica i jedna vrsta bambusa, ali ostaje zapamćen po aforizmu „Plus ça change, plus c'est la même chose“ („Što se stvar više menja, to je više ista“). Teško prevodiv a poznatiji od sopstvenog tvorca, izraz se toliko ustalio da su i u stranim jezicima dovoljne prve tri francuske reči da označe promene koje mogu izgledati i radikalno, ali koje u suštini potvrđuju *status quo*. Ova pesimistička fraza nije slučajno nastala 1849. godine, u senci evropskih nacionalnih revolucija.

Kada sam prihvatila poziv da učestvujem u uvodnom razgovoru skupa o promenama na teritoriji koju obuhvata benigni kliše „prostori bivše Jugoslavije“, prvo što mi je palo na pamet bilo je upravo *Plus ça change*. Sa jedne strane, tu su očigledna pomeranja: ratovi i raspad Jugoslavije, nastanak novih malih država, širenje NATO-a i Evropske unije i simultano stvaranje koncepta Zapadnog Balkana, odnosno, reorijentacija imaginarne mape poluostrva.

Sa druge strane, bez obzira na nove članske karte i fotogeničniju prezentaciju druge pa i treće generacije političkih lidera, u bivšim jugoslovenskim republikama i dalje dominiraju modeli mišljenja i predrasude iz devedesetih. Ni jedna od formalnih promena ne čini mi se kao suštinski preobražaj, sigurno ništa ravno kopernikanskim obrtima koje su predstavljale jugoslovenska ideja u drugoj polovini devetnaestog veka ili njena socijalistička preformulacija u dvadesetom.

Britanska književnica Rebeka Vest, autorka putopisa *Crno jagnje i sivi soko* (1941), možda najmonumentalnije knjige o Jugoslaviji nastale u kratkoj istoriji njenog postojanja, bila je obuzeta prirodom odnosa između malih zemalja i velikih carstava („zato što sam rođena kao građanin jednog od najvećih carstava koje je svet ikada video i odrasla kao njegov ogorčeni kritičar“). Materijal za svoju temu pronašla je upravo na Balkanu i to gotovo slučajno. „Zaljubila se u Jugoslaviju“, objasnila je, dok je razmišljala da li da se posveti suprotnom kraju kontinenta:

„Želela sam da napišem knjigu o Finskoj, koja predstavlja odličan primer malog naroda okruženog carstvima sa svih strana, pa sam naučila finski i pročitala jedan finski roman. U potpunosti se bavio biciklistima. Ali onda sam, posetivši Jugoslaviju, shvatila da je ona mnogo uzbudljivija, sa Austrijom, Rusijom i Turskom, pa sam pisala o njoj. Zaista sam neverovatno uživala tamo, bila sam oduševljena“.¹

¹ Iz intervjua sa Marinom Vorner (1985), moj prevod. Preneto iz poglavlja o Rebeki Vest u Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, New Haven: Yale University Press, 1998, str. 178.

Ujedinjenje Južnih Slovena predstavljalo je za Rebeku Vest najefektniji način da se izbegne marionetski položaj malih zemalja u odnosu na velike sile. I najvotreniji Jugosloven sigurno bi mogao da pronađe mane u ustrojstvu kako kraljevine tako i socijalističke Jugoslavije, ali teško je poreći logiku Vestove kada je reč o pritiscima velikih.

Bez obzira da li Jugoslaviju vidimo kao idealnu zajednicu ili kao istorijsku grešku, od početka njenog raspada do danas sasvim je lako uočiti interese njenih naslednica slabo skrivene retoričkim zavesama: kome odgovaraju a kome ne odgovaraju avnojevske granice, ko zastupa nacionalno homogenu državu unutar tih granica, ko ideal multikulturalnosti u službi sopstvene dominacije, a ko paradoksalnu mešavinu postnacionalnih principa i etničkih „ključeva“ za političke funkcije. Ako se kolektivno u nečemu napredovalo, onda je to možda najpre veština performansa, vladanje rečnikom ali ne i praksom tolerancije prema *drugome*, osim kada se *drugi* brojčano smanji do nivoa antropološkog kurioziteta.

„Najveći ljevičari su postali najveći desničari,“ izjavio je roker Džoni Štulić u jednom često citiranom intervjuu iz 1990, zamoljen da sumira prethodnu deceniju. „Četrdeset godina smo slušali zavijanje vukova, sada ćemo četrdeset godina slušati blejanje ovaca. I sad, što bih ja u svemu tome trebao raditi: da blekećem ili da zavijam?“²

Rođena sam 1961, šesnaest godina posle Drugog svetskog rata. Izgledao mi je dok sam odrastala već kao daleka prošlost. Mogućnost četrdesetogodišnjeg „blejanja ovaca“ činila mi se kao duboki pesimizam u vreme kada je intervju sa Štulićem objavljen; sada počinje da liči na optimizam.

Nema prostora da u kratkom osvrtu analiziram posledice devedesetih, osim da dodam da ih nisam bila pošteđena ni na drugom kraju Evrope – ako je Ujedinjeno Kraljevstvo Evropa. Osobina traumatskog događaja jeste da on u svesti traje kao zamrznuta, nerešena sadašnjost, večiti prezent. Povratak u situaciju traume nije povratak u racionalno sećanje već u nerešene prvobitne emocije. Taj večiti prezent devedesetih uočavam kod velike većine nas koji smo živeli kroz raspad Jugoslavije, bez obzira da li smo je ispratili sa radošću ili tugom.

Kontradiktorne i često arbitrarne principe jugoslovenskih naslednica zastupa i međunarodna zajednica, sve većim zamorom saosećanja i sve manjom dozom interesovanja za Balkan (kako se vidi već i po statusu njenih izaslanika) a bez obzira na pokušaje da se ono podgreje analogijama sa tekućim rusko-ukrajinskim sukobom. Jugoslovenska fatamorgana bratstva i jedinstva zamenjena je u decenijama tranzicije mnogo skromnijim idealom stabilnosti. Nisam politički analitičar ali jesam književnik pa mi se pred očima pojavljuje slika Balkana kao bicikla koji se može kretati napred samo u stanju balansa, ravnoteže, sa evropskom „šargarepom“ kao najefektnijim podsticajem za pomeranje s mrtve tačke. Pomišljam da bi iščitavanje Rebeke Vest bilo korisnije da je napisala knjigu o Finskoj.

² Johnny Štulić 1990. godine: Sad ćemo 40 godina slušati blejanje ovaca – Index.hr (preuzeto 28. II 2023).

ALEKSA ĐILAS

Promene i prošlost

Vreme u kome živimo doista je vreme promena. Jedne nas obrađuju, druge nas rastuže, treće zbune. Od njih učimo, zbog njih zaboravljamo. Pomažu nam i čine život lakšim, ali nas i ugrožavaju, plaše. Zaslužni smo za njih, krivi zbog njih. I saučesnici smo i žrtve. Promene je najčešće nemoguće zaustaviti, a uvek je teško uticati na njihov tok. I kada donose dobro, nije lako prilagoditi im se.

Promene se događaju pred našim očima, nemoguće ih je ne videti. Pošto zaokupljaju našu pažnju, zaboravljamo ono što se ne menja. A mnogo je toga što traje decenijama i određuje naš život, našu sudbinu. Kaže se da narodi, kada proučavaju vlastitu istoriju, valja da se posebno bave pogrešnim i lošim što su činili. Jer inače će te greške i grehove ponavljati. Ali, mi često znamo šta u prošlosti nije bilo kako treba, a ipak nastavljamo istim putem. Zašto? Jer je prošlost postala deo nas. Zato bismo morali da izmenimo sebe, u stvari da postanemo neko drugi, kako bismo mogli da delamo drukčije. To ne samo što je veoma teško, već često ni ne znamo kakav bi taj drugi valjalo da bude. I zato je prošlost ne samo naša sadašnjost već i naša budućnost.

Postmoderno doba je možda počelo u umetnosti i književnosti, u filozofiji i sociologiji. U savremenoj politici, međutim, nije ni na pomolu. Pogledajmo Evropu i svet od pre, recimo, sto godina i otkrićemo da mnogo toga liči na vesti iz današnjih televizijskih dnevnika i sa prvih novinskih stranica.

* * *

Veliki rat se završio 1918. Ali, mnogi Evropljani nastavili su da ratuju.

Najveći rat na istoku Evrope vodio se između Poljaka i Rusa, a i jedni i drugi su ratovali kako protiv, tako i u savezu sa Litvanacima, Belorusima i Ukrajinacima. Najžešće borbe bile su na teritoriji Ukrajine. Do 1923. uspostavio se mir, ali nove granice niko nije prihvatio kao pravedne i konačne. Narodi ovog dela Evrope do danas se nisu odrekli planova za proširivanje svojih teritorija.

Na jugu Evrope i zapadu Azije, rat između Grčke i Turske trajaće tri godine i završiće se 1922. turskim osvajanjem Smirne. Ali i sada je na obe strane grčko-turske granice mnogo vojnika i oružja.

Prvi svetski rat doneo je propast carstvima Romanova i Habsburga, Hoencolerna i Osmanlija. Na ruševinama su stvorene nacionalne države. Njihovi ustavi garantovali su ljudska i građanska prava, slobodu štampe i nezavisno sudstvo, uspostavili parlamentarnu vladavinu. No, ovaj politički liberalizam bio je kratkog veka. Zavladaće desničarske diktature. Posle Hladnog rata, slična liberalna revolucija zahvatila je Srednju i Istočnu Evropu. Mada uspešnija od one posle Prvog svetskog rata, susreće se sa sličnim autoritarnim izazovima. I oni stalno jačaju.

Oktoobra 1922, Musolini i njegovi crnokošuljaši marširali su na Rim i državnim udarom smenili parlamentarnu vladu. Biće to samo prvi od mnogih pobedničkih

pohoda fašizma u Evropi. Danas fašizam nije ni približno snažan kao krajem tridesetih godina prošlog veka. Ali, mnogo je jači nego, recimo, 1989. kada je srušen Berlinski zid. Sâm Musolini ima u Italiji sve više poštovalaca i sledbenika.

Od 1917. do 1920. svetom je harala španska groznica. Bila je to jedna od najrasprostranjenijih pandemija u istoriji i odnela je možda čak pedeset miliona života. Veliki napredak nauke i medicine u devetnaestom veku budio je nadu da čovek neće više biti igračka u nemilosrdnim rukama prirode, da će čak postati njen gospodar. Virus influence je pokazao da je to iluzija. Pandemija kovida19 takođe je veliki udar na optimizam i samopouzdanje čovečanstva. Obe globalne pošasti duguju svoje brzo širenje koliko nemoći medicine, toliko i nesposobnosti političara da stave međunarodnu solidarnost iznad uskih državnih i nacionalnih interesa.

Liga naroda osnovana je 1920. i njen glavni zadatak bio je borba za mir u svetu na osnovu međunarodnog prava. Velike sile, međutim, niti su bile miroljubive niti su poštovala međunarodno pravo. Posle Hladnog rata, činilo se da je uklonjena glavna prepreka da Ujedinjene nacije igraju krupnu ulogu u svetskoj politici. No, ona se stalno smanjuje, i to opet zbog velikih sila a posebno zbog Sjedinjenih Američkih Država, koje vide Ujedinjene nacije prvenstveno kao instrument svoje spoljne politike.

Strahote Velikog rata i malih ratova posle njega, propast carstava i stvaranje novih država, doveli su do velikog broja izbeglica širom Evrope. Liga naroda je činila velike napore da im pomogne u pronalaženju skloništa i naseljavanju. Za njih je napravila i posebnu putnu ispravu radi potvrde identiteta. No, velike sile ih nisu rado primale a nisu se ni trudile da spreče ugnjetavanje i nasilje zbog kojih su napuštali svoje zemlje. Hladni rat se završio mirno, ali je u svetu sve više izbeglica. Beže od gladi i siromaštva, zbog političkih progona, da bi se spasili od ratova i etničkih sukoba. I opet velike sile malo čine, osim kada su njihovi interesi neposredno ugroženi. Posebno za osudu je slaba zainteresovanost Zapada za mnoge tragedije u Africi, od kojih su najstrašnije genocid u Ruandi 1994. i ratovi u Kongu od 1996. do 2003.

Vudro Vilson, predsednik Sjedinjenih Američkih Država od 1913. do 1921, državnik koji je najzaslužniji za stvaranje Lige naroda, bio je glavni pobornik međunarodnih sankcija protiv država koje izazivaju rat. Sankcije su bile kazne i mogle su da obuhvate privredu i trgovinu, diplomatske odnose, učešće na međunarodnim sportskim takmičenjima. Od Vilsonovog vremena, postale su ključni elemenat u međunarodnoj politici. Velikim silama se s pravom zamera da ih rado koriste protiv država koje im se suprotstavljaju, a nikada protiv onih koje su im saveznici. Najteža i najtačnija optužba protiv sankcija je da su surove prema civilima i da često zbog njih stradaju deca. Ali, zar nije ipak najčudnije da za poslednjih sto godina nije pronađena zamena za tako grubo sredstvo prinude?

Dvadesetih godina prošlog veka kapitalizam se globalno širio, potrošnja rasla, profiti bili sve veći. Ipak, najviše se pamte krah na berzi i ekonomska kriza. Bili su sasvim neočekivani i doveli su do velike inflacije i ogromne nezaposlenosti. Za dvadesete godine se ponekad kaže da su bile „lude“ jer je bilo mnogo džezza i zabavnih filmova, pića i provoda. Dodaje se da su to bile reakcije na velika stradanja u ratu ali i pokušaj da se odagnaju slutnje nevolja i nesreća u bliskoj budućnosti.

Zapadne imperijalne države, posebno Britanija i Francuska, uvećale su posle Velikog rata svoje kolonijalne posede. A sve velike sile su i dalje sudile i presuđivale o svetskim problemima, određivale koja je mala zemlja u pravu, a koja u krivu, crtale nove granice. Istovremeno, rivalstvo između njih sâmih nije se smanjivalo.

I historičari su žestoko polemicali braneći nacionalne i državne interese. U poraženoj Nemačkoj, baš svojski su se trudili da naprave reviziju glavnog istorijskog narativa, odnosno da dokažu kako njihova zemlja nije kriva za rat.

Strah od nove globalne katastrofe bio je veoma raširen i dvadesetih i tridesetih godina. Ne samo što su se demokratske zapadne zemlje trudile da do nje ne dođe, već su i države koje su vodile ratobornu i osvajačku politiku, u prvom redu fašistička Italija, nacistička Nemačka i Japansko carstvo, nastojale da ne budu uvučene u rat sa nekoliko velikih sila. Svi su, dakle, bili protiv novog Velikog rata, a ipak, kada se čitaju istorijske knjige o međuratnoj Evropi i svetu, vidi se da čovečanstvo neumitno ide ka planetarnoj katastrofi.

Izlaganje na uvodnoj panel diskusiji na Međunarodnoj naučnoj konferenciji o razvoju i promenama na postjugoslovenskom prostoru, Institut društvenih nauka, 27–29. oktobar 2022, Beograd.

I

LEVIJATAN
I HOMO BALCANICUS

DEJAN JOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Peterostruka tranzicija na Zapadnom Balkanu

Sažetak

Autor analizira peterostruku tranziciju koja je u postjugoslavenskim zemljama istodobno mijenjala – u većoj ili manjoj mjeri, stvarno ili fingirano – politički sistem, ekonomske odnose, status država, identitete i stanje rata i mira, nakon kraja Hladnog rata. Svih pet aspekata tranzicije su i dalje otvoreni, što sam pojam tranzicije vraća nazad na njegovu izvornu interpretaciju (tranzitologa prve generacije, koji su analizirali promjene u zemljama Latinske Amerike i južne Evrope u 1970-im i 1980-im) a koja je tranziciju interpretirala kao proces koji ima samo izvjestan početak ali ne i izvjestan kraj. U članku se ukazuje da su promjene bile velike, ali ne i nužno progresivne. Autor posebnu pažnju posvećuje međuodnosima između pet aspekata te kompleksne tranzicije, a naročito ukazuje na važnost i traumatičnost četvrtog – identitetskog – aspekta, koji je dosad bio prilično zanemaran.

Ključne riječi: tranzicija, Zapadni Balkan, postsocijalizam, Jugoslavija, devedesete

Jugoslavenska i postjugoslavenska tranzicija – da se vratim na pojam koji je mnogo korišten i mnogo kritiziran otkako se pojavio u vokabularu društvenih znanosti – bila je peterostruka, dakle složenija i u tom smislu neizvjesnija od tranzicija u prethodnim valovima tranzicije, kao što su bile one u Južnoj Europi sedamdesetih i Južnoj Americi osamdesetih godina. Dok su ovi prethodni valovi uključivali jednostruku tranziciju, jer se mijenjao samo karakter političkog sistema iz autoritarnog u demokratski, tranzicija u Istočnoj Europi uključivala je još i pitanje ekonomije, državnosti (u SSSR-u, Istočnoj Njemačkoj, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji) a u slučaju Jugoslavije posebno još i pitanja osobnog i kolektivnog identiteta, te tranzicije iz mira u rat odnosno iz rata u mir. Ovaj četvrti i peti aspekt tranzicije bili su posebno složeni jer su obuhvaćali cijelo društvo i utjecali su, ponekad na vrlo tragičan i dramatičan način, na privatne/osobne živote mnogih ljudi. Naročito su utjecali na status manjinskih grupa, pojedinaca koji su svoj identitet vezali za ideologije ili države koje su prestale postojati, te su upravo te manjinske grupe i pojedinci u njoj imali osjećaj da su izgubili važan element osobnog identiteta, a ponekad i osobne sigurnosti. Sigurnosne studije su donekle uzele u obzir identitetske aspekte kroz ideju o socijalnoj sigurnosti, te ontološkoj (ne)sigurnosti (Ejdus, 2020), a posebno petu tranziciju, raspravljajući ne samo o uzrocima, nego i o posljedicama ratova, npr. kroz akademska istraživanja o poslijeratnom pomirenju i tranzicijskoj pravednosti (*ius post bellum*) (Buzar, 2020). Tranzicija iz mira u rat i iz rata u mir jedan je od glavnih motiva za razvijanje cjelokupne discipline međunarodnih odnosa, kao i za sigurnosne studije. Obje se – svaka na svoj način – bave permanentnim a opet gotovo stalno akutnim, pitanjem: kako, na koji način i tko treba spriječiti rat i uspostaviti mir. U novije vrijeme, studije rata i mira razvijaju se i u okvirima *mirovnih studija*. Rat, međutim, ostaje pitanje koje ulazi u sve sfere i sva područja društvenih i humanističkih nauka – npr. u političku filozofiju i političku teoriju, sociologiju rata, političku psihologiju, komunikacijske znanosti, antropologiju i politologiju.

Moglo bi se reći da je pitanje rata i mira takvog karaktera da se njime bave – skoro podjednako – i tehničke discipline i društvene i humanističke. Ono zaokuplja i naše kolege iz prirodnih znanosti, naročito fizike i kemije, kao i kolege iz drugih područja.

Pa ipak, rijetke su studije koje su zahvatile cjelinu, svih pet elemenata te složene promjene kojom je tranzicija iz političke sfere proširena na ekonomsku, pa na studij međunarodnih odnosa i sigurnosti, kao i na psihološke, sociološke, kulturne studije. Holistički pristup nam je, međutim, potreban jer su se procesi kojima se bavimo događali istodobno i međusobno su utjecali jedni na druge. Razmatrajući, primjerice, raspad država (i to ne samo Jugoslavije kao države nego i njenih glavnih republika: Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine) i rata, možemo se upitati: što je bio uzrok, a što posljedica. Nalazimo se u nekoj vrsti *začaranog kruga*, dileme *kokoška ili jaje*. Je li raspad doveo do rata, ili je rat doveo do raspada? Teško je – premda za potrebe analize neophodno – precizno odvojiti ova dva procesa. Autori koji pokazuju da je raspad prethodio ratu, te da je rat bio moguć jer se država prethodno raspala te stoga nije imala mogućnost da ga spriječi i zaustavi, najčešće ipak prihvaćaju da je – jednom kad je započeo – rat imao povratno dejstvo na sam proces raspada. Primjerice, *odumiranje Jugoslavije kao države*, kao i *odumiranje njenih republika kao država* (po samo-definiranju, po priznanju od strane savezne države, premda bez univerzalnog ili čak i ikakvog međunarodnog priznanja), dovelo je do rata, jer su tu situaciju kaosa i anarhije iskoristili akteri koji su koristili nasilje. Ali, istodobno je točno i da je međunarodno priznanje država koje su proglasile nezavisnost (prije svega Hrvatske) bilo moguće tek kad se rat rasplamsao na način da je *otpriznavanje* (povlačenje priznanja Jugoslavije) postalo „manje zlo” – ili je barem takvim viđeno od strane relevantnih međunarodnih aktera – od situacije u kojoj država, svojim činjenjem ili nečinjenjem, ugrožava svoje građane umjesto da ih štiti. Dakle, rat je možda doista posljedica raspada (treće tranzicije) ali je također bio i uzrok daljnjeg raspada postojećih država.

Neki autori na sličan način povezuju i prvu i drugu s trećom i petom tranzicijom: političku i ekonomsku s raspadom i ratom. Susan Woodward (1995) traži uzroke raspada Jugoslavije prije svega u ekonomskoj sferi, dok V. P. Gagnon u svojoj knjizi „Mit o etničkom ratu” (2006) uzroke rata traži u pokušaju vladajuće elite iz socijalističkog razdoblja da zadrži poluge vladanja u svojim rukama, tj. da fingira (ili, rekao bi Mieczyslaw Boduszynski, 2010: simulira) tranziciju kako bi ostala na vlasti. Stoga joj je rat bio potreban, pa premda ga možda nije izazvala – znala ga je iskoristiti u skladu sa svojim, specifičnim, esnafskim interesima. O odnosima između pojedinih vrsta tranzicije još uvijek ima prostora da se piše, jer ti odnosi nisu do kraja rasvjetljeni, možda i stoga što su se klasifikacije samog procesa reducirale na manje od pet elemenata.¹

Za jugoslavensku tranziciju se, dakle, može reći da je bila posebno složena, jer se odjednom i paralelno događalo više procesa, te jer su ti procesi prodirali u dubinu društvenosti. Ona je bila sveobuhvatna promjena – od vrha do dna društvene piramide. Uz to, jugoslavenska se tranzicija događala istovremeno s tranzicijom u zemljama Istočne Europe, ali nije uključivana u analizu te cjeline, možda zbog toga što su njen tok i njeni rezultati bili sasvim suprotni onima koje su tranzitolozi treće generacije (postsocijalistički tranzitolozi) predviđali. Za razliku od *klasičnih tranzitologa* kao što su bili Juan Linz, Alfred Stefan, Phillipe Schmitter i dr. koji su tvrdili da

¹ Za diskusije o raspadu Jugoslavije, videti Dragović-Soso (2008), Bakić (2012) i Jović (2001).

tranzicija ima izvjestan početak ali ne i izvjestan kraj (nego je *po definiciji* nepredvidiva i neizvjesna), *novi tranzitolozi* (poput, recimo, Clausa Offea i Tutua Vanhanena) su joj pristupili teleološki, tvrdeći da ona ima i poznati početak i poznati kraj (Jović, 2010). Ideja da *nema alternative* u svijetu u kojem je *liberalna demokracija* jedina mogućnost, pa prema tome i izvjesnost u smislu kraja tranzicijskog procesa, dovela je do tvrdnje da su sve zemlje u tranziciji na putu prema liberalnoj demokraciji. Proces *europizacije*, s Europskom unijom kao izvjesnim ciljem i krajem tranzicije, imao je svog *izvanjskog pokretača* koji je poput *magneta* intervenirao i, navodno sigurnom rukom, vodio same procese u tranzicijskim zemljama. Uz to, prevlast liberalizma – nasuprot realizmu – među teorijama međunarodnih odnosa u 1990-ima, predviđao je da ulazimo u doba *liberalnog mira*, budući da liberalno-demokratske zemlje međusobno ne ratuju.

U Jugoslaviji se dogodilo sve obrnuto. S demokracijom, umjesto ulaska u mir, ušli smo u rat. Umjesto racionalnosti i uvjeravanja, dogodilo se nametanje i nasilje, kao i povratak emocija koje su onemogućavale racionalnu i interesno-utemeljenu, transakcijsku, politiku. Pokazalo se da nekonsolidirana demokracija, koja je bila zamišljena ne kao *liberalna* nego kao majoritetna, formalna i samo elektivna, bez instrumenata širenja autonomije za pojedinca i manjine, bez uvažavanja interesa onih koji su se odupirali promjenama (a takvih je bilo mnogo), koji su se protivili da budu objekti *domino-efekta* i *preslikavanja* modela sa Zapada i procesa sa Istoka Europe, može voditi u kaos i anarhiju, u raspad države, u rat a ne u mir. Zato je jugoslavenski slučaj ostao izvan fokusa tranzitologije, kao neka anomalija, kao *neželjeno dijete refolucije*, da se poslužim pojmom koji ocrta stanje između reformi i revolucije, a koji je osmislio i promovirao Timothy Garton Ash na početku samog procesa. Ostao je prekriven velom površnosti, ako ne i ignoriranja, jer je dovodio u pitanje teoriju, a ne samo politiku. Tretiran je kao „iznimka koja potvrđuje pravilo“, a zapravo je bio iznimka koja ozbiljno dovodi u pitanje pravilo.

Prije nekoliko godina smo obilježili 30-godišnjicu 1989, a potom i 30-godišnjicu 1991. Za nas ovdje 1991. godina je mnogo važnija, jer 1989. kao da nismo imali. Ili, kao da smo je započeli – i to prije 1989. – a nikad završili, nego smo je preskočili ulaskom u 1990. i 1991. Kao da je bila godina koja se nije dogodila (Jović, 2014), 1991. je potpuna suprotnost 1989, po svemu. Ona označava trendove koji su anti-liberalni, protiv mira, novu realnost koja je otišla korak dva ili više od toga unazad, u smislu smanjenja slobode u odnosu na 1980, ukidanja autonomije koju je – makar nominalno – socijalistički sistem, utemeljen u vrijednostima prosvjetiteljstva (i koji je smatrao da je njegov smisao u ostvarenju ideala građanskih revolucija, koje kapitalistički sistem nije mogao ostvariti) dopuštao. Pogledajmo samo sa koliko se odioznosti i panike nakon 1990. odnosimo prema riječi *autonomija*, prema praksi *autonomnih pokrajina*, prema *kulturnoj i političkoj autonomiji* za manjine, koje smo automatski proglasili manjinama, premda je još u 1960-ima tadašnja politička elita taj pojam ukinula kao uvredljiv, politički nekorektan i diskriminirajući. Isto ili slično je i s pojmom *samouprava*, koji je – pogrešno – povezan sa *samoupravljanjem* i stoga odbačen kao ideološki. No, radi se o odbacivanju ideje samostalnosti i autonomije, samouprave, manjinskih dijelova populacije, koji jedino uz pomoć međunarodnih aktera uspijevaju nakon 1990. ostvariti određenu autonomiju. I to vrlo selektivno, ovisno o volji tih moćnih međunarodnih aktera.

Gdje se, dakle, nalazimo danas, 30 godina nakon 1991. godine, s obzirom ne na ideale 1989. nego na same ideale 1991, na ideale te anti-liberalne transformacije?

Jesu li se bar oni ostvarili ili je i ta tranzicija zapravo jedna vrsta neostvarenog obećanja? Jesmo li se, drugim riječima, dovoljno vratili u daleku prošlost, bježeći ne samo od one budućnosti koju su nam obećali tranzitolozi treće generacije, nego i od nedavne, bliske, prošlosti 1980-ih, a u širem smislu, od prošlosti Jugoslavije, posebno socijalističke Jugoslavije? Jer, to je bilo glavno obećanje: ne liberalna demokracija, otvoreno društvo i participiranje u globalnom poretku, nego povratak u prošlost, konzervativna revolucija, povratak tradiciji, suverenizam i nacionalizam, obnova ideologija i praksi koje pripadaju pred-prosvjetiteljskom dobu, ili onima koje su karakterizirale antiliberalni nacionalizam (uključujući i fašizam i nacizam), dakle, otvorene ili skrivene ideale protivnika prosvjetiteljstva? Kad kažem da je to bilo glavno obećanje, nipošto ne želim zanemariti ona alternativna, i nažalost, manjinska. To su bila obećanja i nade da će nakon socijalističke Jugoslavije biti stvoreno liberalno-demokratsko društvo i na njemu utemeljene takve države, koje će nastaviti i unaprijediti proces utemeljenja slobode i suradnje među ljudima različitih kulturnih (religijskih, etničkih, političkih) karakteristika. No, da se poslužimo pojmovima Latinke Perović (2015), ti koji su zagovarali takve ideje i prakse postali su ubrzo nakon 1990. zapravo *neželjeni* (nerijetko *progonjeni*), dok su dominantni postali oni koji su htjeli suprotno. Mnogi od neželjenih su potom napustili zemlju – njihov popis, samo kad se radi o kulturnoj sferi, donosi Predrag Matvejević (2003) u reprintu svoje knjige *Jugoslavenstvo danas* objavljenom 2003. godine. To je stvarna kulturna i društvena elita nekadašnje Jugoslavije – ona koja je bila kritična prema prethodnom sistemu ali je ostala kritična i prema novima. Politički pokušaj preokreta tog trenda – koji se dogodio, primjerice, nakon Petog oktobra u Srbiji – bio je kratkotrajan i završio je tragično. Stari akteri su se brzo vratili i praktički ostali na vlasti do danas, uspostavljajući „most“ između devedesetih i desetih/dvadesetih. Time je pokušaj liberalno-demokratske reforme u Srbiji, nažalost, postao neka vrsta jednodesetljetnog *intermezza* između Miloševićeva i Vučićeva perioda. Ne kažem time da su ti oblici vladavine isti, ali jesu slični, o čemu piše Milan Podunavac, koristeći čak i termin „novi despotizam“ (2020). Na trend uspona autoritarnosti u Srbiji ukazuje i Nebojša Vladislavljević, koji u svojoj knjizi „Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra“ (Vladislavljević, 2019) zaključuje da je pad demokratije i uspon autoritarnosti započeo još 2007. godine, dakle prije dolaska naprednjaka na vlast. Na drugi način, po mom mišljenju manje uspješno, na to ukazuje i Florian Bieber (2020) u svojoj knjizi *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*.

U drugim zemljama Zapadnog Balkana svjedočimo donekle slične trendove, premda su one međusobno ipak donekle i različite. U Crnoj Gori vidimo vladavinu jedne partije i njenog lidera, Mila Đukanovića, u historijskom trajanju bez presedana. Rezultat toga je neorganizirana i slaba, nedorasla, alternativa, koja nije u stanju konstituirati vladu čak ni kad to građani od nje očekuju i za to joj daju poverenje na izborima. U Bosni i Hercegovini etnokratski politički sistem, uspostavljen izvan zemlje i bez sudjelovanja građana u tom procesu, sprječava promjene i ne dovodi do novog historijskog kompromisa na kojem bi se – prvi put ikada – sistem legitimirao demokratski. U Sjevernoj Makedoniji se autokratski sistem vratio od 2008. do 2018. za vrijeme premijera Nikole Gruevskog. Na Kosovu je stanje privremenosti postalo trajno, a demokracija je ograničena snažnim utjecajem izvana. U svim tim zemljama vidimo porast nacionalizma, nove ideje o konstituiranju nacionalnog identiteta nakon Jugoslavije, koje su uglavnom usmjerene protiv drugog, dok unutarnju homogenost postižu na načine koji su samo rubno legitimni.

U smislu političke tranzicije, dakle, ostaje i dalje pitanje: je li konstituiran pluralistički i demokratski poredak ili smo ušli u doba monolitizma i hegemonizma jedne partije, jednog snažnog vođe, koji smatra da je svaka opozicija u najgorem slučaju *nužno zlo*, a u najboljem – *neprijatelj patriotizma*? Jesmo li ikad i htjeli pluralizam, ili smo ga samo fingirali, kao što tvrde recimo Mieczyslaw Boduszynski i djelomice V. P. Gagnon? Da li smo doista htjeli napuštanje jednopartijskog sistema, ili smo i nakon 1989. zapravo priželjkivali jednu veliku partiju koja predstavlja *našu naciju*? Ili možda više partija, ali pod uvjetom da sve dijele isti diskurs kad se radi o predstavljanju nacije, promovirajući time jedan jedini, naciotvorni diskurs, kojeg totemiziraju dok alternativne sprječavaju i isključuju?

Ne bih htio biti pristran ili suviše kritičan prema postignutom, jer ipak su u ovih 30 godina ustaljene neke prakse i procesi demokracije. Odrasla je nova generacija koja ne bi tek tako lako prihvatila ukidanje izbora, zabranu političkih partija i smanjenje stvarnih građanskih sloboda. Ali, ostaje pitanje: je li ta nova generacija zagovornica *liberalne* demokracije, građanskih prava za sve pa i za one koji izražavaju manjinsko ili izrazito opozicijsko gledište, je li spremna ako ne u potpunosti podržati i potaći a ono barem tolerirati opoziciju koja dovodi u pitanje tzv. „nacionalne svetinje“, mitove i interpretacije? Je li – drugim riječima – zagovornica onih vrijednosti koje su bile proglašene, a nikad ostvarene, kao ideali prethodnih revolucija, ne samo one iz 1989. nego i ranijih, npr. Francuske revolucije, povezane s idejom prosvjetiteljstva? Ili su više skloni ideji da svakoj zemlji treba jedna nosiva nacionalna ideja, jedna velika politička partija, jedan snažan politički vođa? Da je potrebno homogenizirati – pod parolom *jedinstva* – a ne diverzificirati društvo. Da ga je potrebno *sekuritizirati* na način da se opoziciju smatra opasnošću za stabilnost zemlje, kako bi se trajno održalo stanje koje Florian Bieber naziva *stabilokratijom*. Prihvaća li, drugim riječima, da je normalno i poželjno da u svakoj zemlji postoji više ideja o tome što bi ta zemlja trebala biti, kamo bi se trebala kretati, u kom smjeru? Ili smatra da je ideja o *drugoj* Srbiji, *drugoj* Crnoj Gori, *drugoj* Bosni i Hercegovini ili Sjevernoj Makedoniji sasvim legitimna i da bez takvog pluralizma političkog djelovanja nema stvarne slobode?

Ideja da su reforme koje su se dogodile nakon 1989. bile izvana nametnute i dalje je snažna, a djelomično je i tačna. Rekao bih čak da je i uglavnom tačna. Onakve promjene koje su se nakon kraja Hladnog rata dogodile u Jugoslaviji – i njenim republikama, kasnije samostalnim državama – bile su više refleksi na događaje izvan njenih granica, u Istočnoj Evropi, nego što su imale domaće izvore. Zahtjevi koji su autonomno nastali u procesu demokratizacije Jugoslavije, u osamdesetima, nisu uključivali ni raspad Jugoslavije ni odbacivanje socijalizma, ili – da budem precizan – to nisu bili glavni zahtjevi. Separatizam je imao samo marginalnu podršku sve do 1989. godine ili – još preciznije – do ujedinjenja Njemačke u oktobru 1990, kad je postalo jasno da nacionalizam može postati legitiman i da ono što je dotad izgledalo nezamislivo (da jedna država nestane i da se jedan narod ujedini zato što je isti narod, pri čemu se obaraju rezultati Drugog svjetskog rata) postane neizbježno. Jugoslavenska politička tranzicija bila je više *domino-efekt* zbivanja koja su postala evropski trend pod parolom da „nema alternative“ niti je zamisliva neka daljnja neutralnost u odnosu na trendove iz Istočne Evrope, nego što je imala snažnu domaću podršku. Naša su društva i nakon *refolucije* i rata ostala konzervativna: to se najbolje vidi u simbolima koje su odabrali i postavili na svoje zastave, kao što je, primjerice, kruna, premda se i dalje radi o republikama.

U tom smislu je razumljivo da je otpor takvim promjenama bio velik. Čak i one jugoslavenske republike koje su iskoristile mogućnost separatizma, Slovenija i Hrvatska, odbacivale su značajne ideje liberalne demokracije, kao što je, prije svega, autonomija za manjine a također i isključivanje bilo kakve sile pri ostvarenju političkih trendova. Slovenija je imala svoje *izbrisane*, a nezavisnost je proglasila na *come what may* principu, potpuno nespremna da uvažava interese drugih u Jugoslaviji. Hrvatska, u kojoj je krajem osamdesetih čak 21 posto stanovnika pripadao drugim narodima a ne hrvatskom, učinila je to isto – potpuno je ignorirala manjine (naročito Srbe), a kasnije ih je isključila i fizički iz svog *demos*a. Koristila je rat da bi postigla svoje ciljeve – umjesto da se oslanja isključivo na političke procese u okviru liberalno-demokratske ideje o trajnom, odnosno samoobnavljajućem, miru. Rat je postao zamjena za politiku, umjesto da politika bude alternativna ratu. A rat je potom poslužio i onim zemljama koje inicijalno nisu bile zagovornice separatizma – npr. Srbiji i Crnoj Gori – da se politika suspendira u korist autoritarnosti, te da posluži kao odličan izgovor za sprječavanje političkog i društvenog pluralizma. Rat se i danas, trideset godina nakon njega, koristi u istu svrhu. Pritom se, kao što ćemo pokazati kasnije – razmatrajući petu tranziciju – on nastavlja na drugi način, kroz rat za interpretaciju rata, kroz politiku koja ne dopušta ratu da postane prošlost i da se zaboravi. O tome koliko je štetna takva politika, koja umjesto da rat tretira kao najveću tragediju promovira rat kao najsvjetliju epizodu vlastite narodne prošlosti, pisala je Lea David u svojoj knjizi *Prošlost nas ne može izliječiti* (2020), a i ja sam o tome napisao knjigu (*Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*, 2017) i najmanje dva članka (Jović, 2012; Jović, 2019).

I mirovni sporazumi (kao što su bili *Dejtonski* i *Vašingtonski* u Bosni i Hercegovini, dijelom i *Ohridski* u Sjevernoj Makedoniji i *Erdutski* u Hrvatskoj) kod značajnog dijela populacije tih zemalja doživljavaju se kao nametnuti i nepravedni, te stoga postoji tendencija njihova osporavanja i očekivanje da će se možda oni jednom ukinuti. Pritom se – barem eksplicitno – zapravo ne isključuje mogućnost da će se to dogoditi u nekom novom ratu ili u okolnostima nekog novog, poželjnijeg, međunarodnog poretka nakon što ovaj kolabira. Sadašnje stanje mnogi i dalje tretiraju kao *privremeno*, kao *intermezzo* između prošlog i nekog budućeg rata, kao stanje *zamrznutog konflikta* koji će se kad-tad obnoviti. Verbalne pripreme za taj novi sukob traju i – rekao bih – povremeno se intenziviraju.

I suradnja sa Haškim tribunalom, kao i proces približavanja Europskoj uniji radi ulaska u nju, koriste se da bi se osnažila teza o nametnutim reformama. Nametanje izvana smatra se neopravdanim narušavanjem suverenosti, te se stoga tretira kao negiranje prava naroda na samoodređenje. Na njega se ponekad gleda kao na izvanjsko ponižavanje zemlje i naroda. Te se teze sasvim dobro uklapaju u neke trendove u samoj Europskoj uniji, u kojoj suverenizam uzima maha, ili je barem uzimao dok nije postao pobjednički u Ujedinjenom Kraljevstvu (kroz *Brexit*). Naši domaći suverenisti, anti-liberali, zagovarali su Trumpa, podržavali Brexit i uspostavljali dobre odnose s Orbanom i Putinom – sa svima koji se protive ideji liberalne demokracije, smatrajući je nepatriotskom i nametnutom. Taj trend traje i danas. Posljedica tih trendova je – između ostalog – i slabljenje proevropskih i naročito liberalnih i socijal-demokratskih (dakle: prosvjetiteljskih) snaga u zemljama regije. Ono što se moglo čak i u devedesetima, kad su protesti protiv rata, protiv autoritarnih režima, bili snažni unatoč neposrednim opasnostima za one koji su protestirali (neki su u toj deceniji bili i ubijeni kao protivnici režima) danas je teže ili nemoguće.

Mnogi su napustili zemlju, odlučujući se za *exit* umjesto za *voice* (Hirschmann, 1970), drugi su se priklonili dominantnom trendu nastojeći popraviti sistem „iznutra“, a organizacije građanskog društva, antiratne i mirovne inicijative skoro da više ne postoje. Mnoge su se ugasile, druge podijelile po pitanju mogućeg – i poželjnog – odgovora na novonastalo stanje, dok su njihovi istaknuti članovi ili marginalizirani ili inkorporirani u postojeće državne strukture. Manipulacije medijima, uključujući i društvenim mrežama, u uvjetima *post-istine* i namjernih *dezinformacija*, omogućile su uspjeh ovim trendovima, kojima se teško suprotstaviti. *Tviterizacija* politike potakla je trend izražavanja nezadovoljstva na društvenim mrežama, ali je time umanjila stvarni potencijal takvih politika u političkoj sferi, tamo gdje se formira vlast.

Drugi aspekt peterostruke tranzicije je – ekonomski. I tu se postavlja pitanje, naročito u kontekstu obećanja o slobodnom tržištu – jesmo li se odmaknuli od partijske kontrole nad tržišnim procesima, ili primaknuli društvu korupcije u kojem je nužno imati partijsku i državnu zaštitu, u kojoj su novi *privatnici* zapravo tek neka vrsta ne-političke oligarhije, čvrsto povezani sa strukturama vlasti, a ponekad i tzv. *duboke države*? I dalje živimo u svijetu *neformalnosti* u društvenim odnosima moći i dalje nam je potrebna *veza* za bitna dobra koja nam određuju život. Ekonomski trendovi u zemljama postjugoslavenskog prostora bili su u značajnoj mjeri uzrokovani ratom i dezintegracijom Jugoslavije. Pad BDP-a se dogodio u svima njima, a u nekim slučajevima – npr. u Sloveniji – on je bio svjesno ukalkuliran u rizik povezan s nezavisnošću. Političke elite su odlučile prihvatiti takav pad ako je on cijena za nezavisnost. Ovdje je korisno parafrazirati Franju Tuđmana i njegovu izjavu: „Sve za Hrvatsku, Hrvatsku ni za što“. Ovo *sve* uključuje i ekonomski nazadak, ako je to nužno. Ali, nije sav razlog relativnog zaostajanja Zapadnog Balkana u ekonomskom smislu moguće objasniti ratom. Miljenko Antić u svom članku u kojem uspoređuje ekonomski razvoj Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata i Hrvatske nakon ovog rata iz devedesetih ukazuje da se Jugoslavija – naročito u prve dvije decenije nakon rata – razvijala daleko brže od Hrvatske dva desetljeća nakon devedesetih (Antić, 2021). Naročito je zabrinjavajuće da su se sve zemlje nekadašnje Jugoslavije – baš kao i sve zemlje Istočne Europe – u novim okolnostima suočile s trendom depopulacije, odlaska naročito mladih ljudi, njihovih mladih obitelji, na Zapad. Nije da ljudi nisu odlazili i u doba socijalizma, iz Jugoslavije, kao *gastarbajteri*. Odlazili su i to masovno. Ali, sve naše zemlje su ipak svoje populacijske vrhunce doživjele krajem osamdesetih godina, dok se nakon toga broj stanovnika smanjuje. Svojedobno je Dušan Reljić iznio podatak da je od momenta otkako su ušle u Europsku uniju (neke 2004, neke 2007, a Hrvatska 2013) zemlje nekadašnje Istočne Europe napustilo čak 24 milijuna stanovnika. Trendovi nisu bolji ni u zemljama koje još nisu u EU, onima na Zapadnom Balkanu. Istodobno, razlike između bogatih i siromašnih unutar njih samih, kao i između njih zemalja Zapada, se ne smanjuju nego se čak i povećavaju. Mnogi ljudi, doista, žive bolje nego što su živjeli u devedesetima, ali je došlo i do temeljite deindustrijalizacije, a tržište usluga i kapitala je u velikoj mjeri u stranim rukama. Zbog rata i političke nestabilnosti, ali i zbog razdrobljenosti na sitna tržišta koja su odijeljena čvrstim granicama, strane investicije su dugo zaobilazile ovu regiju. Trendovi otvaranja za međusobnu suradnju – npr. kroz *Otvoreni Balkan* – su tek djelomično uspješni, a isključenost iz europskih fondova (ili barem daleko manja dostupnost tih fondova u odnosu na zemlje-članice Evropske unije) je samo povećala nejednakost. Nejednakost, međutim, postoji i u odnosu stranih vlasnika i investitora prema radništvu i potrošačima na Zapadnom Balkanu u odnosu na one

u zemljama iz kojih dolaze: i u kvaliteti robe, u cijenama, u poštovanju radničkih prava, u plaćama. Investitori su bili zainteresirani prije svega za strateške resurse i kontrolu nad bankama, telekomunikacijskim sektorom, donekle i energentima, dok je malo toga poticalo novu industriju i tehnološki razvoj u zemljama Balkana. Vanjske granice Europske unije, posebno u uvjetima migracijske krize, te sekuritizacije nastale zbog visokog prisustva tzv. *vanjskih aktera (external actors)* (Jović, 2018), nisu pomogle daljnjoj integraciji Zapadnog Balkana u jedno jedinstveno političko i ekonomsko područje. Neki pozitivni trendovi se, međutim, vide nakon što se jedan broj talentiranih mladih stručnjaka za vrijeme pandemijske krize odlučio vratiti u zemlje porijekla, započinjući možda novi val modernizacije i razvoja. Također, priličan broj izbjeglica iz Rusije i Ukrajine – naročito u Srbiju² – od kojih su mnogi radno aktivni i spremni integrirati se u novu sredinu, budi optimizam. Ali, zemlje Zapadnog Balkana se i dalje oporavljaju od šoka kojeg su doživjele raspadom i ratom. Neizvjesnost povezana sa zastojem procesa pristupanja Europskoj uniji, kao i još uvijek snažna stigmatizacija ne djeluju pozitivno na zamišljanje budućnosti – ni u političkom ni u ekonomskom polju.

U okviru razmatranja trećeg aspekta tranzicije – državnog – postavlja se pitanje: jesmo li napokon završili proces stvaranja novih država i državica, ili strahujemo ili se možda nadamo (ovisno o projektiranim željama za budućnost) da je taj proces nedovršen, a neke od država koje su nastale raspadom Jugoslavije tretiramo kao *nemoguće*, kao neki *intermezzo* nakon kojeg slijedi novi raspad, nove secesije i nove granice? Koliko su naše današnje države *nedovršene*? Jesu li više ili manje nedovršene od Jugoslavije, koja je bila, kako je rekao Zoran Đinđić, *svijeća koja gori na oba kraja*? Jesmo li uspjeli konsolidirati državu kao strukturu, u okviru koje se ponašanje aktera mora prilagoditi toj strukturi, umjesto da je permanentno ignorira, razbija i podređuje svojoj volji?

Pri analizi te, treće, tranzicije – koju su imale i neke druge zemlje, npr. SSSR i Čehoslovačka, a na poseban način i država koja je prva u potpunosti nestala, Njemačka Demokratska Republika – treba voditi računa o tome da se nije raspala samo Jugoslavija, nego je taj proces dezintegracije zahvatio i republike, pokrajinu Kosovo, u nekim slučajevima gradove (npr. Mostar i druge multietničke gradove) pa i sela, nekad i obitelji. Od desetak *jednostrano proglašene nezavisnosti (unilaterally declared independence)*, dosad je priznato pet država i Kosovo – kojeg neke od zemalja priznaju a druge ne, uključujući i unutar samih zemalja regije. Srbija, koja nikad nije proglasila nezavisnost, postala je nezavisna time što se zadnja druga republika, Crna Gora, koja je odbijala nezavisnost u devedesetima, proglasila nezavisnom u „*baršunastom razvodu*“ od Srbije 2006. godine. Nisu priznate neke jednostrano proglašene teritorije koje su proglasile državnost u devedesetima, kao što su Republika Srpska Krajina, Republika Srpska, Herceg-Bosna, Zapadna Bosna i Ilirida. Inicijalno, u devedesetima, nije priznato ni Kosovo, temeljem zaključaka Badinterove komisije da samo republike bivše Jugoslavije mogu aplicirati za nezavisnost u međunarodno-pravnom smislu. Od tih samoproglšenih nezavisnosti, Kosovo je kasnije proglašeno od jednog broja zapadnih država *posebnim slučajem (slučajem sui generis)*, a Republika Srpska ni do danas nije odustala od ideje o nezavisnosti.

² Do listopada 2022. u Srbiju je ušlo oko 100 tisuća Rusa i 18 tisuća Ukrajinaca, bježeći od rata kojeg je Rusija pokrenula u Ukrajini. Videti: <https://www.ekspres.net/vesti/ukrajinci-rusi-izbeglice-srbija-16-11-2022>. Pristup: 4. marta 2023.

Ostale su ili povukle svoj zahtjev, ili su ga istakle samo taktički, ili su vojno-politički poražene i nestale kao entiteti u bilo kome smislu (Republika Srpska Krajina).

Ali, ne treba zaboraviti da je u devedesetim godinama, zbog kraja Hladnog rata i procesa unutar njih samih, nastalo u Europi čak 22 ili 23 nove države, dok su nestale četiri. Države, dakle, nestaju i nastaju. One nisu vječne. One ne nastaju po vlastitoj volji – ili barem ne samo zbog toga. Neke države nastaju i da ih nitko (ili skoro nitko) nije želio, niti zamišljao, pa se događa i da to uskoro postane jedan od glavnih razloga njihove dugoročne unutarnje krize. Postale su nezavisne ali kao propale, kolabirane, slabe države (*failed, collapsed, weak states*). Te su pojave i pojmovi široko analizirani u suvremenoj politologiji međunarodnih odnosa. To se događa u situacijama kolapsa međunarodnog poretka, u kratkim momentima silovitog preokreta koji destabilizira *status quo* i čini ono što je ranije bilo potpuno nemoguće – neizbježnim. Stoga zagovornici *revizionizma*, protivnici *statusa quo*, kakvih je nakon ratova u devedesetima na Zapadnom Balkanu velik broj, priželjkuju novi kolaps međunarodnog poretka, još jedan kratki moment *kaosa i anarhije* koji bi promijenio postojeće granice, te možda omogućio nezavisnost onima koji je u prethodnoj takvoj epizodi prevrata nisu ostvarili. Kako se separatisti pripremaju za taj momenat pokazuje Karlo Basta u svojoj knjizi *The Symbolic State* (Basta, 2021). Ruska invazija Ukrajine je, stoga, poslužila i dalje služi separatističkim snagama u Republici Srpskoj da drže otvorenom mogućnost preokreta koji bi bio u njihovu korist. Ne može se, stoga, sa sigurnošću reći što nam budućnost nosi po tom pitanju. Proces raspadanja Jugoslavije, koji možda nema ni početak, nema možda ni kraj, premda je između prvog proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske (u junu 1991. godine) i zadnjeg – Kosova u 2008. prošlo čak 17 godina. Stoga je moguće reći da je i državno pitanje ostalo otvoreno, ako je ikad uopće i moguće da ono bude definitivno zatvoreno.

Za države koje sada postoje na Zapadnom Balkanu ulazak u Europsku uniju ima veliku važnost upravo po ovom pitanju. Naime, ulazak u EU – a naročito u NATO – zasad izgleda kao najveća garancija očuvanja postojećih granica i zaštite država od njihova nestanka, dezintegracije – ili separatizma nekog dijela njihove teritorije. Još se nijedna država koja je članica EU i NATO nije raspala, a i ni u jednoj separatisti nisu uspjeli. Premda to izgleda paradoksalno mnogima na Zapadu, za zemlje regiona je ulazak u EU moment povećanja a ne smanjenja suverenosti, te stoga čak i nekadašnji separatisti koji su uspjeli formirati svoje samostalne države postaju često, premda ponekad samo privremeno, zagovornici članstva njihove zemlje u EU, iz ovog razloga (Jović, 2011).

Kada se radi o četvrtoj tranziciji – onoj koja se odnosi na identitete – o njoj se dosad najmanje pisalo, a upravo ona zaslužuje, ne samo zbog toga, najveću dodatnu pažnju. Pitanje je: što se dogodilo s identitetima, etničkim, kulturalnim, lingvističkim, religijskim i narativnim, nakon 1990? Identiteti su važni. Identitetska pitanja su bila u osnovi procesa raspada Jugoslavije, kao i u nastanku rata nakon njena raspada. U konstruktivističkim teorijama, a posebno u svijetu slika (*image-a*) i percepcija, koje određuju biračko ponašanje čak i više od činjenica i znanja, *identitet* je jedna od središnjih kategorija. Politika nije samo stvar ostvarivanja interesa, nego i ideja i identiteta. U tom procesu neki se identiteti pokušavaju očuvati i zaštititi, neki preoblikovati, neki istisnuti i uništiti. To se događa naročito u procesu raspadanja jedne i stvaranja druge (nove ili polunove, ili obnovljene) države, a posebno u slučajevima kad se stvara *nacionalna država*. Države su pritom i *naciotvorne*, premda njihovi tumači često ističu da je nacija bila tu kao neka vječna kategorija, koja je samo bila u dugom

stanju hibernacije i da je u tom stanju sanjala uvijek jedan te isti san: o nezavisnosti i slobodi. Nacija je u tom imaginariju zamišljena kao neka *hiber-Nacija*, uspavani entitet koji se u momentu *nacionalnog buđenja* probudio i sada stvara državu. Zamišlja se kao državotvorni Subjekt. Kad se, napokon, pojavi neki *princ* koji tu uspavanu ljepoticu probudi poljupcem (ili nekom budnicom), dogodi se *reinkar-Nacija*. Princ, vladar, tvrdi da on nije stvorio naciju svojim rukama i ni iz čega, nego je tek probudio vječnu – ali dugo *uspavanu – Naciju*, da ju je osvijestio, reinkarnirao, prekidajući njenu hibernaciju. O tome zanimljivo i korisno piše Nikola Petković u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *O čemu govorimo kada govorimo o identitetu?* (Petković, 2020).

Međutim, države su nacirotvorne, najmanje onoliko koliko su nacije državotvorne. To je posebno slučaj u onim državama koje su nastale neočekivano, bez jasno izražene i očigledne volje njenih građana. Nekima uspije, a mnogima i ne, da stvore naciju, po formuli i pozivu koje je talijanskoj novoj državi uputio Massimo d'Azeglio, kad je 1861. rekao: „Stvorili smo Italiju, vrijeme je da stvorimo Italijane“. I Jugoslavija je to htjela, ali – kao što vidimo iz današnje perspektive – nije uspjela, iz niza razloga koji su taj projekt učinili mnogo kompliciranijim od procesa stvaranja Italijana, Francuza, Nijemaca i Turaka – četiri potencijalna modela na koje su se poduzetnici jugoslavotvorstva ugledali.

Nove države stvaraju novu interpretaciju nacije – oni su i *stvaratelji identiteta*. Nove Hrvate, nove Srbe, nove Crnogorce i sl. Stvaranje *novih* identiteta događa se razgraničenjem i stvaranjem *Drugog* i to i na vertikalnoj i na horizontalnoj osi. Na vertikalnoj – kroz udaljšavanje naspram jugoslavenstva, panslavenstva, balkanizma, evropeizma i globalizma. Također na vertikalnoj liniji, kroz udaljšavanje od regionalnih i manjinskih identiteta, kroz negiranje ideje autonomije i različitosti, suspendiranje pluralizma i razlikovnosti u korist nove nacionalne homogenizacije. Na horizontalnoj liniji – kroz razgraničenje od susjednih identiteta i nacija, naročito onih najsljčnijih, gdje je granica bila historijski propusna te je svakodnevica proizvela dvojnost, trojnost i višestrukost utjecaja, uspostavljajući *graničnu zonu*, odnosno neko *sivo područje* – ni naše ni njihovo nego i naše i njihovo. Za takve ambivalentnosti i iznimke više u novim okolnostima nema mjesta. Rat u Jugoslaviji i nakon nje služio je da se pokaže da su gradovi kao što su Vukovar i Mostar, Sisak, Karlovac, multietničko Sarajevo i druga mjesta dodira, postali *nemogući*, jer *Mi i Oni* ne možemo nikako živjeti ni blizu jedni drugima a kamoli zajedno, formirajući zajednicu. Bio je to rat protiv jugoslavenstva, protiv manjina, protiv regionalizama i protiv svih *sivih zona*. Nove države gradile su nove granice – ne samo fizički nego, prije svega i iznad svega, identitetski. To su činile i milom i silom – i snagom propagande i uvjeravanja, i snagom oružja i nasilja: asimilacijom, kroz obrazovne i kulturne politike, kroz nove narative koji su bivše sudržavljanke proglašavali strancima i neprijateljima, ali i kroz prakse etničkog čišćenja, protjerivanja i ubijanja, pa i genocidnog, stanovništva koje je već svojim postojanjem smetalo stvaranju etnički homogenih novih nacija, čak i kad nisu ništa učinili ili čak nisu ni bili protivnici u tom procesu. Proces *desimilacije* onemogućavao je uključivanje *drugih*, a posebno onih koji su sad postali *neprijateljski drugi* (npr. *okupatori i agresori*) u stvaranje nove nacije-države. Za *asimilaciju*, kad i ako je bila dopuštena, tražilo se odustajanje od prethodnog identiteta. Etničko čišćenje, kako objašnjava Jovan Mirić, nije samo protjerivanje stanovništva ili njegovo ubijanje, nego je također (i) protjerivanje identiteta, onemogućavanje da se nastavi biti ono što jesmo ili što smo bili. Jednom kad je završen proces masovnog protjerivanja ili uništavanja manjina, taj se proces nastavio negiranjem i zatiranjem identiteta onih koji su ostali (Mirić, 2002).

Najveće žrtve toga bili su Jugoslaveni, koji su potpuno nestali. Etničko čišćenje Jugoslavena nije se odnosilo samo na nasilne akcije prema njima, nego prije svega i iznad svega na zabranu tog identiteta. Hrvati, Srbi, Slovenci i ostali su preživjeli i nadživjeli Jugoslaviju, ali Jugoslaveni nisu preživjeli Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, čak ni Crnu Goru, Sjevernu Makedoniju i Bosnu i Hercegovinu. Čak i Bosanci-Hercegovci imaju teškoće u suvremenoj Bosni i Hercegovini, u kojoj se ih se tretira kao *ostale*, te ih se diskriminira ili jednostavno ne primjećuje. A nije ih bilo malo, čak i ako pod Jugoslavenima podrazumijevamo onu manjinu od oko pet posto, ne više, građana Jugoslavije koji su se – uglavnom u znak protesta protiv partikularizacije Jugoslavije – izjasnili Jugoslavenima u etničkom smislu, na popisu stanovništva, npr. 1981. Ako uzmemo u obzir i mnoge druge koji su se osjećali / Jugoslavenima, uz to što su bili i Srbi, Hrvati i dr., radi se o velikom broju ljudi, većini. Oni su u novim državama bili upućeni na „dobrovoljno“ brisanje vlastitog sjećanja, na nove autobiografije, na falsificiranje vlastite povijesti. Mnogi danas tvrde da su bili zavedeni ili prisiljeni biti Jugoslavenima, a mnogi su ostali Jugoslaveni privatno, no ne žele rizikovati da se takvima izjasne jer je to problematično.

Druga najveća žrtva bile su manjine. Nove su države definirale nove manjine, degradirajući status onih koji nisu pripadali novoj većini u status manjine. Stvorili su manjine od pripadnika drugih *naroda* Jugoslavije koji su živjeli ravnopravno i s istim statusom u *njihovoj* republici, a nekadašnje *narodnosti* ponovno su nazvane manjinama, premda su u 1960-ima njihovi predstavnici zamolili da ih se tako ne zove jer se zbog tog pojma osjećaju neravnopravnima. Mnogi su time postali manjine. Strah od postajanja manjinom, a time i od diskriminacije – naročito u okolnostima kad je većina, primjenjujući majoritetnu demokraciju, dobila pravo odlučivanja – bio je jedan od razloga za poticanje separatizma, a time je potencijalno stvarao motiv za rat (Jović, 2002).

I Jugoslaveni i narodi koji su postali manjine, i oni koji su pripadali većinskom narodu u državi ali su se na nekom području zatekli kao manjina u odnosu na lokalno stanovništvo postali su smetnja uspostavljanju homogenih nacionalnih država. Država je svojim naciotvornim odlukama i praksama aktivno djelovala protiv njih.

Ostale žrtve identitetske tranzicije uključuju one (mnoge) koji su morali prestati biti ono što su dugo bili – npr. komunisti, samoupravljači-radnici s makar i nominalno priznatim radničkim pravima, državljani Jugoslavije, vojnici i državni službenici zemlje koje više nije bilo i sl. Kao što u svom članku o pisanju autobiografija piše Todor Kuljić (2022), u „novom životu“ nakon 1990. počeli su se sakrivati elementi prethodnog života, a neki ranije sakriveni detalji vlastite biografije – ponekad sasvim izmišljeni – sada su se isticali. Identitetska tranzicija navela je mnoge na javno i često ritualno izražavanje novog identiteta kroz odricanje (također javno) od prethodnog, kroz dokazivanje lojalnosti novome poretku i novim poželjnim vrednotama. Etnifikacija politike, na koju ukazuje Mila Dragojević u svojoj knjizi *Identiteti u ratu: civilne žrtve u komparativnoj perspektivi* (2021), onemogućila je višestruke, složene identitete i sve svela na jedan: etnički. Sve ostalo postalo je u novim okolnostima nebitno: i profesionalni identitet, i to što se radi o susjedu, dobrom i dugogodišnjem prijatelju, kolegi s posla i sl. U radikaliziranim okolnostima podjele na *nas* i *neprijatelje*, nije bilo mjesta za *druge* koji pripadaju *njima* ali i *nama*.

Ostao je osjećaj loma, a time i posljedice *traume* koju su mnogi pojedinci – možda i svi – preživjeli tom prilikom. Ljudi koji su očekivali miran život, normalan radni vijek, odjednom su izgubili posao ili bili primorani izgubiti sebe same da bi

sačuvali posao, stan, a ponekad i život. Bio je to rat između bivših drugova, od kojih su neki sada doslovno postali jedni drugima neprijatelji – primjerice, vojnici nekad iste vojske sada su ratovali jedni protiv drugih u novim vojskama. Razbijena je ideja *komšiluka* za koju antropolozi i etnolozi, npr. u knjizi *Novi bosanski mozaik* (Bougarrel et al., 2007) kažu da je bila glavni princip uspostave društva i osiguranja mira u Bosni i Hercegovini, ali i šire, u Jugoslaviji, u Hrvatskoj, na Kosovu i drugdje. Na drugoj strani, pojavila se i ne tako mala grupa *dobitnika*, onih koji su profitirali zbog kolapsa prethodnih identiteta i stvaranja novih. Kao i u svakoj revoluciji – stvarnoj ili tek izmaštanoj – i u ovoj se, da se poslužimo riječima *Internacionale*, cijeli svijet iz temelja promijenio, pa tko je bio ništa sad je postao sve. Pojavili su se gospodari rata i mira, gospodari života i smrti, privatni vlasnici društvene i javne imovine, silnici koji su snagom oružja i legitimacije novih službi poretka postali iznimke u odnosu na zakone. Rat je poslužio mnogima za pljačku, otimanje tuđe imovine, za uspinjanje na ljestvici društvene hijerarhije. Narod je proglašen elitom i slavljem jer se, navodno, izborio za nezavisnost i slobodu, a elita je – u velikim brojevima – otišla u inozemstvo (u egzil) ili se povukla u unutarnji egzil, na margine, dobrovoljno ili prisilno.

Nakon svih ovih godina između 1990. i 2023. godine, postavlja se pitanje: je li taj trend izvanjskog, uglavnom nasilnog, oblikovanja identiteta sada zaustavljen? Jesmo li dopustili više slobode da se svatko izjasni kako želi, bude što želi i ne mora postati ono što ne želi biti, bez straha od posljedica, bez (prevelikih) pritiska sa strane? Ili smo to dopustili samo većini, a ne i manjini, samo dokazano lojalnima a ne i dokazano sumnjivima? Kao što sam objasnio u svojoj knjizi *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj* (2017), mi živimo u doba sukoba između liberalnog društva i etnototalitarizma, u kojem dizajneri identiteta u ime države i pod državnom zaštitom potiskuju manjinske i „neprikladne“ identitete kako bi konsolidirali samo jedan, nacionalni identitet, pri čemu većinu izjednačuju s cjelinom. Čak i u Hrvatskoj – a možda i najviše u Hrvatskoj, čiji se novi nacionalni identitet konstituiraju kroz samopercepciju da je Hrvatska istodobno i *žrtva* i *pobjednik* prethodnog rata – to se čine i kroz nasilje (npr. zabranu ćirilice, zabranu izjašnjavanja koje nije više poželjno, kroz državnu zaštitu *svetinje Domovinskog rata*) i kroz *nacionalizam svakodnevice*, da se poslužim, po mom mišljenju adekvatnijim prijevodom pojma *banal nationalism*, o kojemu je pisao Michael Billig (Billig, 2009). Vladavina tri etničke grupe koje se smatraju *konstitutivnim narodima* u Bosni i Hercegovini, razgrađivanje države po etničkim linijama u Crnoj Gori a možda i Sjevernoj Makedoniji, trajno otvoreno pitanje Kosova (i Metohije) i slična pitanja pokazuju da smo i dalje prilično daleko od izlaska iz devedesetih.

Zbog toga svega, mnogi i dalje strahuju od novog rata. I taj peti aspekt tranzicije, tranzicija iz rata u mir ostaje nedovršenom. Jesmo li do danas, 30 godina nakon rata, konačno ušli u *samoobnavljajući mir*, da se podsjetimo Kanta i njegovog pokušaja da se formulira i pronađe način za samoobnavljajući proces mira, koji bi mogao biti trajan jer se sam obnavlja iznutra? Ili i dalje živimo u nekoj *novoj fazi rata*, u *ratu za interpretaciju rata*, u stanju u kojem rat postaje glavni element nacionalnog identiteta, kao da nas bez rata ne bi bilo. I dalje živimo u sjeni prethodnog rata – ali, što je još indikativnije, i u sjeni prethodnih ratova, npr. Drugog svjetskog ili Prvog svjetskog, Balkanskih i Kosovskog boja. Vode se stare bitke na novi način. Podsjeća se na stara neprijateljstva i slavi rat, dok se žali zbog mira u kojem *smo* izgubili ono što *smo* u ratu dobili. Rat u Ukrajini dodatno je vratio temu rata na dnevni red. Scene iz prvih dana tog rata ovdje su interpretirane kao neka

vrsta *reprize* našeg ratnog iskustva iz devedesetih. Mariupolj je tako postao novi Vukovar, a srpsko-ukrajinski sukobi su u imaginariju mnogih postali neka vrsta naših, domaćih, srpsko-hrvatskih od prije 30 godina. Naoružavanje koje je zahvatilo cijelu Europu – istočnu i zapadnu, sjevernu i južnu – dodatno je militariziralo i sekuritiziralo javni prostor. Ključno, rat kojeg je Rusija pokrenula protiv Ukrajine vidi se, ponekad, i kao šansa da se zaustavi i spriječi daljnja zapadna hegemonija u Europi, a posebno na Zapadnom Balkanu. Uspjeh Rusije bio bi šansa za *revizionističke zemlje*, nezadovoljne ishodom prethodne „podjele karata“, nakon prethodnog rata ili prethodnih ratova. Na Zapadnom Balkanu ima više *revizionističkih* i nezadovoljnih, nego zemalja koje žele zadržati *status quo*, jer im on sasvim odgovara. Stoga se s jedne strane strahuje od novog rata – i to opravdano, budući da su ljudi stekli lično iskustvo o tome što im rat odnosi – a s druge ga se možda potajno i priželjkuje, kao novu šansu da se „ćeramo još“ kad se već u prethodnom pokušaju nismo „išćerali“. S tom se svrhom nastavlja proizvodnje mržnje prema drugome, slavljenje onih koji su im učinili najveće zlo (makar, a možda upravo i zbog toga, što su u međuvremenu – od strane Haškog tribunala – osuđeni kao ratni zločinci), a odbacivanje onih iz naše prošlosti koji su najviše doprinijeli miru i zajedničkom životu. Mnogi su (p)ostali skriveni zagovornici rata, slavitelji prethodnih ratova, kritičari mira i potencijalni osvretnici u nekom novom krugu zla.

To su dileme koje su pred nama danas. Model peterostruke tranzicije može nam, vjerujem, poslužiti kao dobar instrument za analizu postignutog – bilo da je ono što je postignuto doista namjeravano ili se jednostavno dogodilo kao *neželjena/neočekivana posljedica*, (*unintended consequence*). Sve su naše velike teme i dalje otvorene, a donekle i sa izvjesno neizvjesnim ishodom. Tranzicije su prvotno, u koncepcijama Philippa Schmittera, Juana Linza, Alfreda Stepana i drugih njihovih akademskih *osnivača* bile i zamišljene kao neizvjesne, kao put koji ima izvjestan početak ali ne i izvjestan kraj. Kasnije interpretacije – one nakon 1989. – promovirale su iluziju da je i kraj izvjestan i unaprijed određen, jer „nema drugog puta“ niti druge mogućnosti od one koju su (vizionarski) zacrtali „vođe puta“. U stvarnosti, međutim, niti su otpori toj viziji bili mali, niti je podrška alternativnoj viziji bila beznačajna.

Promjene koje su se dogodile u zadnjih 30 godina nisu bile male. U nekim aspektima se mijenjalo radikalno i revolucionarno. U drugima su se promjene simulirale i fingirale. No, i kad su se fingirale i kad su se doista događale motivi nisu bili samo progresivni nego često regresivni – da se zadrži postojeće ili da se vrati ono staro. Jer, da parafraziramo za kraj Program Saveza komunista Jugoslavije, ništa ne može biti dovoljno novo i progresivno da ne bi moglo biti zamijenjeno starim, još starijim, najstarijim.

LITERATURA

- Antić, M. (2021). Kvazi-eksperimentalan pristup ekonomskom rastu Hrvatske: Jesu li Jugoslavija i socijalizam bili bolji? *Tragovi*, 5(1): 109–141.
- Bakić, J. (2012). *Razaranje Jugoslavije i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik.
- Basta, K. (2021). *The Symbolic State: Minority Recognition, Majority Backlash, and Secession in Multinational Countries*. Ottawa: McGill-Queen's University Press.
- Bieber, F. (2020). *Uspon autoritarizma na Zapadnom Balkanu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Billig, M. (2009). *Banalni nacionalizam*. Zagreb: Biblioteka XX vek.

- Boduszynski, M. (2010). *Regime Change in the Yugoslav Successor States: Divergent Paths towards a New Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Bougarel, X, Helms, E. & Duijzings, G. (2007). *The New Bosnian Mosaic: Identities, memories and moral claims in a post-war society*. Aldershot: Ashgate.
- Buzar, S. (2020). *Realizam i teorija pravednog rata*. Zagreb: Disput.
- David, L. (2020). *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dragojević, M. (2021). *Identiteti u ratu: civilne žrtve u komparativnoj perspektivi*. Zagreb: Srednja Europa.
- Dragović-Soso, J. (2008): "Why did Yugoslavia disintegrate? An overview of contending explanation". U: Lenard Cohen i Jasna Dragović-Soso (ur): *State Collapse in South-Eastern Europe*, (str. 1–41). West LaFayette: Purdue University Press.
- Ejdus, F. (2020). *Crisis and Ontological Insecurity: Serbia's Anxiety over Kosovo's Secession*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gagnon, V. P. (2006). *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*. New York: Cornell University Press.
- Hirschmann, A. O. (1970). *Exit, Voice and Loyalty: Response to Decline in Firms, Organizations and States*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Jović, D. (2001). The Disintegration of Yugoslavia: A Critical Review of Explanatory Approaches. *European Journal of Social Theory*, 4(1): 101–120.
- Jović, D. (2002). Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji. *Reč*, 65/11, 113–130.
- Jović, D. (2010). Problems of Early post-Communist Transition Theory: From *Transition from* to *Transition to*. *Politička misao*, 47(5): 44–68.
- Jović, D. (2011). „Turning Nationalists into EU-supporters: the Case of Croatia“. U: J. Rupnik (ur.). *The Western Balkans and the EU: the Hours of Europe* (str. 33–46). Pariz: Chaillot Papers, 126.
- Jović, D. (2012). The War that is not allowed to be forgotten: Nationalist discourse on the „Homeland War“ (1991–1995) in Contemporary Croatia. *Sudosteuroopa Mitteilungen* 3/2012, 52–69.
- Jović, D. (2014). 1989: godina koja nam se nije dogodila. *Politička misao* (portal): <https://politickamisao.com/1989-godina-koja-nam-se-nije-dogodila/> (pristup: 2. 3. 2023.)
- Jović, D. (2017). *Rat i mit: politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Zaprešić: Fraktura.
- Jović, D. (2018). Accession to the European Union and Perceptions of External Actors in the Western Balkans. *Croatian International Relations Review* 24(83): 6–32.
- Jović, D. (2019). Interpretiranje „Domovinskog rata“ (1991–1995) u procesu rekonstruiranja hrvatskog nacionalnog identiteta. *Acta Histriae* 27(2), 341–358.
- Kuljić, T. (2022). Profesionalna autobiografija i moć. *Tragovi*, 5(2), 101–121.
- Matvejević, P. (2003). *Jugoslavenstvo danas: pitanja kulture. Što je ostalo danas od jugoslavenstva?* Sarajevo: Buybook.
- Mirić, J. (2002). *Zločin i kazna: politološko-pravni ogledi o ratu, zločinu, krivnji i oprost*. Zagreb: SKD Prosvjeta.
- Petković, N. (2020). *O čemu govorimo kada govorimo o identitetu?* Zagreb: Disput.
- Perović, L. (2015). *Dominantna i neželjena elita: beleške o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji*. Beograd: Dan Graf.
- Podunavac, M. (2020). Pandemija strana. *Politička misao* (portal), (pristup: 2. 3. 2023).
- Vladisavljević, N. (2019). *Uspon i pad demokratije posle Petog oktobra*. Beograd: Arhipelag.
- Woodward, S. (1995). *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington: Brookings Institution Press.

Fivefold Transition in the Western Balkans

Abstract

In this article author is focussed on fivefold transition in post-Yugoslav states, which has over the last 30 years simultaneously changed – with different effects, sometimes in real terms and sometimes only nominally, as a simulated transition – political systems, economic relations, statehood, identities and status of peace and war. All five aspects of the transition are still unfinished, which confirms the original interpretation of the concept of transition, as developed by the first generation of transitologists (those concerned with processes in Latin America and South Europe in the 1970s and 1980s) who understood transition as process that has certain beginning but not a certain end. Changes that were produced by this fivefold post-Yugoslav transition(s) were big, but not necessarily progressive. The author is focussed in particular on interaction between various aspects of transition. He emphasises the importance and traumatic character of the fourth transition – of identities in former Yugoslavia, since this aspect was often neglected in contemporary studies of transition.

Keywords: Transition, Western Balkans, post-Communism, Yugoslavia, the 1990s

ŠĆIR FILANDRA

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Bosna i Bošnjaci izvan Jugoslavije

Sažetak

Raspad jugoslavenske federalne države otvara procese političke pluralizacije i demokratizacije Bosne i Hercegovine. Pitanje unutarnjeg ustrojstva države postaje ključno pitanje za sve političke/nacionalne aktere. To ustavno-političko pitanje se rješava vojnim sredstvima tokom rata protiv Bosne i Hercegovine. Postignuta rješenja su realpolitički determinirana i zasnivaju podjeljeno društvo u jedinstvenoj državi.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, mirovni pregovori, teritorijalni nacionalizam, nacionalne stranke

1. Politički pluralizam i nacionalni ekskluzivizam

Bošnjaci s dvije inicijative početkom devedesetih godina 20. stoljeća izražavaju svoje političke stavove. Prva je bila „Forum za zaštitu individualnih i tradicijskih prava Muslimana“ Muhameda Filipovića,¹ a druga Stranka demokratske akcije (SDA) Alije Izetbegovića. Forum je kao prva muslimanska nevladina organizacija imao podršku dijela muslimanske inteligencije svjesne nužnosti samostalnog nacionalnog odgovora na složene društvene prilike. On je, također, bio i izraz gubitka povjerenja u još aktualni politički sistem socijalizma kao okvir i sredstvo zaštite građanskih i nacionalnih prava ljudi u Bosni i Hercegovini. Ovakvo ponašanje, tj. osnivanje odvojene etničke, muslimanske nevladine organizacije, značilo je i prekid s komunističkom politikom nacionalnih odnosa, a ocjenu te politike kao neuspješne i sa složenim društveno-političkim problemima – neodgovarajuće.

U svojoj inicijativi Filipović je upozoravao „...da se širi talas mržnje i nerazumijevanja i da su vladajuće snage nesposobne da se ovoj vrsti mržnje i agresije suprotstave. (...) Na Muslimane se upire prstom kao na najveću opasnost za poredak, a shvatio sam da se u nedostatku ograda ljudi moraju sami organizovati i suprotstaviti talasu širenja mržnje. Ono što se danas dešava Muslimanima, sutra se može desiti drugima“ (Smajlović, Šarac, 1990). Tezu da su Muslimani najviše osporavan narod u Jugoslaviji niko mu nije sporio jer je bila argumentirano zasnovana. S teorijske razine, Filipović je isticao je da su nacionalna i tradicijska prava dio ljudskih prava i da imaju univerzalni značaj za ljudski način postojanja u povijesti.

Ovakvim stavovima Filipović je činio konceptualni iskorak u odnosu na doseguto stanje marksističke društvene teorije i političke prakse. On prvi u Bosni i Hercegovini u politički rječnik uvodi kategoriju individualnih ljudskih prava kao gradivni element nadolazećeg građanskog društva. Ta prava on je institucionalno

¹ „Forum za zaštitu individualnih i tradicijskih prava Muslimana“ osnovao je 14. maja 1990. godine u Sarajevu profesor Muhamed Filipović.

namjeravao istraživati i braniti, što je bila novina u odnosu na dotadašnju vrhovnu vlast kolektivnih kao klasnih prava u društvenoj teoriji i praksi socijalizma.

Istovremeno, Filipović nacionalna prava, prava proistekla iz kolektivne etničke pripadnosti ljudi, ozvaničava kao dio građanskih, osnovnih ljudskih prava, čime kvalitativno nadilazi horizont dotadašnjeg razumijevanja nacionalnog pitanja u Bosni i Hercegovini. Kao posljedicu ideologizirane komunističke prakse, on u javnosti uočava i osuđuje jedan ograničavajući duh u shvatanju slobode, a koji je bio vidljiv u stigmatizaciji vjerskih i nacionalnih uvjerenja i pripadanja. Negativno raspoloženje prema vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti kao takvoj, posebno je tih osamdesetih godina prošlog stoljeća bilo nametano kroz medije i takozvanu reformiranu komunističku javnost.

Nacionalna uvjerenja sama po sebi nisu „zao i zloslutan znak“ (Filipović, 1990), riječi su kojima Filipović osporava politke i nedobronamjerne stavove, koji se protiv svemu nacionalnom i vjerskom po sebi, koji u samoj činjenici postojanja nacija vide problem, a ne u njenom instrumentaliziranju i ekstremiziranju. Upravo su se takvi tzv. anacionalni i kvaziateistički zastupnici u kasnijoj bosanskoj ratnoj praksi nerijetko pokazivali kao nacionalisti ili čak zločinci, čega su pojedini članovi stranke Savez reformskih snaga Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu bili najbolji dokaz.

Mada se Forum predstavljao kao nepolitička organizacija za zaštitu građanskih, ljudskih i kulturno-historijskih prava svih ljudi i naroda, on je faktički prvi politički uzbunio Bošnjake i pred sami slom socijalizma uticao na uspostavu njihove posebne nacionalne javnosti. Filipović, pritom, nije stvarao svijest o ugroženosti muslimanskog naroda, nije pothranjivao njegovu nesretnu svijest, na način kako su, recimo, srpski nacionalisti u to vrijeme radili licitiranjem s brojem jasenovačkih žrtava i nošenjem mošti cara Lazara, ali jeste argumentirano ukazivao na njegovu neravnopravnost i diskriminiranost, što je bilo dovoljno da taj narod počne samostalno misliti o sebi i svojoj povijesnoj poziciji.

Forum je bio prvi institucionalni i javni muslimanski politički izraz poslije više decenija socijalizma. Kao takav, bio je prepoznat i plebiscitarno u široj muslimanskoj javnosti pozdravljen. Cijenjen je kao akt buđenja nacionalne svijesti Muslimana, kao njihovo buđenje iz narkotičnog sna, kao povijesni kotač nacionalnog otrežnjenja. Jer, mada je Filipović svoju ideju predstavljao općom retorikom prava i iskrenom zainteresiranošću za prava i slobode svih ljudi, jasno je isticao da je razlog nastanka Foruma pojačavanje negativnih trendova u društvu na način da se svako ispoljavanje islama i muslimana tretira negativno (Peranić, 1990). Takav trend smatrao je opasnim za sve narode, a konkretno tražio je saveznike za zaštitu Muslimana.

Kao druga politička inicijativa, ubrzo poslije Foruma, osnovana je 26. 5. 1990. godine Stranka demokratske akcije (SDA) kao muslimanska nacionalna politička stranka. Programska deklaracija stranke istakla je zalaganje za „...održanje Jugoslavije kao slobodne zajednice suverenih naroda i republika u sadašnjim federalnim granicama“ (čl. V), a posebno je naveden „...interes za očuvanje Bosne i Hercegovine kao zajedničke države Muslimana, Srba i Hrvata“ (čl. VII).²

Politički principi stranke SDA o pitanju uređenja zemlje i ravnopravnosti naroda značajno su nadograđeni i osnaženi na samom početku agresije na Bosnu i

² „Programska deklaracija Stranke demokratske akcije“, usvojena kao „Programski dokument“ na Osnivačkoj skupštini stranke 26. 5. 1990. godine u Sarajevu. Vidjeti: „SDA Austrije 1990–1997“, Beč, 1997, str. 10–11.

Hercegovinu. U situaciji kada su članovi Predsjedništva Bosne i Hercegovine, delegati iz Srpske demokratske stranke (SDS) Nikola Koljević i Biljana Plavšić, napuštali taj najznačajniji organ države, izazivajući time delegitimaciju vlasti pretvarajući je iz zajedničke u mononacionalnu, građanski multietnički bosanskohercegovački opozicioni politički blok pritekao je u pomoć Izetbegoviću sa srpskim kandidatima iz svojih redova za članstvo u tom čelnom tijelu države. Uslov opozicije bilo je donošenje političke platforme o djelovanju vrha države u ratnim uslovima. „Ideja donošenja Platforme imala je za cilj izgraditi konsenzus unutar Predsjedništva RBiH o tome kakvu Bosnu i Hercegovinu žele njeni građani i narodi i za kakvu Bosnu i Hercegovinu se žele boriti patrioti iz svih bosanskohercegovačkih naroda“ (Pejanović, 2005: 68).

Platforma Predsjedništva Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima, kao najširi politički okvir za okupljanje svih patriotskih snaga, kao idejni projekt očuvanja i odbrane zemlje, bila je antifašistički intoniran, političko-ustavni projekt viđenja budućnosti države. Ona je promovirala ideje i principe koji „...afirmišu istorijske specifičnosti Bosne i Hercegovine kao multietničkog društva i države“ (Pejanović, 2005: 68), iznova potvrđujući odluke prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a iz 1943. godine. Određujući Bosnu i Hercegovinu kao građansku republiku, „državu građana“ pa potom „...konstitutivnih i ravnopravnih naroda Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika ostalih naroda koji u njoj žive...“,³ i to u momentima kada se ona uslijed agresorskih napada faktički cijepala, Platforma je bila odraz političkog samopouzdanja i povjerenja njenih nosilaca u vrijednosti humanizma, ravnopravnosti i demokratije. Unutrašnje ustrojstvo zemlje u dokumentu se zasnivalo „...na regionalnoj i lokalnoj samoupravi, koja uvažava ekonomske, kulturne, istorijske i etničke kriterije“.⁴ Time se veliko i od tada presudno pitanje – etnički kriterij unutarne organizacije države – upadljivo stavljalo na četvrto mjesto.

Predviđeno je da se odnos posebnih nacionalnih i zajedničkih državnih interesa rješava konsenzusom i paritetom u Vijeću naroda. Platformom je bilo jasno određeno da se u interesu države ne može pristajati na mir koji bi za osnov imao „...stvaranje etnički čistih teritorija ili regionalnu podjelu Bosne i Hercegovine na isključivo etničkoj osnovi“⁵ (kako se upravo dogodilo na kraju rata s *Daytonskim mirovnim sporazumom*). Rat protiv Bosne i Hercegovine u ovom dokumentu naziva se „agresijom“, a odbrana zemlje „opštenarodnim odbrambenim ratom“.⁶

Platforma je odražavala antiagresorski kao antifašistički stav državne politike s početka rata te duh narodnooslobodilačke borbe građana i naroda iz Drugog svjetskog rata. Ovaj dokument eksplicitno nije koristio pojmove fašizama i antifašizma. Kao političke, spoznajne i vrijednosne kategorije, ti pojmovi se zvanično ne koriste ni tada, a ni poslije za određivanje karaktera oslobodilačke borbe, mada su u bošnjačkoj javnosti sve vrijeme bili prisutni. I pored toga što je svima bilo jasno da je Bosna i Hercegovina tokom rata bila žrtva fašizma određenih srpskih i dijelom

³ „Otpor agresoru organizovaće se i voditi kao opštenarodna odbrambena borba svih građana i svih naroda za oslobođenje Bosne i Hercegovine. U zajedničkom višenacionalnom frontu učestvuju patriotske snage koje su za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, za zajednički život i nacionalnu ravnopravnost Muslimana, Srba i Hrvata i pripadnika drugih naroda i narodnosti (manjina).“ Platformu je donijelo Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine 26. juna 1992. godine u Sarajevu. Vidjeti: „Za djelovanje Predsjedništva RBiH u ratnim uslovima“, *Oslobođenje*, 24/25, Sarajevo, novembar 2003, str. 38.

⁴ Isto.

⁵ Isto.

⁶ Isto.

hrvatskih nacionalnih i državnih snaga „...nikada se do kraja jasno, glasno i energično borba za opstanak Bosne nije definirala kao antifašistička“ (Avdić, 1995).

Korištenje termina „antifašizam“ u domaćim prilikama ukazivalo je na njegovo komunističko ideološko ishodište, a nacionalnoj stranci na vlasti, mislimo na SDA, komunizam ni na koji način nije bio bliska ideologija. Stranačko-ideološke razmirice u potpunosti su određivale političku retoriku pa se stoga i pristalo na značenjsko sužavanje kategorije „antifašizma“ sa njenog civilizacijskog na ideološki nivo značenja i upotrebe.⁷ Inače, jednom dijelu bošnjačke nacionalne politike nikada nije postalo jasno da je antifašizam civilizacijska, humanistička, a ne ideološka, komunistička kategorija, da je on temeljna vrijednost ujedinjenje Evrope i da je svako minimiziranje antifašizma iz porodičnih ili ideoloških razloga neozbiljno i da nema uporište u bošnjačkoj savremenoj povijesti.

Strančarenja s patriotizmom bile su uzele maha još tokom rata. Poznato je o toj pojavi saopćenje javnosti članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine koji nisu pripadali Stranci demokratske akcije (SDA). Oni su izražavali neslaganje s ideologizacijom i negativnom instrumentalizacijom vjere, odnosno islama, u nekim jedinicama Armije Bosne i Hercegovine. Vojska koja brani i koja će u budućnosti čuvati državu Bosnu i Hercegovinu „...mora biti sekularna i višenacionalna, izvan uticaja i nadmetanja političkih stranaka“,⁸ kaže se u njihovom saopćenju. Takva vojska mora biti multikulturalna i multinacionalna ukoliko želimo takvo društvo. Niko nema monopol na patriotizam i svako reduciranje „...opštenarodnog fronta i borbe umanjuje šanse za oslobođenje zemlje...“.⁹

Skidajući odgovornost sa sebe za takvu, po njihovom mišljenju lošu praksu unutar vojske, veći dio kolektivnog državnog vodstva praktički je javno priznavao vlastitu nemoć, odnosno premoć Izetbegovića i Ejupa Ganića u tom državnom organu.¹⁰ Izetbegović je, naime, sve vrijeme rata višenacionalnim sastavom vodstva države vješto održavao legalitet i legitimitet državnih ustanova, što je bilo posebno važno prema međunarodnom priznanju bosanskohercegovačke države, ali i njenom višenacionalnom karakteru, dok je praktički sam sa svojom strankom odlučno uticao na državnu politiku.

Već krajem 1992. godine došlo je do narušavanja duha Platforme kada je Izetbegović, pod pritiskom nedaća rata, počeo pregovarati s Radovanom Karadžićem, vođom Srpske demokratske stranke i Matom Bobanom, predsjednikom Hrvatske demokratske zajednice, implicitno ih preinačivši od odmetnika i separatista u legalne nacionalno-političke partnere.¹¹ Ovo je bio ključni politički događaj u ratu. Njime je Izetbegović, istovremeno, detronizirao sebe sa nivoa šefa države na nivo

⁷ O odnosu Bošnjaka i antifašizma vidjeti: Safet Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam*, Sarajevo, 2010.

⁸ Saopćenje članova Predsjedništva Bosne i Hercegovine Nijaza Durakovića, Mirka Pejanovića, Ive Komšića, Stjepana Ključića i Tatjane Ljujić-Mijatović. Tekst „Armiju stvorili patrioti“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 31. januar 1995, str. 13.

⁹ Isto.

¹⁰ Drukčije viđenje pojave faktičkog islamiziranja Armije, takvo u kome navodno islam samo traži da bude slobodan i poštovan a ne zabranjivan ili nepoželjan, vidjeti u: Esad Hećimović, „Bošnjaci će sami odlučiti koliko čega treba biti“; Hadžem Hajdarević i Adnan Kasumović, „Sedma muslimanska više je dala građanskoj Bosni nego pet članova Predsjedništva koji je napadaju“; Nedžad Latić, „Postoje članovi Predsjedništva koji već odavno nikoga ne predstavljaju“.

¹¹ Prihvatanje Karadžića i Bobana kao legitimnih pregovarača decembra 1992. značilo je ispuštanje prilike da se ostvari Platforma Predsjedništva RBiH za odbranu Bosne i Hercegovine, mišljenje je penzioniranog generala Jovana Divjaka. Vidjeti: Antonio Prlenda, „Nisam se borio za ovakvu BiH“, intervju Jovana Divjaka.

nacionalnog vođe, pretvorivši razbijače države u partnere za pregovaračkim stolom. Poslije toga bilo je teško, da ne kažemo i skoro nemoguće, uvjeriti međunarodne političke činioce da ne postoji neka „muslimanska strana u sukobu“ već da se u cijeloj stvari radi o sukobu legalnih vlasti Bosne i Hercegovine i uzurpatora njene teritorije. Izetbegovićevim legaliziranjem i legitimiranjem Karadžića i Bobana kao političkih partnera u ratu, a nakon osnivanja Republike srpskog naroda u Bosni i Hercegovini i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne, ideja o teritorijalno-politički podijeljenoj tronacionalnoj državi nadjačala je duh građanske Bosne i Hercegovine i na različite načine ova ideja podjele zemlje varira se do najnovijeg vremena.¹²

Ostaje pitanje da li je Izetbegović imao vojne moći i političke spremnosti da razbijače države pokori i primiri. Po vlastitom sudu nije! Da li je ishitreno reagirao kada je Bobana i Karadžića označio kao istinske zastupnike Srba i Hrvata ili se samo realpolitički ponašao? Bez obzira kakav odgovor na ovo pitanje bio davan od različitih analitičara i s različitim nacionalnih i političkih pozicija, ostaje činjenica da su pritisci sa strane – politički iz međunarodne zajednice, a vojni iz Beograda i Zagreba – pretvorili poziciju Alije Izetbegovića iz bosanskohercegovačke u muslimansku političku. Također, ostaje utisak da se on tom toku razvoja prilika nije dosljedno opirao. Njegova procjena, očito je bila, da Bosna i Hercegovina kao država s razine centralnih organa upravljanja neće biti podržana od međunarodne zajednice u nastojanju da zaustavi unutarnje etničke sukobe, te da je nužno priznati i prihvatiti Karadžića i Bobana kao partnere u podjeli države i vlasti.

On je, uostalom kao i ukupna bošnjačka javnost, javno iskazivao veliko povjerenje u međunarodnu zajednicu, dok je intimno morao biti svjestan činjenice da je ta ista međunarodna zajednica cijelim nizom poteza, da spomenemo samo embargo UN na naoružavanje i pravo na samoodbranu bosanskohercegovačkoj vladi, bošnjački narod i bosansku državu praktički bila dovela u jedan krajnje nezavidan položaj. Na taj način sve vrijeme i u Izetbegovićevoj politici svjedočimo paralelizmu nacionalnih aktivnosti kao posebnih, i državnih kao zajedničkih, pri čemu je odmakom vremena nacionalno separiranje i institucionaliziranje odnosilo prevaugu nauštrb zajedničke političke platforme. Erodiranje zajedničkog, kao državnog, nauštrb nacionalnog kao posebnog, vremenom se u naknadnim interpretacijama događanja samo produbljivalo.

Sama Platforma Predsjedništva Bosne i Hercegovine je, kao politički odgovor države Bosne i Hercegovine na agresiju nametnutu izvana, dokaz da je odbranu zemlje organizirala i vodila država s ciljem očuvanja svog suvereniteta i teritorijalnog integriteta, a posredstvom koga su se trebala osigurati nacionalna i građanska prava svih državljana. Povijesni značaj dokumenta Platforme Predsjedništva upravo je u tom preuzimanju, zadržavanju i jačanju duha i karaktera bosanskohercegovačke državnosti, potvrđivanju njene višenacionalne strukture te legalnosti i legitimnosti njenih institucija.

Političke snage Platforme preživjele su rat, birajući ostanak na političkoj pozornici uz cijenu iznevjeravanja samog duha Platforme. Taj duh je skoro u potpunosti tokom rata poražen i vremenom napušten. Stvaranjem Federacije Bosne i Hercegovine 1994. godine institucionalizirana je dvoetnička bošnjačko-hrvatska

¹² O bošnjačko-hrvatskim odnosima s početka agresije kao odrazu koncepcijskih razlika u viđenju unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine, vidjeti u: Saša Mrduljaš, „Politička dimenzija hrvatsko-muslimanskih/bošnjačkih odnosa tijekom 1992. godine“.

struktura organa vlasti i vojske na tom dijelu države. Pritiscima vojne sile agresora i voljom međunarodne zajednice nevoljno se 1995. na bošnjačkoj strani, baš kao i na srpskoj, pristalo na *Daytonski mirovni sporazum*. Ratom i genocidom novoformirana činjenična stanja „na terenu“ uzimana su kao polazna osnova za unutarnacionalna razgraničenja. U rat se ušlo sa idejom građanske, a iz njega izašlo sa zbiljom etnički podijeljene države.

Kada je Izetbegović kao osnov svoje politike konačno prihvatio realnost odnosa vojnih i nacionalnih snaga na terenu, odustao je od bosanske građanske utopije.¹³ „Hrvati žele BiH sastavljenu od tri konstitutivne jedinice, a Muslimani državu od više jedinica. (...) Bosna nije više ono što je bila i ja želim da vidim šta je ona sada“ (Loza, 1992), Izetbegovićeve su riječi nakon povratka s pregovora iz Lisabona novinaru Tihomiru Lozi. Lozo se povodom takvih Izetbegovićevih stavova pita: „Da li se to Bosna iz Platforne Predsjedništva, o kojoj je ideja zaživjela samo u Sarajevu, skida sa dnevnog reda? Hoće li to etnocentrična slika svijeta trijumfovati i u Sarajevu i rat i ovdje postati ono što je od samog početka bio za svijet – stvar Muslimana, Srba i Hrvata, a ne države BiH i susjedne SR Jugoslavije i Karadžićevog *satelitskog srbostana*...“ (Loza, 1992).

Ideja da Bosnu i Hercegovinu izgrađuju ljudi, a ne nacije početkom rata još je bila politički operabilna. „Ono što BiH zaista konstituise, ono što je njena supstanca, to nisu nacije/narodi, već su to njeni ljudi, GRAĐANI. Formula o tri konstitutivna dijela je tempirana bomba u temeljima ove države. Dobrim dijelom izgovori zagovaranja BiH kao tronacionalne države dolaze iz mita o nacionalnoj državi. Ideja nacionalne države je kuga koja Bosnu i Hercegovinu zatire. Njoj treba suprotstaviti ideju građanske države i to treba biti ratni cilj onih koji se bore za dobro BiH i njenih ljudi“ (Grebo, 1992: 1). I u intelektualnim i u zvaničnim krugovima znalo se da je svaka unutarnja regionalizacija sa primjesama nacionalnih principa opasna za zemlju, a pogotovo da je nespojiva s njenom građanskom budućnošću. Centralna vlast u Sarajevu se tako i ponašala. U „Nacrtu sporazuma o BiH“, o kojem je Vlada Bosne i Hercegovine dala svoje stavove o mirovnim pregovorima, Vlada odbija „tripartitni razgovor“ o ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine, predložene „provincije“ odbija kao etničke, cijeneći da se njime posljedice rata uvažavaju i kaže: „Prihvatanje korištenja pojma ‘konstitutivni narodi’, s obzirom na njegovu neodređenost i višeznačnost, nosi opasnost da bude sjeme i podsticaj novom nesporazumu i da bude korišten kao drugo ime za zločinačke nacerte o ‘konfederaciji’ i ‘suverenitetu naroda’ u etničkom smislu, što je osnova i podsticaj agresiji protiv Republike Bosne i Hercegovine.“¹⁴

Ideja da bosanskohercegovački narodi, a ne građani, konstituiraju državu nastaje kada se Bosna i Hercegovina uspoređuje s bivšom Jugoslavijom. U ratu se takva ideja smatrala nepotpunom, pogrešnom i agresorskom. Po tom mišljenju namjera agresora bila je da ukoliko Bosnu i Hercegovinu ne uspije priključiti velikoj Srbiji, ili ukoliko se ona ne uspije podijeliti između Srbije i Hrvatske,

¹³ Svoje opredjeljenje za Bosnu i Hercegovinu kao građansku republiku Izetbegović je iznio u više navrata. Istraživači iz predratnog perioda najčešće citiraju njegove riječi s velikog predizbornog skupa 15. rujna (septembra) 1990. godine u Velikoj Kladuši. Tada je Izetbegović rekao sljedeće: „BiH kao građanska republika, to je definitivno opredjeljenje muslimanskog naroda: ne islamska, ali ni socijalistička, nego građanska; ali za to je potreban pristanak Srba i Hrvata“. Navedeno prema: Saša Mrduljaš, nav. dj., str. 849.

¹⁴ Vidjeti: „Uvažiti volju većine građana“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 20. januar 1993, str. 2.

onda se država treba konstituirati na principu konstitutivnih naroda po uzoru na bivšu Jugoslaviju.¹⁵ Ideja o konstitutivnosti naroda u Bosnu je došla izvana i ciljala je na međunarodnopravno legitimiranje konstitutivnih naroda koji bi imali svoje teritorijalno oblikovane paradržavne tvorevine s mogućnošću odcjepljenja od Bosne i Hercegovine i priključenja Srbiji, odnosno Hrvatskoj. Prvobitno je, dakle, ta teorija smjerala da samo legalizira i legitimira postojeće ratno stanje uspostavljenih paradržavnih tvorevina bosanskih Srba i Hrvata. Deset godina kasnije, s rezultatima rata koji su bili katastrofični za ideju građanskog društva, teorija o konstitutivnosti naroda imala je upravo obrnuti, suprotni politički cilj. Konstitutivnošću naroda na cijelom prostoru države htjela se ukinuti potreba i mogućnost nacionalno ekskluzivne vlasti na bilo kojem dijelu države te osigurati jednaka ljudska prava svim državljanima Bosne i Hercegovine.¹⁶

2. Teritorijalizacija nacionaliteta

Kada kategorija države krajem 20. stoljeća postaje određujući element bošnjačkog političkog identiteta, ona se za njih javlja u dva oprečna oblika: jednom kao nacionalna bošnjačka, monoetnička država, a drugi put kao zajednička, višenacionalna država. U obje varijante kod Bošnjaka prisutno je bilo uvjerenje o konfesionalnom karakteru bosanskohercegovačkih nacija. To da je nacionalno grupiranje zasnovano na religijskim diferencijacijama ukazuje na to da su takve nacije ne manje vrijedne, ali da jesu manje trajne od pravih etničkih nacija. Jer, kako su u jednom društvenom trenutku takve nacije nastale – polovinom 19. stoljeća – tako mogu i nestati. Pri tome, kraj socijalizma svi bosanskohercegovački narodi koriste da spektar svojih etničkih diferencijacija prošire pa se, u principu, od religije ide dalje prema nacionalnoj teritoriji i etniciziranoj vlasti.

Na taj način samo se slijedio trend već prisutan u postkomunističkim zemljama Srednje i Istočne Evrope. Religija se u bosanskohercegovačkim uslovima kao činilac nacionalne diferencijacije sada potcjenjuje u korist teritorije. U društvu sada i nominalno zasnovanom na liberalnim načelima, religija je socijalno nefunkcionalna, ili bi takva trebala da bude. Ona ne bi više trebala da ima socijalnu ulogu grupiranja niti diferenciranja ljudi, već se prepušta spoznajnom uvjerenju pojedinaca. Pri tome dolazi do bitne promjene karaktera samog nacionalizma. Konfesionalni nacionalizam 19. i 20. stoljeća bio je konverirajućeg karaktera, podržavao je, u konačnici, bosanskohercegovačku teritorijalnu, društvenu i kulturnu posebnost i multilateralnost, što neće biti slučaj s teritorijalno divergirajućim nacionalizmom s početka 21. stoljeća koji nasilnom etnicizacijom prostora ozbiljno prijeti bosanskohercegovačkoj državnoj i društvenoj opstojnosti. Prijelaz s konfesionalnog na teritorijalizirani nacionalizam u okviru svih bosanskohercegovačkih naroda, a izvršen politizacijom teritorije u ratovima tokom raspada socijalističke Jugoslavije, ključni je događaj u

¹⁵ „Kao što je agresija na Bosnu i Hercegovinu došla spolja, tako je i novokomponovana teorija o konstitutivnosti Srba i Hrvata došla spolja, nametnuta je do strane agresora.“ Opširnije vidjeti: Omer Ibrahimagić, *Bosna i Bošnjaci: država i narod koji su trebali nestati*, Svjetlost, Sarajevo, 1996, str. 71.

¹⁶ Odluka Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda donesena je na zasjedanju suda 30. juna i 1. jula 2000. godine. Opširnije vidjeti: *Konstitutivnost naroda u Bosni i Hercegovini: zbornik dokumenata Srpskog građanskog vijeća – pokret za ravnopravnost BiH 1992–2001. godine*, Srpsko građansko vijeće – pokret za ravnopravnost Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2001, str. 181–182.

kolektivnom samopoimanju svih naroda i tačka pod čijim se odrazima odvijaju svi naredni događaji u Bosni i Hercegovini.

Bošnjaci su od početka bili svjesni da trend teritorijalizacije etniciteta vodi podjeli zemlje, teorijski su takav model uređenja odnosa u višenacionalnoj zajednici kakva je Bosna i Hercegovina kritizirali, ali sami nisu imali snage da se tom toku stvari politički odupru. Njihovi intelektualci su prije izbivanja rata izražavali neslaganje s eventualnom kantonizacijom kao etničkom regionalizacijom Bosne i Hercegovine, koja se zagovarala navodno po švicarskom modelu, označavajući takve prijedloge „...kao puko administrativno-teritorijalno 'inovirano' sredstvo razgradnje pravno-političke hiljadugodišnje državnosti BiH...” (Halilović, 1991).

Kada su nakon rata, a prilikom obilježavanja desetogodišnjice *Daytonskog mirovnog sporazuma* pojedini bošnjački intelektualci zastupali stav o nužnosti građanskog ustroja zemlje, o građaninu kao nosiocu političkog suvereniteta, o neadekvatnosti teritorijaliziranja etniciteta s povijesnim karakterom bosanskohercegovačke države, njihovi stavovi su iz intelektualnih krugova drugih nacija označeni povijesno anahronim, proglašavani su unitarističkim odrazom političkog mentaliteta većinske nacije.¹⁷ Bosna kao etnički pluralna država sada ima podijeljeno društvo kome odgovara konsocijalni, a ne klasični liberalni tip demokratije, postalo je opće mjesto novog mišljenja Bosne u tim negrađanskim i nebošnjačkim krugovima, što bi značilo, između ostalog, da se odnos općeg i posebnog više ne subordinira.¹⁸

Svaka bošnjačka priča o građanskoj Bosni i Hercegovini deset godina poslije rata u nebošnjačkim, čak i krajnje liberalnim i politički konvergentnim krugovima, već je izgubila moralnu/političku vjerodostojnost i označavana je nacionalizmom većinske nacije. Neprimjereno i netačno tumačenje ideje građanske Bosne kao bošnjačke Bosne eskalira nakon općih izbora 2010, kada Socijaldemokratska partija (SDP) kao multietnička stranka pokušava i dijelom uspijeva obrazovati vlast na građanskim, a ne na isključivo etničkim principima, a čime dolazi u sukob s vodećim političkim snagama unutar srpskog i hrvatskog naroda.

3. Koncepti unutarnjeg ustrojstva države

Devedesetih godina prošlog stoljeća liberalno orijentirana hrvatska inteligencija većinski je zagovarala očuvanje Bosne i Hercegovine, jačajući i podupirući na taj način bosanskohercegovački državotvorni pokret. Ona je upozoravala javnost na rastući srpski nacionalizam koji izravno ruši Bosnu i Hercegovinu, „...osamstogodišnji kontinuitet državnosti Bosne i Hercegovine, njezin suverenitet i njezine

¹⁷ „Da li su Bošnjaci automatski i besprizivno opasni po druge samo zato jer su 'većinska nacija'? Zašto bi 'većinska nacija' bila procentualno i efektivno više nacionalistički opasna negoli 'manjinske'... Zar nije 'većinska nacija' bila na dvostranom udaru ne bi li i genocidno bila svedena na manjinsku” pitao se publicista Zijo Dizdarević u polemici s Ivanom Lovrenovićem. Vidjeti: Zijo Dizdarević, „Đavo u misli”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 15. 11. 2005; Ivan Lovrenović je tekstom „Đavo iz detalja”, *Dani*, Sarajevo, 11. 11. 2005. str. 38–39. reagirao na prethodni Dizdarevićev tekst „Kapilari u Bošnjaka”, *Oslobođenje*, 1. 11. 2005.

¹⁸ Fra Mijo Džolan, provincijal Bosne srebrene, posebno se zalagao za konsocijacijski preustroj Bosne i Hercegovine. Na pitanje na koliko bi teritorijalnih jedinica trebala biti podijeljena Bosna i Hercegovina odgovara: „Redosljed je po mom mišljenju slijedeći: konsocijacija belgijskog tipa koja će vratiti povjerenje i svijest o našoj neraskidivoj međuovisnosti, treba vratiti izbjeglice, a onda može slijediti dogovor o teritorijalnom ustroju belgijskog ili švicarskog tipa...”. Aldijana Omeragić, „Romantiziranje prošlosti kod nas je u službi hegemonije”, intervju fra Mije Džolana, *Oslobođenje*, Sarajevo, 11. 1. 2007, str. 4.

republičke granice nastoje se danas osporiti i negirati".¹⁹ Bosna i Hercegovina kao tronarodna republika ne može se podijeliti između Srbije i Hrvatske, niti pripojiti jednoj od njih bez rata. Tuđmanovu izjavu da bi cijepanje Bosne i Hercegovine na način kako je to učinjeno stvaranjem Hrvatske banovina 1939. moglo odgovarati dugoročnim interesima sva tri naroda i interesima stabilnosti u ovom dijelu Evrope, ovaj liberalni hrvatski intelektualni krug osudio je Otvorenim pismom hrvatskih intelektualaca Bosne i Hercegovine Franji Tuđmanu.

Takvo viđenje Bosne i Hercegovine, u kome bi se uspostavila „zemljica Bosna“²⁰ za Muslimane između Srbije i Hrvatske, oni smatraju kratkovidnim i neodgovornim spram Hrvatske i interesa hrvatskog i drugih naroda u Bosni i Hercegovini; nemoralnim spram Muslimana kojima se umjesto države nudi enklava, te takvu izjavu nazivaju „...hvatanjem za rep velikosrpske inicijative, htijući otkinuti nešto za sebe“.²¹ Sličan stav zauzimali su i hrvatski komunisti. I oni su smatrali da se Muslimani ne mogu prikloniti nijednom carstvu. „Oni moraju braniti cjelovitost i jedinstvo BiH jer imaju malo šanse da stvore svoju nacionalnu državu“ (Habul, 1992). Ako se Bosna raspadne, oni u najmanju ruku ne bi bili ravnopravan narod, bilo je tada mišljenje Stipe Šuvara, poznatog hrvatskog komunističkog intelektualca i javnog radnika.

Izetbegovićeva početna pozicija, nakon pada socijalizma, o pitanju budućeg ustavno-pravnog statusa Jugoslavije, bila je jugoslavenska. Istina, svoja stajališta o određenim političkim pitanjima Izetbegović je sve vrijeme prepravljao i mijenjao, prilagođavajući ih društvenim prilikama i mogućnostima političkog prostora, što je za neke posmatračke bila njegova vrlina, a za druge slabost. Tako on i nije imao čvrsto koncepcijsko viđenje raspada Jugoslavije u smislu unaprijed zamišljenog i nekog tačno određenog cilja, bošnjačkoga i bosanskoga plana, a što su Hrvati, Slovenci i Srbi u načelu imali i iskazivali. U tim vremenima raspada Jugoslavije on je brižljivo pratio političke prilike ustrajavajući na ravnopravnosti muslimanskog naroda i Bosne i Hercegovine u bilo kojem zajedničkom jugoslavenskom rješenju. Njegov osnovni stav bio je da ono što odgovara većini jugoslavenskih naroda jeste dobro i za Muslimane. „Bosni i Hercegovini i Muslimanima odgovara Jugoslavija. Kakva – to je drugo pitanje. U svakom slučaju demokratska i slobodna zajednica naroda“ (Habul, 1990), bio je njegov stav.

U preustroju Jugoslavije, a iz ugla mogućih nosilaca budućeg suvereniteta, Bosni i Hercegovini nudile su se tri mogućnosti. Prva je bila rješenje po principu „većinske nacije“ gdje bi ta federalna jedinica bila matična republika jedne nacije. Kako su Muslimani bili jedini politički narod koji nije imao svoju matičnu republiku u Jugoslaviji i kako su bili najbrojniji narod u toj republici, bilo je moguće da se oni, a kao odgovor na vladavinu tog načela kod drugih naroda, također prihvate tog većinskog principa te traže za sebe neku muslimansku Bosnu i Hercegovinu. Izetbegović je, kao njihov nacionalni vođa, bio protiv takvog rješenja i politički ga nije nikada ni razmatrao.

¹⁹ „Promemorija za spasavanje Republike Bosne i Hercegovine“, *Muslimanski glas*, Sarajevo, 23. avgust 1991, str. 7. Promemorij su potpisali: Mile Babić, Srećko Džaja, Željko Ivanković, Miljenko Jergović, Ivo Komšić, Ivan Kordić, Ivan Lovrenović, Darko Lukić, Mirko Marjanović, Ante Markotić, Petar Miloš, Miroslav Palameta, Mile Stojić.

²⁰ Više o polemici grupe sarajevskih hrvatskih intelektualaca i dr. Zvonka Lerotića, tada savjetnika dr. Franje Tuđmana koji je odgovorio na pismo upućeno njegovom šefu. Vidjeti: „Za Muslimane hipotetična 'zemljica Bosna'“, *Muslimanski glas*, 24. januar 1992, str. 24.

²¹ Potpisnici Izjave: Miljenko Jergović, Ivo Komšić, Ivan Kordić, Ivan Lovrenović i Mile Stojić. *Oslobođenje*, Sarajevo, 8. 1. 1992, str. 2.

Druga opcija bila je zasnivanje Bosne i Hercegovine na ideji bošnjaštva. Taj pojam je s početka devedesetih godina prošlog stoljeća još bio nejasan i složen, asocijacijski se vezao uz islamizam, što ga je isključivalo iz natjecanja za načelo integracije jednog tako nacionalno heterogenog društva kakvo je bilo bosansko-hercegovačko. Bošnjaštvo nije upućivalo na osjećanje Bosne i Hercegovine kao posebnog, državnog entiteta kod svih njenih građana, niti je značilo pripadnost jednoj političkoj zajednici, jednoj teritoriji koja se zove Bosna. Treći princip bio je princip suvereniteta građanina. Taj princip nije isključivao sve druge moguće identifikacije – nacionalne, regionalne, konfesionalne. Na tom principu neprotivječno je Bosna i Hercegovina bila moguća kao samostalna i suverena jedinica, ali nažalost ova politička opcija nije imala stvarnu političku podršku niti je bila na dnevnom redu povijesti (Grebo, 1990: 3).

Izetbegović je sve vrijeme bio prisiljavan na ustupke Srbima i Hrvatima po pitanju reorganizacije Bosne i Hercegovine na etničkoj osnovi. Istovremeno je, čineći takve ustupke, stalno isticao da to nije njegov koncept. „Naš koncept je čisto građanski (...) ali smo to – razgovaranje o unutarnoj etničkoj organizaciji zemlje – prihvatili pod uslovom očuvanja Bosne i Hercegovine u današnjim granicama i nastavkom razgovora.“²² Tokom svih pregovora o unutrašnjem uređenju zemlje osporavatelji Bosne uvijek su išli korak naprijed. Stvarali su situaciju na terenu i naknadno je političkim pregovorima nastojali ozvaničiti.

U slučaju lisabonskih pregovora (februar–maj 1992) već su tzv. etničke teritorije bile zaposjednute i određene paradržavne tvorevine srpskog i hrvatskog naroda formirane, a u pregovorima se samo tražilo njihovo priznavanje kao demokratsko uvažavanje „volje naroda“ i „političke stvarnosti“. Sa portugalskim diplomatom *José Cutileirom* ispred Evropske unije bio je prvobitno postignut, ali ne i konačno potpisan sporazum po kome će Bosna i Hercegovina biti država sastavljena od tri konstitutivne jedinice zasnovane na nacionalnom principu i uz uvažavanje ekonomskih, geografskih i drugih kriterija, u postojećim granicama (Begić, 1997: 94). Mada unutrašnja podjela zemlje, po njegovome svjedočenju, nije bila Izetbegovićev koncept, može se osnovano tvrditi da je on na nešto takvo, tj. na unutrašnje etničko organiziranje i administrativno dijeljenje zemlje pristajao samo po cijenu očuvanja teritorijalne cjelovitosti i političke suverenosti države. I pored toga, sam njegov pristanak na razgovor o unutrašnjoj etničkoj reorganizaciji Bosne i Hercegovine opravdano je naišao na žestoke otpore dijela javnosti.²³

U međuvremenu je proces političkog rastakanja zemlje intenziviran osnivanjem Republike Srpske Bosne i Hercegovine 9. januara 1992. Politička pozicija većinskog dijela Srba u Bosni i Hercegovini koje je predvodio Radovan Karadžić

²² Nakon povratka s mirovnih pregovora iz Lisabona u Sarajevo Izetbegović je za *Oslobođenje* rekao da se pristalo na izvjesne koncesije Srbima i Hrvatima na savjet evropskih pomagača, „...da se traži izvjesna reorganizacija BiH na taj način što bi se uvažili etnički razlozi u toj budućoj organizaciji BiH. To nije naš koncept. Naš koncept je čisto građanski...“. Srbi su dali koncesiju tako što su prihvatili nedjeljivost i integritet Bosne i Hercegovine a Muslimani su pristali na unutarnju etničku organizaciju zemlje. „BiH ostaje u postojećim granicama“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 23. februar 1992, str. 8.

²³ „Tu su olahko date krupne koncesije, koje mogu označiti uvod u definitivnu podjelu BiH na nacionalnoj osnovi“, bile su riječi Nijaza Durakovića. Vidjeti: Nijaz Duraković, „Šokantni salto mortale“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. februar 1992, str. 2. Muhamed Filipović tim povodom izjavio je sljedeće: „Okrivljujem Aliju Izetbegovića i njegove savjetnike u Lisabonu za djela uperena protiv vitalnih interesa Bosne i njenih građana bošnjačko muslimanske nacionalnosti.“ Vidjeti: Muhamed Filipović, „Uvod u definitivni raspad“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. februar 1992, str. 2

najjasnije je predstavljena na Kongresu srpskih intelektualaca Bosne i Hercegovine održanom u Sarajevu 28. 3. 1992. Referendum o nezavisnosti Bosne i Hercegovine od 1. marta 1992. po učesnicima kongresa bio je kraj iluzije da se može održati Jugoslavija. Kao novi politički minimum Karadžićevi Srbi su tražili vlastiti nacionalni entitet u tijesnim vezama sa Srbijom.

Njihovu poziciju historičar Ekmečić Milorad elaborirao je sljedećim riječima: „Stoga unutrašnja podjela BiH na tri narodna dijela jeste jedina garancija za postojanje minimuma demokratske budućnosti. (...) Evropa je Muslimanima odredila srednjobosanski rezervat“ (Rakočević-Novaković, 1992: 2). Ako ne budu osigurane tijesne veze sa Srbijom radikalna opcija stupa na scenu, a što je značilo prijetnju ratom za postizanje svojih maksimalističkih ciljeva. Ta ratna opcija sada nije na površini, tada je isticao Ekmečić, a pokrenut će se ako ne bude sporazuma i u tom slučaju srpske političke stranke ne bi snosile odgovornost za posljedice. U Deklaraciji Kongresa Karadžićevi Srbi unaprijed odbacuju odgovornost sa sebe za posljedice raspada zemlje i krivicu pripisuju diktatu velikih sila, katolicizmu i panislamizmu. Bosna i Hercegovina se vidi kao trodijelna zajednica s pravednim razgraničenjem. Jedna zemlja od tri dijela.

Pregovori u unutarnjem ustrojstvu zemlje vođeni su još u dva navrata tokom rata, ali bez usaglašenih rješenja. *Daytonskim mirovnim sporazumom* iz 1995. godine, okončan je rat i ustanovljena nova ustavna struktura zemlje, sastavljene od Federacije Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Distrikta Brčko. Nova ustavna struktura, važeća i danas, u osnovi je rezultat realpolitičkog stanja nastalog tokom rata. Njome je vojni i politički konflikt „zamrznut“ ali ne i zemlja demokratski konsolidirana. Sva postratna politička dešavanja, u protekle dvije i pol decenije, u osnovi se kreću unutar ovog desegnutog horizonta, tako da je izostao liberalno-demokratski politički razvoj zemlje.

4. Zaključak

Bosansko-hercegovačka državna neovisnost bila je izraz većinske demokratske volje njenih građana. Budući da tim činom sve političke i etničke snage u zemlji nisu bile zadovoljne, pribjegli su ratnim sredstvima za ostvarenje političkih ciljeva. Multikonfesionalni i multikulturalni karakter zemlje je očuvan okončanjem rata, mada je taj koncept tradicionalne Bosne u mnogim aspektima i narušen. Rezultat rata su etnički podijeljeno bosanskohercegovačko društvo i teritorijalizirani etniciteti u jedinstvenoj i nezavisnoj državi. Proces usaglašavanja volje u izgradnji zajedničkih stavova političkih/etničkih subjekata obilježava postratne bosansko-hercegovačke dvije i pol decenije.

LITERATURA

- Bandžović, S. (2010). *Bošnjaci i antifašizam*. Sarejvo: Samizdat.
- Begić, I. K. (1997). *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991–1996)*. Sarajevo: Bosanska knjiga.
- Ibrahimagić, O. (1996). *Bosna i Bošnjaci: država i narod koji su trebali nestati*. Sarajevo: Svjetlost.
- Pejanović, M. (2005). *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Mrduljaš, S. (2008). Politička dimenzija hrvatsko-muslimanskih/bošnjačkih odnosa tijekom 1992. godine. Zagreb: *Društvena istraživanja*, 17(4–5), 849–850.

Novinski članci:

- Avdić, S. „Antifašizam“ (naslovnica), *Oslobođenje*, Sarajevo, 11. februar 1995.
- Dizdarević, Z. „Đavo u misli“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 15. 11. 2005.
- Duraković, N. „Šokantni salto mortale“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. februar 1992, str. 2.
- Filipović, M. „Nezgode sa novinama i novinarima“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 31. maj 1990, str. 12.
- Filipović, M. „Uvod u definitivni raspad“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 25. februar 1992, str. 2.
- Grebo, Z. „Zveckanje teškim riječima“, *Oslobođenje*, Podlistak „Sedam dana,“ Sarajevo, 3. juni 1990, str. 3.
- Grebo, Z. „Ratni ciljevi“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 14. oktobar 1992, str. 1.
- Habul, E. „Muslimani bez Bosne gube ravnopravnost“, intervju Stipe Šuvara, *Oslobođenje*, Sarajevo, 27. januar 1992, str. 2.
- Habul, E. „Muslimanima odgovara Jugoslavija“, intervju Alije Izetbegovića, *Oslobođenje*, Podlistak „Sedam dana“, Sarajevo, 3. juni 1990, str. 2.
- Halilović, S. „Kalkulacije o kantonizaciji“, *Muslimanski glas*, Sarajevo, 21. juni 1991, str. 6.
- Hećimović, E. „Bošnjaci će sami odlučiti koliko čega treba biti“, *Ljiljan*, 8. februar 1995, str. 7.
- Hajdarević, H. & Kasumović, A. „Sedma muslimanska više je dala građanskoj Bosni nego pet članova Predsjedništva koji je napadaju“, *Ljiljan*, 8. februar 1995, str. 4.
- Latić, N. „Postoje članovi Predsjedništva koji već odavno nikoga ne predstavljaju“, *Ljiljan*, 22. februar 1995, str. 4.
- Lovrenović, I. „Đavo iz detalja“, *Dani*, Sarajevo, 11. 11. 2005, str. 38–39.
- Loza, T. „Izetbegović i BiH“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 9. oktobar 1992, str. 2.
- Omeragić, A. „Romantiziranje prošlosti kod nas je u službi hegemonije“, intervju fra Mije Džolana, *Oslobođenje*, Sarajevo, 11. 1. 2007, str. 4.
- Peranić, D. „Bez političkih ambicija“, intervju s Muhamedom Filipovićem, *Oslobođenje*, Sarajevo, 23. mart 1990, str. 4.
- Prlenda, A. „Nisam se borio za ovakvu BiH“, intervju Jovana Divjaka, *Oslobođenje*, Sarajevo, 6. 3. 2003, str. 7.
- Rakočević-Novaković, S. „Vrelo duhovne reintegracije“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 29. mart. 1992, str. 2.
- Smajlović, Lj. & Šarac, A. „Univerzalno s okusom nacionalnog“, *Oslobođenje*, Sarajevo, 16. maj 1990, str. 4.

Bosnia and Bosniaks Outside Yugoslavia

Abstract

The dissolution of the Yugoslav federal state opened the process of political pluralisation and democratisation of Bosnia and Herzegovina. The question of the internal organisation of the state became the crucial issue for all political/national actors. This constitutional and political question was being addressed through military measures during the war against Bosnia and Herzegovina. The attained solutions have been determined by Realpolitik and they constitute a divided society within the single state.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Bosniaks, peace negotiations, territorial nationalism, national parties

ANA ČUPESKA

Pravni fakultet „Justinijan I“, Univerzitet u Skoplju

Makedonski demokratski (dis)kontinuitet (postjugoslovenski pregled)

Sažetak

Ne postoji demokratija koja se može konsolidovati za sva vremena. Demokratske trajektorije država širom sveta nemaju uvek linearnu progresiju – baš naprotiv: i stare, kao i mlade demokratije mogu se suočiti sa senkom totalitarizma ili tzv. demokratskim nazadovanjem, autoritarnim populizmom, neliberalizmom, demokratskim diskontinuitetom i drugim manifestacijama tenzija, deformacija ili čak kontradikcija unutar demokratije. Ova vrsta društveno-političke (i fenomenološke) dinamike koja se vezuje za demokratiju dovodi nas do pretpostavke da „demokratizacija same demokratije“ može biti jedan od mnogih preduslova za njen suštinski napredak i zahtevati da o demokratiji razmišljamo kao o Deridinoj demokratiji koja će doći (*a venire*). U ovom duhu, Republika Makedonija (danas Severna Makedonija), kao tek jedna od šest zemalja naslednica SFR Jugoslavije, stekla je svoju nezavisnost mirnim putem, bez umešanosti u tadašnje oružane sukobe, ali je imala sopstveni, specifični razvoj. Iako se izbegavanje rata u veoma napetoj situaciji, koja je u regionu vladala devedesetih godina prošlog veka, može legitimno okarakterisati kao veliki politički uspeh, prelazak države na demokratsko uređenje ipak nije teklo glatko, a demokratska trajektorija zemlje imala je određeni (dis)kontinuitet. Duboko ideološki i kulturno podeljeno makedonsko društvo često je komplikovalo demokratske procese, prolazeći kroz ozbiljne političke nestabilnosti, dok je istovremeno pokušavalo da održi politički kontinuitet, makar prividno. Ključne godine za makedonsku demokratsku državotvornost (iako problematične, ako imamo u vidu epizode diskontinuiteta, od kojih je najproblematičnija u vezi sa autoritarnim populizmom režima Gruevskog), vezuju se za četiri demokratski konstitutivna perioda i određene istorijske događaje: I ASNOM 1945. godine (sa uspostavljanjem Prve republike kao Socijalističke Republike Makedonije); II Referendum o nezavisnosti 1991. godine i usvajanje Ustava nezavisne Republike Makedonije (Druga republika); III Potpisivanje *Ohridskog okvirnog sporazuma* 2001. godine i konstituisanje multikulturno akomodativnog političkog sistema (Treća republika); IV *Prespanski sporazum* i konačno razrešenje spora oko imena sa Grčkom, kao i članstvo Severne Makedonije u NATO-u, koje je usledilo.

Ključne reči: makedonska demokratija, demokratski (dis)kontinuitet

1. Uvod

Danas u naučnom svetu pa i izvan njega, „opšte je mesto“ tema demokratije i s njom prateća ideja da ne postoji demokratija koja se može konsolidovati za sva vremena, jednom i zauvek. Demokratske trajektorije država širom sveta nemaju uvek razvojnu linearnu progresiju. Baš naprotiv: i stare, kao i mlade demokratije mogu se suočiti sa senkom totalitarizma ili tzv. demokratskim nazadovanjem, autoritarnim populizmom, neliberalizmom, demokratskim diskontinuitetom, deformacijom ili drugim vidovima manifestacije njenih inheretnih kontradikcija. Najmanifestniji simptomi ove deformativne demokratske atribucije, mogu se proslediti,

na primer, kod Bolsonerovog egzibicionizma i na njegov antidemokratski udar, koji je bio aktuelan na početku 2023. godine, kada su konsekvantno pristaše optužene za oružano zločinačko udruživanje i nasilni pokušaj rušenja demokratske pravne države. Slično tome, a kao ilustracija, može poslužiti i trampistički puč Kapitol Hila, tokom 2021. godine, a ne izostaje ni makedonsko iskustvo u vezi s ovakvom antidemokratskom simptomatologijom – upad u Skupštinu 27. aprila 2017. godine. Slični primeri mogu se uočiti duž svih meridijana demokratskog sveta. Dalje, indikativni, zanimljivi i ilustrativni podaci mogu se pronaći čak i u specijalnom izveštaju magazina *Economist* posvećenom demokratiji, gde se navodi: „Između 1980. i 2000. godine demokratija je doživela samo nekoliko neuspeha (*sideback*), ali od 2000. godine bilo ih je mnogo više. Problemi demokratije su dublji nego što sugerišu obične brojke. Mnoge nominalne demokratije skliznule su ka autokratiji, održavajući spoljašnji izgled demokratije kroz izbore, ali bez prava i institucija, koji su podjednako važni aspekti funkcionalnog demokratskog sistema“ (*The Economist*, 2014).

Mlađe demokratije, poput onih u postjugoslovenskom prostoru, u koje spada i makedonska demokratija, suočavaju se sa još većim, ili, kao što nas Pendarovski podseća, preko Carothersove intuicije: „Pokretanje demokratije u bivšim komunističkim zemljama bitno se razlikovalo od istih takvih procesa u ostatku sveta. Pre mnogo godina, raspravljajući o kraju tranzicione paradigme, Carothers je odbacio svoju suštinsku pretpostavku da su sve zemlje koje izlaze iz diktatura podrazumevano u tranziciji ka demokratiji. Od tada je postalo ozloglašeno (mišljenje moja zabilješka) da, uprkos velikim očekivanjima običnih ljudi i predviđanjima stručnjaka, liberalna demokratija nije stekla uporište u svim postkomunističkim zemljama nakon 1989. godine“¹ (Pendarovski, 2016: 131).

Republika Makedonija (danas Severna Republika Makedonija) jedina je od šest država naslednica SFR Jugoslavije koja je stekla nezavisnost mirnim putem, bez oružanog sukoba. Iako bi se izbegavanje rata u vrlo napetim regionalnim okolnostima tipičnim za razdoblje 90-ih moglo tumačiti kao veliki politički uspeh, tranzicija zemlje u demokratiju nije išla glatko, s obzirom na prisutne ozbiljne sigurnosne rizike, ali i imajući u vidu nasleđe socijalističke prošlosti i s tim povezani „egalitarni sindrom“ (Bernik, 2000), što je ostavilo ozbiljne posledice na političku kulturu u makedonskom društvu. Kako i Stevo Pendarovski ističe, neke postkomunističke zemlje bile su manje uspešne u izgradnji „moralne infrastrukture demokratije“ zbog deficita demokratskih vrednosti, delimično utemeljenih na političkim i ekonomskim stavovima iz prošlosti (Pendarovski, 2016: 127–143). Submisivna kultura i nedostatak građanskih vrlina (*civic virtue*) nisu odoleli autoritarnim tendencijama prisutnim u slabim demokratskim institucijama, ali su i krhko civilno društvo i neosetljivi građani bili veliki faktor u tom pogledu. Pendarovski, u ovom smislu, oslanja se na ideje (Klicperove-Baker; 1999: 6–7), o tzv. „postkomunističkom sindromu“, koji se u osnovi odnosi na potisnutu individualnost, nedostatak inicijative i lične odgovornosti, beznađe, pasivnost i pesimizam. To je svojevrsno „mentalno nasleđe“ iz prošlosti, navodi on, koje još uvek prati građane u postkomunističkim društvima.² U tom smislu, nasleđe iz komunizma zapravo koči nastanak demokratskih procesa u tranzicijskim zemljama, tvrdi on (Pendarovski, 2016: 131).

¹ Pendarovski komentira Carothers Tomasa, „The End of Transition Paradigm“, *Journal of Democracy*, V. 13, N. 1. (January 2002): 6, NY: Project MUSE.

² Pendarovski se oslanja na ideje Klicperova-Baker Martina, *Post-Communist Syndrome*.

Dakle, izazovi makedonske demokratije višeslojni su i očito je da oni proizlaze kako iz same fenomenološke demokratske inherentne neperfektnosti, tako i iz specifikuma postkomunističkog konteksta. Štaviše, kao duboko podeljeno ideološki i kulturno, makedonsko društvo često je komplikovalo demokratske procese, posebno uzimajući u obzir „sultanske i nedemokratske“ i „isključivo etničke“ atribute političkih stranaka koje su bile uključene u sve vlade. Drugim rečima, tranzicija prema demokratiji išla je korak po korak, suočavajući se s ozbiljnim ekonomskim i političkim poteškoćama, a istovremeno zemlja je imala i ozbiljne napore da održi demokratski kontinuitet u razvoju. Ipak, činjenica je da makedonska demokratija nije vešto pobešla od svoje autoritarne sene, dok su se vlasti često povezivale s korupcijskim skandalima, za koje nije bilo pravih istraga i posledične odgovornosti. Kultura nekažnjivosti i nedodirljivosti u sprezi sa submisivnom kulturom u jednom vremenskom razdoblju, posledično, pomogla je i u dovršavanju/zaokruživanju istinskog političkog sistema autoritarnog populizma. Ili, autoritarni populizam u potpunosti uspostavljen je i zaokružen pod vladavinom koalicije VMRODPMNE-DUI (2006–2017), budući da je, umesto razvoja i nastavka demokratizacije ionako slabih institucija, ova koalicija uspela ostvariti hibridni autoritarni režim. To je zabeleženo u svim relevantnim izveštajima u vezi s demokratskim napretkom (npr. Democracy Index, Freedom House Report, EC Reports itd.).

2. Autoritarni zaokret ili demokratski diskontinuitet

59

Autoritarna intervencija sistemski je indukovana nizom poteza uglavnom učinjenih kroz nekoliko interpolativnih klastera: kroz partizaciju i zarobljavanje državnog aparata; putem iskorenjivanja nezavisnosti trostruke podele vlasti; korporatizacijom medijske sfere i pranjem novca putem oglasa u javnim službama, cenzurom i autocenzurom; putem političkih progona i javnog linča progresivne i demokratski orijentisane inteligencije; formiranjem paravojnih formacija; putem brutalnog izbornog podmićivanja i krivotvorenja izbornih rezultata; putem prevremenih izbora svake dve godine i na mnoge druge načine. Lagano se godinama, istina, država prisvajala, korak po korak, a prema izveštajima Evropske komisije definisana je kao *zarobljena država* (European Commission Progress Report, 2016). Drugim rečima, kako se zemlja uspešno penjala na lestvici autoritarizma, svi relevantni izveštaji uzastopno su prepoznavali pad demokratije i slobode.³ Indeks siromaštva takođe je visoko rastao.⁴ Sve je to na kraju dovelo do „tačke bez povratka“, kada je Makedonija proživela najtežu političku, institucionalnu i pravnu krizu od svoje nezavisnosti (1991), a u dva posebna slučaja bila je i na rubu bezbednosne krize.

Degenerativni makedonski demokratski diskontinuitet uzrok je zbog kojeg je država dobila atribut zarobljene države. Naime, u jednom se trenutku razotkrio u obliku teške distorzije/krize tipične za period 2014–2017, Makedonija je *in situ* praktikovala akutni demokratski diskontinuitet, dok s druge strane, isti će autoritarni zaokret dinamizovati rađanje novog političkog subjektiviteta, koji se

³ Economist's intelligence unit iconographic for Macedonia, dostupno na: <https://infographics.economist.com/2018/DemocracyIndex/>. Makedonski sistem je kvalifikovan kao – "hybrid regime". Slično, kod izveštaja Freedom House gde je jasno navedeno: „Posle više od dve godine oštrog pada demokratskog razvoja od „afere prisluškivanja“ 2015. godine, Makedonija je uspela da promeni kurs 2017“; Freedom House klasifikuje Makedoniju kako "partially free".

⁴ Za kumulativno rangiranje indeksa mizerije, kod 108 država, konsultuje se Cato Institute.

postupno izgrađivao tokom godina kriza i povezanih pokreta društvenog otpora protiv autoritarnosti.

2.1. Akutizacija krize i dinamizacija šarene revolucije

Nakon predsedničkih izbora 2014. godine, opoziciona stranka u to vreme SDSM, obelodanila je da postoje saznanja za krivotvorenje izbornih rezultata,⁵ a dve godine kasnije, Freedom House opisuje situaciju na sledeći način: „Politička i bezbednosna situacija u Makedoniji značajno je deklinirala u 2015. godini“. U februaru je Zoran Zaev, predsednik opozicionog Socijaldemokratskog saveza Makedonije (SDSM), naveo da je vlada premijera Nikole Gruevskog sponzorirala ogroman program prisluškivanja, koji je sprovela tajna služba zemlje. U okviru programa, više od 20.000 ljudi je ilegalno snimano, čak su beleženi i njihovi privatni razgovori. Procureli sadržaj nekih od prisluškivanih razgovora, koje je Zaev periodično objavljivao, sugerise, između ostalog, da su članovi vladajuće Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije – Demokratska partija makedonskog nacionalnog jedinstva (VMRO-DPMNE) učestvovali u značajnim šemama lažiranja glasova tokom 2013. godine za lokalne i za parlamentarne izbore 2014. godine (FH Report, 2016). Drugim rečima, eksponirane su eksplicitne naznake da je uspostavljena autoritarna vlast.

Ovde treba napomenuti da su među prvim pokušajima otpora protiv autoritarizma, bili protesti organizovani ispred makedonskog parlamenta, kada su opozicioni poslanici koji su želeli da bojkotuju odluku o budžetu bili pretučeni od strane sigurnosnih formacija vlasti. Tačnije, fizički su napadnuti opozicioni poslanici, a svi novinari su izbačeni iz parlamentarne sale. Ovaj atak desio se 24. decembra 2012. godine i danas je poznatiji kao Crni ponedeljak (Civil's Media Archive, 2015). To je bio i povod antivladinog protesta. No, nastavak atakovanja na neistomišljenike posebno je bio indikativan, kada se desilo nekoliko smrtnih slučajeva pod prilično „sumnjivim“ okolnostima: npr. saobraćajna nesreća novinara Nikole Mladenova;⁶ slučaj ubistva poznat kao „Monstrum“; smrt Martina Neškovskog i s tim u vezi sumnje za pokušaj prikrivanja tog ubistva od strane MUP-a.⁷ Bilo je naznaka i političkih pritvaranja novinara: Tomislava Kežarovskog,⁸ bivšeg ministra MUP-a Ljubeta Boškovskog,⁹ crkvnog sveštenika Jovana Vraniskovskog,¹⁰ vlasnika televizije A1 Velija

⁵ Izveštaj na *Euroactive.com* opisuje: „Uprkos mirnom izbornom danu, izveštaj OEBS/ODIHR-a o praćenju procesa ukazuje na niz ozbiljnih nedostataka u danima i mesecima koji su do njega doveli, uz primedbe kao što su „kampanja vladajuće stranke nije na odgovarajući način odvojila partiju od državnih aktivnosti, u suprotnosti sa paragrafom 5.4 Kopenhagenskog dokumenta OEBS-a iz 1990.“ i takođe „Evropska komisija je podržala izveštaj i izdala saopštenje za javnost u istom stilu: „Komesar File [zadužen za proširenje] ukazao je na ponovljene preporuke OEBS/ODIHR u vezi sa pristrasnim medijskim izveštavanjem i nedostatkom razdvajanja između državnih i partijskih aktivnosti, koje su obuhvaćeno Kopenhaskim političkim kriterijumima“. Videti: „Macedonian opposition boycotts Parliament over claims of election fraud“.

⁶ Marusic, Sinisa Jakov (BIRN), „Prominent Macedonian Journalist Dies in Crash“; Апостолов, В. „Недоследностите во истрагата за Младенов“.

⁷ „Zaev's "bomb": Nikola Gruevski tried to hide the truth about Martin Neškovski“.

⁸ Videti: „EFJ Calls for All Charges Against Journalist Tomislav Kezarovski to be dropped“; Јордновска, Мери, „Сите контоверзи во случајот Кежаровски“; „RSF condemns sentence for Macedonian journalist Tomislav Kezarovski“.

⁹ Videti: Marusic, Sinisa Jakov, „Macedonian Police Suspected of Ex-Minister's Torture“, 28 MAR 2016.

¹⁰ Videti: Marusic, Sinisa Jakov, „Macedonia Police Arrest Renegade Priest Vraniskovski“, 12 DEC 2011.

Ramkovskog¹¹ i dr. Lustracija je, takođe, aktivirana protiv javnih intelektualaca, sa ciljem da „ih razotkrije“, a u suštini da naruši njihov integritet, čast i ugled, ali i da ugrozi njihovu egzistenciju. Ti su pojedinci bili „javno sotonizovani“, bez vođenja bilo kakve istrage o navodnim nedelima.¹² Na udaru je bilo i pravosuđe. U samo jednom danu uhapšene su gotovo sve sudije jedne sudske jedinice u Skoplju, navodno osumnjicene za zloupotrebu službenog položaja.¹³ Kada je tadašnja Vlada odlučila da studentima nametne eksternu državnu maturu uz pomoć nadzornih kamera i kada je novim zakonom o visokom obrazovanju pokušala da iskoreni autonomiju univerziteta,¹⁴ otpor se situirao i demokratski društveni pokret masovno je mobilisan. Može se reći da je tada kriza i zvanično počela, a nekoliko meseci kasnije doživela je svoj vrhunac. U najakutnijim lokusima, kriza je bila u vezi s masovnim studentским protestima [Studentski plenum],¹⁵ pod sloganom „Nema pravde – nema mira“. U narednim prilikama, studentski pokret će se udružiti s drugim grupama otpora: Plenum profesora, Plenum srednjih škola, Stop policijskoj brutalnosti, Nema pravde – nema mira, Građani za Makedoniju i svi zajedno izgradiće svoj zajednički politički subjektivitet, konačno, okupljeni su u tzv. *Šarenoj revoluciji*. Ukratko, u 2015. godini niz događaja bili su okidač koji je nestabilnu situaciju pretvorio u akutnu krizu, u kojoj su dve antagonizovane strane (politički neprijatelji, u Schmittovom smislu) (Mouffe, 2005: 13–14), bile jasno prisutne na makedonskoj političkoj areni. Nakon protesta Studentskog plenuma i njihove okupacije univerziteta, Zoran Zaev, kao čelnik najveće makedonske opozicione stranke (SDSM), predstavio je u javnosti, putem YouTube kanala audio materijale koji prikazuju koruptivno ponašanje i kriminalne aktivnosti državnih dužnosnika. Ukazao je i na to da je vlada masovno subverzivno delovala protiv makedonskog ustavnog poretka na izrazito kriminalan način, ciljajući u osnovi na četiri skupa svojih protivsystemskih i protivustavnih kriminalnih aktivnosti: aktivnosti protiv izbornih rezultata; policijska brutalnost i prekoračenje službenih ovlašćenja u Ministarstvu unutrašnjih poslova; uplitanje vlasti i iskorenjivanje tri grane vlasti; veliku korupciju uzrokovanu unosnim motivima. Naglasio je i da je najmanje 20.000 ljudi nezakonito snimano i stavljeno pod nadzor, uključujući i autora ovog članka. Takođe je utvrdio da su obaveštajne jedinice kontrolisane od strane državnih tela i da su instrumentalizovane protiv običnih građana koji imaju simpatije prema opoziciji ili tendencije neslaganja s vlašću. Procureli audio-materijali promovisani su u javnosti kampanjom pod nazivom: „Istina o Makedoniji – opozicione političke bombe“. Ovi materijali bili su pravi šok za makedonsku javnost, ali s druge strane, ranije učtkivani građani iskoristili su svoj bes i počeli organizovati javno neslaganje. Svakodnevno su pokretali proteste tražeći ostavku tadašnje Vlade.

¹¹ Videti: Marusic, Sinisa Jakov, „Police Drama at Macedonian A1 TV“, 25 NOV 2010.

¹² EC Progress Report for Macedonia, proziva autoritete da „revidira/ukine zakon o lustraciji i njegovu primenu“, ističući da su „kao osnova za lustraciju korišćeni ideološki ili partijski razlozi“. Ili kod, ECHR Case: „Karajanov v. the Former Yugoslav Republic of Macedonia“ služi da pokaže da je proces lustracije bio veoma kontroverzan.

¹³ „АКЦИЈА „ЈУСТИЦИЈА“: Уапсени 14 судии и 11 судски службеници – се сомничат дека го оштетиле буџетот за 1,3 милиони евра“.

¹⁴ Videti: Marusic, Sinisa Jakov, „Macedonia Protesting Students Occupy Faculties“, 11 feb 2015. Takođe, o internacionalnoj podršci makedonske akademske zajednice videti: May, T., „A letter to the Macedonian legislators. An open letter in support of the Macedonian student protests“, 27 Dec 2014.

¹⁵ Videti: Fouere, Erwan, „Macedonian Student’s Plenum – A Cry for Respect“, 15 DEC 2014.

Slično tome, važan krizni okidač bio je i oružani incident u Kumanovu u noći 9. maja 2015. godine, kada je u razmeni vatre, koju su izazvali „nepoznati teroristi“, ubijeno 8 policajaca, a 37 je ranjeno. Razmena vatre u Kumanovu – drugom po veličini gradu u Makedoniji, blizu granice s Kosovom, s etnički mešovitim stanovništvom – zaista se dogodila neposredno pre zakazanog protivvladinog protesta, planiranog za 17. maj. Mnogim je ondašnjim analitičarima ovaj vremenski okvir bio prilično sumnjiv; većina njih je, naime, kumanovski incident videla kao napred dogovoreni/režirani ili lažirani incident, s konkretnim ciljem sprečavanja planiranih masovnih protesta 17. maja i stvaranja utiska zakuvavanja međunacionalnih napetosti između Makedonaca i Albanaca u pokušaju odvratanja pažnje od rastućih političkih napetosti „političko bombardovanje“ (Tumanovska & Coalson, 2015). Nakon kumanovskih incidenata, iako ozbiljno traumatizovani, ljudi su pokazali još veću povezanost bez obzira na etničku pripadnost. Uprkos zlonamernim provokacijama protiv njihove povezanosti, najveći protest, zakazan za 17. maj (uz mnoštvo manjih, svakodnevnih marševa i skupova), održan je bez obzira na kumanovski incident. Nedelju dana nakon kumanovskih incidenata, 17. maja (The Guardian, 2015), protest je postao masovan, ali miran, uz okupljanje velikog broja građana koji su izašli da ga podrže (Marusic, 2015). Što je najvažnije, marš je bio multietnički, multikonfesionalni, međuideološki i istinski građanski iskaz jedinstva i snage. Međunacionalne napetosti nisu bile među njegovim obeležjima. Nakon događaja usledila je okupacija prostora ispred zgrade Vlade u Skoplju. Među okupatorima koji su ga proglasili slobodnom 'zonom za kampovanje', vladalo je mirno raspoloženje. Protestanti, neki povezani s glavnom opozicionom strankom SDSM, kao i brojne nevladine organizacije, obični građani, liberalni i slobodni građani, kreatori javnog mnjenja, intelektualci, novinari, umetnici – tražili su ostavku Vlade. Uprkos nenasilnoj prirodi pokreta, neki od protestanata bili su privedeni i držani (bez optužbi) nedeljama u pritvoru, kako je izvestio Helsinški odbor.¹⁶ S druge strane, bilo je kontraprotesta i protestanata koji su podržavali Vladu.¹⁷ Posebno su ovog datuma, 17. maja, bila prisutna dva jasno podeljena i antagonizovana politička neprijatelja, u Šmitovom smislu. I kada su „Drugi“ utelotvoreni u svom punom političkom potencijalu, čini se da je rođen novi politički subjektivitet. S tim u vezi, pojam političkog subjektiviteta dedukovan je kroz kult „imaginarnog“, što je njegov nužni preduslov. Politički subjektivitet se, naime, može roditi u konkretnim društvenim, istorijskim i odnosima moći, kada postoji određeno delovanje protiv vlasti (simboličke i normativne). Političko delovanje obično je vezano uz transgresiju simboličkog poretka za šta je imaginarno nužan preduslov, budući da raskid unutar simboličkog poretka uvek daje priliku za resubjektivaciju. Imajući u vidu da je imaginativno, ali refleksivno otuđenje od „Drugog“ osnovni preduslov subjektivnosti, politički subjektivitet dolazi kao rezultat transgresije nad odnosima moći i autoritetima moći. Upravo je to momentum mogućnosti za iznošenje određenog političkog subjektiviteta; deleuzeovski transformativni zamah „postajanja“ ili žižekovski zamah kao „delovanje“ (Chupeska, 2017). U našem konkretnom slučaju, činjenica da je kriza izazvana tvrdolinijaškim autoritarnim egzibicijama koje je iskazala bivša makedonska vlada, novi politički subjektivitet rođen je na visoko

¹⁶ Videti: „Информација за уапсени, приведени и притворени лица по протестите на 5 мај 2015. година“, 14 мај 2015.

¹⁷ Videti: „Thousands Stage Counter-Protest in Macedonia“.

antagonizovanoj političkoj sceni kao takmičarska praksa i na transgresivan način, a kasnije to je bilo u pokretu društvenog resetovanja.

3. Pregled makedonskog demokratskog (dis)kontinuiteta

Kao što sam već pomenula na početku, Republika Makedonija stekla je svoju nezavisnost mirnim putem, izbegavajući rat u veoma napetoj situaciji, što jeste izvesni politički uspeh. No, demokratsko uređenje suočilo se sa izazovima demokratskih procesa. Prolazeći kroz ozbiljne političke nestabilnosti, istovremeno je zemlja pokušavala i da održi demokratski kontinuitet. Ključne godine za makedonsku demokratsku državotvornost imaju i epizodu diskontinuiteta, od kojih je najproblematičnija vezana za autoritarni populizam režima Nikole Gruevskog. Ipak, možemo potvrditi da su fundamentalni demokratski konstitutivni periodi zemlje očit i mogu se posmatrati kroz određene istorijske događaje. Prvi period vezan je za Referendum o nezavisnosti 1991. godine i usvajanje Ustava nezavisne Republike Makedonije, drugi za potpisivanje *Ohridskog okvirnog sporazuma* 2001. godine i konstituisanje multikulturalno akomodativnog političkog sistema. Treći period je u vezi sa *Prespanskim sporazumom* i konačnim razrešenjem spora oko imena sa Grčkom, kao i članstvom Severne Makedonije u NATO, koje je usledilo. Dakle, makedonska demokratizacija nakon nezavisnosti do danas bila je dinamična i beleži kako kontinuitet, tako i diskontinuitet. Ono što nazivam demokratskim diskontinuitetom svakako je povezano s opšteprihvaćenom činjenicom među politikolozima da demokratija ne podrazumeva nužno linearni progresivni razvoj u smislu njene kontinuirane demokratizacije. Imajući to u vidu, isto se još više odnosi na mlađe demokratije, u koje Makedonija nedvosmisleno spada. Međutim, tokom tranzicije suštinski demokratski deficiti jedva da su prevladani, ali ipak zemlja je držala korak za svojim demokratskim kontinuitetom (osobito vidljivo preko pomenute instance: Ustav 91, *Ohridski sporazum* i *Prespanski sporazum*). A, ta se namera najpre može ilustrovati kroz odgovor na prvu ozbiljnu krizu u zemlji koja se dogodila 2001. godine.

Naime, isključivanje albanske manjinske zajednice kao konstitutivnog elementa Republike bio je glavni razlog tadašnjeg međunacionalnog sukoba. Odnosno, albanska zajednica nije imala pravo na ravnopravan građanski status, budući da je Ustavom iz 1991. godine propisan strogi građanski model nacionalne države, koncipiran na integrativnom i nacionalno-ekskluzivističkom pristupu. Uz političku volju sukob je uspešno rešen, potpisivanjem *Ohridskog okvirnog sporazuma*, a makedonski politički sistem je nadograđen kako bi zajednicama omogućio značajnu kulturnu i neteritorijalnu autonomiju kroz grupna prava: podela vlasti, reduktivni veto na kulturna pitanja, zajamčena zastupljenost i proporcionalna uključenost. Ovo se po svim parametrima smatra većim demokratskim uspehom, s obzirom na to da je zemlja sistemski demokratizovana u smislu multikulturalne akomodacije i ekstenzivne liberalne uključenosti, iako je očito da ovo nije dovoljno da se odbrani od svojih inherentnih deformacija koje su kasnije dovele do činjeničnog i akutnog diskontinuiteta na putu demokratskog nastavka. U skladu sa tim, razdoblje 2006–2017. godine smatram centralnim u vezi sa makedonskim demokratskim diskontinuitetom. Inicijacije takvog prekida doista su počele nakon 2008. godine, kada je Makedoniji onemogućeno članstvo u NATO-u, budući da je vladajuća koalicija tada eksplicitno išla u smeru uspostavljanja autoritarne vlasti. Kasnije će ova vladina koalicija, kako je već rečeno, sistemskim intervencijama uspeti da zaokruži

autoritarni populistički režim. Danas je vidljivo i merljivo, a i dokumentivano, da su direktna posledica takve dinamike bile teške krize koje su počele 2014/15. godine i produžene na naredne 3 godine. Ukratko, epizode makedonskog demokratskog diskontinuiteta vezane su sa akutnom krizom (političkom, institucionalnom, pravnom), koja je aktivirana i utemeljena u populističkim i autoritarnim okolnostima, ali i traumatično simptomatična kroz strašne sigurnosne incidente: incident u Kumanovu 2016. i nasilje u Skupštini 27. aprila 2017. godine („Krvavi četvrtak“).

Za makedonski slučaj posebno je relevantna činjenica da su autoritarne egzibicije demokratskog diskontinuiteta, iako su bile razlog krize, simultano uzrokovale i uspon novog političkog subjektiviteta sa sposobnošću osporavanja i transcendencije autoritarnog simboličkog i normativnog poretka, pa čak i više. Akcije otpora *Šarene revolucije* takođe su stvorile antagonizovane napetosti i neprijateljstvo i otvorile put budućim političkim pregovorima i sporazumima, kao što su *Pržinski sporazumi* i učinili. Sporazumima su, s druge strane, uspostavljene nove formalne institucije (Specijalno tužilaštvo i predizborna tehnička vlada). Tako su faktički i sami sukobi tokom kriza postali pokretači društvenih, a kasnije i demokratskih institucionalnih promena, pokretači demokratizacije. Diskontinuitet i posledičnu krizu, stoga, osim traumatičnom, možemo smatrati i funkcionalnim okidačem za nastanak novog političkog subjektiviteta kroz nadnacionalnu građansku mobilizaciju otpora protiv zajedničkog neprijatelja – autoritarne vlasti; ali i preteranim takmičarskim angažmanima koji, ne samo da su pomogli rušenju vlasti, već su uzrokovali ozbiljne demokratske intervencije u makedonski politički sistem i uneli novi element u političku kulturu (od pokornih građana postali su angažovani). Što se tiče transformacija u političkom sistemu, *Pržinski sporazum* uvodi systemske novine, kao što su Specijalno tužilaštvo i Predizborna tehnička vlada. Dakle, politički subjektivitet *Šarene revolucije* direktno se suočio s demokratskim diskontinuitetom. Nakon društveno-političke transformacije, uz naknadne bilateralne sporazume s Bugarskom i Grčkom, u kontekstu systemskih promena, Severna Makedonija, postaje i punopravna članica NATO-a. *Prespanskim sporazumom*, osim finaliziranja spora oko imena kao uslova za članstvo, važno je naglasiti i da se zemlja još više demokratizovala u odnosu na multikulturalnu akomodaciju. Naime, odredbe sadržane u njemu deeksluziviraju koncept državljanstva za Severnu Makedoniju, te iz monoetničkih, kulturno hegemonističkih i ekskluzivističkih razmatranja preformulisan je i propisan odgovarajući inkluzivni odgovor koji odražava makedonsku multikulturalnu društvenu stvarnost. Naime, nacionalnost, odnosno državljanstvo u pasošu više se ne označava isključivo kao makedonsko, već uključuje sve druge grupne kulturne identitete, koji se ne identifikuju samo kao etnički Makedonci (albanski, turski, srpski, bošnjački, romski itd). Koncept državljanstva (u pasošima poznat pod nazivom *nationality*) umesto da klaustrofobično favorizuje samo jedan etnički kulturni identitet – „makedonski“, priznaje postojanje punog građanskog statusa za sve građane zemlje i to je međunarodno potvrđeno. Jer govoriti o nacionalnosti u pasošu, kao o etnonacionalnosti, razmišljanje je tipično za radikalni nacirepublikanizam, neprimereno multikulturalnim prilikama 21. veka.

Nadalje, prema rezultatima poslednjih parlamentarnih izbora u Republici Severnoj Makedoniji, kao što je poznato, vlast deli multietnička koalicija. Iz ove koalicije dolazi i novi element konsocijacije, a to je prvi potpredsjednik Vlade – koji je etnički Albanac, za što je bilo potrebno promijeniti poslovnik Vlade. Reč je o formalizaciji konsocijativnog međuetničkog odlučivanja u izvršnoj vlasti.

To je specifična vrsta deljenja moći (*power sharing-a*). Još jedna novost džentlenskog sporazuma koalicione vlade i s njim povezane neformalne podele vlasti je da 100 dana pre isteka mandata, dužnost premijera preuzima etnički Albanac iz koalicije.

Stoga bi se moglo reći da je element multikulturalnog neprekidnog prilagođavanja na političkom nivou važan element održavanja demokratskog kontinuiteta, posebno imajući u vidu *Ohridski sporazum*, *Multietnički otpor Šarene revolucije*, te *Prespanski sporazum* i pomenute multikulturalne akomodativne sadržaje.

4. Zaključak

Cilj ovog rada bio je da elaborira pregled razvoja makedonske demokratije od nezavisnosti do danas, a da pri tome utvrdi i faze demokratskog (dis)kontinuiteta. S obzirom na to da društveno-političke (i fenomenološke) dinamike koje se vezuju za demokratiju kako takvu, jesu u vezi sa činjemom da su demokratije same po sebi neperfektna, te da je demokratski razvoj retko progresivno linearan. Slično, ovaj rad ponudio je insajderski pregled razvoja dinamike makedonske demokratije ukazujući na epizode diskontinuiteta i s tim u vezi autokratizacije zemlje. Konkluzivno, na jednom opštem nivou, specifičnosti svake posebne demokratije zahtevaju od nas da razumemo da „demokratizacija same demokratije“ može biti jedan od mnogih preduslova za njen suštinski napredak. To s druge strane otvara mogućnost da o demokratiji razmišljamo kao o *Deridinoj demokratiji* koja tek (*a venire*) treba da dođe. Žak Derida (Jacques Derrida), insistira na posmatranju postojanja konstitutivnog jaza između prava i pravde, a time i konstitutivnog jaza između svake sadašnje i svake buduće demokratije. Derida, kako ga tumači Frič, ističe da se pravda i demokratija ne mogu ostvariti ni u sadašnjosti ni u budućnosti, jer se njihova realizacija uvek odgađa i „tek treba da dođe“. Pravda koja bi trebala da dođe i demokratija koja bi trebala da dođe nisu regulativne ideje, a niti su kreativni ideali – njihova nesavršenost znači da niko ne može biti potpuno zadovoljan bilo kojom instancom pravde ili demokratije (Fritsch, 2002: 574–597), naglašava Frič o Deridi. Fenomen demokratije se, dakle, postavlja u zonu svoje inherentne „nesavršenosti“, u zonu „večnog“ jaza, ili pukotine između legaliteta i legitimiteta, koji se može pronaći u svakoj demokratiji. Tačnije, smatram da treba locirati svaku substantivnu demokratsku ambiciju i progresivni razvoj, odnosno, težiti da se kontinuirano popunjava praznina (*gap*) između legaliteta i legitimiteta. S ove perspektive i makedonski postsocijalistički demokratski razvoj beleži paralelno i kontinuitet (posebno na liniji multikulturalne akomodacije), ali i diskontinuitet. Stoga, makedonski demokratski (dis)kontinuitet može biti jedan ilustrativni primer fenomena demokratske inheretne neperfektnosti, odnosno, njene otvorene mogućnosti za razvoj.

LITERATURA

- Bernik, I. (2000). *Political Culture in Post-Socialist Transition: Radical Cultural Changes or Adaptation on the Basis of Old Cultural Patterns*. Frankfurter Institut für Transformationsstudien.
- Chupeska, S. A. (2017). Political Subjectivity; Implosion of the Imaginary in to the Politics. Skopje: *Iustinianus Primus Law Review*, V. 16.
- Fritsch, M. (2002). „Derrida’s Democracy to Come“. *Constellations: An International Journal of Critical and Democratic Theory*, 9:4.
- Klicperova-Baker, M. (1999). *Post-Communist Syndrome*. Praha: Open Society Institute. Research Support Scheme Electronic Library. Dostupno na http://pc-freak.net/files/Post_Communist_Syndrome.pdf.
- Mouffe, C. (2005). *The Democratic paradox*. London: Verso.
- Pendarovski, S. (2016). „Fault Lines of Political Culture in Europe: Vibrant Legacies From The Past“. In: *Borders: Imagined and Real*. R. C. Hudson, I. Dodovski & M. Andeva (eds.). Skopje: UACS.

Izveštaji i sudski slučajevi

- Economist’s Special Report, „What’s gone wrong with the democracy“, *The Economist*, March 2014, dostupno na: <https://www.economist.com/news/essays/21596796-democracy-was-most-successful-political-idea-20th-century-why-has-it-run-trouble-and-what-can-be-do>
- European Commission Progress Report for Macedonia (2015), dostupno na: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/b161a0a4-ffa9-464a-b4ba-554794f046b7_en?filename=20151110_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf
- European Commission Progress Report for Macedonia (2016), dostupno na: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_the_former_yugoslav_republic_of_macedonia.pdf
- ECHR case of Karajanov v. the former Yugoslav Republic of Macedonia*, no. 2229/15, Strasbourg, 6 April 2017; dostupno na <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-172563>
- Freedom House Report (2015), dostupno na: <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2015>
- Freedom House Report (2016), dostupno na: <https://freedomhouse.org/country/north-macedonia/nations-transit/2016>
- Misery Index, *Cato Institute*.

Mediji i arhive

- December 24 – a day when democracy was suspended. (24.12.2015). *CIVIL*; dostupno na: <https://www.civil.org.mk/december-24-a-day-when-democracy-was-suspended/>
- EFJ Calls for All Charges Against Journalist Tomislav Kezarovski to be dropped. (09 October, 2014). *International Federation of Journalists (IFJ)*; dostupno na: <https://www.ifj.org/media-centre/news/detail/category/press-releases/article/efj-calls-for-all-charges-against-journalist-tomislav-kezarovski-to-be-dropped.html>
- Fouéré, E. (December 15, 2014). Macedonian Student’s Plenum a A Cry for Respect“ *BalkanInsight*; dostupno na: <https://balkaninsight.com/2014/12/15/MACEDONIAN-STUDENT-S-PLENUM-A-CRY-FOR-RESPECT/>
- Gorčev, V. Zaev’s “bomb”: Nikola Gruevski tried to hide the truth about Martin Neshkovski. (May 5, 2015). *META.MK*; dostupno na <https://meta.mk/en/bomba-na-zaev-nikola-gruevski-se-obidel-da-ja-uvie-vistinata-za-martin-neshkovski/>
- Macedonian opposition boycotts Parliament over claims of election fraud. (19 May, 2014). *EU-RACTIV*; dostupno na: <https://www.euractiv.com/section/enlargement/news/macedonian-opposition-boycotts-parliament-over-claims-of-election-fraud/>

- Marusic, S. J. (November 25, 2010). Police Drama at Macedonian A1 TV. *BalkanInsight*; dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/police-drama-at-macedonian-a1-tv>
- Marusic, S. J. (December 12, 2011). Macedonia Police Arrest Renegade Priest Vraniskovski. *BalkanInsight*; dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-arrests-renegade-priest-vraniskovski>
- Marusic, S. J. (March 27, 2013). Prominent Macedonian Journalist Dies in Crash". *BalkanInsight*; dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/prominent-macedonian-journalist-dies-in-car-crash>
- Marusic, S. J. (February 11, 2015). Macedonia Protesting Students Occupy Faculties. *BalkanInsight*; dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-students-liberate-central-university-complex>
- Marusic, S. J. (May 17, 2015). Macedonians Stage Mass Protest for PM's Resignation. *BalkanInsight*; dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-braces-for-big-anti-government-protest>
- Marusic, S. J. (March 28, 2016). Macedonian Police Suspected of Ex-Minister's Torture. *BalkanInsight*; dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/macedonia-suspects-seven-over-boskoski-s-arrest-03-28-2016>
- May, T. (27 Dec, 2014). A letter to the Macedonian legislators.; An open letter in support of the Macedonian student protest. *Aljazeera*; dostupno na: <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/12/letter-macedonian-legislators-2014122781547248467.html>
- RSF condemns sentence for Macedonian journalist Tomislav Kezarovski. (January 16, 2015). *Reporters Without Borders (RWB)*, dostupno na: <https://rsf.org/en/rsf-condemns-sentence-macedonian-journalist-tomislav-kezarovski>
- Tens of thousands demand resignation of Macedonian government. (17 May, 2015). *The Guardian*; dostupno na: <https://www.theguardian.com/world/2015/may/17/20000-macedonians-demand-resignation-of-gruevski-government>
- Thousands Stage Counter-Protest in Macedonia. (May 18, 2015). *VOA News*; dostupno na: <https://www.voanews.com/a/protesters-set-camp-macedonian-pm-office/2776087.html>
- Tumanovska, M. & Coalson, R. (May 12, 2015). Government's Claims About Macedonia Terrorist Group Met Sceptically. *Radio Free Europe, Radio Liberty*, dostupno na: <https://www.rferl.org/a/macedonia-government-claims-of-terrorist-group-met-with-skepticism/27010370.html>
- Апостолов. В. (08 ма, 2015). Недоследностите во истрагата за Младенов". *ПРИЗМА*; dostupno na: <http://prizma.mk/nedoslednostite-vo-istragata-za-mladenov>
- АКЦИЈА „ЈУСТИЦИЈА“: Уапсени 14 судии и 11 судски службеници – се сомничат дека го оштетиле буџетот за 1,3 милиони евра. (8 октомври, 2014). *Академик*, dostupno na: <https://akademik.mk/aktsija-justitsija-uapseni-14-sudii-i-11-sudski-sluzhbenitsi-somnichat-deka-go-oshtetile-budhetot-za-1-3-milioni-evra-4/>
- Информација за уапсени, приведени и притворени лица по протестите на 5 мај 2015 година. (14 мај, 2015). *Хелсиншки комитет за човекови права*; dostupno na: <https://mhc.org.mk/news/tortura-i-nehumano-postapuvanje/informacija-za-uapseni-privedeni-i-pritvoreni-lica-po-protestite-na-5-maj-2015-godina/>
- Јордновска, М. (22 јануари, 2015). Сите контроверзи во случајот Кежаровски. *ПРИЗМА*; dostupno na: <http://prizma.mk/site-kontroverzii-vo-sluchajot-kezarovski/>

Macedonian Democratic (Dis)Continuity (Post-Yugoslav Review)

Abstract

No democracy can be consolidated for eternity. Democratic trajectories of states worldwide do not show linear progression – on the contrary: both old and new democracies may encounter the shadow of totalitarianism, or so-called democratic regression, authoritarian populism, illiberalism, democratic discontinuity, and other manifestations of tensions, deformities, or even contradictions within the democracy itself. This type of socio-political (and phenomenological) dynamics in relation to democracy indicates that “democratisation of the very democracy” may be one of the preconditions for its real progress and require that we think of democracy as of Derrida’s democracy to come (a *venire*). In this spirit, the Republic of Macedonia (today North Macedonia), as but one of the six successors of the SFR Yugoslavia, acquired its independence peacefully, without being involved in the armed conflicts of the time, but it also had its own, specific kind of development. Even though to avoid war in this situation full of tensions that was dominant in the region throughout 1990s, may legitimately be deemed a major political achievement, the state’s transition to democracy was by no means smooth, and the state’s democratic trajectory had a certain (dis)continuity. Deeply politically and culturally divided Macedonian society often made democratic processes complicated, enduring serious political turmoil, while simultaneously trying to keep political continuity, at least superficially. The key years for the Macedonian democratic statehood, though problematic, bearing in mind the discontinuity episodes (the most problematic of which concerns the authoritarian populism of Gruevski’s regime), are related to four democratically constitutive periods and certain historical events: I. ASNOM in 1945 (with the establishing of the first republic as the Socialist Republic of Macedonia); II. 1991 Independence Referendum and the adoption of the Constitution of the independent Republic of Macedonia (The Second Republic); III. Signing the Ohrid Framework Agreement in 2001 and constituting multiculturally accommodative political system (The Third Republic); IV. The Prespa Agreement and final resolution of the name dispute with Greece, followed by the consequent NATO membership of North Macedonia.

Key Words: Macedonian democracy, democratic (dis)continuity

MITJA ŽAGAR

Institut za manjinska pitanja, Ljubljana

Pomračenje svetle budućnosti: Nekoliko misli o sadašnjosti i budućnosti *levice* (u 20 teza)*

Sažetak

Svet se promenio u prethodne tri decenije. Budućnost koja je delovala svetlo osamdesetih godina prošlog veka pomračila se u međuvremenu. Optimizam kasnih osamdesetih i ranih devedesetih, koji je pratio proces demokratizacije sa očekivanjem da će svet postati bolji i bezbedniji ubrzo je počeo da bleedi, a trendovi su se preokrenuli. Rat protiv terora i terorizma koji je objavljen nakon 11. septembra 2001, kao i privremene restrikcije određenih ljudskih prava i sloboda koje su uglavnom ostajale trajno na snazi, nisu ispunile obećanja i očekivanja koja su ove mere trebalo da obezbede, niti su povećale bezbednost. Istovremeno, negativni efekti i posledice globalnog (finansijskog) kapitalizma i konzumerizma eskalirali su kroz ekološku i klimatsku krizu. *Levica*, koja se ne bavi više značajem klasnih podela, sindikalnog delovanja i klasne borbe, gubi svoju tradicionalnu društvenu i glasačku podršku i sa mukom pokušava da se prilagodi novonastalim okolnostima. Tradicionalne vrednosti kao što su pravda, jednakost, solidarnost, participacija, zajedničko rukovođenje i samoupravljanje jesu zanemarene, a ipak *levica* ne uspeva da ponudi privlačne ideološke i političke alternative. Ovaj rad nudi neke predloge u pogledu načina na koji bi *levica* mogla uspešno da odgovori na ključne izazove sadašnjosti i budućnosti, gde bi ona postala ključni promotor i faktor u hitno potrebnim (budućim) društvenim i ekonomskim reformama, promenama i transformacijama, kao i lider šire društvene koalicije i pokreta za inkluzivni, održivi zeleni razvoj zasnovan na međusobnom poštovanju, jednakoj saradnji, pravdi, jednakosti i solidarnosti, a u pogledu svih klimatskih, ekoloških i društvenih ograničenja.

Ključne reči: levica, inkluzija i integracija, jednakost i socijalna pravda, klimatska i ekološka kriza; inkluzivni pravični uravnoteženi i zeleni održivi razvoj, redukcija rasta

1.

Svet se promenio i stalno se menja. Budućnost koja je nekada delovala svetlo usled optimizma stalnog ekonomskog rasta i razvoja danas se pomračila. U jednom sasvim drugačijem svetu, tokom poslednje decenije dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka, postojao je određeni optimizam u pogledu budućnosti i budućeg razvoja. Nakon što su proglasili pobjedu liberalne demokratije nakon pada Berlinskog

* Ovaj rad je rezultat mog decenijskog istraživanja na *Institutu za etničke studije*, koje je naročito realizovano u okviru projekta *Politička participacija nacionalnih manjina i njihovih pripadnika: Komparativno proučavanje političke participacije slovenačke manjine u susednim zemljama* (J5-3117) i istraživačkog programa Proučavanja etniciteta i manjina i slovenačko nacionalno pitanje (P0-0501-0507) na *Institutu za etničke studije*, koji su sprovedeni pod pokroviteljstvom *Slovenačke agencije za istraživanje i inovacije*, kao i projekta LEGITIMUT koji je finansirala Evropska unija u okviru konkursnog poziva *Horizon Europe programa HORIZON-CL2-2021-DEMOCRACY-91*, GA No. 101051550 pri *Državnom sekretarijatu Švajcarske za obrazovanje, istraživanje i inovaciju* (SERI).

zida, neki su govorili i o kraju istorije kakvu smo do tada poznavali. (Fukuyama, 1989, 1992). Mnogi su polagali velike nade u to da će demokratizacija, inkluzija i demokratska participacija (kako pojedinaca, tako u nekim slučajevima distinktivnih kolektiviteta kao što su različite manjine, posebne zajednice i grupe) nastaviti da se šire i razvijaju. Budućnost će biti svetla, tvrdili su tada oni.

2.

Ipak, neki naučnici koji su proučavali razvoj događaja u Jugoslaviji i Sovjetskom Savezu krajem osamdesetih godina prošlog veka i njihov kasniji raspad, uočili su sve veću socijalnu distancu i eskalaciju etničkih i drugih sukoba koji su, naročito na prostoru bivše Jugoslavije, eksplodirali u tragične ratove tokom devedesetih (Spencer, 2000; Byrne & Irvin, 2000). Naša upozorenja da ovakav razvoj događaja i određeni globalni trendovi makar u nekim svojim karakteristikama podsećaju na istorijske događaje tokom dvadesetih i tridesetih godina dvadesetog veka, koji su kulminirali razornim Drugim svetskim ratom, mahom nisu naišla na odjek, već su ponekad čak izazivala podsmeh. Isto je bilo i sa naučnicima koji su prikupljali sve više ubedljivih dokaza koji su govorili u prilog problemima sa ekologijom/životnom sredinom, globalnom zagrevanju i klimatskoj krizi i dokazivali da ih je izazvalo, ili makar do njihove eskalacije dovelo čovečanstvo, a naročito naša ekonomska aktivnost, usled čega se geološki period u kome živimo i naziva Antropocenom. U svetu neprekidnog razvoja finansijskog kapitalizma i globalnog konzumerizma, stalni i neograničeni ekonomski rast, kao i povremene prividne pobeде demokratije (kao što je bio pad Miloševićevog režima u Srbiji) slavljani su i izazivali su divljenje kao vesnici blistave budućnosti. Vladajuće elite, kako one ekonomske, tako i one političke, zanemaruju sve veće probleme i krize bez obzira na brojne naučne dokaze koji pokazuju suprotno, te i dalje ukazuju na stalno rastuća tržišta, akcije, profit i potrošnju kao na najvažnija merila uspeha i nagoveštaje svetle budućnosti. Bilo kako bilo, trenutna stvarnost je sve mračnija i mračnija.

3.

Nema sumnje da uticaj čoveka na životnu sredinu i klimu povećava globalno zagrevanje i pogoršava ekološke i klimatske probleme i krize, čime se doprinosi intenziviranju masovnog istrebljenja, kao pretnje za budućnost čovečanstva i života na Zemlji uopšte. Bez obzira na sve samite, političke deklaracije, zakonska dokumenta i planove za akciju, mi jedva da bilo šta činimo kako bismo se pozabavili ovim problemima. Naučnici upozoravaju da čak ni najstroži standardi i ostvarivanje najradikalnijih planova koje su usvojile pojedine zemlje i međunarodna zajednica, neće da zadrže globalno zagrevanje u ovom veku u propisanoj granici od +1,5 stepeni celzijusa. Pored toga, najnovija istraživanja pokazuju da ograničenje globalnog zagrevanja na +1,5°C možda i neće moći da predupredi određene kataklizmične promene i posledice koje predstavljaju pretnju, a možda mogu i da unište našu civilizaciju.

4.

Pa ipak, dok pokušavaju da odbrane svoje bogatstvo i monopole, vladajuće ekonomske i političke elite i većina ekonomista i u eri nakon pandemije koronavirusa,

nastavljaju da nude stalni i neograničeni, ili delimično ograničeni ekonomski rast, koji izuzetno doprinosi eskalaciji ekoloških i klimatskih problema i kriza. Sudeći prema trenutnoj situaciji i njihovom diskursu, čini se da oni ignorišu tradicionalnu mudrost da se problemi ne mogu rešiti primenom istih alata i metoda koji su ih i izazvali. To je strategija koju bi samo budala upotrebila. Elite i oni koji ih zastupaju i podržavaju moraju da budu svesni da se razvojem nauke i tehnologije ni u najoptimističnijim scenarijima ne mogu rešiti prisutni klimatski, ekološki i društveni problemi i krize bez temeljnih sistemskih promena i reformi.

5.

Pored drugih, već pomenutih kriza, svet se poslednjih godina susreo sa još jednom globalnom krizom, pandemijom koronavirusa. Ova zdravstvena kriza sa svojim bezbrojnim i raznolikim zdravstvenim, društvenim, kulturnim i ekonomskim posledicama i implikacijama, ukazala je na ranjivost modernog sveta, savremenih društava i našeg načina života. Ubrzana ekspanzija čovečanstva (urbanizacija, širenje naročito industrijske i monokulturalne poljoprivrede koja zanemaruje ekološka, prirodna, društvena i druga ograničenja, stalna ekonomska ekspanzija i neograničeni rast, preterani konzumerizam koji se često zasniva na ekstremnom individualizmu kojim se zanemaruju dobrobit drugih, zajedničko dobro i ograničenja našeg društva i planete), hegemono ponašanje, zagađenje, konzumerizam i pohlepa (koja se takođe očitava kroz eksploataciju drugih ljudskih bića koja se tretiraju kao zamenljivi resursi i sredstvo zadovoljenja želje za gomilanjem sve više i više materijalnih dobara, bogatstva, uticaja ili moći, potrebe se ovlada prirodom, životnom sredinom i savremenim društvima sada i ovde, bez obaziranja na druge i na budućnost) nesumnjivo su duboko izmenili našu stvarnost i način života. Naše ponašanje i nepoštovanje života u divljini, kao ni drugih ljudi, dovode do smanjivanja i uništenja habitata divljih životinjskih i biljnih vrsta, pojačanih kontakata/interakcija/konflikata među ljudima, kao i između ljudi i divljih životinja, čime se povećava verovatnoća prenošenja patogena između vrsta, pa tako i epidemija i pandemija. I ovde su se elite i javnost oglušili na apele naučnika i nekih društvenih, a naročito ekoloških aktivista, da su takve krize, uključujući i smrtonosne pandemije, neizbežne ukoliko ne promenimo način života, stavove i ponašanje i ne prihvatimo da predstavljamo integralni, ali i ranjivi deo našeg okruženja, prirode i života.

6.

Bez obzira na tragične ratove na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, mnogi su se nadali na prelasku u novi milenijum, a naročito optimisti, da u Evropi nakon okončanja Hladnog rata više neće biti velikih međunarodnih ratova. Smatralo se da će se, nakon raspada Sovjetskog Saveza i *Varšavskog pakta*, (ranije) bipolarni svet podeljen između Istočnog i Zapadnog vojnog bloka (mirno) transformisati u unipolarni svet, u kome će glavnu reč voditi jedina preostala supersila, Sjedinjene Američke Države. Makar deklarativno se smatralo da su Rusija i Zapad, a pre svega Evropska unija kao neposredni sused Rusije, ali i SAD, sada potencijalni partneri, koji mogu nesmetano da sarađuju na gotovo svakom polju. U naletu entuzijazma usled (formalnog) uvođenja kapitalizma i višestranačke demokratije u Rusiju, optimisti su se ponadali da bi Rusija i Zapad mogli da postanu saveznici. Ipak, njima je manjkalo

razumevanja za rusku istoriju, tradiciju, složene odnose, unutrašnje dinamike, političke, društvene i ekonomske procese, trendove i ono što se zaista dešavalo u ovom raznolikom društvu. Usled toga, oni nisu primećivali, ili su zbog svojih specifičnih stvarnih interesa - tolerisali očigledne znakove autoritarnosti i jačanja uloge i (gotovo apsolutne) moći Vladimira Putina, koji je nedavno sebe uporedio sa carom Petrom Velikim. Istovremeno, oni nisu obratili pažnju na njegova upozorenja da širenje NATO pakta smatra direktnom pretnjom po ruske interese i bezbednost. Ovakav Putinov stav bio je logična posledica toga što je smatrao da je raspad Sovjetskog Saveza (kao naslednika Carske Rusije) bio najveća istorijska greška i nepravda. Prvi Putinov korak ka ispravljanju ove greške bila je aneksija Krima i njegovo pripajanje Ruskoj Federaciji 2014. godine. U ovom kontekstu, trenutna ruska agresija i ratni pohod na Ukrajinu predstavljaju logičan drugi korak. Ovaj rat se vrlo verovatno neće uskoro završiti. Imajući u vidu trenutne stavove svih umešanih strana, čini se da nema istinske volje da se razgovara o miru, ili makar o prekidu vatre.

7.

Možemo da diskutujemo da li su i u kojoj meri strategije, politike, izjave i propaganda,¹ ponašanje i različite (političke, ekonomske i vojne) aktivnosti Zapada, a naročito one SAD i NATO doprinele ovakvom razvoju događaja. Postoje dobri razlozi za moje slaganje sa profesorom Džefrijem Saksom (2023) koji je ukazao da se ovaj rusko-ukrajinski rat može tumačiti i kao rat preko zastupnika, tačnije kao zastupnički rat za hegemoniju između Rusije i SAD. Zapad kao proglašeni demokratski svet predvođen SAD, uz podršku NATO pakta (i njegovih država članica) i u velikoj meri EU, pruža podršku i pomaže Ukrajini u njenoj pravednoj odbrani od ruske agresije. U strahu od mogućeg nuklearnog rata, Zapad odoleva zahtevima Ukrajine da se direktno i u potpunosti uključi u njenu odbranu. Kao posledica toga, daje se sve od sebe da se izbegne direktni vojni sukob sa Rusijom, uz tvrdnje da se (globalni) nuklearni sukob mora izbeći po svaku cenu.

Ne treba ignorisati ni činjenicu da su ukrajinska država i vlasti, kao i po mišljenju mnogih ekstremni i isključivi nacionalisti, možda doprineli eskalaciji rusko-ukrajinskog sukoba. Tretman ruske i drugih manjina koji često podrazumeva neprijateljstvo i nije primeren, ograničavanje njihove zaštite i prava, kao i njihova sve gora situacija, pa tako i sve veće nezadovoljstvo koji su doveli do zahteva za nezavisnost i pripajanje Rusiji kod nekih njihovih lidera uz podršku ruskih zvaničnika, bili su među izgovorima koje je Putin upotrebio da obezbedi legitimitet svojoj agresiji.

Ipak, nema sumnje da Rusija u Ukrajini igra ulogu agresora, da krši Povelju Ujedinjenih nacija, kao i osnovne principe, standarde i norme međunarodnog prava. Usled toga, a kako je pokazalo i glasanje na Generalnoj skupštini UN, međunarodna zajednica ne može i neće da prihvati i pruži legitimitet ruskoj okupaciji i aneksiji ukrajinske teritorije. U ovom kontekstu, možemo da smatramo da su svaka

¹ U ovome su važnu ulogu igrali zapadni mediji. Onda kada je ruski predsednik Putin optužio ukrajinske vlasti za fašizam, anti-ruske stavove, zavisnost od Zapada i tlačenje manjina, zapadni su mediji, ohrabreni administracijom SAD, preneli da je Rusija na granicu sa Ukrajinom dopremila dovoljno vojnika, naoružanja i opreme da okupira čitavu Ukrajinu i kroz nekoliko dana zauzme glavni grad Kijev. Putin je sigurno bio oduševljen ovakvim izveštavanjem medija i nagađanjima zapadnih obaveštajnih službi. Zanimljivo je da je Pentagon u to vreme objavio da ruske trupe na ukrajinskoj granici nisu ni izbliza dovoljne da bi se postiglo ovako nešto.

međunarodna podrška i snabdevanje Ukrajine za odbranu protiv ruske agresije legitimni. Bez obzira na trajanje i opseg međunarodne pomoći i snabdevanja, nije izvesno da će Ukrajina moći da pobjedi i da oslobodi sve svoje okupirane teritorije. Ono što je izvesno jeste da svaki naredni dan u ovom ratu produžava i povećava patnje svih pojedinaca i zajednica koji su njime zahvaćeni, a naročito civila u Ukrajini.

8.

Kao što se vidi na primeru teritorija koje je okupirao Izrael, bez obzira na Povelju Ujedinjenih nacija i principe međunarodnog prava, međunarodna zajednica je navikla da prihvata, ili da (makar) toleriše ovakve situacije/realnosti i posledice ilegalnih okupacija. Međunarodna zajednica je slično reagovala i u slučaju Ruske okupacije i aneksije Krima. Videćemo kako će se u buduće ponašati i reagovati međunarodna zajednica i različite zemlje, naročito ako se ruska okupacija nastavi.

9.

Ratovi se obično završe primirjem, mirovnim pregovorima i potpisivanjem mirovnih sporazuma. Samim tim, svaka mirovna inicijativa i formulisanje kompromisa koji su prihvatljivi za sve strane, mirovnih planova i sporazuma, veoma su potrebni i bili bi dobrodošli. Naime, što duže traje, ovaj rat kao velika globalna bezbednosna, politička, ekonomska i humanitarna kriza, sve više doprinosi pogoršanju i produživanju (globalne) ekološke i klimatske krize.

10.

Bez obzira na činjenicu da Ruska federacija (kao ni SAD) nije članica Međunarodnog krivičnog tribunala (MKT) i ne priznaje njegove nadležnosti nad svojim građanima, idealan i pravičan scenario za okončanje rusko-ukrajinskog rata bilo bi da Putin, drugi ključni akteri ruske agresije i svi koji su u Ukrajini počinili ratne zločine i zločine protiv čovečnosti, bez obzira na stranu i položaj budu izvedeni pred Međunarodni krivični tribunal (MKT). U idealnom slučaju, Rusija bi bila prisiljena da Ukrajini plati adekvatnu ratnu odštetu, dok bi se međunarodna zajednica i druge zemlje postarale da Ukrajina dobije neophodnu pomoć za rekonstrukciju i razvoj. U najidealnijem slučaju, osim Putina i drugi svetski lideri, uključujući lidere SAD i drugih zapadnih zemalja koji su pogazili principe i pravila međunarodnog prava tako što su u prošlosti započinjali agresivne ratove protiv drugih zemalja ili počinili ratne zločine i/ili zločine protiv čovečnosti, bili bi takođe izvedeni pred Međunarodni krivični tribunal. Nažalost, ovakav razvoj događaja gotovo da je nemoguć.

11.

Zapad, uključujući evropske zemlje i EU, najčešće prati SAD, njihove poglede i interpretacije sveta, kao i njihove neistinite narative u pogledu Kine i Rusije. (Sachs, 2022) U svetu koji se menja, a naočito nakon rata u Ukrajini, ove zemlje će morati da redefinišu svoje stavove, a u ovom kontekstu takođe i odnose sa Rusijom i način na koji je posmatraju, a imajući u vidu specifične situacije u kojima se pojedine zemlje nalaze i njihove zasebne interese. Istovremeno, one moraju da prevrednuju uspon i

uloge novih sila, naročito Kine i Indije, kao i nastanak multi-polarnog sveta, u kome se nekoliko super-sila nadmeće i definiše svoje sfere interesa. Pri pokušajima da u ovakvom svetu optimizuju svoj položaj, druge zemlje kao potencijalni konkurenti, uključujući i sve velike svetske sile, ne bi trebalo da na druge velike sile gledaju kao na moguće neprijatelje, već kao na neophodne partnere u saradnji. Sve zemlje, naročito one male, ali i one najveće supersile, treba da se u ovakvoj situaciji pridržavaju međunarodnog prava i principa i da ih štite, jer su oni potrebni kako bi se u svetu očuvala neophodna stabilnost i mir. Pored toga, odgovorna, konstruktivna i uravnotežena saradnja i angažovanje svih zemalja, neophodne su za uspešno rešavanje globalne ekološke i klimatske krize.

12.

Iako predstavlja najjači razlog za zabrinutost u Evropi, Ukrajina je samo jedna od mnogobrojnih kriza, kriznih područja i žarišta na globalnom planu.² Strateške lokacije i specifični interesi zemalja u velikoj meri određuju koje ih (lokalne, nacionalne, regionalne i/ili kontinentalne) krize najviše zabrinjavaju. Pogledi zemalja koje sebe smatraju regionalnim, kontinentalnim i/ili globalnim silama³ reflektuju njihove (često ekspanzionističke i hegemonne) želje, tendencije, strategije i politike u geografskim oblastima koje smatraju zonama svog interesovanja. Uskogrude i kratkovidne u praćenju svojih „strateških interesa“, zemlje se nažalost, kako istorija govori, prečesto odlučuju na agresivno reagovanje, pa i na upotrebu oružane sile u ime odbrane svojih nacionalnih interesa.

13.

Imajući u vidu važnost Tajvanskog moreuza za Kinu, kinesku i globalnu ekonomiju, a naročito za svetsku trgovinu, kao i strateški značaj ovog ostrva, Tajvan deluje kao jedan od potencijalno najozbiljnijih i najopasnijih globalnih problema, žarišta i kriza. Iako Zapad formalno priznaje koncept *jedne* Kine, on prihvata i na različite načine podržava nezavisnost Tajvana, dok jača trgovinske i ekonomske veze i saradnju sa ovim ostrvom. U prethodnim decenijama, bez obzira na povremene formalne proteste i upozorenja, Narodna republika Kina (NRK) tolerisala je ovakvu saradnju, pa čak i formalne političke odnose sa Tajvanom.

U poslednje vreme situacija se promenila i tenzije su eskalirale. Nekoliko aktera je doprinelo ovoj eskalaciji. U skladu sa politikom *jedne* Kine, NRK zvanično smatra Tajvan jednom od svojih pokrajina koje treba pripojiti kopnenoj Kini što je pre moguće. Nakon reizbora na mesto Predsednika države i Komunističke partije 2023. godine, Si Đinping je pooštrio svoju retoriku, uz tvrdnje da će ovaj cilj biti ostvaren u narednim godinama, bilo mirnim sredstvima ili silom. Kao posledicu toga, NRK je pojačala pritisak na Tajvan i njegovo rukovodstvo, kao i na zemlje koje su uspostavile diplomatske odnose sa Tajvanom i/ili intenzivirale političke odnose sa njim. Istovremeno, političko rukovodstvo Tajvana želi da ojača i intenzivira

² Lista je gotovo beskonačna i uključuje – pored globalne ekološke i klimatske krize i cikličnih ekonomskih i finansijskih kriza – krize, žarišta i oružane sukobe u Africi, Aziji i Latinskoj Americi (npr. Avganistan, Rog Afrike, Irak, Bliski i Srednji Istok, Mjanmar, Somalija, Jemen, itd).

³ Među njima su zemlje koje su zaista regionalne, kontinentalne i globalne sile, one koje to baš i nisu, ili više nisu, kao i one koje samo žele to da postanu.

formalne i neformalne političke odnose i ekonomsku, političku i vojnu saradnju sa drugim zemljama. Ovo je podrazumevalo i posete ili sastanke sa formalnim i/ili neformalnim visokim zvaničnicima i političarima iz SAD, što je NRK shvatila kao provokacije i reagovala vojnim manevrima u Tajvanskom moreuzu, uključujući i simulaciju napada na ostrvo. Sa druge strane, SAD su potvrdile svoju rešenost da pomognu Tajvanu da ojača svoje odbrambene kapacitete i da odbrani ostrvo u slučaju mogućeg kineskog napada.

Izražavajući nezadovoljstvo reakcijama NRK, Zapad, a naročito SAD, pozvali su NRK da se uzdrži od nesrazmernih (re)akcija, kao i od upotrebe sile i agresije prema Tajvanu. Imajući u vidu istorijska iskustva, na primer reakcije SAD kada su smatrali da su njihovi interesi ili zone interesa ugroženi, a naročito Kubansku krizu 1962. godine, reakcije NRK ipak nisu bile neočekivane. Naprotiv, NRK tvrdi da su njihove reakcije bile promišljene i srazmerne.

14.

U očima mnogih, Balkan je kao istorijski specifično, tragično i veoma raznoliko područje, integralni deo Evrope i globalnog sveta. Shodno tome, kako bi se razumela društvena, ekonomska i politička situacija, trendovi i događaji na Balkanu i u zemljama koje ga čine, moraju se posmatrati istorijski, a naročito skorašnji i trenutni trendovi i događaji u ovom regionu, ali i globalno. Kako na Balkanu, tako i planetarno, poslednjih godina (a moguće čak i decenija, nakon 11. septembra 2001. godine), umesto dalje demokratizacije, demokratskih reformi, pravične i dobrovoljne inkluzije, integracije, političke i društvene participacije, razvoja i ekspanzije ljudskih prava i osnovnih sloboda, imamo pojavu i konsolidaciju autoritarnih i totalitarnih tendencija i režima, uspon neliberalne demokratije, naročito u Mađarskoj i drugim zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope, ograničenja i ukidanje ljudskih prava pre pandemije koronavirusa koja je samo dalje pojačala ove trendove, sve veće socijalno i političko isključivanje, slabljenje demokratije i ljudskih prava. Ono što naročito zabrinjava jeste što se ovakvi fenomeni, trendovi i stvari događaju na Zapadu i u drugim delovima sveta, kao i u zemljama koje su se tradicionalno smatrale demokratskim i uzorom⁴ za druge zemlje sveta. Očigledno je da ni tradicionalno demokratska društva nisu imuna na populizam, oživljeni i ojačani nacionalizam, netoleranciju, proizvođenje drugosti i strah od „drugog“, mitove o homogenizaciji, ksenofobiju i slično. Naročito autokratski politički lideri u Evropi, kao što su Orban, Putin, Lukašenko i Erdogan, kao i mnogi slični širom sveta, očigledno vole ideju i koncept neliberalne demokratije i režima, koji smatraju ostvarljivom alternativom zapadnoj liberalnoj demokratiji, koja je u njihovim očima nekompatibilna sa tradicijom, vrednostima i društvenim odnosima u njihovim društvima.

Iako je svaka zemlja specifična i jedinstvena, u komparativnoj perspektivi vidimo da su ovakve pojave, trendovi i događaji prisutni u svim zemljama Balkana i šireg regiona, uključujući i Sloveniju.

⁴ Neki američki predsednici i Toni Bler, na primer, govorili su o svojim zemljama kao o „svetionicima demokratije“ koji pokazuju put čitavom svetu.

Marks, Engels, radnički i revolucionarni pokreti, potresli su svojevremeno svet kao pokretači i osovine radničke klase i njene klasne borbe u devetnaestom veku. Sindikati, marksisti i levičari (npr. austro-marksisti, anarhisti, sledbenici Šumpetera) zajedno su oblikovali političku misao, teoriju, politiku i praksu na prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek i u periodu pre i tokom Prvog svetskog rata. Marksisti i levičari (npr. sindikati, radnički pokreti i aktivisti, političari i revolucionari leve orijentacije, uključujući boljševike, menjševike, lenjiniste, trockiste, staljiniste i maoiste, kao i komunisti, socijalisti, hrišćanski socijalisti, laburisti i socijaldemokrate na Zapadu) bili su nosioci istorijskog razvoja na kraju Prvog svetskog rata, u međuratnom periodu i tokom Drugog svetskog rata. Tokom Drugog svetskog rata, *levica* je predstavljala ključni faktor u antifašističkim i antinacističkim koalicijama i snagama, naročito u sklopu pokreta za oslobođenje okupiranih zemalja, što je u značajnoj meri doprinelo pobjedi. U prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata, pa sve do devedesetih godina prošlog veka, *levica* i marksistički intelektualci sa svojim inventivnim i revolucionarnim analizama, vizijama i strategijama za budući razvoj, predstavljali su zanimljivu alternativu konzervativnim i liberalnim idejama, konceptima i ideologijama. Oni su odigrali značajnu ulogu u procesu dekolonizacije, kao i u borbi za inkluzivniji, pravedniji i uravnoteženiji razvoj – kako na globalnom planu, tako i u pojedinačnim zemljama. Od šezdesetih godina prošlog veka, pažnja *levice* počela je da se pomera sa tradicionalno levičarskih tema i koncepata kao što su klasa, klasna borba, radnički pokret, sindikalno delovanje, politička, društvena i ekonomska pravda, jednakost i participacija, internacionalizacija i dekolonizacija, što je takođe značajno uticalo i na proces formiranja Pokreta nesvrstanih, na nove teme, kao što su: borba za mir i razoružanje, novi (međunarodni) ekonomski poredak, politička, društvena i ekonomska inkluzija, integracija i demokratija, radničko samoopredeljenje i samoupravljanje (naročito u nekadašnjoj Jugoslaviji), a tokom sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih takođe i na teme rodne ravnopravnosti, demokratizacije i demokratske tranzicije, klimatskih i ekoloških problema, društvenih pokreta, naročito mirovnih i ekoloških, kao i mnoge druge savremene teme (Amin et al., 1982, 1990; Bresser Pereira et al., 1993; Byrne, Irvin, 2000; Frank, 1979, 2009, 2010; Frank & Gills, 1996; Gorz, 1985, 1994; O'Donnell et al., 1986; Przeworski, 1985, 1991, 2003; Przeworski et al., 2000; Przeworski, Wallerstein, 1982, 1988).

Još od njenih začetaka, globalno i u pojedinim zemljama, istorijsku evoluciju i razvoj *levice* karakterisale su unutrašnje protivrečnosti, rivalstva, podele i sukobi.

Krajem dvadesetog veka, a naročito osamdesetih i devedesetih, pojava Novog laburizma Tonija Blera, potraga za novim imidžom, politikama i identitetom zapadne (naročito evropske) *levice*, pad Berlinskog zida i pad Istočnog (komunističkog) bloka, raspad Sovjetskog Saveza, Čehoslovačke i Jugoslavije – promenili su društveni i politički kontekst, situaciju i ravnotežu sila, kao i uloge, važnost i značenje *levice* u pojedinačnim zemljama i globalno. Živo se sećam razgovora koje sam tokom devedesetih i na početku novog milenijuma vodio sa Peterom Bekešom, Tonijem Benom, Adolfom Bibičem, Stefanom Bjankinijem, Bogdanom Deničem, Vojinom Dimitrijevićem, Otom Fajnstinom, Andreom Gunder Frankom, Dušanom Janjićem, Sonjom Licht, Ferencom Mislivcom, Vukašinom Pavlovićem, Brankom Pribičevićem, Rudijem Rizmanom, Đerđom Šoflinom, Filipom Šmiterom i mnogim drugima. U razgovorima smo se bavili trenutnim i budućim događanjima, a naročito ulogom

levice u tim procesima. Obično smo se slagali da u promenjenim okolnostima, levičarski lideri i partije (najčešće) deluju zbunjeno i izgubljeno, dok *levica* gubi svoja tradicionalna društvena uporišta, važnost i uticaj. Diskutovali smo šta treba učiniti da bi se adaptiralo na novu situaciju i na koji način se *levica* može transformisati i ponovo uspostaviti sebe kao važnu političku i društvenu silu u periodu tranzicije. Iako smo bili entuzijastični u pogledu promena, već tada smo počinjali da shvatamo da su demokratizacija i demokratske tranzicije koje su se tada slavile – makar u izvesnoj meri – više mit, nego realnost.

16.

Na koji način *levica* treba da se razvija, prilagodi promenama u svetu i ponudi prihvatljiva alternativna rešenja za različite goruće globalne, nacionalne i lokalne probleme i krize, kao važan i konstruktivan lider, ili makar kao faktor u ovim procesima i budućim događanjima? Da li bi *levica* trebalo, kao što su sugerisali neki od političkih aktera Nove Levice osamdesetih i devedesetih godina prošlog veka, a kako mnogi i danas veruju, da odustane od pitanja klase, klasne borbe, radničkog pokreta, sindikata i drugih tradicionalno levičarskih tema, uključujući ovde i kritiku kapitalizma, pa da se fokusira na sopstvene modele uspešnih (kapitalističkih) ekonomija, kako bi privukla neke od glasača sa (političkog) centra, a moguće i protestne glasove ljudi koji su više naklonjeni *desnici*, ali nisu zadovoljni trenutnim desničarskim političarima i politikama? Da li *levica* treba da se ponovo fokusira na tradicionalno levičarske teme, naročito u vezi sa društvenom, političkom i ekonomskom inkluzijom, integracijom i participacijom, pravdom i jednakošću, ali i na pitanja klase i preraspodele bogatstva, koja u promenjenoj situaciji treba da se nadopune nekim novim pitanjima, naročito onim koja se bave trenutnim globalnim, kontinentalnim, nacionalnim i lokalnim klimatskim i ekološkim problemima i krizama?

U pogledu budućeg razvoja i transformacije *levice* postoji veći broj različitih, ponekad nekompatibilnih i protivrečnih mišljenja i ideja. Oduvek sam smatrao da celishodno bavljenje gorućim problemima i krizama današnjice zahteva saradnju i razvoj tematskih i strateških saveza i koalicija, ne samo sa različitim segmentima *levice* i moguće Centra, već sa svima, bez obzira na političke podele i ideologije. Obično je postojanje zajedničkog interesa i cilja najbolji temelj za uspešnu saradnju različitih aktera. U takvim slučajevima, nije važno koje je boje mačka ukoliko lovi miševе.

17.

Bavljenje brojnim i različitim gorućim, a moguće i fatalnim globalnim, kontinentalnim, nacionalnim i podnacionalnim, regionalnim i lokalnim problemima i krizama, a naročito onim ekološkim i klimatskim, zahteva urgentnu globalnu koordinaciju, zajedničko delovanje i intenzivnu saradnju svih aktera na svim nivoima. U ovom kontekstu, budući razvoj i njegov koncept (odnosno koncepti) predstavljaju centralne i najvažnije probleme ne samo za *levicu*, zelene partije i ekološke pokrete, već i za društva i međunarodnu zajednicu u celini. Stav *levice* treba da bude da trenutni, globalno dominantni koncept kapitalističke ekonomije, koji zahteva neprekidan neograničen rast i maksimalni kratkoročni profit vlasnika, kao i preterani konzumerizam, moraju da se transformišu i zamene (ili makar inicijalno nadopune)

konceptom održivog razvoja i održive zelene ekonomije koja poštuje sva postojeća klimatska, ekološka i društvena ograničenja, uključujući i ograničene resurse koji treba da služe i budućim generacijama i da obezbede opstanak života na planeti. Uz poštovanje ljudskih prava i sloboda, kao i prava drugih živih organizama na opstanak i razvoj, održivi razvoj i ekonomija treba da se zasnivaju na principima klimatske, ekološke i društvene odgovornosti, jednakosti, pravde, solidarnosti, demokratije, inkluzije, integracije i participacije svih pojedinaca i kolektiviteta. Održiva ekonomija i primenjeni koncepti održivog razvoja koji treba da budu prilagođeni klimi, životnoj sredini i društvu uz obaveznu redukciju rasta, kao i smanjenu potrošnju i ugljenični otisak, sa ciljem da se do 2050. godine stvore ugljenično neutralna društva i život, uz štednju u svim aktivnostima i sferama života, racionalniju upotrebu i recikliranje (na temelju principa cirkularne ekonomije) svih resursa, uključujući energiju koju, što je pre moguće, moramo proizvoditi iz obnovljivih izvora na načine koji su ugljenično neutralni, zatim prehrambenu bezbednost i mnoge druge zadatke. Smatram da se postepena redukcija rasta može sprovesti na način koji ne bi smanjio, niti uticao na kvalitet života većeg dela populacije u njihovom okruženju, već bi se kvalitet zapravo povećao tako što bi se konzumerizam zamenio smislenijim načinima života, ukoliko bi se ovo planiralo i sprovodilo na odgovoran, a o tome odlučivalo na demokratski način, na osnovu širokog konsenzusa unutar društava. U ovom kontekstu, neke tradicionalne levičarske teme i koncepti, kao što su društvene klase, socijalna, politička i ekonomska inkluzija, integracija participacija i demokratija, radničko samoopredeljenje i samoupravljanje, mogu biti korisni prilikom bavljenja problemom pravične, podjednake i solidarne (pre)raspodele bogatstva na svim nivoima. (npr. Plut, 2022 i 2023; Žagar, 2022) Na neki način, iz perspektive *levice*, ovo može da podrazumeva i „povratak korenima“. Danas se ovo naročito odnosi na koncept i praktičnu primenu države blagostanja, jednog od omiljenih i najuspešnijih projekata *levice*, a koji je stalno osporavan, naročito od strane onih koji se bore za niže poreze i maksimalno uvećanje lične dobiti u okviru žučnih rasprava o smanjenju državnih budžeta i ekonomizaciji svih funkcija države.

18.

Levica može da doprinese izgradnji i uspešnom funkcionisanju širokih alijansi i koalicija onih koji su spremni da sarađuju na promociji i razvoju demokratije, mira, bezbednosti i stabilnosti u svojim državama i društvima, kao i globalno. Vitalni interesi i ključna pitanja u političkoj agendi *levice* treba da budu: uspostavljanje formalne regulacije, lake dostupnosti i povoljnih uslova za dobrovoljnu, punu i podjednaku inkluziju, integraciju i demokratsku participaciju svih pojedinaca, kolektiviteta i zajednica u društvenim, ekonomskim i političkim procesima i demokratskim institucijama. Skorašnja iskustva tokom pandemije i krize izazvanih koronavirusom, a naročito u pogledu uticaja i posledica kriznog upravljanja u različitim okruženjima, pokazala su da takvi inkluzivni i demokratski pristupi i principi treba da se primenjuju i u procesima upravljanja krizama i odlučivanja u kriznim situacijama.

Globalno, u multilateralnim i bilateralnim odnosima između država, *levica* će promovisati jednaku međunarodnu saradnju na svim poljima i mirno razrešavanje potencijalnih tenzija i konflikata, najbolje kroz razvoj delotvornih procedura i mehanizama za regulaciju i upravljanje društveno relevantnim diverzitetima na svim nivoima, od lokalnog do globalnog, što takođe uključuje procedure, mehanizme

i mere za prevenciju (eskalacije), upravljanje i/ili razrešavanje tenzija, kriza i konflikata. U ovom kontekstu, *levica* će preduzeti inicijative za primenu postojećih, ili tamo gde je to potrebno, razvoj novih delotvornih mehanizama koji mogu da preduprede eskalaciju konflikata, naročito onih međunarodnih i njihovo pretvaranje u nasilne sukobe na svim nivoima. Ukoliko preventivni mehanizmi, procedure i akcije ne spreče eskalaciju nekog konflikta, *levica* pokreće postupak upravljanja konfliktom i procesom njegovog razrešavanja, sa ciljem da smanji intenzitet pomenutog sukoba. U slučaju oružanih sukoba, treba učiniti sve da se borbe što pre prekinu, tako što će se ispregovarati i zaključiti primirje kao prvi korak u mirovnim pregovorima za završetak rata. U ovom kontekstu, međunarodna zajednica treba da zaštiti žrtve strane agresije i ne treba da priznaje niti da legitimizuje bilo šta što je dobijeno upotrebom sile i agresije.

Moja glavna zamerka koja se tiče trenutnog rusko-ukrajinskog rata, jeste da *levica* u gotovo svim zemljama koje inače s pravom podržavaju Ukrajinu kao žrtvu ruske agresije, ne čini sve što je u njenoj moći, uključujući vršenje pritiska na uključene aktere uz pomoć svih mogućih kanala za komunikaciju i uticaj, kako bi se borbe što pre zaustavile i tako sprečila dalja stradanja civila i drugih žrtava ovog rata.

Udruženim snagama sa mirovnim aktivistima i pokretima, kao i sa drugim podržavaocima mira, *levica* će unaprediti uspostavljanje i razvoj mirovnih regiona u Evropi, kao faktora mira i stabilnosti na kontinentu, što bi trebalo da stimuliše i razvije mirnu i pravičnu saradnju među zemljama i populacijama u tim regionima.

19.

Levica može da odigra najvažniju ulogu u pojedinim zemljama i globalno, u promociji tolerancije, inkluzije, integracije i participacije svih pojedinaca i odgovarajućih kolektiviteta, ponovnoj izgradnji poverenja, kao i saradnji na svim nivoima, što je od naročite važnosti za prava i zaštitu različitih društvenih manjina i zasebnih grupa i zajednica, uključujući nacionalne, etničke, verske i jezičke manjine, osobe koje im pripadaju, kao i migrante i njihove zajednice. U ovom kontekstu, biće potrebne inkluzivne manjinske, migracione, ali i demografske strategije, zakoni i politike, koji će biti proaktivni i omogućiti ljudsku i demokratsku regulaciju i upravljanje procesima migracije, inkluzije i integracije, čime će se zaštititi naročito ugroženi pojedinci. U demografskom i migracionom zakonodavstvu, posebna će se pažnja posvetiti ponovnom ujedinjenju porodica.

20.

Kada je u pitanju Balkan, smatram da je od vitalnog interesa za *levicu* u svim zemljama Evrope da promovise i unapređuje evropsku perspektivu svih zemalja Balkana. U ovom kontekstu, *levičari* će biti pokretači izgradnje širokih koalicija u svojim zemljama i na Balkanu, u okviru kojih će podržati i realizovati proces pridruženja Evropskoj uniji, i u tom smislu pomoći balkanskim zemljama u procesu integracije.

LITERATURA

- Amin, S., Arrighi, G., Frank, A. G. & Wallerstein, I. (1982). *Dynamics of Global Crisis*. New York, London: Monthly Review.
- Amin, S., Arrighi, G., Frank, A. G. & Wallerstein, I. (1990). *Transforming the revolution: Social movements and the world-system*. New York, London: Monthly Review. (See also: *Sociological Abstracts*, 01/1990).
- Bresser Pereira, L. C., Maravall, J. M. & Przeworski, A. (eds.) (1993). *Economic Reforms in New Democracies: A Social-Democratic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Byrne, S. & Irvin, C. L. (eds.) (2000). *Reconcilable differences: turning points in ethno-political conflict*. West Hartford: Kumarian Press.
- Frank, A. G. (1979). *Dependent Accumulation and Underdevelopment*. New York, London: Monthly Review.
- Frank, A. G. (2009). *Capitalism and underdevelopment in Latin America: historical studies of Chile and Brasil*. New York; London: Monthly Review.
- Frank, A. G. (2010). *Theory and methodology of world development: the writings of Andre Gunder Frank*. New York: Palgrave Macmillan.
- Frank, A. G. & Gills, B. K. (eds.) (1996). *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?* New York, London: Routledge.
- Fukuyama, F. (1989). The End of History, *The National Interest*, 2/1989, 3–18.
- Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.
- Gorz, A. (1985). *Paths to paradise: on the liberation from work*. London, Sydney: Pluto Press.
- Gorz, A. (1994). *Capitalism, socialism, ecology*. London, New York: Verso.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. & Whitehead, L. (eds.) (1986). *Transitions from Authoritarian Rule. Comparative Perspectives*. Baltimore, MD: The Johns Hopkins University Press.
- Plut, D. (2022). *Ekosistemska družbena ureditev: Zv. 1, Podstati in gradniki ekosistemske družbene ureditve. [Ecosystemic social order: Vol. 1. The foundations and building-blocs of ecosystemic social order.]* Ljubljana: Založba Univerze. (Online edition available at: doi:10.4312/9789612970376)
- Plut, D. (2023). *Ekosistemska družbena ureditev: Zv. 2, Slovenija in Evropa. [Ecosystemic social order: Vol. 2, Slovenia and Europe.]* Ljubljana: Založba Univerze. (Online edition available at: doi:10.4312/9789612970673)
- Przeworski, A. (1985). *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market: Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. (2003). *States and Markets: A Primer in Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A., Alvarez, M. E., Cheibub, J. A. & Limongi, F. (2000). *Democracy and Development: Political Institutions and Well-Being in the World, 1950–1990*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, A. & Wallerstein, M. (1982). The Structure of Class Conflict in Democratic Capitalist Societies. *American Political Science Review*, 76(2), 215–238.
- Przeworski, A. & Wallerstein, M. (1988). Structural Dependence of the State on Capital. *American Political Science Review*, 82(1), 11–29.
- Spencer, M. (ed.) (2000). *The lessons of Yugoslavia. (Research on Russia and Eastern Europe)* Amsterdam: Elsevier Science JAI.
- Žagar, M. (2022). Slovenija, kako naprej? Predlog ustavne, institucionalne in politične reforme (znanstvena monografija) [Slovenia, how to proceed? Proposals for constitutional, institutional and political reforms. Scholarly monograph.] *Ethnicity*, 18. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja; Celovec/Klagenfurt: Drava.

Mitja Žagar

The Bright Future Dimed: A few thoughts on the present and future of the *Left* (in 20 theses)

Abstract

The world has changed in the last four decades. The future that seemed bright in the 1980s has since dimed. The optimism of the late 1980s and early 1990s, which accompanied the processes of democratization with the expectation that the world would become better and safer, soon began to fade, and trends shifted. The war on terror(ism) declared after September 11, 2001, and the temporary restrictions on certain human rights and freedoms, often becoming permanent, did not fulfill the promises and expectations that these measures would ensure and enhance security. Simultaneously, the negative impacts and consequences of global (financial) capitalism and consumerism escalated the environmental and climate crisis. The Left, no longer addressing the significance of class divisions, union and class struggles, is losing its traditional social and electoral base and is struggling to adapt to changed circumstances. Traditional values such as justice, equality, solidarity, participation, co-management, and self-management are neglected, yet the Left fails to offer attractive ideological and political alternatives. This contribution provides some suggestions on how the Left could more successfully respond to the key challenges of the present and future, becoming a crucial promotor of and factor in the urgently needed (future) social and economic reforms, changes, and transformation, and being a leader of the broadest social coalition and movement for the inclusive, green sustainable development based on mutual respect, equal cooperation, justice, equality, and solidarity, considering all climate, environmental, and social limitations.

Keywords: The Left; inclusion and integration; equality and social justice; climate and environmental crisis; inclusive just balanced and green sustainable development; de-growth

GORDANA ĐUROVIĆ

RAŠKOVAČNIK

II

DRŽAVA BLAGOSTANJA
vs. NEOLIBERALIZAM

MARJAN SVETLIČIČ

Fakultet društvenih nauka, Univerzitet u Ljubljani

Tranzicija sa aspekta države blagostanja i liberalizma: slučaj Slovenije*

Sažetak

U celom periodu 30 godina elementi države blagostanja i liberalizma su se u procesu tranzicije u Sloveniji ispreplitali. Do članstva u Evropskoj uniji jači su bili elementi države blagostanja, da bi posle počela erozija države blagostanja, te jačanje liberalizma. Paradoksalno je, da te šizofrene oscilacije nisu bile vezane samo za promene vlada od levih ka desnim-središnjima. I jedne i druge su posezale po instrumentima i države blagostanja i liberalizma, u velikoj meri zavisno od uslova na svetskom tržištu. Relativno jači elementi države blagostanja bili su rezultat gradualizma, jače sindikalizacije radnika te moći civilnog društva i visokog stepena sklonosti jednakosti kao društvenoj vrednosti. Po većini elemenata države blagostanja (nejednakost, školovanje, zdravstvo, penzijski sistem) Slovenija je u vrhu članica Evropske unije. Nejednakosti su male iako zbog prekarizacije rada rastu razlike između mladih i starih, te bogatih i najsiromašnijih. Zadovoljstvo sa životom je dosta visoko što je posledica i niskog stepena nezaposlenosti. Školski sistem daje dobre rezultate iako je i tu liberalizam uzeo maha snižavajući kvalitet školovanja pre svega na univerzitetskom nivou. Najveći problem je zdravstveni sistem. Privatizacija, odnosno liberalizam je tu pružio najdublje korene i time podigao neravnopravnost između građana. Liste čekanja na specijalističke preglede su predugačke. Slovenački penzioni sistem je, uprkos postepenom zaoštavanju kriterijuma, dosta human. Najveći izazov za budućnost je naći model razvoja koji bi inkorporirao dobre strane države blagostanja i efikasnost kapitalizma jer je postalo jasno da je postojeći individualistički kapitalizam u krizi.

Ključne reči: država blagostanja, liberalizam, oscilacije između modela, gradualizam, nejednakosti, novi razvojni model

1. Uvod

Ustav opredeljuje Republiku Sloveniju kao demokratsku, pravnu i socijalnu državu (čl. 1 i 2), a član 30 se odnosi na slobodu misli, govora, štampe. Taj formalni okvir reguliše odnos između države blagostanja i liberalizma koji je tokom tranzicije stalno oscilirao između države blagostanja i liberalnog modela razvoja.

Slovenija je počela tranziciju kao najrazvijeniji i najotvoreniji deo privrede Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) od svih socijalističkih zemalja. Kao posledica gradualističke tranzicije i sporijih strukturnih reformi, Slovenija je počela zaostajati u razvojnoj dinamici u poređenju sa drugim zemljama u tranziciji, tako da se konvergencija sa razvijenim zemljama usporila. Jedan od razloga može biti i osciliranje koncepta razvoja između socijalne države blagostanja i liberalnog modela razvoja. Pošto su vlade bile koalicione, teško je govoriti o čistim modelima u jednom ili drugom pravcu jer su i jedne i druge koristile instrumentarij države

* Autor zahvaljuje na finansijskoj podršci Javne agencije za naučnoistraživačku i inovacionu delatnost Republike Slovenije (istraživačko jezgro br. P5-0177) i M. Filipovič-Hrast, S. Filipović, M. Stanojeviću, T. Stanovniku i B. Udoviču za veoma korisne primedbe i sugestije na prvi koncept ovog članka.

blagostanja (DB) i liberalnog modela razvoja (LM). Elementi države blagostanja(DB) su svakako dominirali do članstva u Evropskoj uniji (EU), dok je liberalizam počeo da prevladava nakon toga.

U procesu tranzicije socijalističke ideje su se odbacivale, a najvatreniji komunisti prethodnog razdoblja pretvorili su se u najvatrenije liberalce/kapitaliste 19. veka. To najbolje ilustruju proročanske reči kandidata za predsednika Slovenije Ivana Krambergera (izbori 1992): „Slovenci ne plašite se komunista koji će to ostati, nego onih koji će se konvertirati u strašne antikomuniste i početi pohađati crkvu, glumeći religioznost. Pazite se njih, sve će vam uzeti, pošto što se Janez nauči, to Janez zna“ (Kršinar, 2022). Drugim rečima, takvi reacionari su Marksov *Kapital* i mladog Marksa, promenili za *Dress for Success*, konvertirali iz ekstremnih levičara, za koje i Marx nije bio pravi, u ekstremne kapitalističke neoliberalce. Tranzicijske zemlje su nekritički prihvatile privatizaciju i tržišne reforme razgrađujući i neke dobre strane socijalizma.

2. Teorijski okvir

Država blagostanja je forma vladavine u kojoj je ekonomsko i socijalno blagostanje zasnovano na principima jednakih mogućnosti, pravične, solidarne raspodele i malih razlika. Postoje različite varijante države blagostanja: od socijalno demokratskog Nordijskog modela, odnosno po (Hall & Soskice, 2001) *koordinirane tržišne ekonomije* koja je najbliža pravoj socijalnoj i solidarnoj državi blagostanja, do anglosaksonskog tipa, koji je bliži neoliberalnom konceptu (*liberalno tržišna ekonomija*). Država blagostanja je danas pod velikim pritiskom globalizacije, staranja stanovništva i svih ostalih povezanih kriza (okoline, klime, zdravstva) svugde u svetu. Zbog toga ne iznenađuje, da su globalni režimi država blagostanja podeljeni na najbrojnije populističke, među njima je uvrštena i Slovenija zajedno sa svim bivšim socijalističkim zemljama, kojima slede po broju institucionalni režimi, sve zapadno evropske zemlje, zatim neoliberalne kao što su Izrael, USA, i na kraju ostale kao Meksiko, Peru... (Yörük i dr., 2022).

Iako izgleda da su dva koncepta dijametralno suprotna, postoje, kada su u pitanju politička i civilna prava, paralele između liberalnog modela razvoja države i države blagostanja. Najveća razlika je u razumevanju uloge države u ekonomskoj i socijalnoj sferi. U državi blagostanja država igra ključnu ulogu i korektivni faktor za slabosti tržišta, dok je za liberalizam tržište odlučujući regulator, a država može samo, da poremeti njegovu funkciju.

Možda se najznačajnija veza između države blagostanja i liberalizma odnosi na efekte redistribucije. Rodrik je davno utvrdio, da se sa jačanjem otvorenosti povećava potreba za preraspodelom, da rastu razlike u socijalnoj zaštiti, da otvorenije i manje zemlje treba da imaju jaču državu (Rodrik, 1997). Drugim rečima, što liberalizacija više napreduje, to su važniji efekti redistribucije, a time i države blagostanja. Njen značaj, dakle, raste sa članstvom u Evropskoj uniji.

3. Kratak empirijski pregled

Uprkos teškoćama zbog gubitka Jugoslovenskog tržišta posle osamostaljenja i tranzicijske depresije i velikog pada privredne aktivnosti kao posledica velike recesije, u proteklih 30 godina bruto domaći proizvod Slovenije se realno povećao

za 91,4 %, ali je za vreme finansijske krize pao i tek 2021. dostigao nivo pre krize. To je dovelo i do pada bruto domaćeg proizvoda (*per capita*) u poređenju sa Evropskom unijom. Po tom pokazatelju je Slovenija postigla lošije rezultate od drugih novih članica jer se njen bruto nacionalni dohodak po stanovniku (*per capita*), u periodu 2000–2018. godine, realno povećao za 40%, dok je Slovačka povećala bruto nacionalni dohodak po stanovniku čak za 100% (Mramor, 2019: 19).

Po indeksu ljudskog razvoja (*World bank*), Slovenija je u grupi zemlja sa visokim standardom građana u pogledu kvaliteta života. Po indeksu kvaliteta života¹ kao sastavnog dela Globalnog penzijskog indeksa (*Global Retirement Index*),² Slovenija zauzima visoko 22. mesto i nadmašuje prosek Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj (*Organisation for Economic Co-operation and Development*) i u oblasti obrazovanja, bezbednosti³ i društvene povezanosti (NATIXIS, 2022: 39). Po možda najboljem indikatoru socijalnog razvoja (Social Progress Index, 2021)⁴ koji poredi socijalni položaj sa ekonomskim razvojem, Slovenija zauzima 26. mesto, dok ostale zemlje Zapadnog Balkana znatno zaostaju.

Ukoliko se posmatra izvoz (*per capita*), po stanovniku, kao pokazatelj otvorenosti privrede, Slovenija zauzima među članicama Evropske unije 16. mesto. Zaostaje za manjim razvijenim evropskim zemljama, a ispred je svih novih tranzicionih članica. Po Indeksu ekonomske globalizacije Slovenija je najliberalnija među zemljama Zapadnog Balkana ali zaostaje za zemljama Evropske unije i Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj u pogledu stranih ulaganja.

Po produktivnosti na zaposlenog, Slovenija zaostaje za Evropskom unijom 84% (UMAR, 2022: 35). Posledica je niža konkurentnost. Po podacima Međunarodnog instituta za razvoj menadžmenta (*International Institute for Management Development*) Slovenija je 2022. zauzela 38. mesto (IMD, 2022).

4. Faze razvoja Slovenije

Slovenija je od osamostaljenja u svom razvoju počela brzo gravitirati ka evropskim zemljama. Postepeno su se taj uspeh i te prednosti pred ostalim zemljama u tranziciji počeli topiti i Slovenija je lagano zaostajala u konvergenciji sa razvijenim zemljama. Spoljašnji uslovi su bili više-manje jednaki za sve zemlje, tako da uzroke zaostajanja u razvoju pre svega treba tražiti u unutrašnjim faktorima. Težina uzroka je bila različita u različitim fazama razvoja.

Mencinger figurativno faze razvoja Slovenije deli u:

- a) Tranzicijsku depresiju (1991–1992).
- b) Dekadu uravnoteženog ekonomskog i socijalnog razvoja (1993–2004).
- c) Period *kockanja* (2005–2008).

¹ Zasnovan je na učinku pet indikatora: kvalitet vazduha, biodiverzitet i stanište (habitat), životna sredina, voda i kanalizacija.

² Indeks uključuje razvijene članice Međunarodnog monetarnog fonda, članice Organizacije za ekonomsku saradnju i razvoj i zemlje BRIK-a (Brazil, Rusija, Indija i Kina).

³ U tom pogledu je Slovenija jedna od najbezbednijih zemalja na svetu (rang 10 po Numbeo; https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2022&displayColumn=1). Od evropskih zemalja samo je Švajcarska ispred nje.

⁴ Uključuje 53 socijalnih i ekonomskih indikatora uključujući zdravstvene, sigurnosne, obrazovne, tehnološke, razna prava i drugo.

d) Fazu krize od 2009. i dalje (Mencinger, 2016: 31).

Pošto je njegov članak bio objavljen 2016. godine nije uzet u obzir kasniji razvoj. Sledeći razvoj bi mogli podeliti na:

- e) Fazu konsolidovane države koja želi da smanji svoj javni dug sledeći želje finansijskih tržišta, a ne želje svojih građana posle velike recesije (Streeck, 2016).
- f) Fazu autoritarnog obrta 2020–2022.
- g) Fazu demokratskog preokreta posle izbora aprila 2022. godine.

U razdoblju od 30 godina, Slovenija je do danas promenila 15 koalicionih vlada. Pet od njih bilo je desno orijentisanih, dok su ostale bile više na levom centru. Desne vlade su polazile od koncepta liberalizma, dok su one levog centra bile sklonije državi blagostanja ali su i one pod pritiskom uslova posegle po instrumentima liberalizma.

Posle faze osamostaljivanja, počeo se probijati liberalizam, privatizacija sa „krađom društvene imovine“ kako su je neki nazvali i denacionalizacija sa potpunim povratkom imovine, što je stvaralo nove nejednakosti i nepravde.

Izbori 2022. godine su sa ogromnom većinom, odbacili autoritarni režim vlade Janeza Janše i ustoličili *Pokret slobode* kao pobjednika izbora. Njen predsednik Robert Golob je formirao vladu koja je počela sa reformama u cilju povratka na model države blagostanja, odnosno reformu poreskog sistema, ukidanje štetnih mera prethodne vlade, novi zakon o radio-televiziji... Očekivanja su bila visoka, međutim i za tu vladu je važila parafrazirana karakterizacija Ujedinjenih nacija od strane Vinstona Čerčila (Winston Churchill): „Ta vlada nije se formirala da bi nas uvela u raj, nego da nas spasi od pakla.“

Bitna karakteristika slovenačke tranzicije bio je gradualizam. Integracija u Evropsku uniju, za razliku od tranzicije, nije bila gradualistička. Prevladala je strategija brzog uključenja, iako su bili jaki i stavovi da ne valja žuriti, jer se time erodira pregovaračka pozicija. Međunarodni su uslovi bili na strani onih koji su zagovarali brzo uključenje, da se ne bi propustila istorijska šansa.

Za ceo period od 30 godina je, iz ugla odnosa između države blagostanja i liberalizma, tipično osciliranje između neoliberalizma i socijalne države u zavisnosti od unutrašnje politike i spoljašnjih faktora. Tipičan primer su Drnovšekove vlade (1992–1993, 1993–1997, 1997–2000 i 2000–2002) kojima je rukovodio vodeći se geslom: *ne levo–ne desno*, davanjem koncesija i jednoj i drugoj strani. Po broju godina može se ipak ustanoviti, da je prevladavala leva orijentacija (skoro 22 godine) što upućuje na prevladu koncepta države blagostanja. Preciznije, do članstva u Evropskoj uniji prevladavao je koncept države blagostanja, dok su kasnije sve vlade bile prisiljene da implementiraju „komunitarno pravo“ (*Acquis Communautaire*), tačnije obavezu svih zemalja koje žele da se učlane u Evropsku uniju, da bezuslovno prihvate sve što od njih Evropska unija traži. Prema načelu subsidijarnosti (*Luksemburški sporazum*) kada su zemlje bile vitalno ugrožene, dopuštena je slobodnija implementacija u Evropsku uniju, međutim, politika je bila pod velikim uticajem spoljašnjih faktora.

Druga karakteristika odnosa između države blagostanja i liberalnog modela razvoja je stalno međusobno preplitanje i nadopunjavanje u jedinstvenu jing-jang celinu. Imali smo jedinstvo u dvojnosti, sukobljavajući liberalizam podržan od malobrojnih bogatih i ekstremno desnih političara na jednoj, i države blagostanja od

strane siromašnijih i 8 levo orijentisanih, na drugoj strani. Slične oscilacije su se pokazale i po pitanju globalizacije. Unapređivao se izvoz, a odnos prema stranim ulaganjima je bio sve do članstva u Evropskoj uniji pod uticajem loših istorijskih iskustava (*path dependancy*) i javnog mnjenja dosta restriktivan.⁵ To se još više odnosilo na investiranje firmi u inostranstvu. Nije se unapređivalo stvaranje vlastitih transnacionalnih preduzeća. Posledice premale ambicioznosti i prevelike predostrožnosti u internacionalizaciji, dovodile su do situacije da umesto da razvijenije slovenačke firme preuzimaju one sa prostora bivše Jugoslavije jer su tu uživale visoku konkurentnost i ugled, hrvatske i srpske firme počele su preuzimati slovenačke. Iako je Slovenija imala nekoliko vlastitih transnacionalnih preduzeća, ona su u bila u krizi i sa retkim izuzecima, uglavnom su propala.⁶

Tako smo imali levo orijentisane vlade koje su znatno posezale po arsenalu liberalizacije, i desne, koje su koristile mere državnog aparata, kako u privredi, tako i u suzbijanju protesta, dakle u oblasti ljudskih prava. Demokratija je erodirala i bila često zloupotrebljena u cilju realizacije pojedinih stranačkih interesa. Radilo se dakle o iracionalnoj kombinaciji: liberalizma i jake države iz modela države blagostanja na jednoj, i liberalizma i države blagostanja na drugoj strani. Taj neracionalan odnos se pokazao i u činjenici, da je liberalizam u znatnoj meri služio državi da realizuje svoje ideje, pogotovo u privredi. Dakle, liberalno orijentisane vlade koriste državni intervencionizam, da bi osigurale svoj uticaj na privredu ili preuzele privredu iz ruku, po njihovom mišljenju, leve strane političkog spektra.

Osnovni ekonomski greh neokonzervativnih vlada⁷ J. Janše je vođenje procikličke ekonomske politike, napuštanje gradualizma i demontaža neokorporativne koordinacije sa neoliberalnim reformama. Glavna preokupacija treće vlade J. Janše (2020–2022) posle ostavke Marjana Šarca, je bila pandemija koronavirusom. U početku je sledila skoro nultu kovid strategiju, tretirala pandemiju kao da se radi o ratu, na autokratski način, ograničavajući puno sloboda. Time je erodirala demokratiju, okretala u desno ekonomsku, pa i spoljnu politiku. Brojne izjave predsednika vlade na tvtiteru izazivale su revolt javnosti, te rušile ugled zemlje u svetu. Rezultati su bili katastrofalni. Kasnije se strategija promenila u promovisanje rasta privrede. Rezultati su bili mešoviti: na nekim područjima dobri, a na drugim loši. Poreska reforma pod parolom „više plate za sve“ smanjila je poreze bogatim mnogo više nego siromašnim (erozija države blagostanja).

Suspenzija mnogih demokratskih ljudskih prava kada je pandemija posustala, kao i promene u spoljnoj politici koje su se odnosile na bratimljenje sa konzervativcima i autoritarcima u istočnoj Evropi, izazvali su brojne proteste. Represivni aparat države pokušavao je da ih spreči drastičnim merama, uključujući ukidanje finansiranja Nacionalne agencije za medije (STA) i kritičkih nevladinih organizacija te podređivanjem nacionalne televizije svojim interesima. To se, uz pomoć institucija i kadrova koje su postavili tokom svoje vladavine, nastavilo i posle izgubljenih izbora, uprkos zvaničnih protesta od strane Evropske unije. Sve to je jedan od povoda (pored prakse u Mađarskoj i Poljskoj), da je Komisija Evropske unije septembra 2022. predložila panevropski *Zakon o zaštiti medijske slobode* kako bi sprečila uplitanje politike u medijsku slobodu. Aparat države se uspešno instrumentalizovao za

⁵ Intenzivne debate oko nacionalnih interesa, stranog vlasništva imovine i promene ustava zbog toga (više u Svetličič, 2002).

⁶ Videti: Svetličič & Jaklič, 2013.

⁷ I veoma kratku vladu A. Bajuka u 2000. godini možemo svrstati u tu fazu.

potrebe autoritarnih unutrašnjih političkih ciljeva. Tako je vlada zapravo instrumentalizovala jaku ulogu države, što nije u skladu sa neoliberalizmom. Ne iznenađuje zato niski stepen poverenja u javne institucije i Slovenija po tome znatno zaostaje za zemljama Evropske unije (UMAR, 2022: 112). Još niže je poverenje u vladu: samo 14% Slovenaca ima dosta poverenja u vladu (u Bosni i Hercegovini 18%, a u drugim zemljama regiona je to poverenje više (WVS, 2017–2022). Time institucije i vlast gube legitimnost i efikasnost delovanja, a trpi država blagostanja jer je sigurnost jedan od temeljnih preduslova funkcionisanja države.

5. Izabrani elementi relevantni sa aspekta države blagostanja i liberalizma

5.1. Gradualizam

Osnovna karakteristika slovenske tranzicije je, sve do velike recesije, ekonomski i socijalni gradualizam. Razloge zašto druge zemlje bivše SFRJ nisu sledile takav razvoj treba tražiti u razvijenijoj menadžerskoj eliti u Sloveniji, koja je i pre tranzicije delovala u skoro tržišnim uslovima, jačim sindikatima, jakim civilnom društvu,⁸ te istorijski jačoj sklonost egalitarizmu. Postoji jaka korelacija između razvoja modernog civilnog društva i varijacija tranzicije i demokratije na prostorima bivše SFRJ. U Sloveniji je na primer civilno društvo bilo jak akter promene bivšeg režima, što nije bio slučaj na drugim teritorijama bivše SFRJ (Fink-Hafner, 2015). Bole i Greskovič smatraju, da je „Slovenija imala vešte menadžere, sindikaliste i birokrate, navikle prilagođavanju između ekonomskih i društvenih konsideracija. Samoupravljanje je bilo samo pretvoreno u neokorporativne institucije“ (Bohle i Greskovits, 2007: 452).

Socijalni troškovi tranzicije su upravo zbog gradualističke tranzicije bili, u poređenju sa zemljama sa terapijom šoka, relativno niži. Slovenija je više sledila neokorporacijski nego neoliberalni model ili Nordijski model države blagostanja (Bohle & Greskovits, 2007). „Tržišno orijentisan savez menadžera i nove političke elite naišao je na snažan sindikalni pokret koji je koalicija koja je vodila prvu fazu evropeizacije Slovenije morala da uključi u kokreaciju novog sistema. Ova konstelacija je bila osnova slovenačkog neokorporativizma sredinom 1990-ih godina“ (Stanojević, 2017). Tako u Sloveniji, više nego u bilo kojoj drugoj zemlji bivše Jugoslavije, nalazimo znakove kontinuiteta, a ne radikalnog odvajanja od prošlosti (Uvalić, 2018: 38).

U novije vreme jača uticaj civilnog društva,⁹ što bar delimično, kompenzuje eroziju sindikalnog organizovanja do kojeg je došlo zajedno sa raspadanjem kolektivnog sistema radnih odnosa, posebno nakon velike recesije (Stanojević & Čehovin Zajc, 2019). Sa učlanjivanjem u Evropsku uniju stepen sindikalizacije se postepeno smanjivao; od 69% pre tranzicije je pao na 42,8% u 2012.

Gradualizam je prevladavao i u fazi pridruživanja Evropskoj uniji, reforme su bile sporije sve u cilju „davanja vremena privredi za prilagođavanje“ (Peternelj, 2005: 3–5). „Prednost gradualizma je bila i uspostavljanje saglasnosti društvenih aktera o glavnim pravcima razvoja i reformi, a time i društvene stabilnosti“ (Mrak, 2022: 3). Slabost sistema bio je odlaganje nužnih strukturnih reformi i time manja

⁸ Pravnoj mreži za zaštitu demokratije, Evropski parlament je u oktobru 2022. godine podelio priznanje građanin Evrope što samo potvrđuje njihovu važnu ulogu u borbi za demokratiju.

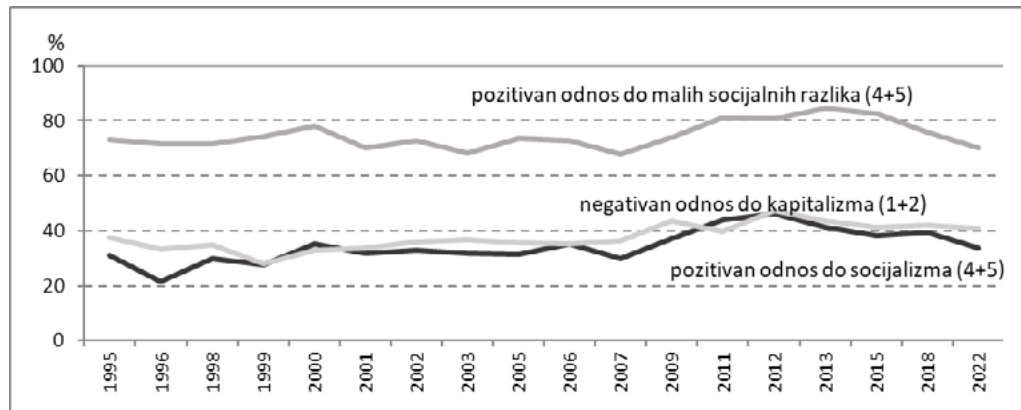
⁹ Najbolji dokaz je uspeh referenduma o vodi iz jula 2021, koji je plebiscitarno uspeo (87%).

efikasnost i konkurentnost privrede. Dolazilo je i do retradicionalizacije i jačanja asertivnosti političkih aspiracija dominantne katoličke crkve, kako u materijalnom (denacionalizacija) tako i u idejnom smislu. Jedna od posledica je fundemantalizacija pogleda na porodicu i abortus od strane konzervativnog dela društva. Takve podele imaju negativan uticaj ne samo na permanentne sporove u društvu nego i na „pad generalno gledano kvaliteta državne uprave koji je danas niži nego u vreme ulaska u Evropsku uniju i prvog predsedavanja Savetu Evropske unije“ (Mrak, 2022: 5).

5.2. Nejednakost

Nejednakost je nedvosmisleno najveći problem savremenog društva ali na sreću ne i u Sloveniji. Slovenija se nalazi između zemalja sa najmanjim nejednakostima dohodaka u Evropskoj uniji. U periodu 1997. do 2019. se čak malo smanjila (Gini koeficijent je pao sa 24,8 na 23,9; u EU 2015. je 31). Samo je za vreme krize porastao. Slovenci su po pitanju odnosa prema nejednakosti među najviše „socijalistički orijentiranim Evropljanima“ iako podrška građana vladi za preuzimanje mera smanjivanja razlike u dohocima postepeno opada od 83% 2002. na 76% 2023. (CJMMK, 2002–2023). Preference do malih socijalnih razlika, jednakosti i solidarnosti su duboko ukorenjene u slovenačkom mentalitetu i nisu vezane samo za socijalizam jer nisu karakteristika samo starijih, nostalgичnih ljudi, nego jačaju i među mladima (videti grafikon 1).

Grafikon 1: Odnos do pojmova socijalizam, kapitalizam i malih socijalnih razlika (skala 1 veoma negativan; 5 vrlo pozitivan)

FDV – CJMMK, Slovensko javno mnenje 1995–2022.

Nenaklonost nejednakosti ilustruje i odnos pojmova kapitalizam i socijalizam. Od početnog pozitivnog odnosa do pojma kapitalizam je, paralelno sa prodorom liberalizma, došlo do pada pozitivnog odnosa, paralelno sa porastom negativnog mišljenja o kapitalizmu. „Rizici socijalne isključenosti i dohodove nejednakosti ostaju niski i u međunarodnom poređenju. Međutim, istovremeno raste rizik od siromaštva pojedinih grupa stanovništva... Stopa rizika od siromaštva bila je tokom perioda 2017–2020. među najnižim u Evropskoj uniji, ali visoka za neke ranjive grupe i značajno iznad proseka Evropske unije za starije osobe i jednočlana domaćinstva, posebno neudate žene“ (UMAR, 2022: 14, 76).

Ti proseci, međutim, zamagljuje trendove, jer i u Sloveniji, paralelno sa opštim trendom u svetu, učešće kapitala u raspodeli dodatne vrednosti raste, dok se učešće rada smanjuje i to uprkos jakim sindikatima. Studije jasno pokazuju da jača sindikalizacija, diže učešće rada u raspodeli bruto domaćeg proizvoda. Porast učešća kapitala je i posledica činjenice, da je Slovenija po porezu na imovinu i kapital na repu država Organizacija za ekonomsku saradnju i razvoj ali je na drugoj strani na vrhu, što se tiče davanja za socijalnu sigurnost.

Sve to i porast raskoraka između elite najbogatijih i najsiromašnijih, doprinosi subjektivnoj percepciji, da su nejednakosti u porastu, pogotovo imovinske. U Sloveniji je u 2017. 10% najbogatijih raspolagalo sa 44% bogatstva zbog odsustva poreza na imovinu (UMAR, 2022: 74) Ova *jabuka je izgleda bila pre kisela* i za leve vlade iako anketa Evropske centralne banke razotkriva prilično solidne podatke o bogatstvu za većinu zemalja evrozone pa bi se taj porez mogao uvesti.

Jedan od pokazatelja blagostanja je i stepen inkluzivnosti koji pokazuje kako se ekonomski napredak raspoređuje među populacijom. Najbolje rezultate postižu zemlje u kojima je stepen poverenja na visokom nivou što je preduslov digitalizacije ekonomije, koja stimuliše produktivnost i konkurentnost. Slovenija je nisko rangirana po indeksu poverenja u druge ljude i u javne institucije¹⁰ što je sigurno i rezultat tranzicije od visokog mesta vrednosti kao što su: saradnja, empatija, pravednost i altruizam ka individualizmu, u kojem su sugrađani konkurenti, kojima ne možemo verovati. Zbog toga postoji tako velik porast kontrolnih sistema, kamera itd.

5.3. Nezaposlenost

Jedan od ciljeva države blagostanja je nizak stepen nezaposlenosti jer je to najjači uzrok nejednakosti i determiniše opšti socijalno-psihološki položaj stanovnika. Nezaposleni nisu samo pogođeni materijalno nego i nematerijalno, psihički, što pogoršava njihovo zdravlje. Pogoršanje mentalnog zdravlja, porast depresija anksioznosti pa sve do suicidnosti to najbolje ilustruje. Najveća nezaposlenost je bila posle velike recesije 2013. sa 102.000 nezaposlenih. Kasnije je počela opadati, te je godine 2020. iznosila samo 5% (SURs, 2022: 16). Tome je doprineo i model koordinirane tržišne privrede koji se postepeno počeo slamati. Tako je sa 2006. godine ukinut krovni kolektivni ugovor. Uveden je novi jedinstveni platni sistem koji nije više omogućavao usklađivanje plata sa inflacijom ni produktivnošću (Ignjatović, 2017: 33). Počela je destandardizacija načina zapošljavanja (numerička fleksibilnost, zapošljavanje za određeno i kraće vreme, samozapošljavanje) i organizacija rada (funkcionalna, prostorska i vremenska fleksibilnost). Udeo zaposlenih na određeno vreme varira: raste nakon 2013. godine, da bi se u periodu 2018–2020. smanjio i ponovo povećao 2021. godine. Prekarnost je ušla na velika vrata i time, moglo bi se reći, skrivena nezaposlenost. Time se dramatično pogoršao položaj mladih. Mladi su od *flexecurity* dobili fleksibilnost, a ne sigurnost. Po učešću zaposlenih za određeno vreme među mladima (15–24. godine) Slovenija je 2014. bila na vrhu lestvice zemalja Evropske unije sa 69,1% tako zaposlenih. Time se povećava i rizik siromaštva te grupe (Kanjuo Mrčela & Ignjatović, 2015: 365). Podaci o nezaposlenosti upravo zbog broja prekarnih radnika više ne odražavaju

¹⁰ Samo 25% Slovenaca veruje u druge ljude, a čak 73% misli da moramo biti veoma obazrivi. Stanovništvo drugih zemalja regiona je još više nepoverljivo (najviše u Bosni i Hercegovini 9,6% i Srbiji 16,3%) (WVS, 2017–2022).

stvarnu nezaposlenost jer ti radnici statistički nisu nezaposleni, ali imaju većinu karakteristika nezaposlenih (nesigurnost, nemogućnost dobivanja kredita i naknada iz naslova radnog odnosa...). Njihov status im ne daje sva prava koja imaju zaposleni za neodređeno vreme.

Sve to je izazvalo velike proteste, na koje je vlada Janeza Janše „odgovorila silom, i retorikom članova kabineta predsednika vlade, u medijima nazivajući demonstrante „ekstremističkim levičarskim zombijima“ i „radikalnim neosocijalistima“ (Lindstrom, 2015: 133). Tome je potrebno dodati i sve jače uplitanje države u privredu, menjanje direktora u firmama i javnim institucijama bez potrebnih kompetencija što je u potpunoj suprotnosti sa deklarisanom liberalnom orijentacijom i negacijom uloge države u privredi. Razgranala se, može se reći, stranačka korupcija i nepotizam.

Druga grupa radnika kojoj se položaj pogoršao su radnici migranti. Njihov tretman je često neljubazan, nesocijalan, više nego prosečno u evropskim zemljama. To se posebno odnosi na onih 25.671 pojedinca poreklom mahom iz drugih delova prethodne države SFRJ, koji su bili 26. februara 1992. nezakonito izbrisani iz Registra stanovnika Slovenije, što je jedna od najvećih sramota nove države. Takav odnos je u suprotnosti sa principima države blagostanja odnosno, uključujućeg razvoja. Oni bivaju iskorištavani od raznih špekulanata, njihov radni odnos i plate su nesigurne. Pod uticajem autoritarnih populista koji i koriste kulturne i religiozne razlike za mobilizaciju svojih pristalica na ekstremističkim, nacionalističkim parolama, šire se ksenofobija i strah da će imigranti smanjiti beneficije države blagostanja.¹¹

5.4. Zadovoljstvo stanovništva i zdravlje

Slovenija spada u grupu zemljama sa relativno visokom socijalnom zaštitom. Izdaci za socijalnu zaštitu kao procenat bruto domaćeg proizvoda su počeli, posle prvih faza rasti, da bi u razdoblju 2002–2008. i posle 2013. godine padali čak ispod nivoa od pre početka tranzicije (SURs, 2022: 31). Zadovoljstvo životom u Sloveniji prema podacima Evropskog javnog mišljenja 2022–2023. je veoma visoko (92% Slovenaca je zadovoljno svojim životom) što je iznad proseka zemalja Evropske unije (83%). To se nije mnogo promenilo u odnosu na period 2017–2022. u kome je 83% Slovenaca bilo vrlo ili veoma sretnih. Interesantno je, da su još sretniji u Crnoj Gori (91%), BiH i Severnoj Makedoniji 87%, Srbija malo zaostaje sa 80%.

Paralelno zadovoljstvo sa uslovima rada je niže nego u Evropskoj uniji, jer je intenzitet rada u Sloveniji viši nego u proseku zemalja Evropske unije. Umesto da firme podignu konkurentnost jačanjem produktivnosti, one je pokušavaju ojačati većom intenzivnošću rada (Kohont & Čehovin-Zajc, 2019: 4). U Sloveniji radnici koji rade više od 70 sati sedmično čine 28%, a u Evropskoj uniji 21,8% radne snage (Kanjuro Mrčela & Ignajtović, 2015: 371).

¹¹ Helleiner i Pickel (2005) čak smatraju, da može nacionalizam biti povezan sa liberalnim ekonomskim politikama i da se nacionalizam i globalizacija uzajamno ojačavaju. To bi moglo značiti jačanje nacionalizma paralelno sa ekonomskim otvaranjem i, na kraju krajeva, uključivanjem u EU za sada još nečlanica. Ilustracija: umesto vlastitih vlada/političara, za probleme se počinje okrivljavati Brisel, strana ulaganja ili migranti. Stvara se pogodno tlo za kulturni rasizam. Takva korelacija bi značila, da se otvaranjem privrede, liberalizacijom ekonomskih politika i time jačanjem nacionalizma, može erodirati država blagostanja.

U Sloveniji je stepen stambene deprivacije u poređenju sa zemljama Evropske unije relativno visok (UMAR, 2022: 175), iako su se u proseku uslovi stanovanja poboljšali (SURS, 2022: 30). Ovo ne važi za mlade, koji ne mogu lako dobiti kredite za kupovinu stanova (zapošljavanje na određeno vreme), dok je ponuda stanova za iznajmljivanje veoma skromna. Slovenija je jedna od zemalja sa najvišim procentom stanovanja u privatnom vlasništvu. To se učešće povećalo u poslednjih 30 godina od 70 na 91% (SURS, 2022: 36).

Najveći deo rashoda za socijalu namenjen je za penzije i zdravstvenu zaštitu. Slovenija za ove dve oblasti izdvaja u strukturi rashoda nešto više od proseka zemalja Evropske unije (2019. godine 40,4%, a EU 38,6%). Od finansijske i ekonomske krize, izdaci za zdravstvenu zaštitu su se u Sloveniji realno smanjili. U tom smislu država blagostanja u tom sektoru zaostaje za stanjem u drugim razvijenim evropskim zemljama.

U pogledu zdravlja Slovenija je po mnogim pokazateljima (smrtnost novorođenih, smrtnost zbog kardio-vaskularnih bolesti) među razvijenim zemljama ali zaostaje za prosekom Evropske unije u pogledu očekivanog trajanja zdravog života. Po subindeksu indeksu zdravlja Natixis-a (2022) Slovenija zauzima 17. mesto među evropskim zemljama. Subjektivne ocene pokazuju (podaci SURS na osnovu samoevalvacije), da se zdravstveno stanje u periodu 2005–2019. godine poboljšalo. Dve trećini anketiranog stanovništva (starijeg od 16 godina) je ocenilo svoje zdravstveno stanje kao dobro ili vrlo dobro (SURS, 2022).

„Po efikasnosti zdravstvenog sistema je OECD studija Sloveniju rangirala u gornju četvrtinu zemalja uprkos mnogim kritičarima sistema u zemlji“ (Keber, 2020). Zdravstveni sistem je utemeljen pre svega na javnom finansiranju zdravstva. „Države Evropske unije skupe na taj način od 70 do 85% sredstava (skandinavske zemlje oko 84 %). U Sloveniji je to učešće među najnižim u Evropi (72%). Slovenija je među zemljama sa najvišim procentom doprinosa iz sopstvenog džepa, skoro 30%“ (Keber, 2020).

Sa tranzicijom, u zdravstvu je došlo do najvećih promena. Mnoge zdravstvene usluge su posle 1992. godine privatizovane. Zakon uravnoteženja javnih finansija (ZUJF, 2012) je deo zdravstvenih prava preneo iz obaveznog na dopunsko osiguranje finansirano iz vlastitog džepa. Početkom 2024. godine taj sistem je ukinut. Najpre je došlo do privatizacije stomatoloških usluga¹² a kasnije i mnogih drugih zdravstvenih usluga. Sistem javnog zdravstva je erodirao. Bogatiji su tako imali bolji pristup do zdravstvenih usluga, jer su se u javnom zdravstvu počeli produžavati redovi čekanja, ali ne i u privatnom, ukoliko se plaćalo. Nejednakost se time povećala, a sistem je počeo naginjati u pravcu liberalizma.

5.5. Penzijski sistem

Slovenački penzijski sistem je, uprkos postepenog zaoštavanja kriterijuma za odlazak u penziju, dosta velikodušan. Odlazak u penziju je ran¹³ (OECD, 2022a), dok su visine penzija relativno niske. Generacijske nejednakosti su jačale jer su penzije bile manje na udaru krize, nego plate zaposlenih.

¹² Privatne dentalne usluge čine već oko 50% tih usluga (Filipovič Hrast & Rakar, 2020: 496).

¹³ Sa 60 godina i 40 godina radnog staža.

Penzija u 2022. iznosi 61,5% penzijske osnove izračunate za poslednje 24 godine za mušku populaciju (59,5 % za žene).¹⁴ Godine koje su se uzimale u obzir za kalkulaciju penzija su se postepeno produžavale, a time snižavala i visina penzija. Mnogi penzioneri imaju zapravo veoma niske penzije i nalaze se na rubu siromaštva. Uprkos tome nejednakost penzionera je znatno niža nego u većini OECD zemalja, dok je relativna stopa siromaštva među starijim ljudima slična proseku OECD-a. Po *Global Retirement Indeksu*¹⁵ se i položaj u Sloveniji bitno pogoršao jer je sa 15. mesta u 2012. godini pala na 21. mesto u 2022. godini (Natixis, 2022: 41).

Nijedna od reformi sistema nije uspjela da razreši pitanja održivosti sistema u odnosu na staranje stanovništva i rastućeg odnosa zavisnosti (*dependency ratio*).¹⁶ Oko 2050. godine bi se broj penzionera mogao skoro izjednačiti sa brojem zaposlenih. Zbog toga OECD (2022a) predlaže porast penzionisanja na 62 godine starosti i 42 godine radnog staža (UMAR, 2021: 68).

5.6. Obrazovanje

Jedan od temeljnih karakteristika države blagostanja je i dostupnost školovanja. Školovanje je u Sloveniji u osnovi besplatno. Obrazovanost stanovništva Slovenije je visoka. 48% stanovnika starih od 25–34 godine ima terciarno obrazovanje (OECD, 2022b) što je oko proseka Evropske unije. Skoro svi tinejdžeri nastavljaju školovanje na srednjem nivou. Udeo stanovnika sa visokim obrazovanjem u 2020. godini iznosi 35,9 % u odnosu na 32,8% u EU (UMAR, 2022: 51). Kvalitet znanja mladih, meren istraživanjem PISA 2022, PIRLS i TIMMS 2021. pada. Možda je najveći problem sve intenzivnije uplitanje roditelja u škole, što erodira autonomiju i autoritet učitelja i njihovo destimulativno nagrađivanje. Rezultat je pomanjkanje učitelja što je već sada veliki problem, a biće još veći na duži rok.

Problem je nesklad na tržištu rada između ponude obrazovnih profila i potražnje poslodavaca za njima. U mnogim područjima postoji nedostatak radne snage (pre svega nižih profila, a na nekim područjima i viših profila naprimer, lekara). Zbog toga se povećava značaj imigracije radne snage takvih profila i nastoji se podsticati povratak stručnjaka i povećati atraktivnost Slovenije za zapošljavanje domaćih stručnjaka, što bi smanjilo njihov odliv u inostranstvo (UMAR, 2022: 50–52).

Liberalizam i privatizacija nisu zaobišla ni sistem obrazovanja. Širi se broj privatnih škola i univerziteta/instituta, pre svega za vreme desno orijentisanih vlada. Time pokušavaju otvarati vrata kadrovima svoje liberalne orijentacije sa ciljem stvaranja neokonzervativne ekonomske elite što vodi feudalizaciji ekonomije. To je samo korak do obrazovanja „stvorenja sa poremećenim mozgom, ledenim srcima i smežuranim dušama“ kako su Pfefer i Fong okarakterisali diplomatske MBA škole na Zapadu (Pfeffer & Fong, 2002: 80). Takvi kadrovi sigurno ne mogu biti nosioci inkluzivnog razvoja. Kvalitet tako često pada, jer se i postojeći javni univerziteti suočavaju sa pomanjkanjem vrhunskih stručnjaka. Istovremeno se narušava autonomnost univerziteta u pogledu programske orijentacije i upisa.

¹⁴ Ovo doba je 1992. godine bilo: 55,5 godina za muškarce (50,5 za žene).

¹⁵ Ovaj podindeks se zasniva na učinku sedam indikatora: starosna zavisnost, loši bankovni krediti (*non performing*), inflacija, kamate, visina poreza, zaduženost države i kvalitet upravljanja.

¹⁶ 24,4% u 2012. godini, malo ispod proseka EU-27, ali se očekuje rast na 57,6% 2060. godine (Eurostat, 2018).

6. Zaključak

Tranzicija Slovenije se smatrala poput *priče o uspehu*, ali je početno nasleđe države blagostanja postepeno presušivalo i priča o uspehu se pretvorila u *priču o zaostajanju*. Mencinger kritički ocenjuje dosadašnji razvoj Slovenije „kao delimično uspešan jer se dosta postignutog u prošlosti potrošilo... Umesto evropskog socijalno-tržišnog modela dobili smo tvrd neoliberalizam, u kojem su radnici postali više manje bespravna *radna snaga*“ (Mencinger, 2021: 26, 29). Uprkos brojnim problemima na tom putu OECD Murtin sugerše: „da su glavni izazovi povećanja blagostanja u Sloveniji povećanje produktivnosti i efikasnosti bez ugrožavanja niskog nivoa nejednakosti u bogatstvu i prihodu, ali ima i dobrih rezultata u određenim dimenzijama nematerijalnog blagostanja. Težnja za boljim rezultatima ljudskog kapitala, uključujući zdravstvo i veštine odraslih, ključni su putevi kojima se oba ova cilja mogu postići“ (Murtin et. al., 2022).

Razdoblje osamostaljivanja i uključivanja u Evropsku uniju je jedino razdoblje široke saglasnosti politike o razvoju Slovenije i istovremeno uspešnog razvoja. Populizam je kasnije počeo da otvara stare konflikte i podele i da usporava razvoj. Viši stepen saglasnosti i jedinstva o pravcima razvoja pokazali su se kao preduslov uspešnog razvoja i zadržavanja visokog stepena sigurnosti po kome se Slovenija svrstava među najmirnije i najsigurnije zemlje sveta¹⁷ što je u ova nesigurna vremena veoma značajan pokazatelj blagostanja (UMAR, 2022: 122).

Jedan od razloga zaostajanja može biti i osciliranje modela između socijalne države blagostanja i liberalnog modela razvoja. Elementi države blagostanja i liberalnog modela razvoja su se ispreplitali u celom periodu tranzicije. Tako smo imali levo orijentisane vlade koje su znatno posezale po arsenalu liberalizacije i desne, znatno koristeći arsenal državnog intervencionizma u privredi i posezanje za represivnim merama u suzbijanju protesta, dakle ljudskih prava. Rezultat je bio da: „što smo se više udaljavali od 90-ih godina, to je situacija više odudarala od prvobitnih očekivanja uz nastajanje čvora između funkcionisanja države i preovlađujućih percepcija ljudi... Zbog toga ne iznenađuje razočarenje velikog dela stanovništva nad raskorakom između očekivanja i postignutog“ (Toš, 2017: 360).

Neki elementi te erozije su bili tranziciono specifični, dok su drugi bili uslovljeni sistemom i promenljivim stranačkim interesima. Liberalizam u ekonomskoj sferi je paralelno sa jačanjem demokratije počeo prodirati u mnoge oblasti, da bi posle učlanjivanja u Evropsku uniju postao prevladavajući. Slovenija se po mnogim kriterijuma rangira među zemlje sa relativno visokom socijalnom zaštitom. Ali su rashodi za socijalnu zaštitu (mereno kao procenat BDP-a) počeli opadati. Model razvoja je tako oscilirao između države blagostanja i liberalizma. Istovremeno je dolazilo i do promena karaktera države blagostanja. Dok su u početku prevladavali kriterijumi materijalnog blagostanja i jednakosti, paralelno sa krizama na značaju su dobijali elementi sigurnosti, kvaliteta života (uključujući psihičko zdravlje), kvaliteta odnosa u društvu, briga o životnoj sredini i sl. Ljudi su počeli protežirati redistribuciju, a ne rast. Hofstede bi kazao, da su na značaju dobijali elementi uživanja i na kraju krajeva Konfucijska harmonija društva.

¹⁷ Po Galupovom Law and Order indeksu Slovenija se nalazi na visokom 12. mestu, u poređenju sa Austrijom na 22, Crnom Gorom na 32, Hrvatskom na 46, a Bosnom i Hercegovinom i Srbijom na 54. odnosno 57. mestu.

U kriznim uslovima dolazilo je do nerealnog zatezanja kaiša (liberalizma) i jačanja intervencionističke države. Demokratija je erodirala i bila često zloupotrebljena u cilju realizacije stranačkih interesa. Radilo se dakle o šizofrenoj kombinaciji liberalizma i jake države iz modela države blagostanje. Duboko ukorenjena sklonost jednakosti, još uvek uticajni sindikati i sve jače civilno društvo je na kraju 2022. pobeđilo autoritarizam i obećalo povratak Slovenije na put države blagostanja i jačanja demokratije.

Na osnovu takvih zaključaka može se dati nekoliko smernica za budućnost razvoja države blagostanja:

- a) Tektonske promene u svetu nalažu *brzo i efikasno adaptiranje* na radikalne i sve nepredvidljivije rizične promene, što nije bila dotadašnja vrlina ekonomske strategije Slovenije. Politika je bila više *ex post* a ne *ex ante*. Sve to je imalo za posledicu, sporiji od željenog, preobražaj radno intenzivnih delatnosti u kojima slovenačka privreda nije mogla više da konkuriše na svetskom tržištu. Zaboravilo se da je potrebno hodati na dve noge: Evropska unija sa jedne i globalizacija sa druge strane (Svetličič, 1996). Nisu se videle dolazeće krize, niti se blagovremeno pripremlilo za pandemiju. Što je veća volatilitnost/nestabilnost, to je neophodnije da politika i strategija budu fleksibilne i promenljive. Mora postojati paleta rezervnih strategija, da bi u takvim uslovima bili brzi i uspešni.
- b) Svaka, pa i nova strategija, može se efikasno implementirati samo pod uslovom da postoji *stručnost* politike i njenih savetnika. Kod mnogih vlada je prevladao *ekonomski voluntarizam*. Desne vlade su demokratiju i preobražaj pretvorile u krovni kapitalizam. Međutim, ni nauka nije nevinna jer se u naglašavanju prednosti slobodne razmene i uloge tržišta zaboravilo na troškove slobodne razmene i nedostatke tržišta koje treba država da koriguje politikom redistribucije. U procesu tranzicije se zaboravilo, da se *kapitalizam drastično promenio*, da je najpre postajao demokratski, da bi se poslednjih godina pretvarao u „nadzorni kapitalizam“ sa svim opasnostima „braka“ između korporacija i politike i time uzrokovao eroziju demokratije i načela države blagostanja. Međutim, to nije samo karakteristika kapitalizma. U Kini je takođe jačao nadzorni autoritarni sistem koji je pandemija koronavirusa najbolje razotkrila i pospešila. Prebrzo su se odbacile dobre strane socijalizma koji je imao mnogo karakteristika države blagostanja, osim demokratskih prava... Potreban je dakle novi misaoni okvir i povratak na holistički, političko-ekonomski pristup društvu.
- c) Slovenci su blizu socijalističkim vrednostima, interpretirano u smislu socijalne države, solidarnosti, jednakosti i pravednosti. Očekivati je dalje pomake od prevladavajućeg *individualizma više ka kolektivizmu*, skladno sa konfučijanskom logikom harmonije u ljudskim odnosima, od samo materijalno orijentisanog razvoja, smanjivanjem značaja kriterijuma bruto domaćeg proizvoda i uključivanjem ekoloških i socijalnih indikatora blagostanja. Država blagostanja će se ubuduće verovatno kretati u pravcu hibridne kombinacije između dobrih strana kapitalizma i socijalizma, izbegavajući njihove slabosti (Svetličič, 2021). Neke slabosti kapitalizma bile su već suspendovane tokom pandemije i reakcijama na rusku agresiju na Ukrajinu i to su činjenice koje to potvrđuju. Revitalizira se model države

blagostanja. Ursula fon der Lejen govori o jačanju evropske socijalno tržišne ekonomije. Pri tom je problem da, nije izvesna mogućnost istovremenog postojanja kapitalističke države blagostanja, a da se model rasta ne promeni (Accemoglu, Robinson & Verdier, 2012: 36). Izuzetna otpornost evropske države blagostanja i sposobnost prilagođavanja na strukturne promene, promene u političkom i ideološkom kontekstu i krize pružaju elemente optimizma za budući razvoj (Hemerijck & Huguenot-Noël, 2022).

- d) Moramo biti međutim svesni i nedostataka države blagostanja kao što je mogući uticaj na usporavanje ekonomskog rasta, destimulisanje zapošljavanja (ako su socijalne beneficije previsoke) i konačno zloupotrebljavanje državnog intervencionima za suzbijanje demokratije. Vlast je slast i kao takva može se zloupotrebiti kao što se često dešavalo u istoriji, kada se desni populizam pod parolom jednostavnih i samo na prvi pogled – brzih rešenja, na demokratski način dočepao vlasti i pretvorio u autoritarizam ili čak fašizam. Povratak kapitalizma je probudio konzervativne, tradicionalističke, nacionalističke, pa čak i fašističke politike koje ugrožavaju temelje države blagostanja i u Evropi. Drugi je problem, da se uvođenje više javnih dobara u nacionalne privrede može realizirati samo pod uslovom globalnih javnih dobara u mnogim, a ne samo u zdravstvenom sektoru. Takve promene pretpostavljaju adekvatnu adaptaciju ili čak *promenu prevladavajućih teorija*, vrednosnih sistema i načina razmišljanja (prevladavajuće pod uticajem Zapada) u neergodičnom svetu u kojem samo rešenja na bazi tradicionalne nauke nisu više efikasna (Eden & Wagstaff, 2020: 3).
- e) Na duži rok se u savremenim uslovima sinhronih kriza okoline, klime i pandemija postavlja pitanje da li bi se država blagostanja mogla uspešno suočiti sa svim tim krizama. Da li bi strategije *zelenog rasta*, *circularne ekonomije*, *inkluzivne ekocentrične ekonomije*, *nultog ili strategije smanjivanja rasta*, mogle razrešiti sve te krize i podići kvalitet života? Prevladava mišljenje, da su te mogućnosti u okviru postojećeg sistema kompetitivnog kapitalizma (darvinistički moto kanibalskog kapitalizma je: „Pobednik dobija sve“) profitne maksimizacije i principa: prvo rast, zatim briga za okolinu i klimu, ograničene, jer ti principi nisu kompatibilni sa idejama gore naznačenih strategija razvoja, koje, na neki način ne rešavaju, već samo zamrzavaju postojeće probleme. Piketi je čak mišljenja „da je politika okoliša uspešna samo, ako je deo globalnog socijalističkog projekta osnovanog na smanjivanju nejednakosti“ (Piketty, 2021: 14). Optimizam ulivaju bar skromni koraci u pravcu stvaranja empirijske osnove za biranje (*trade off*) između cene rasta i održivosti. Naime, Bela kuća je u 2022. godini najavila da ima nameru da razvije nacionalnu strategiju *National Nature Assesment* povezujući je sa ekonomskom performansom u *Natural Capital Account* (NCA).
- f) Sedamdesete godine su značile kraj zlatnog doba države blagostanja. Pod uticajem globalizacije pa i internih političkih kretanja, *počela je erozija države blagostanja*. Globalizacija je postala žrtveno jagnje iako su studije pokazale, da je tehnološki napredak odigrao značajniju ulogu (kod učlanjivanja u Evropsku uniju zapaženi su dinamički efekti integracije). Politika nije u adekvatnoj meri kompenzovala negativne učinke liberalizacije.

Velika recesija 2008. godine, nije povratila velikodušnost države blagostanja nego su se rešenja tražila u starim receptima. Pandemija koronavirusa nudila je *šansu revitalizaciji države blagostanja* jer se intervencija države/ javnog sektora u većini zemalja pokazala kao jedino efikasno sredstvo suočavanja sa pandemijom. Ekonomist je ustanovio da je ekspanzija države blagostanja bila najveća u istoriji (The Economist, 2021:16). Nisu teoretičari, već ljudi vratili Kejnesa na glavna vrata. Vlade su tu, ne samo da eliminišu slabosti tržišta, nego da kreiraju tržište jer, samoregulisano tržište je po Polaniju ekonomska izmišljotina. *Vidna ruka* države je itekako potrebna, jer država može raditi nešto, što se tržište nikada ne bi usudilo da dozvoli. Kovid-kriza je to najbolje pokazala (videti analize M. Mazzucato na primer). Pokazalo se da je polazeći od:

„osnovnih kriterijuma za procenu (situacija na tržištu rada, smanjenje siromaštva i društvenih nejednakosti) nordijski model dao najbolje rezultate među svim modelima države blagostanja. Međutim, taj model nije bez nedostataka. Nordijske zemlje su bile uspešne u smanjenju siromaštva. Ali primer anglosaksonske Irske pokazuje da se javna potrošnja može efikasnije koristiti za borbu protiv siromaštva jer je Irska uspeła da smanji siromaštvo skoro isto koliko i Švedska, Finska ili Danska, ali po mnogo nižoj ceni“ (Tendera-Wtaszczyk & Szymanski, 2017: 147).

- g) U svakom slučaju, potrebno je *koncept države blagostanja modernizovati, proširiti uključivanjem prava na razvoj*, na pristup prirodnim resursima, energiji, hrani, vodi, transportu, infrastrukturi, zdravstvu, obrazovanju, naučnim dostignućima kao javnim dobrima. To implicira i jaču ulogu globalnog upravljanja na tim područjima i *jaku redistributivnu ulogu države blagostanja*. Time bi se uspešnije rešavao i problem siromaštva i nejednakosti ne kao humanitarni, nego kao strukturno-razvojni problem.
- h) Najveći izazov za budućnost je, kako naći *ekocentrični model razvoja* koji bi, uz pravu demokratiju, zagantovao državu blagostanja i to ne samo u materijalnom, nego i sociološko psihološkom i bezbednosnom smislu. Ukratko, sistemski pristup koji istovremeno inkorporira međuzavisnost ekonomskih i socijalnih pitanja i pitanja životne sredine. Ako smo, zajedno sa Jankom Potočnikom optimisti, onda: „Nikada nije bilo boljeg trenutka za kretanje iz istorije *imperijalizma vođenog resursima* u eru odgovornog korišćenja i ublažavanja ranjivosti i dostupnosti do prirodnih resursa uz jačanje pripremljenosti i otpornosti“ (Potočnik, 2022). Da, materijalni istorijski uslovi su sazreli za promene, krize kao i prošle greške, kažu Japanci, mogu pružiti šansu za učenje/školoavanje, za otvaranje novih puteva. Ali treba izbeći zamku polaganja prevelikih nada u mogućnosti radikalnih promena za vreme kriza. To je moguće samo pod pretpostavkom, da postoje ideje, *koje su skretničari* na tom putu, kao što tvrdi Weber.

LITERATURA

- Acemoglu, D., Robinson, J. & Verdier, T. (2012b). *Can't We All Be More Like Scandinavians? Asymmetric Growth and Institutions in an Interdependent World*.
- Bohle, D. & Greskovits, B. (2007). Neoliberalism, Embedded Neoliberalism and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central Eastern Europe, *West European Politics*, 30(3), 433–466.
- CJMMK (2023). Slovensko javno mnenje. *Evropska družboslovna raziskava 2002–2023*. Ljubljana: FDV.
- Eden, L. & Wagstaff, M. F. (2020). Evidence-based Policymaking and the Wicked Problem of SDG 5 Gender Equality. *Journal of International Business Policy*. Dostupno na: https://ideas.repec.org/a/pal/joibpo/v4y2021i1d10.1057_s42214-020-00054-w.html
- EU (2023). Public opinion in the European Union – Publications Office of the EU.
- Eurostat (2018). *Social Protection Expenditure Database*. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>
- Falle-Zorman, R. (2022). *Slovensko javno mnenje (2002–2022)*. Ljubljana: FDV–CJMMK.
- Filipovič-Hrast, M. & Rakar, T. (2020). Restructuring the Slovenian welfare system Between economic pressures and future challenges. U: Sonja Blum, Johanna Kuhlmann, Klaus Schubert (ur.) *Routledge Handbook of European Welfare Systems*. 2nd Edition (str. 483–501). Abingdon, New York: Routledge.
- Fink-Hafner, D. (2015). *The development of civil society in the countries on the territory of the former Yugoslavia since the 1980s*. Ljubljana: FDV.
- Hall, Peter A. & Soskice, D. (eds.) (2001). *Varieties of Capitalism*. The Institutional Foundations of Comparative Advantage. Oxford: Oxford University Press.
- Helleiner, E. & Pickel, A. (eds.) (2005). *Economic Nationalism in a Globalizing World*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Global Law and Order (2023). <https://globalnetplatform.org/>
- Ignjatović, M. (2017). Izzivi na trgu dela. U: Maša Filipovič, Hrast i Tatjana, Rakar (ur.) *Prihodnost slovenske države blaginje* (str. 33–35). https://www.fdv.uni-lj.si/docs/default-source/zalozba/filipovi%C4%8D-hrast-rakar_brosura-konferenca-norface_final.pdf?sfvrsn=2
- IMD (2022). World Competitiveness Rankings – IMD, Geneve.
- Inkret, G. (2020). Vonj denarja pred potrebami ljudi – Intervju z Dušanom Kebrom o pomenu javnega zdravstva, *Delavska enotnost*. Vonj denarja pred potrebami ljudi – Intervju z Dušanom Kebrom o pomenu javnega zdravstva - Zveza svobodnih sindikatov Slovenije.
- Kanjuo Mrčela, A. & Ignjatović, M. (2015). Od prožnosti do prekarnosti dela: stopnjevanje negativnih sprememb na začetku 21. stoletja. *Teorija in praksa*, 52(3).
- Kršinar, I. (2022). *Komu je bil na poti Kramberger*. Maribor: Kulturni center Maribor.
- Kohont, Andrej & Čehovin-Zajc, J. (2019). Relationship between high work intensity, organisational performance and workers' health: a focus on workers is reflected in better health. *Teorija in praksa*, 56(4): 1189–1203.
- Lindstrom, N. (2015). Wither Diversity of Post-Socialist Welfare Capitalist Cultures? Crisis and Change in Estonia and Slovenia. *European Journal of Sociology*, 56(01):119–139. DOI:10.1017/S0003975615000065
- Mencinger, Jože. (2016). From Dinar to Tolar and From Tolar to Euro: the Slovenian Experience. U: Yoji Koyama (ed.) *The Eurozone Enlargement*. New York: Nova SciencePublisher.
- Mencinger, J. (2021). Zgodovina slovenskega kapitalizma, *Mladina* (Rojstvo države 3. del, Zgodovina, Posebna št.), Ljubljana.
- Mrak, M. (2022). The Slovenian Economy: the Road to EU Scession, the Crisis and Beyond, *N1*.
- Mramor, D. (2019). Slovenia's Economic Policy 2000–2018: Lessons of the loss decade we must pass to the future generations, *Outlook 2019*. Ljubljana: Združenje Manager.

- Murtin, F., Siegerink V., Fleischer L., Bonnet J. & Egert B. (2022). Well-being analytics for policy use: Policy evaluation through a well-being lens in Slovenia. *OECD Papers on Well-being and Inequalities*, No. 7, Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/9ca973f1-en>
- NATIXIS Investment Managers (2022). Global retirement security challenges come home to roost in 2022. <https://www.im.natixis.com/intl/research/2022-global-retirement-index>
- OECD (2022a). OECD Reviews of Pension Systems: Slovenia. https://www.oecd-ilibrary.org/social-issues-migration-health/oecd-reviews-of-pension-systems-slovenia_046623be-en
- OECD (2022b). Education at a Glance 2022. OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, <https://doi.org/10.1787/3197152b-en>
- Peternelj, M. (2005). Slow is Beautiful: Slovenia's Approach to Transition. *European Commission, ECFIN Country Focus*, 10(2).
- Pfeffer, J. & Fong C. (2002). The end of business schools? Less success than meets the eye. *Academy of Management Learning and Education*, 1(1): 78–95.
- Piketty, T. (2021). *The Time for Socialism*. Yale University Press.
- Potočnik, J. (2022). *International System Change Compass: A contribution to GRO 23*. Brussels.
- Rodrik, D. (1997). *Why Do Open Economies Have More Open Governments?*. Cambridge: Harvard University.
- Social Progress Index (2021). <https://www.socialprogress.org/index/global/results>
- Stanojevič, M. (2018). Slovenia: neo-corporatism under the neo-liberal turn. *Employee Relations*, 40(55).
- Stanojevič, M. & Zajc Čehovin, J. (2019). The Crisis of Collective Employment Relations Systems: Five Countries Compared. *Teorija in Praksa*, 56(2).
- Streeck, W. (March 2016). The Life and Time of the European Consolidation State (interviewed by Michel Feher), *Near Futures Online 1*. <http://nearfuturesonline.org/the-life-and-time-of-the-european-consolidation-state/>
- SURS (2022). *Slovenija od 1991 do danes, pregled statističnih podatkov*. Ljubljana.
- Svetličič, M. (1996). Slovenija in Evropska unija. *Strategija ekonomskih odnosov s tujino*. Ljubljana: Ministrstvo za ekonomske odnose in razvoj.
- Svetličič, M. (2002). Nacionalni interes – ovira ali spodbuda razvoju. *Teorija in praksa* 39(4): 523–547.
- Svetličič, M. (2021). Searching for a Real New Normal after Covid-19, Ljubljana: Družboslovne razprave, 98(37):63–93.
- Svetličič, M. & Jaklič, A. (2013). Reactions of Slovene multinational firms to the global crisis. U: Marin Marinov, Svetla Marinova (ur.) *Emerging economies and firms in the global crisis*, (pp. 259–291). New York: Palgrave Macmillan.
- UMAR (2021). *Poročilo o razvoju 2021*. Ljubljana.
- UMAR (2022). *Poročilo o razvoju 2022*. Ljubljana.
- Tendera-Wtaszczyk, H. & Szymanski, M. (2017). Distinct and yet not Separate: Revisiting the Welfare Models in the EU New Member States. *Entrepreneurial Business and Economics Review*, 5(1): 131–149. DOI: <http://dx.doi.org/10.15678/EBER.2017.050108>
- The Economist (2021). Shelter from the storm. 6(3): 16.
- Toš, N. (2017). *Sociolog v dialogu. Pogovori z novinarji v obdobju 1987–2016*. Ljubljana: Refleksije, FDV.
- Uvalić, M. (2018). *The Rise and Fall of Market Socialism in Yugoslavia*. Berlin: Dialogue of Civilizations (DOC) Research Institute.
- World Bank (2022). Human Development Index (HDI) by Country 2022. <https://hdr.undp.org/data-center/specific-country-data#/countries/USA>
- World Values Survey (2023). Dostopno na: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSONline.jsp>
- Yörük, E., Öker, İ. & Tafoya, G. R. (2022). The four global worlds of welfare capitalism: Institutional, neoliberal, populist and residual welfare state regimes. *Journal of European Social Policy*, 32(2): 119–134. <https://doi.org/10.1177/09589287211050520>

Transition from the Aspect of the Welfare State and Liberalism: The Case Of Slovenia

Abstract

During the entire period of 30 years, the elements of welfare state and liberalism were intertwined in the process of transition in Slovenia. Prior to the EU membership, elements of welfare state had been stronger, and then the erosion of the welfare state and the strengthening of liberalism began. Paradoxically, these schizophrenic oscillations were not only related to the change of governments, from the left to the centre-right. Both of these governments used the instruments of welfare state and liberalism, largely depending on the conditions on the world market and political parties' calculations. Relatively stronger elements of welfare state were the result of gradualism, stronger unionization of workers, the power of the civil society and a high degree of preference for equality as a social value. In terms of most welfare state elements (equality, education, health, pension system), Slovenia is at the top of the EU. Inequalities are small, although the differences between the young and the old and the rich and the poorest are growing due to the precariousness of work. Satisfaction with life is quite high, which is also a consequence of the low level of unemployment. The public school system produces good results, even though privatization has taken hold there, lowering the quality of education, especially at the university level. The biggest problem is the healthcare system. Privatization, i.e. liberalism, took its deepest roots there and thereby increased inequality between citizens. Waiting lines for specialists are too long. The Slovenian pension system, despite the gradual tightening of criteria, is quite generous. The biggest challenge for the future is to find a model of development that would incorporate the good sides of welfare state and the efficiency of capitalism, because it has become clear that the existing individualistic capitalism is in crisis.

Keywords: welfare state, liberalism, oscillations between models, gradualism, inequalities, new development model

VANČO UZUNOV, BILJANA PETREVSKA

Pravni fakultet „Justinijan I“, Univerzitet u Skoplju

Generalne promene u ekonomskom sistemu Severne Makedonije u toku tri decenije samostalnosti

Sažetak

Osnovni predmet istraživanja ovog rada su generalni pravci reforme kroz koje je prošao ekonomski sistem Republike Severne Makedonije u toku poslednjih 30 godina. Naime, raspad prethodnog sistema početkom devedesetih godina 20. veka, koji je bio poznat kao socijalistički samoupravno-tržišni ekonomski sistem, izazvao je potragu za novim rešenjima.

Nakon sticanja nezavisnosti 1991. godine i konstituisanja tadašnje Republike Makedonije kao nezavisne i suverene države, tranzicija makedonskog političkog i ekonomskog sistema se intenzivirala. U osnovi, može se identifikovati nekoliko osnovnih promena u organizaciji i funkcionisanju ekonomskog sistema i u ekonomskoj politici, čijom je implementacijom ustvari i započela tranzicija ekonomskog sistema Republike Severne Makedonije. To su: reforma pravnog i institucionalnog okvira, makroekonomske reforme, mikroekonomske reforme, kao i strukturne reforme (i u tzv. „realnom“ i u finansijskom sektoru). Sve te promene koje su se desile u protekle tri decenije oblikovale su izgled sadašnjeg privrednog sistema Severne Makedonije. Pored toga, ekonomski sistem Severne Makedonije je reformisan i putem implementiranja takozvanih „pravila Evropske unije“.

Stilizovana prezentacija svih tih promena je osnovni predmet i cilj ovog našeg rada.

Cljučne reči: tranzicija, ekonomski sistem, promene

1. Uvod

Nakon sticanja nezavisnosti 1991. godine i konstituisanjem tadašnje Republike Makedonije kao nezavisne i suverene države, *tranzicija* makedonskog političkog i ekonomskog sistema je intenzivirana.

Proces tranzicije je, po definiciji, izuzetno složen i socijalno osetljiv proces, koji donosi visoke *ekonomske troškove* i povećava društvene tenzije. Međutim, tranzicija u tadašnjoj Republici Makedoniji bila je još komplikovanija i teža, prvenstveno zbog okolnosti u kojima je počela, odnosno, kako zbog unutrašnjih uslova, tako i zbog brojnih šokova iz okoline.

Faktori koji su dodatno opteretili proces tranzicije u Republici Severnoj Makedoniji i koji su, naravno, negativno uticali na tempo i način njenog ostvarivanja bili su:

- *nepovoljna prethodna ekonomska i socijalna situacija makedonske privrede*, izražena kroz relativno nizak stepen razvijenosti, visoku nezaposlenost, veliki broj pojedinaca i porodica kojima je bila potrebna socijalna pomoć, kroz visoku inflaciju, nedostatak deviznih rezervi, nepovoljnu ekonomsku strukturu ekonomija, visoki unutrašnji i eksterni deficiti, kao i niska konkurentnost naspram velike uvozne zavisnosti ukupne privrede itd;
- činjenica da je *promena privrednog sistema počela paralelno sa raspadom bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i konstituisanjem*

Republike Severne Makedonije kao nezavisne države. Štaviše, odvajanje od bivše Federacije odvijalo se na dramatičan način, sa oštro izraženim sukobima, pa čak i ratom, među čijim tragičnim posledicama je i dodatna traumatizacija makedonske privrede;

- *gubitak dobrog dela dosadašnjih tržišta*, posebno u bivšim jugoslovenskim republikama, sa kojima je Republika Severna Makedonija prethodnih decenija razvijala veoma skladnu privrednu strukturu;
- *blokade jedinog koridora sever-jug za povezivanje zemlje sa inostranim tržištima*; prvo je došlo do blokade od strane Grčke kao ekonomskog pritiska da se iznude ustupci po (prema Grčkoj) spornim političkim pitanjima sa Republikom Severnom Makedonijom, a kasnije je došlo do blokade severne granice, kao posledice međunarodnih sankcija SR Jugoslaviji;
- činjenica da u *početnim godinama tranzicije Republika Severna Makedonija nije imala pristup međunarodnom tržištu kapitala*, što je značilo nemogućnost povlačenja dodatnih sredstava za podršku procesa tranzicije; Tek nakon prihvatanja dela neraspoređenih dugova bivše SFRJ, uspostavljeni su odnosi sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF) i Svetskom bankom, kao važan uslov za obezbeđenje finansijskih sredstava iz spoljnih izvora (Todorova, Uzunov, Petrevska, 2018: 177–178).

S druge strane, složenost procesa tranzicije, koji podseća na šahovsku partiju u kojoj nema poznate dobitne kombinacije, zahteva da se procesom *dobro upravlja*. Bilo je potrebno inicirati i procesirati kako bi se sprovele *sveobuhvatne promene u privrednom sistemu u celini i u svim njegovim podsistemima*. Pri tome je, koliko je to bilo moguće, trebalo izbegavati greške a posebno obezbediti društvenu održivost procesa izgradnje tržišne privrede.

U upravljanju tranzicijom, pored političara, teoretičara i praktičara iz Republike Severne Makedonije, značajnu tehničku pomoć pružili su Međunarodni monetarni fond i Svetska banka, a kasnije i Evropska unija. To je sasvim razumljivo. U vremenima globalizacije u svim sferama života, autonomija država u vođenju ekonomske politike i osmišljavanju ekonomskog sistema značajno je smanjena. Ova izjava dobija naglašen značaj za bivše socijalističke države koje su se upravo kroz tranzicione promene vratile na univerzalna merila modela demokratskih društava.

2. Promene u ekonomskom sistemu Republike Severne Makedonije tokom poslednje tri decenije

U osnovi, identifikovano je nekoliko *promena* u organizaciji i funkcionisanju ekonomskog sistema i u ekonomskoj politici, čijom je implementacijom započela tranzicija ekonomskog sistema Republike Severne Makedonije, a to su:

- *Reforme pravnog i institucionalnog okvira*

Sasvim razumljivo i očekivano, promene u realnom funkcionisanju privrednog sistema, koje su u uzročno-posledičnoj vezi sa normativno-institucionalnim okvirom kroz koji se projektuje organizacija i logika funkcionisanja privrednog sistema i njegovih podsistema, su razumljivo i očekivano pokrenuti kroz proces uspostavljanja *novog pravnog okvira* (prva generacija zakona). Ovo obuhvata sledeće pravne akte

(zakone): (1) kojima se uređuje pravo svojine (materijalne i intelektualne svojine); (2) za razmenu, odnosno za trgovinu imovinskim pravima; (3) za ulazak i funkcionisanje privrednih subjekata (Zakon o privrednim društvima, zakoni iz oblasti bankarstva, stranih ulaganja, regulisanje radnih odnosa i dr.); (4) za izlazak iz poslovne sfere, odnosno sa tržišta (Zakon o stečaju i likvidaciji); (5) antimonopolska regulativa i propis za sprečavanje zloupotrebe dominantnog položaja na tržištu. Toj grupi zakona dodaju se i zakoni za funkcionisanje sfera javnog interesa, a posebno za državno uređenje, kao i zakoni za ostvarivanje društvene funkcije države.

U slučaju Republike Severne Makedonije takođe je karakteristično da je od samog početka uspostavljanja novog pravnog okvira za novi ekonomski sistem postavljen *cilj – usklađivanje makedonskog zakonodavstva sa zakonodavstvom u zemljama sa razvijenom tržišnom privredom, a pre svega sa državama članicama Evropske unije*. Taj proces traje do danas, a posebno je intenziviran naporima za sticanje, kao i nakon sticanja statusa zemlje kandidata za članstvo u Evropskoj uniji. Dugotrajnost tog procesa približavanja domaćeg pravnoj regulativi Evropske unije, proizilazi iz tri razloga: prvo, zbog obimnog pravnog okvira Evropske unije; drugo, zato što promene koje bi u nekim sferama trebalo da izazovu „tektonske“ promene u stvarnom životu, objektivno se ne mogu svesti na jednokratni poduhvat; i treće, zbog činjenice da se sama regulativa kojoj je makedonska regulativa prilagođena stalno menja i dopunjuje, za koju se s pravom kaže da je „pokretni cilj“ (Todorova, Uzunov, Petrevska, 2018: 177–178).

Od posebnog značaja za uspostavljanje funkcionalne tržišne ekonomije u Republici Severnoj Makedoniji je stvaranje *odgovarajuće institucionalne strukture* (u užem smislu reči). U tom smislu izvršene su dve vrste reformi: (1) *stvaranje novih institucija* ili (2) *korenita promena statusa i funkcija nekih već postojećih institucija*. Naravno, jačanje funkcionalnih kapaciteta institucija je proces koji se i dalje ističe.

- *Makroekonomska stabilizacija*

Na početku tranzicije, Republika Severna Makedonija je bila suočena sa velikom makroekonomskom nestabilnošću, praktično u vidu *hiperinflacije*, koja je stvorila velike i ozbiljne probleme ekonomske i socijalne prirode. Pre sticanja nezavisnosti, Republika Severna Makedonija nije mogla stvarno da utiče na kreiranje monetarne politike, koju je vodila centralna banka bivše SFRJ u Beogradu. Međutim, Republika Severna Makedonija je pretrpela sve posledice te inflacije (koja je 1992. godine iznosila 1.925%), koja je veoma razorno uticala na celokupnu ekonomiju i životni standard građana. Nakon sticanja nezavisnosti države, kada je postojala monetarna nezavisnost, stvoreni su formalno-pravni i realni uslovi za sprovođenje stabilizacione politike. Postavljene su brojne dileme u vezi sa hiperinflacijom: kakav pristup preduzeti, da li primeniti takozvanu „šok terapiju“ ili postepeno suzbijanje inflacije, na kojim nominalnim sidrima treba da se zasniva antiinflacioni program... itd. Na početku je bio prihvaćen takozvani *heterodoksni pristup* brzom smanjenju inflacije, kroz politiku monetarnog ciljanja, podržanu restriktivnom fiskalnom politikom i kontrolom plata. U godinama koje su usledile, stabilizaciona makroekonomska politika je postavljena na mnogo široj osnovi, povezujući – manje-više uspešno – politike u pojedinačnim sferama. Značajnu podršku u stabilizaciji kreiranja politike pružio je Međunarodni monetarni fond (MMF). Od 1995. godine, *stabilizaciona monetarna politika se oslanjala na devizni kurs kao nominalno sidro (cilj)*, pri čemu je devizni kurs u početku „vezan“ za nemačku marku, a kasnije za evro (NB RSM, 2022).

Ova politika daje *dobre rezultate*, ali su oni u Republici Severnoj Makedoniji svedeni na *stabilnost cena*. A makroekonomska stabilnost ima širi obim, uključuje i druge agregate, kao što su *niska nezaposlenost i prihvatljivi nivoi unutrašnjih i eksternih deficita*. *Ove agregatne količine u Republici Severnoj Makedoniji još uvek nisu stabilizovane.*

- *Liberalizacija*

Prihvatanje tržišne ekonomije ide „ruku pod ruku“ sa jačanjem ekonomskih sloboda, odnosno sa liberalizacijom. U Republici Severnoj Makedoniji taj proces je izražen kroz *liberalizaciju cena i ekonomske odnose sa inostranstvom*. Značajni pomaci ka liberalizaciji napravljeni su u predtranzicijskom periodu, odnosno pre raspada bivše SFRJ. Međutim, i nakon sticanja nezavisnosti Republike Severne Makedonije, liberalizacija je bila deo makroekonomske politike. U tom pravcu nastavljeno je smanjenje broja proizvoda čije su cene formirane pod režimom kontrole, a došlo je i do „otvaranja“ nacionalne privrede prema međunarodnom okruženju, kroz smanjenje carinskih stopa, liberalizaciju režima uvoza i slično. Naravno, to je značilo suštinsku promenu uloge države u ekonomskom životu. Umesto državnih intervencija, često administrativnim merama, nesporna potreba za prisustvom države i tržišne privrede sve više se obezbeđivala kroz njenu regulatornu funkciju.

- *Strukturne reforme*

Strukturne reforme podrazumevaju *reforme koje treba da promene sastav privrede*¹⁸ iz različitih uglova. Pri tome treba imati u vidu da je eventualna makroekonomska stabilnost neodrživa, posebno na duži rok, ako se strukturne reforme ne sprovode uporedo. One su neophodne za dinamiziranje privrednog razvoja, za bolje korišćenje raspoloživih faktora proizvodnje, a u tom okviru za povećanje zaposlenosti, jačanje konkurentnosti preduzeća i sl. Dakle, u skupu ciljeva koje treba postići procesom tranzicije, strukturne reforme su cilj od izuzetno velikog značaja i to, kako *strukturne reforme u realnom sektoru, tako i strukturne reforme u finansijskom sektoru*. Inače, reč je o izuzetno složenim procesima, za čiju uspešnu realizaciju u slučaju Republike Severne Makedonije nije postojala ni ranije poznata dobitna kombinacija poteza, ni iskustvo ili model koji bi se mogao preslikati. U tom smislu, i pored svih ograničavajućih faktora u procesu tranzicije o kojima je već bilo reči, realizacija strukturnih reformi je jasno ukazala na činjenicu da oskudno poznavanje upravljanja sistemom i razvojnih procesa na različitim nivoima organizacije privrednog sistema (od nivoa privrednog subjekta do nivoa celokupne nacionalne privrede) je oštro ograničavajući faktor za dinamičniji i uspešniji napredak.

Strukturne reforme u realnom sektoru su izuzetno važne u nastojanju da se obezbedi poboljšanje ekonomskih performansi makedonske privrede, jer su najzdraviji način da se prevaziđu (ili bar u podnošljivim okvirima smanje) ekonomski i socijalni problemi u zemlji.¹⁹ Ove reforme su višesmeran proces koji bi, u osnovi, trebalo da realizuju privredni subjekti. Dakle, spektar strukturnih reformi obuhvata:

¹⁸ Struktura znači sastav, a reforma znači promenu; dakle, termin *strukturna reforma* označava „promenu sastava privrede“.

¹⁹ U Republici Severnoj Makedoniji često postoji podela delatnosti na realni i finansijski sektor, gde su u realni sektor uključene sve delatnosti koje predstavljaju proizvodnju dobra i usluga, a u finansijski sektor sve delatnosti koje predstavljaju „rad sa novcem“ (bankarstvo, trgovina hartije od vrednosti i dr.)

reforme za promenu vlasničke strukture privrede (vlasnička transformacija); reforme za promenu organizacione strukture poslovnih subjekata (organizaciono restrukturiranje); reforme za promenu tehnološke opremljenosti privrednih subjekata (odnosno tehnološko restrukturiranje); reforme za promenu načina finansiranja poslovanja (finansijsko restrukturiranje); reforme za promenu kadrovskog popunjavanja privrednih subjekata (kadrovsko restrukturiranje, posebno promene u upravljačkoj strukturi); reforme za promenu poslovne orijentacije privrednih subjekata (odnosno promene njihove tekuće i razvojne politike); reforme za promenu načina tržišnog nastupa privrednih subjekata (odnosno prihvatanje marketinško-poslovne orijentacije); itd. Ali, nažalost, svi pomenuti vidovi strukturnih reformi u makedonskoj privredi u početku su se sveli gotovo samo na vlasničku transformaciju, odnosno na privatizaciju društvenog kapitala. Istini za volju, to je izuzetno važan proces u matrici tranzicionih promena. Međutim, sam taj proces bio je nedovoljan da suštinski transformiše realni sektor i ojača njegove kapacitete.

Strukturne promene u finansijskom sektoru, iz razumljivih razloga, svele su se na reformu bankarskog sektora. Banke su dominirale finansijskim sektorom Republike Severne Makedonije, a takozvane nebankarske finansijske institucije ili nisu postojale ili su se prilično sporo razvijale. Strukturno prilagođavanje bankarskog sistema novom načinu organizacije i logici funkcionisanja privrednog sistema bilo je od izuzetnog značaja, pre svega zbog pružanja solidne finansijske podrške realnom sektoru, kao i vraćanja izgubljenog poverenja građana u banke (koja je rezultirala u dramatičnim zbivanjima sa uštedama građana u predtranzicijskom periodu). A poverenje u banke, zauzvrat, leži u osnovi sposobnosti da se mobilise slobodna gotovina i usmeri na produktivne ciljeve.

- *Socijalna propusnost tranzicionih promena*

Dostignuti nivo ekonomskog razvoja Republike Severne Makedonije sa kojeg je počeo proces tranzicije, kao i „tranzicioni šokovi“, koji su dodatno traumatizovali makedonsku privredu, neminovno su nametnuli potrebu za *jasno definisanom, doslednom i finansijski podržanom socijalnom politikom*. Naime, pružanje adekvatne socijalne podrške i pomoći socijalno ugroženim porodicama i pojedincima, umnogome je zavisilo od same prohodnosti (široke prihvaćenosti) reformskih napora, kao i od tempa njihovog sprovođenja. Pored toga, Ustavom Republike Makedonije usvojenim 1991. godine tadašnja Republika Makedonija je definisana kao socijalna država. Dugi proces tranzicionih promena u uslovima razvojne depresije, uticao je na povećanje nezaposlenosti i siromaštva kod velikog dela stanovništva. Otuda je, pored definisanja aktivnih mera socijalne politike, značajan deo budžeta Republike Severne Makedonije do danas namenjen socijalnim transferima, preko kojih se ostvaruje deo njegove redistributivne funkcije. Na ovaj način se nastoje ublažiti socijalne tenzije, pružanjem minimuma socijalne sigurnosti onima koji su u stanju socijalne opasnosti. Situacija u toj oblasti je i dalje složena, pre svega zbog niskog nivoa aktivnosti privrednih subjekata, što doprinosi dugoročnom održavanju visokog nivoa nezaposlenosti i velikog broja socijalno ugroženih građana i porodica.

3. Zaključak – dostignuća sa reformama ekonomskog sistema Republike Severne Makedonije

Tranziciona realnost je, s jedne strane, uslovljena realnim stanjem u nacionalnoj ekonomiji, a s druge strane, delovanjem određenih faktora iz međunarodnog okruženja (ekonomskih, političkih, kulturnih i dr.). Osim toga, tranziciona realnost uslovljena je sposobnošću političke nomenklature da upravlja ovim izuzetno složenim procesom. U tom smislu, upravljanje tranzicijom podrazumeva racionalizaciju kako vremena, tako i troškova izbora optimalne (među mogućim) alternative, kako bi se uspostavio odnos između željenih promena privrednog sistema i matrice realnih odrednica za njihovu realizaciju.

Među navedenim osnovnim pravcima tranzicionih reformi koje su sprovedene u Republici Severnoj Makedoniji, postignuti su rezultati u sledećim oblastima (Todorova, Uzunov, Petrevska, 2018: 177–178):

- *U promeni normativnog okvira, uz postepeno približavanje evropskom zakonodavstvu.* Naravno, taj „domaći zadatak“ nije završen. U tom smislu, bar zbog dinamike kao univerzalne odrednice ekonomske stvarnosti, ta aktivnost će se i dalje odvijati kontinuirano.
- *Na planu makroekonomske (cenovne) stabilnosti.* Kroz osmišljen set mera makroekonomske politike (pre svega monetarne i fiskalne politike), kao i uz finansijsku i tehničku podršku Međunarodnog monetarnog fonda i Svetske banke, postignuti su izuzetno dobri rezultati u pogledu makroekonomske stabilnosti. Republika Severna Makedonija je do 2012. godine bila u okviru evropskih kriterijuma za nisku inflaciju i budžetski deficit do 3% BDP-a. Što se tiče promena potrošačkih cena, u februaru 2022. godine ostvarena je godišnja stopa inflacije od 7,6%, što je veća realizacija u odnosu na prethodne projekcije. Dinamika godišnje inflacije prvenstveno je odraz rasta cena energenata i hrane kao posledica visokog rasta uvoznih cena, u uslovima umerenijeg rasta bazne inflacije. Pritisci na cene i dalje su uglavnom vođeni faktorima na strani ponude, koji se odnose na promene cena na globalnim tržištima, u vezi sa poremećajima tržišta energije i poremećajima globalnog lanca snabdevanja (RSM, Ministarstvo finansija, 2022). U budžetu Republike Severne Makedonije u januaru 2022. godine ostvaren je deficit od 3.430 miliona denara. Budžetski deficit se najvećim delom finansira korišćenjem državnih depozita kod Narodne banke i zaduživanjem države na domaćem tržištu. Ostvareni budžetski deficit u januaru predstavlja 10,2 odsto deficita predviđenog Budžetom za 2022. godinu (NB RSM, 2022: 35).

S druge strane, nesporna je činjenica da se stabilizacijska politika u Republici Severnoj Makedoniji ostvaruje uz snažna budžetska i monetarna „ograničenja“, suzbijanjem tražnje prema opadajućoj ponudi, koja je rezultat smanjene ponude privredne aktivnosti u zemlji. Makedonsko društvo se, zapravo, suočava sa *dugotrajnom, iscrpljujućom razvojnom depresijom*. Odsustvo privrednog rasta i razvoja ozbiljno je umanjilo ekonomski potencijal za ublažavanje *najhitnijih problema – nezaposlenosti i siromaštva*. Stopa nezaposlenosti u 2022. smanjena je na 15,2%. Prema podacima, u 2019. godini stopa siromašnih u Republici Severnoj Makedoniji iznosila

je 21,6%. Posmatrano po tipovima domaćinstava, stopa siromaštva domaćinstava koja čine dvoje odraslih sa dvoje izdržavane dece u 2019. godini iznosi 19,3%. Prema najčešćem statusu privredne aktivnosti, stopa siromašnih zaposlenih je 8,5%, dok je stopa siromašnih penzionera 7,7%. *Džini koeficijent* (mera nejednakosti prihoda) je 30,7% (Државниот завод за статистика, 2022). Projekcija *Svetske banke* za Republiku Severnu Makedoniju bila je da će se stopa siromaštva povećati na oko 20–23% u 2020. godini u poređenju sa 17% u 2019. godini (EAPN, 2020).

Nizak obim domaće štednje i relativno mali priliv stranog kapitala uslovljavaju relativno niske investicione aktivnosti i stope privrednog rasta.

Navedeni nalazi – iako uprošćeni i nepotpuni – o procesima, uslovima i pojedinačnim rezultatima tranzicije u Republici Severnoj Makedoniji, upućuju na *ocenu* da bivše jugoslovenske republike (osim Slovenije) nisu uspele da ostvare svoju komparativnu prednost (reč je o posebnom modelu socijalizma sa elementima tržišta što je bila komparativna prednost bivših SFRJ republika), u odnosu na socijalističke države koje su u procesu tranzicije pošle od sistema komandne ekonomije. Neke od njih su već države članice Evropske unije, što je, bez sumnje, potvrda njihovog napretka u uspostavljanju *funkcionalne tržišne ekonomije*.

LITERATURA

EAPN (2020). Извештај за сиромаштија 2020 Северна Македонија. https://www.eapn.eu/wp-content/uploads/2021/02/EAPN-Poverty-Watch-2020_%D0%9C%D0%9A-4946.pdf, pristupljeno 30. 4. 2022.

Todorova, S., Uzunov, V. & Petrevska, B. (2018). *Primenjena ekonomika. Kultura*, Skoplje, str. 177–185.

Народна банка на Република Северна Македонија (2022). https://www.nbrm.mk/celi_i_zadaci.nspх, pristupljeno 30. 4. 2022.

Министерство за финансии РСМ (2022). <https://finance.gov.mk/%D0%B8%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8-%D0%B8-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D0%B8/>, pristupljeno 30. 4. 2022.

Народна банка на Република Северна Македонија (2022). https://www.nbrm.mk/content/MPI%20publikacii/Najnovi_makroekonomski_pokazатели_mart_2022.pdf, pristupljeno 30. 4. 2022.

Државен завод за статистика РСМ (2022). <https://www.stat.gov.mk/PrikaziSooopstение.aspx?rbrtxt=115>, pristupljeno 30. 4. 2022.

General Changes in the Economic System of the Republic of North Macedonia during the Three Decades of its Independence

Abstract

The main focus of the research in this paper are the general directions of reform that the economic system of the Republic of North Macedonia has taken in the last 30 years. Namely, the dissolution of the earlier system in the early 1990s, known as the socialist self-management market-economic system, initiated a search for new solutions. After the independence of 1991 and the constitution of what was then the Republic of Macedonia as an independent and sovereign state, the transition of the Macedonian political and economic system intensified. Basically, one could identify a couple of fundamental changes in organization and functioning of the economic system and economic policy, the implementation of which has indeed initiated the transition of the economic system of the Republic of North Macedonia. These included reform of legal and institutional framework, macroeconomic reforms, microeconomic reforms, as well as structural reforms (both in the so-called “real” and in the financial sectors). All these changes that occurred in the last three decades have shaped the appearance of the current economic system of the Republic of North Macedonia. Additionally, the economic system of the Republic of North Macedonia has also been reformed through implementing the so-called “EU Acquis”. A stylised presentation of all those changes is the main subject and purpose of this paper.

Keywords: transition, economic system, changes

FIKRET ČAUŠEVIĆ

Ekonomski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

Finansijska nejednakost i održivost države blagostanja: svijet i zemlje bivše SFRJ

Sažetak

U fokusu analize prezentirane u ovom tekstu je pitanje održivosti koncepta države blagostanja u svijetlu velikih promjena koje su se dogodile u globalnoj ekonomiji i, posebno, globalnim finansijskim tokovima u posljednje tri decenije. Dok je posljednja decenija prošlog milenija bila obilježena dominacijom i razmjerno brzim ekonomskim rastom najrazvijenijih ekonomija u svijetu, prve dvije decenije trećeg milenija obilježene su smanjenjem razlika u proizvodnji po stanovniku uz istovremeno nagli porast razlika u korištenim finansijskim sredstvima za finansiranje ekonomskog rasta između najrazvijenijih zemalja svijeta i zemalja u razvoju. Posebno intenzivan pad finansijske efikasnosti, odnosno nagli rast finansijskih rashoda uz pad proizvodnje po jedinici utrošenih finansijskih sredstava, ispoljen je u najrazvijenijim ekonomijama svijeta. U Evropi, odnosno zemljama Evropske unije posebno njenog zapadnog najrazvijenijeg dijela, Francuska i zemlje juga Evropske unije, uz SAD bile su među najmanje finansijski efikasnim zemljama razvijenog dijela svijeta. Ovakvi trendovi, uporedo sa velikim rastom razlika u globalnoj distribuciji dohotka i, posebno, neto-neto imovine između najbogatijih deset procenata i ostatka stanovništva u svijetu, neposredno potkopavaju finansijsku i ekonomsku održivost države blagostanja, i podrazumijevaju temeljitu redefiniciju sistema oporezivanja i izvora finansiranja razvoja u svijetu. Problemi vezani za održivost države blagostanja u zemljama bivše Jugoslavije multiplicirani su velikim ratnim gubicima i razaranjima u periodu raspada SFRJ, od 1991. do 2000. Ovi problemi su uvećani intenzivnim raslojavanjem stanovništva, kao posljedicom tranzicije i privatizacije, te ubrzanom depopulacijom ovog dijela Evrope. Izrazito rastuća finansijska neefikasnost u većini razvijenih zemalja, kao i u nekim najbrže rastućim velikim ekonomijama u razvoju, impliciraće velike političke pritiske, koji mogu imati dalekosežne posljedice po globalnu stabilnost.

Ključne riječi: država blagostanja, finansijska nejednakost, ekonomska održivost

1. Uvod

U knjizi *The Future of Capitalism* (Collier, 2018), na briljantan način fokusira problem savremenog kapitalizma na krizu temeljnih etičkih vrijednosti na nivou porodice, kompanije i vlade, odnosno društva u cjelini. Premda Colier u ovoj knjizi primarno analizira probleme u svojoj zemlji, Velikoj Britaniji, većina problema o kojima raspravlja u značajnoj mjeri može se primijeniti kako na zemlje razvijenog kapitalizma, tako i na srednje razvijene zemlje, uključujući i zemlje u tranziciji. Historija države blagostanja, odnosno socijalne države, duga je nešto više od stotinu pedeset godina. Veliki izazov konceptu države blagostanja i njenom ekonomskom sistemu nakon Drugog svjetskog rata uslijedio je već krajem šezdesetih ali intenzivno u drugoj polovini sedamdesetih godina prošlog vijeka. Vlade Sjedinjenih Država i Velike Britanije tokom osamdesetih godina prošlog vijeka u potpunosti promovisu i provode mjere trgovinske i finansijske liberalizacije, kao ključne segmente

njihovih ekonomskih politika. Premda je Bil Klinton pripadao Demokratskoj stranci i kao kandidat ove stranke dva puta pobijedio na izborima za predsjednika SAD tokom devedesetih godina prošlog vijeka, ekonomske mjere koje je preduzeo krajem drugog mandata ukidanjem *Glass-Steagal Act-a* i potpisivanjem *Commodity Futures Modernization Act-a* stvorile su zakonsku osnovu za nekontrolisani rast trgovine finansijskim derivatima i neposredno su doprinijele nastanku jedne od najvećih finansijskih i ekonomskih kriza u svijetu u posljednjih stotinu godina. Sa druge strane, države zapadne Evrope posebno Njemačka, kao „domovina koncepta socijalne države“, i Francuska, kao domovina modernog kapitalizma, uspjevale su kroz procese evropskih integracija i promociju temeljnih društvenih vrijednosti ovih zemalja održati koncepte države blagostanja.

Jedan od najvećih problema savremenog globalnog političkog, ekonomskog i socijalnog poretka jesu velike nejednakosti. Globalne nejednakosti u proizvodnji i distribuciji dohotka veoma su velike. Međutim, razlike u distribuciji bogatstva i pristupu globalnim finansijskim sredstvima mnogo su veće. Nejednakostima u dostupnosti i kreiranju finansijskih sredstava posvećuje se znatno manja pažnja u odnosu na razlike u dohotku i bogatstvu, iako su te razlike u samom temelju stvaranja globalnih nejednakosti u mogućnostima ostvarivanja dugoročno održivog ekonomskog rasta, odnosno ekonomskog rasta koji bi trebao omogućiti adekvatnu socijalnu zaštitu i pristup obrazovanju, uporedo sa otvaranjem mogućnosti tranzicije na „ozelenjavanje“ ekonomija. Evropa je kontinent sa najmanjim razlikama u distribuciji dohotka i ukupnog bogatstva. Evropa je, međutim, i kontinent sa najvećom koncentracijom svjetskih finansijskih sredstava. Koncentracija ukupnih svjetskih finansijskih sredstava iz različitih dijelova svijeta u zapadnoj Evropi je približno pedeset procenata.¹ U Evropi živi približno desetina svjetskog stanovništva. Za razliku od Evrope, Azija je kontinent koji ima značajno veće učešće u globalnoj proizvodnji u odnosu na koncentraciju finansijskih sredstava. Zahvaljujući Japanu, Kini, Južnoj Koreji, zemljama jugoistočne Azije i, u posljednje vrijeme, Indiji i Bangladeša ovaj kontinent sve brže raste. Kina je postala druga najveća svjetska ekonomija. Zahvaljujući svom heterodoksnom ekonomskom modelu, ova zemlja je postigla izuzetne rezultate u ekonomskom rastu i smanjivanju siromaštva. Uporedo sa ovim procesom, Kina je zajedno sa SAD najveći svjetski zagađivač, mjereno ispuštanjem ugljičnog dioksida u atmosferu po mjestu proizvodnje. Mjereno po mjestu potrošnje, međutim, najveći zagađivači u svijetu su najrazvijenije zemlje. Kina i SAD su i najveći svjetski kreatori likvidnih sredstava iz sektora bankarstva u sjeni. Ove dvije ekonomije su, također, i dva najveća svjetska kreditna centra i dva, potencijalno, najveća izvora globalnih finansijskih poremećaja. Budućnost država zasnovanih na tržišno-socijalnim politikama i općenito budućnost države blagostanja će, prije svega, ovisiti o mogućnostima globalne kontrole i distribucije finansijskih izvora za finansiranje održivog ekonomskog rasta, efikasne energetske tranzicije i, posebno, efikasnih socijalnih programa.

¹ Proračuni autora na osnovu podataka Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) iz statistike međunarodnih investicionih pozicija zemalja članica MMF-a.

2. Država blagostanja i protesti u Francuskoj

U drugoj polovini januara 2023. započeti su socijalni nemiri u Parizu i ostalim velikim francuskim gradovima, kao reakcija na prijedlog reforme penzionog sistema u ovoj zemlji. Dominantni izvor finansiranja sistema penzionog osiguranja u Francuskoj su doprinosi koje uplaćuju i poslodavci i zaposlenici, a sistem se zasniva na generacijskom transferu (*pay-as-you-go system*). Prema dostupnim podacima za zemlje G10, Francuska pripada grupi sa najmanjim brojem penzionera u riziku od siromaštva. U vrijeme pisanja ovog teksta (prva polovina aprila 2023.) protesti i štrajkovi i dalje traju. Predsjednik Macron je u međuvremenu (15. 4. 2023.) potpisao novi zakon, a njegova primjena bi trebala započeti od jeseni. Ključni razlog za početak velikih protesta i štrajkova jeste odredba u predloženom novom zakonu o penzionom osiguranju da se životni vijek za penzionisanje u ovoj zemlji pomjeri sa 62 na 64 godine. U većini zemalja OECD životni vijek za penzionisanje je 64 godine. U najvećoj i najrazvijenijoj evropskoj ekonomiji, Njemačkoj, od početka 2023. životni vijek za penzionisanje je 66 godina za osobe koje su rođene 1958. a granica za penzionisanje će biti pomjerena na 67 godina od 2031.²

Francuski predsjednik Macron, u intervjuu koji je dao dvjema najvećim francuskim televizijskim mrežama – TF1 i France 2,³ izjavio je kako nije sretan što ove reforme moraju biti provedene, ali da su one neizbježne. U istom intervjuu Macron je naglasio da je u doba kada je on započinjao svoju profesionalnu karijeru, krajem prošlog stoljeća, u Francuskoj bilo 10 miliona, a početkom 2023. godine, kada je predložena reforma, Francuska ima 17 miliona penzionera. Dakle, prema riječima Macrona broj penzionera se za nepunih četvrt stoljeća u njegovoj zemlji povećao za 70%. Stranke koje podržavaju i organizuju proteste su stranke lijevice u saradnji sa sindikatima, dok su predlagači novog zakona, po prirodi stvari, stranke na vlasti. Predsjednica Vlade, Elizabeth Born, i predsjednik Macron su članovi iste političke stranke, *Renaissance*, liberalne stranke koja pripada političkom centru. Zahtjevi protestanata i stranaka lijevice su u duhu francuske revolucionarne tradicije i više-decenijskog visokog nivoa životnog standarda, sa posebno važnim aspektom visokog kvaliteta socijalne zaštite. Međutim, ovi zahtjevi su u priličnoj suprotnosti sa ekonomskim i finansijskim rezultatima Francuske u prve dvije, a posebno u drugoj deceniji ovog vijeka, u poređenju sa ekonomskim rezultatima razvijenih i brzorašućih zemalja u razvoju.

U posljednjoj godini prošlog vijeka, neto izvoz kapitala Francuske bio je za tri puta veći od neto izvoza kapitala Njemačke (\$169 i \$54 milijarde respektivno). Deset godina kasnije, dakle 2010. godine, Francuska je postala značajan neto uvoznik kapitala, dok je Njemačka postala jedan od najznačajnijih neto izvoznika kapitala. Neto uvoz kapitala u Francusku je te godine dostigao \$226 milijardi (IMF, 2018: 430), dok je neto izvoz kapitala iz Njemačke dostigao \$884 milijarde (IMF, 2018: 453). Krajem 2020, neto uvoz kapitala u Francusku je porastao za 285%, sa već spomenutih \$226 milijardi (2010) na \$870 milijardi (IMF, 2020). Njemačka je, sa druge strane, u drugoj deceniji ovog vijeka povećala neto izvoz kapitala sa \$884 milijarde na \$2.680 milijardi (za 203%) (IMF, 2020). U grupi razvijenih zemalja svijeta,

² Vidjeti: Deutsche Rentenversicherung, „Changes in pension insurance from January 1, 2023“.

³ Izvodi iz ovog intervjua i odgovori na ključna pitanja objavljeni su na web stranici BBC. Vidjeti: Paul Kirby, „French reforms: Macron refuses to give way as pension protests escalate“.

a posebno u G10 jedino je Kanada uporediva sa Njemačkom u kontekstu rasta neto izvoza kapitala. Francuski „nacionalni bilans stanja“, kako se često međunarodna investiciona pozicija naziva, postao je uz američki jedan od 'najdeficitarnijih', kako u grupi razvijenih tako i u grupi brzorastućih zemalja u razvoju. Ovakvo pogoršanje nacionalnog bilansa stanja dijelom je posljedica ubrzanog rasta „skrivenih imovina“ koju najbogatiji rezidenti Francuske drže na svojim računima u poreskim jurisdikcijama poznatim kao „poreski rajevi“.

Međutim, ključni razlog problema sa kojima se suočavaju sadašnji predsjednik i premijerka Francuske, kao i njihove kolege zadužene za provođenje ekonomskih i socijalnih reformi, jeste nagli pad ekonomske efikasnosti Francuske u cjelini, koji je značajnim dijelom posljedica nerealno visokih i u dužem vremenskom periodu neodrživih javnih rashoda, posebno u svjetlu činjenice da je poreska politika u ovoj zemlji, kao i većini razvijenih zemalja, omogućila bogatima da postanu još bogatiji, bez adekvatnog doprinosa javnim rashodima u skladu sa njihovom imovinom i dohocima. Taj nedostatak naplaćenih poreza u Francuskoj je kontinuirao finansiran porastom javnog zaduživanja. Za razliku od Njemačke, Francuska je u drugoj deceniji i početkom treće decenije tekućeg vijeka znatno povećala javni dug, izbjegavajući provođenje restriktivne fiskalne politike, kakva je primijenjena u Njemačkoj. Naime, ove dvije vodeće ekonomije Evropske unije pred početak Globalne finansijske krize imale su približno jednak nivo javnog duga u odnosu na ukupnu proizvodnju (BDP).

Krajem 2007, javni dug Francuske dostigao je 64,5%, a Njemačke 64,2% BDP. Najvišu javnu zaduženost u posljednjih trideset godina Njemačka je dostigla 2010. Te godine javni dug najjače evropske ekonomije dostigao je 82% BDP. Od 2010. do 2019. Njemačka je povećanjem poreza i smanjenjem državne potrošnje, uključujući i racionalizaciju penzionog sistema, smanjila javni dug na svega 58,9% BDP, da bi do kraja 2021. njen javni dug zbog krize izazvane virusom COVID-19 bio povećan na 69,6% BDP. Dakle, u odnosu na 2010. godinu u kojoj je Njemačka ostvarila najvišu javnu zaduženost, nivo javne zaduženosti nakon krize izazvane virusom COVID-19 bio je za 12,4 % poena niži.⁴ Javni dug Francuske, kao i Njemačke, značajno je porastao od 2007. do 2010. Sa prethodno navedenih 64,5% na 85,3% BDP. Međutim, za razliku od Njemačke čiji su ekonomski i finansijski rezultati u drugoj deceniji ovog vijeka bili najbolji u grupi razvijenih zemalja, Francuska je u ovoj grupi zemalja, zajedno sa Italijom, ostvarila najlošije rezultate. Taj nagli pad ekonomske i finansijske efikasnosti Francuske se, velikim dijelom, ogleda u naglo rastućoj fiskalnoj nedisciplini i neadekvatno strukturiranom sistemu 'države blagostanja' u ovoj zemlji. Javni dug Francuske je od 2010. do 2019. porastao sa 85,3% na 97,4% BDP, da bi krajem 2021. iznosio 112,6%.⁵ Problemi Francuske koji su neposredno vezani sa izrazitim pogoršanjem finansijske stabilnosti u posljednjih trinaest godina, neminovno će se odraziti, odnosno već se odražavaju, na socijalnu koheziju u ovoj zemlji. Ovaj problem može vremenom postati još izraženiji i politički vrlo problematičan, posebno u kontekstu dugogodišnjeg trenda vrlo značajnog porasta političkog uticaja krajnje desnice, prije svega, ali i krajnje ljevice koja ima značajan udio u organizaciji još uvijek trajućih protesta.

⁴ Svi podaci o javnoj zaduženosti Njemačke korišteni u ovom tekstu preuzeti su iz baze podataka St. Louis Federal Reserve.

⁵ Svi podaci o javnoj zaduženosti Francuske korišteni u ovom tekstu preuzeti su iz baze podataka St. Louis Federal Reserve.

Andres Solimano (2018), koristeći podatke iz *Credit Suisse Global Wealth Report* (CSRI, 2017), navodi da je te godine u svijetu bilo 36,05 miliona osoba sa neto-bogatstvom većim od \$1 milion. Iste godine tih 36,05 miliona stanovnika u svijetu činili su 0,7% ukupne svjetske populacije. Vrijednost njihovog ukupnog neto-bogatstva činila je 46% ukupnog bogatstva svih domaćinstava u svijetu. SAD su imale najveće učešće u broju domaćinstava sa neto-imovinom od preko \$1 milion (47%), dok su učešća Francuske i Njemačke, odnosno njihovih domaćinstava, u svjetskom bogatstvu većem od \$1 milion po domaćinstvu bila po 5%. Prema posljednjem dostupnom *World Inequality Report* iz 2022, broj osoba/domaćinstava sa neto imovinom većom od \$1 milion 2021. godine porastao je na 62,2 miliona, dok su iste godine registrovana 2. 582 milijardera (neto imovina preko \$1 milijarde) (Chancel et al., 2022: 20). Najveći broj milijardera registrovan je u SAD, dok je najbrži porast domaćinstava sa neto imovinom većom od \$500 miliona i \$1 milijardu registrovan na globalnom istoku, odnosno u Kini i Indiji.

U *World Inequality Report 2022* autori prezentiraju veliki broj podataka o nejednakostima u svijetu: od nejednakosti u distribuciji dohotka, preko nejednakosti u posjedovanju bogatstva (imovine), do nejednakosti u emitovanju ugljičnog-dioksida i ostalih po okolinu štetnih gasova, koji su doprinijeli globalnom zagrijavanju i klimatskim promjenama. Po svakom od navedena tri elemenata postoje velike razlike između zemalja u svijetu, kao i unutar zemalja po grupama stanovnika. Autori su podijelili grupe u 50% najsiromašnijih, srednji sloj koji čini sljedećih 40% stanovništva, i 10% najbogatijih, od kojih se posebno, u smislu koncentracije bogatstva, 'isitiče' najbogatijih 1%. U dvije vodeće ekonomije Evropskoj uniji, dakle u Njemačkoj i Francuskoj, distribucija nacionalnog dohotka i bogatstva je slična. Veće su razlike u koncentraciji bogatstva, nego u koncentraciji dohotka, pri čemu je ovo karakteristika svih razvijenih i gotovo svih brzorastućih zemalja u razvoju.

Učešće najsiromašnijih 50% stanovnika u raspodjeli nacionalnog dohotka 2021. godine u Njemačkoj bilo je 19%, srednjeg sloja 44%, a najbogatijih 37%. Sa druge strane, učešće u neto bogatstvu najsiromašnijih 50% bilo je svega 3,4%, učešće srednjeg sloja 37%, dok je koncentracija bogatstva kod 10% najbogatijih gotovo 60%, znatno veća nego u distribuciji dohotka (Chancel et al., 2022: 195). Učešće 50% najsiromašnijih u raspodjeli nacionalnog dohotka u Francuskoj 2021. godine bilo je 22,7%. Srednji sloj učestvovao je sa 45%, a najbogatijih 10% su učestvovali sa 32,2%. Dakle, distribucija nacionalnog dohotka u Francuskoj bila je nešto povoljnija, u korist siromašnijih i srednjeg sloja, u odnosu na Njemačku. Korespondirajuća učešća u ukupnom neto bogatstvu u Francuskoj bila su sljedeća: najsiromašnijih 50% učestvovali su sa 4,9%, srednji sloj 35,6%, dok najbogatijih 10% stanovništva posjeduju 59,5% bogatstva, što je vrlo slična koncentracija kao i u Njemačkoj (Chancel et al., 2022: 193). U grupi razvijenih zemalja svijeta, uključujući i najrazvijenijih G10, zemlja sa najmanjim razlikama u distribuciji kako nacionalnog dohotka tako i ukupnog bogatstva je Italija (Chancel et al., 2022: 203).

Posmatrano po kontinentima i regionima u svijetu, najmanje nejednakosti u distribuciji nacionalnog dohotka i neto bogatstvu su u Evropi. Najveće učešće u raspodjeli nacionalnog dohotka ostvarenog 2021. godine u Evropi ostvario je srednji sloj (45%). Evropa je, ujedno, i jedini kontinent, odnosno jedini dio svijeta u kom je učešće srednjeg sloja bilo veće od učešća 10% najbogatijih domaćinstava. Istočna Azija je po distribuciji nacionalnog dohotka na drugom mjestu, iza Evrope, sa nešto nižim učešćem srednjeg sloja u odnosu na najbogatije. Srednji sloj je u Istočnoj Aziji

učestvovao sa 41% a najbogatiji sa 42% u raspodjeli nacionalnog dohotka. Najveće nejednakosti u distribuciji dohotka su u zemljama Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike, te u zemljama Latinske Amerike. Za svijet kao cjelinu, najbogatijih 10% stanovnika su u globalno ostvarenom dohotku učestvovali sa 52%, srednji sloj 39,5%, dok je najsiromašnijih 50% domaćinstava učestvovalo sa 8,5% (Chancel, 2022: 10).

Za razliku od nejednakosti u distribuciji dohotka, razlike u distribuciji bogatstva u svijetu su znatno veće. Budući da razlike u raspoloživom bogatstvu određuju nejednakosti u distribuciji dohotka i bogatstva u srednjem i dugom roku, one su sa ovog stanovništva znatno važnije i, kako globalno tako i regionalno, znatno problematičnije. Na globalnom nivou koncentracija bogatstva kod 10% najbogatijih je u 2021. bila 72%. Najsiromašnijih 50% učestvuju u globalnom bogatstvu sa svega 2%. Najmanje razlike u distribuciji bogatstva su evidentirane u Evropi. Krajem 2021, Evropa je bila jedini kontinent/region u svijetu u kom je srednji sloj učestvovao u ukupnom bogatstvu sa preko 30%. U odnosu na Istočnu i Jugoistočnu Aziju, kao sljedeći region svijeta sa najmanjim razlikama u distribuciji bogatstva, učešće srednjeg sloja je za gotovo 10 procentnih poena bilo veće (38% i 28% respektivno). Međutim, premda je Evropa vodeća u relativno najmanjim razlikama u učešću srednjeg i najbogatijeg sloja, ovaj kontinent nije vodeći u smislu učešća najsiromašnijih 50% u ukupnom bogatstvu. Dok je učešće ove grupe stanovnika u ukupnom bogatstvu u Istočnoj Aziji 5%, u Evropi i Jugoistočnoj Aziji bilo je po 4% (Chancel, 2022: 12).

Analiza nejednakosti u distribuciji dohotka i bogatstva u svijetu, međutim, nedostatna je bez analize razlika u koncentraciji finansijskih sredstava (aktiva) i finansijskih obaveza (pasiva) po kontinentima i regionima. Distribucija i koncentracija finansijske aktive i finansijske pasive po kontinentima, regionima i zemljama predstavlja samu suštinu problema velikih globalnih nejednakosti između zemalja, kao i velikih nejednakosti unutar svakog od već navedenih regiona. Ovaj aspekt odslikava velike razlike u poreskim zakonodavstvima između suverenih zemalja, te probleme vezane za specifični odnosno specijalni globalni pravni i politički status koji uživaju geografski veoma mala područja sa velikom koncentracijom finansijskih sredstava, poznata kao 'poreski rajevi'. Poreske rajeve, međutim, predstavljaju i dijelovi razvijenih zemalja ili zemalja u razvoju, zahvaljujući kojima su dijelovi tih zemalja ostvarivali i još uvijek ostvaruju velike ekonomske koristi, kao finansijski centri sa posebnim pravnim i poreskim tretmanom, privlačeći najbogatije pojedince i kompanije iz svijeta kao mjesta njihovih formalnih sjedišta.

Dok je razlika između 10% zemalja sa najvišim i 10% zemalja sa najnižim BDP po stanovniku smanjenja sa 140:1 krajem 2000., na 120:1 krajem 2010, i 117:1 krajem 2020,⁶ razlika u koncentraciji aktive po stanovniku između 10% najbogatijih i 10% najsiromašnijih ekonomija svijeta porasla je sa 2.400:1 na 12.815:1. Vrijednost aktive po stanovniku 10% ekonomija sa najvećom koncentracijom finansijskih sredstava 2000. bila je \$127.166 za razliku od 10% najsiromašnijih sa aktivom po stanovniku od svega \$53. Dvadeset godina poslije, prosječna vrijednost aktive 10% ekonomija sa najvećom koncentracijom finansijskih sredstava iznosila je \$2.216.840, dok je u 10% najsiromašnijih iznosila tek \$173. Koncentracija finansijskih sredstava u vodećih 10% porasla je za dvije decenije 17,4 puta, a u najsiromašnijim zemljama za samo 3,3 puta. Kao posljedica takvih kretanja, aktiva po stanovniku u 10% najsiromašnijih

⁶ Proračuni autora na osnovu podataka Svjetske banke o bruto domaćem proizvodu zemalja članica Svjetske banke izraženom u stalnim cijenama i stalnim dolarima iz 2015. (2015US\$).

zemalja svijeta činila je 0,04% (dvadeset peti dio jednog procenta) aktive vodećih svjetskih finansijskih centara. Međutim, krajem 2020. taj odnos se izrazito pogoršao na 0,008% (osam hiljaditih dijelova jednog procenta).⁷

Za posljednju godinu prošlog vijeka podaci Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) o aktivni njegovih članica dostupni su za 82 zemlje/ekonomije. Grupu 10% najvećih finansijskih centara te 2000. godine činile su: Republika Irska, Švicarska, Hong Kong, Singapur, Bahrein, Velika Britanija, Belgija i Nizozemska. Grupi 10% najsiromašnijih zemalja za koje su bili dostupni podaci činile su: Burundi, Bangladeš, Ruanda, Burkina Faso, Indija, Mali, Togo i Senegal. Broj zemalja za koje MMF raspolaze podacima za 2020. je znatno veći (138). Grupi 10% vodećih svjetskih finansijskih centara u ovoj godini pripadali su: Luksemburg, Kajmanski otoci, Republika Irska, Hong Kong, Singapur, Švicarska, Nizozemska, Malta, Kipar, Norveška, Mauricijus, Danska, Velika Britanija i Bermudski otoci. Grupi 10% najsiromašnijih zemalja, odnosno zemalja sa najnižom koncentracijom finansijskih sredstava pripadali su: Malavi, DR Kongo, Sudan, Niger, Tanzanija, Pakistan, Uganda, Ruanda, Madagaskar, Mijanmar, Tadžikistan, Zambija, Gvineja i Haiti.

Aktiva po stanovniku jedne od resursno najbogatijih i sa stanovišta 'zelene tranzicije' najvažnijih zemalja svijeta, DR Konga, 2020. iznosila je \$106. U odnosu na zemlju sa najvećom koncentracijom svjetske aktive po stanovniku, Luksemburg, čija je aktiva po stanovniku iste godine iznosila \$21.134.400, aktiva DR Konga je predstavljala pet desethiljadnina jednog procenta. U odnosu na prosječnu aktivu po stanovniku najbogatijih 10% ekonomija, aktiva DR Konga činila je pet hiljaditih dijelova jednog procenta. Na kraju druge decenije ovog vijeka aktiva po stanovniku Indije (\$617) bila je tri hiljadita dijela jednog procenta aktive po stanovniku registrovane u Luksemburgu, odnosno tri stota dijela jednog procenta prosječne aktive 10% najvećih svjetskih finansijskih centara. Indonezija, kao najveći svjetski proizvođač i zemlja sa najvećim zalihama nikla, veoma važnog za 'zelenu tranziciju', još je jedan primjer mnogo većih razlika u koncentraciji finansijske aktive između najbogatijih i zemalja u razvoju. Prosječna aktiva Indonezije 2020. godine bila je sedam hiljaditih dijelova jednog procenta prosječne aktive Luksemburga, odnosno devet stotih dijelova jednog procenta prosječne aktive evidentirane u Republici Irskoj.⁸

3. Pozicija zemalja bivše Jugoslavije

Polazna pozicija zemalja bivše SFRJ nakon raspada ove zemlje, sa izuzetkom Slovenije, bila je izuzetno teška odnosno najteža u odnosu na ostale bivše socijalističke zemlje ili zemlje koje u literaturi od kraja prošlog vijeka referiramo 'zemljama u tranziciji'. Vrlo tešku polaznu poziciju zemalja nastalih raspadom bivše SFRJ odredili su, prije svega, ratovi na području te bivše zemlje i po tom osnovu veliki gubici u ljudskom kapitalu, a potom u fizičkom odnosno materijalnom kapitalu. Od 1945. do 2021. niti jedan dio Evrope nije pretrpio tako velika razaranja. Jedna od procjena ukupnog broja ubijenih i nestalih (130.000) na području bivše SFRJ tokom perioda 1991–2001. prezentirana je u Mapi žrtava ratova u bivšoj Jugoslaviji (Danas, 2018). Procijenjeni broj ubijenih i nestalih u Bosni i Hercegovini (BiH) u

⁷ Proračuni autora na osnovu podataka MMF dostupnih za 2000. u IMF, a za 2020. na MMF web stranici za BoP i IIP statistiku.

⁸ Proračuni autora na osnovu podataka MMF i Svjetske banke.

studiji Jana Zwierzchowskog i Ewe Tabeau (Zwierzchowski & Tabeau, 2010), predstavlja više od 70% ukupnih ljudskih gubitaka na području bivše SFRJ. Broj civilnih i vojnih invalida ratova na području bivše SFRJ dostiže pola miliona i ova vrsta rashoda za socijalnu zaštitu jedan je od vrlo važnih segmenata većine zemalja nastalih raspadom bivše SFRJ. Iznos ovih rashoda je veličine od 1% do 3,5% BDP ovih zemalja.⁹ Ovom vrstom rashoda u sistemu socijalne zaštite od početka tranzicije do danas nisu bile opterećene ostale zemlje u tranziciji (zemlje Centralne, Istočne i Jugoistočne Evrope).

Jedna od najboljih interpretacija dugotrajnosti obaveza po osnovu socijalne zaštite i kompleksnosti ovog problema u zemljama pogođenim ratovima i posljedicama ratova, prezentirana je u londonskom *Ekonomistu*.¹⁰ U specijalnom dodatku prvog aprilskog izdanja ovog časopisa iz 2011. godine analizirani su problemi održivosti sistema socijalne zaštite u zemljama OECD, sa naglaskom na najrazvijenije zemlje. Specijalni izvještaj autori počinju kratkom pričom o gospođi Gertrude Janeway koja je preminula 2003. Posljednjih godina života ova gospođa je još uvijek dobivala skromnu naknadu po osnovu učešća njenog supruga u Američkom građanskom ratu. Ova je priča autorima poslužila kao ilustracija 'dugovječnosti' sistema socijalne zaštite. Socijalna naknada koju je gospođa dobivala posljednjih godina života povezuje tri vijeka, odnosno raspon vremena od skoro 140 godina. Naime, ona se udala kao osamnaestogodišnjakinja 1927. za muža koji je tada imao 82. godine i koji je učestvovao u Američkom građanskom ratu. Kada je muž preminuo, gospođa Janeway je nastavila primati penziju za ratne veterane. Iako je ta penzija bivala sve manja i manja, a pri kraju njenog života postala vrlo skromna (\$70 mjesečno) još uvijek je bila redovno isplaćivana. Zemlje bivše SFRJ zasigurno neće isplaćivati socijalnu zaštitu po osnovu ratova u bivšoj SFRJ u sljedećih više od pola vijeka, ali je gotovo sigurno da će ti rashodi biti vrlo značajan dio budžeta ovih zemalja u sljedećoj deceniji i deceniji iza toga.

Bivša SFRJ je bila najnaprednija socijalistička zemlja tog doba. Početkom 1990. održan je, tada već tradicionalni, Svjetski ekonomski forum u Davosu. Jedna od najčešće intervjuisanih osoba na tom forumu bio je tadašnji predsjednik Saveznog izvršnog vijeća Ante Marković. Marković je prezentirao ambiciozan i u to doba 1990. dobro započet Program ekonomskih reformi, čiji je integralni i vrlo važan dio bio 'novi YU dinar', sa fiksnim deviznim kursom od 7 YUD za jednu DEM (njemačku marku). Jugoslavenska izvozno orijentisana preduzeća su bila poznata u zapadnoj Evropi, a neka i u SAD. Znanja o tržišnoj ekonomiji u SFRJ bila su razvijana, pa je gotovo konsenzualni zaključak Svjetskog ekonomskog foruma u Davosu 1990. bio da SFRJ ima najveće šanse za brzu i uspješnu tranziciju u odnosu na sve ostale zemlje u tranziciji. Ta procjena se, velikim dijelom zbog 'nacionalnog pitanja' i naraslih nacionalizama u svim dijelovima te bivše zemlje bez izuzetka, pokazala pogrešnom. Također, ta procjena se pokazala pogrešnom i zbog, u to doba, znatno promijenjenih geopolitičkih odnosa.

Međutim, razmjerno velika ulaganja u kvalitetno obrazovanje i zdravstvenu zaštitu u svim dijelovima bivše SFRJ, kao i otvaranje te zemlje za zajednička ulaganja i povezivanje sa proizvodnim kompanijama iz Njemačke, Austrije i Italije

⁹ Proračuni autora na osnovu dostupnih podataka u godišnjim izvještajima MMF o zemljama regiona i podaci iz objavljenih nacionalnih budžeta.

¹⁰ Ova vrlo poučna kratka priča nalazi se na početku u: The Economist, „Special Report: Pensions – Falling short“.

(u prvom redu) omogućila su svim dijelovima te zemlje da ostvare brzu istorijsku transformaciju od dominantno agrarne zemlje 1950., do industrijalizirane zemlje srednjeg nivoa dohotka 1980. Prema Izvještaju o humanom razvoju Razvojnog programa Ujedinjenih nacija za 1991. (UNDP, 1991), Jugoslavija je bila svrstana u grupu zemalja sa visokim nivoom humanog razvoja (UNDP, 1991: 18 i 197). Njen Indeks humanog razvoja (HDI) za tu godinu bio je 0,868, što je za 8,5% bilo iznad 'praga' vrijednosti HDI nakon kojeg se zemlja svrstavala u tu najvišu grupu (vrijednost HDI iznad 0,800). Višedecenijski efekti u prethodnim decenijama velikih ulaganja u kvalitetno obrazovanje, zdravstvo i socijalnu zaštitu pokazali su se i u rangiranju svih zemalja bivše SFRJ i nakon raspada ove zemlje. Uprkos činjenici da su u većini ove zemlje bile suočene sa velikim gubicima, prethodno diskutovanim, njihov indeks humanog razvoja već 2004. ih je pozicionirao u grupu zemalja 'visokog nivoa humanog razvoja' (UNDP, 2006: 283–284), dok je 2010. Slovenija već bila svrstana u, tada novouvedenu, grupu zemalja 'vrlo visokog nivoa humanog razvoja', dok su ostale članice bivše SFRJ bile rangirane u grupi zemalja 'visokog nivoa humanog razvoja' (UNDP, 2011: 144–145).

U posljednjoj godini prošlog vijeka, po završetku ratova na prostoru bivše SFRJ, najbolju ekonomsku poziciju u ovoj grupi imala je Slovenija. BDP po stanovniku (BDPpc) ove zemlje u odnosu na prosječni svjetski BDP 2000. godine dostigao je 208%. Hrvatska je iste godine dostigla 113% svjetskog prosjeka, a Crna Gora 57%. Sjeverna Makedonija, Srbija i BiH su te godine ostvarile BDP *per capita* od 42%, 41% i 36% svjetskog prosjeka respektivno. Dvadeset godina kasnije (2020.), Slovenija je povećala svoj prosječni proizvod na 218% svjetskog prosjeka, Hrvatska na 124%, Srbija i Crna Gora na 63% i 62%, BiH na 52%, a Sjeverna Makedonija na 49%. Najveći porast BDP *per capita* u navedenih dvadeset godina ostvarile su Srbija i BiH. Nivoi prosječnog BDP u ove dvije zemlje u odnosu na svjetski prosjek porasli su za 1,53 i 1,44 puta respektivno. Najsporije su u ovom periodu rasle Slovenija i Crna Gora. Krajem 2020. prosječni BDP Slovenije bio je za približno pet puta manji u odnosu na Luksemburg.¹¹

Podaci MMF iz međunarodnih investicionih pozicija zemalja bivše SFRJ za 2000. dostupni su samo za Sloveniju i Hrvatsku. U posljednjoj godini prošlog vijeka Slovenija je akumulirala aktivu po stanovniku koja je činila 2,1% aktive po stanovniku Republike Irske, kao tada prvorangirane zemlje (podaci u toj godini za Luksemburg nisu dostupni). Prosječna aktiva Hrvatske je iste godine činila 0,95% prosječne aktive Republike Irske. Dvadeset godina kasnije (2020.) aktive po stanovniku Slovenije, Hrvatske, Crne Gore, Srbije, BiH, i Sjeverne Makedonije u odnosu na isti pokazatelj Republike Irske, kao u toj godini trećerangirane iza Luksemburga i Kajmanskih otoka, činile su: 2,4%, 0,7%, 0,35%, 0,33%, 0,28% i 0,24% respektivno. Razlika u akumuliranoj aktivu po stanovniku između Slovenije i Sjeverne Makedonije bila je 10:1, a između Slovenije i Srbije 7:1.¹²

Za analizu vođenja socijalnih politika u zemljama bivše SFRJ u poslijeratnom periodu neophodno je, pored velikih razlika u polaznim pozicijama na početku tranzicije, poznavati i razlike u finansijskim sredstvima raspoloživim za ove namjene. U tom kontekstu u Tabeli 1 prikazani su akumulirani javni dugovi i javni rashodi

¹¹ Proračuni autora na osnovu podataka Svjetske banke. Kao osnovu za proračune korišteni su podaci Svjetske banke o BDP u stalnim cijenama i stalnim US\$ iz 2015.

¹² Navedeni procenti i odnosi su proračuni autora na osnovu podataka MMF i Svjetske banke.

zemalja bivše SFRJ u 2021, u skladu sa podacima MMF. Tabela 1 pokazuje da su 2021. postojale velike razlike u akumuliranom javnom dugu izraženom u procentima BDP, kao i u izdacima za javne rashode na svim nivoima vlasti i po svim osnovama između ovih zemalja.

Tabela 1. Javni dugovi i javni rashodi zemalja koje su činile bivšu SFRJ: 2021.

Zemlja	Javni dug (% BDP)	Javni rashodi (% BDP)
Crna Gora	107,3	45,0
Hrvatska	87,6	55,3
Slovenija	74,5	49,3
Srbija	57,7	43,8
Sjeverna Makedonija	54,8	36,6
Bosna i Hercegovina	36,7	41,7

Izvori: Za BiH, IMF Country Report No. 22/167; za Crnu Goru: IMF Country Report No. 22/60; za Hrvatsku: IMF Country Report No. 21/205; za Sjevernu Makedoniju: IMF Country Report No. 22/47; za Sloveniju: IMF Country Report No. 23/27; za Srbiju: IMF Country Report No. 21/132.

Napomena: za svaku zemlju na kojima se nalaze navedeni izvještaji MMF navedeni su u referencama na kraju ovog članka.

U tabeli 2 i grafikonu 1 prikazane su razlike u akumuliranim javnim dugovima po stanovniku (JD *per capita* i proizvodnji po stanovniku (BDP *per capita*). Ovi podaci otkrivaju znatno veće razlike u akumuliranim javnim dugovima u odnosu na razlike u proizvodnji po stanovniku, izražene u tekućim američkim dolarima (US\$) iz 2021. Najmanje razlike između JD *per capita* i BDP *per capita* su između Slovenije i Hrvatske. Oba navedena pokazatelja u Sloveniji su za približno 60% veća u odnosu na Hrvatsku. Razlike između Slovenije i Srbije su već značajne. Srbija je 2021. ostvarila BDP *per capita* na nivou od približno jedne trećine slovenačkog, dok je JD *per capita* Srbije te godine bio na nivou jedne četvrtine slovenačkog.

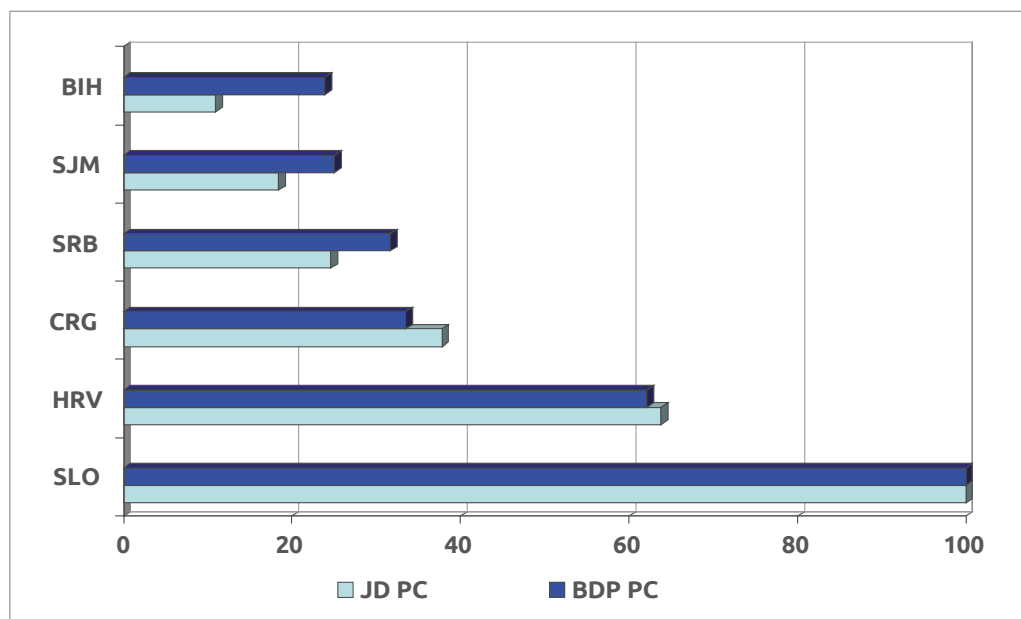
Tabela 2. Javni dugovi i javni rashodi zemalja koje su činile bivšu SFRJ: 2021.

Zemlja	Javni dug po stanovniku u US\$	BDP po stanovniku u US\$
Slovenija	21.825	29.478
Hrvatska	13.927	18.292
Crna Gora	8.260	9.882
Srbija	5.368	9.352
Sjeverna Makedonija	4.023	7.394
Bosna i Hercegovina	2.378	7.053

Izvor: *Country Economy*, pristupljeno: 14. 4. 2023.

Najveće razlike između proizvodnje po stanovniku i javnog duga po stanovniku su između Slovenije i BiH. Dok je slovenački BDP *per capita* 2021. godine bio za približno 4 puta veći od istog pokazatelja za Bosnu i Hercegovinu, JD *per capita* Slovenije je iste godine za gotovo 9 puta bio veći od bosanskohercegovačkog. Hrvatska je u istoj godini ostvarila BDP *per capita* za 2,6 puta veći nego Bosna i Hercegovina, ali je njen JD *per capita* za skoro 6 puta bio veći u odnosu na Bosnu i Hercegovinu.

Grafikon 1. Javni dug po stanovniku i BDP po stanovniku zemalja koje su činile bivšu SFRJ u procentima javnog duga po stanovniku i BDP po stanovniku Slovenije

Izvor: Autor na osnovu podataka iz izvora navedenih ispod tabele 2.

U svrhu poređenja prethodno prezentiranih razlika sa razlikama koje su postojale u proizvodnji po stanovniku u periodu prije disolucije SFRJ, u tabeli 3 su prikazani podaci za 1989. Važno je napomenuti da statistička metodologija, po kojoj je SFRJ odnosno, Savezni zavod za statistiku obračunavao proizvodnju nije identična sadašnjoj statistici nacionalnih računa po međunarodnim standardima. Predratni termin za ukupnu proizvodnju bio je 'društveni proizvod' (DP) i stoga je ovaj izraz i korišten, zbog korektnosti navođenja podataka. Najveće razlike između DP *per capita* ostvarenog 1989. bile su između Slovenije, sa jedne strane, i Bosne i Hercegovine i Makedonije, sa druge strane. Te razlike su bile približno (nešto manje) od 3:1. Razlika između Slovenije i Srbije bila je nešto manja od 2:1, dok je razlika između Slovenije i Hrvatske bila približno 1,6:1. Poredeći ove razlike sa razlikama dostignutim u 2021, možemo konstatovati da su predratne razlike gotovo identične onima iz 2021. između Slovenije i Hrvatske, dok su u odnosu na sve ostale zemlje bivše SFRJ razlike u ostvarenoj proizvodnji po stanovniku porasle između Slovenije, sa jedne strane, i Srbije, Sjeverne Makedonije i Bosne i Hercegovine, sa druge strane. Međutim, te razlike su značajnim dijelom bile posljedica znatno bržeg rasta javnog duga po stanovniku u Sloveniji i Hrvatskoj u odnosu na gore pomenute tri zemlje.

Tabela 3. Društveni proizvod (DP) po stanovniku republika SFRJ izražen u procentima DP po stanovniku SR Slovenije 1989. (podaci preračunati na osnovu DP u stalnim cijenama 1972)

Zemlja	DP po stanovniku u procentima od slovenačkog
Slovenija	100,0
Hrvatska	62,9
Srbija	55,4
Crna Gora	38,7
Bosna i Hercegovina	35,3
Makedonija	34,0

Izvor: Proračuni autora na osnovu podataka publikovanih u: *Statističkom godišnjaku Jugoslavije 1991*. Napomena: Na navedenim stranicama nalaze se podaci o broju stanovnika po republikama (str. 445) i društvenom proizvodu po republikama, izraženom u stalnim cijenama iz 1972. (str. 475).

Razlike u raspoloživim finansijskim sredstvima za socijalnu zaštitu između zemalja bivše SFRJ su, također, veoma velike. Slovenija je 2021. na socijalnu zaštitu utrošila 9,335 milijardi eura, a na zdravstvenu zaštitu 4,225 milijardi eura¹³ (26% BDP samo za ove dvije vrste javnih rashoda). Iste godine, ukupni javni rashodi u Bosni i Hercegovini iznosili su 7,715 milijardi eura, od kojih je na socijalnu i zdravstvenu zaštitu (uključujući invalidnine za civilne i vojne žrtve rata) utrošeno manje od trećine (2,5 milijardi eura). Odnos ukupno utrošenih sredstava za ove namjene između ove dvije zemlje je 5,5:1, a po stanovniku 8,3:1. Utrošena sredstva u Sloveniji na socijalnu i zdravstvenu zaštitu 2021. bila su 55% svih javnih rashoda ostvarenih u Srbiji iste godine.¹⁴

U prve dvije godine Programa ekonomskih reformi SFRJ (1990. i 1991.) vanjski dug je smanjen sa približno 40% (1983-85.) na 27,8% BDP.¹⁵ Bio je to značajan uspjeh ekonomske politike tadašnjeg SIV-a. Disolucija bivše SFRJ ostavila je, prethodno već diskutovane, vrlo teške posljedice na većinu novoformiranih zemalja sa tog područja. Na kraju druge decenije tekućeg vijeka (2020.), sve zemlje bivše SFRJ su bile neto-uvoznice kapitala. Neto-uvoz kapitala, kao negativna razlika između akumulirane (ukupne) aktive i akumuliranih (ukupnih) obaveza, nije 'specifičnost' regiona zapadnog Balkana ili zemalja bivše SFRJ. Od postojećeg broja nezavisnih zemalja u svijetu, preko 85% njih su neto-uvoznice kapitala. Neto-uvoz kapitala u SAD je 2020. bio jednak zbirnom neto-uvozu kapitala 105 zemalja neto-uvoznica kapitala te godine.¹⁶ Od zemalja u tranziciji jedine dvije neto-izvoznice kapitala u drugoj deceniji ovog vijeka bile su, energetske resursima bogate, Ruska Federacija i Uzbekistan. Svih ostalih 25 zemalja u tranziciji bile su (i još uvijek su) neto-uvoznice kapitala.

¹³ Dostupno na: Statistički zavod Republike Slovenije.

¹⁴ Proračuni autora na osnovu dostupnih podataka MMF-a i nacionalnim budžetima poređenih zemalja.

¹⁵ Proračuni autora na osnovu podataka Saveznog zavoda za statistiku Jugoslavije za BDP. Najpouzdanija godina za konverziju iz YUD u DEM i US\$ u to doba je 1990. zbog stabilnosti kursa tada novouvedenog YUD (1DEM=7YUD). BDP odnosno DP SFRJ te godine približno je iznosio \$55 milijardi. Vanjski dug SFRJ te godine je iznosio \$15,3 milijarde. Za vanjski dug SFRJ vidjeti: Milan M. Cvikl, Mojmir Mrak, „Former Yugoslavia's Debt Apportionment“.

¹⁶ Proračuni autora na osnovu podataka MMF-a.

Najveća neto-uvoznica kapitala u grupi zemalja u tranziciji bila je Mongolija. Njen akumulirani neto-uvoz kapitala 2020. godine iznosio je 280% BDP. Po ovom pokazatelju Mongolija je u grupi tri najveće neto-uvoznice kapitala u svijetu. Od zemalja nastalih raspadom bivše SFRJ najveća neto-dužnica je Crna Gora. Posljednjeg dana 2020. neto-uvoz kapitala Crne Gore po svim osnovama (kratkoročni i dugoročni krediti, trgovački krediti, strane direktne investicije i portfolio investicije) dostigao je 197% BDP. Slovenija je iste godine bila zemlja bivše SFRJ sa najmanjim neto-uvozom kapitala (16,3% BDP). Po ovom pokazatelju, Slovenija je, istovremeno, bila i peta najbolje rangirana u grupi zemalja u tranziciji. Od ostalih zemalja bivše SFRJ, krajem 2020. Srbija, Sjeverna Makedonija i Hrvatska su akumulirale neto-uvoz kapitala od 97%, 70% i 55% BDP respektivno, dok je neto-uvoz kapitala u BiH iste godine iznosio 38% BDP.¹⁷

4. Zaključna razmatranja

Prve dvije decenije, posebno druga, tekućeg vijeka bile su godine izrazitog pada finansijske efikasnosti u većini zemalja koje pripadaju grupi najrazvijenijih. Sa izuzetkom Njemačke, Nizozemske, Švicarske i Kanade gotovo sve ostale zemlje razvijenog dijela svijeta ostvarile su velike padove finansijske efikasnosti u finansiranju ekonomskog rasta. Ovi padovi posebno su bili intenzivni u Francuskoj, SAD, Japanu, Španiji, Italiji, Portugalu, Republici Irskoj i Luksemburgu. Pad finansijske efikasnosti neposredno je vezan za intenzivan rast javnog zaduživanja. Za evropske integracije i budućnost Europske unije posebno je problematičan veliki pad finansijske efikasnosti Francuske, uporedo sa problemima zemalja juga Eurozone. Rast javnog zaduživanja, uz izbjegavanje provođenja 'bolnih' ekonomskih i reformi sistema socijalne zaštite, u Francuskoj je uzrokovao intenzivne proteste koji traju tri mjeseca u vrijeme pisanja ovog rada. Za razliku od Njemačke koja je provela reformu sistema socijalne zaštite, Francuska tek počinje ove teške reforme.

Ove teške reforme su politički veoma izazovne i problematične. Ekonomska osnovica razvijenih i razmjerno izdašnih programa socijalne zaštite u zemljama zapadne i južne Evrope postaje sve slabija, posebno u kontekstu veoma izmijenjenih uslova konkurencije za prodaju roba i usluga na globalnim tržištima nakon ubrzanog rasta i razvoja, u prvom redu, kineske ekonomije, kao i još nekoliko azijskih ekonomija koje imaju značajne finansijske resurse za finansiranje 'zelene tranzicije', te znatno niže cijene rada i mlađu strukturu stanovništva u poređenju sa razvijenim zemljama. U pogledu starosne strukture stanovništva, Kina ne pripada grupi zemalja sa povoljnom starosnom strukturom stanovništva, što će joj u godinama i decenijama koje slijede predstavljati sve veći i komplikovaniji problem, budući da je i ova zemlja, mada jedna od najbrže rastućih u svijetu, u posljednjoj deceniji ostvarila značajan pad finansijske efikasnosti.

Većina zemalja nastalih disolucijom bivše SFRJ je zbog ratova na tom području bila suočena sa veoma nepovoljnom polaznom osnovom za tranziciju. U prve dvije decenije tekućeg vijeka razlike u proizvodnji po stanovniku između republika bivše SFRJ nisu se bitnije promijenile između Slovenije, sa jedne strane, i Hrvatska i Crne Gore, sa druge strane. Razlike su znatnije povećane između najrazvijenije

¹⁷ Navedeni podaci su proračuni autora na osnovu podataka MMF-a (o međunarodnoj investicionoj poziciji 2020) i Svjetske banke (o BDP-u u tekućim cijenama 2020).

zemlje i Bosne i Hercegovine i Srbije. Sa druge strane, Srbija i Bosna i Hercegovina su ostvarile najviše stope ekonomskog rasta, posebno u drugoj deceniji tekućeg vijeka. Finansijska efikasnost zemalja bivše SFRJ je u istom periodu bila vrlo različita. Najveći javni dug po stanovniku ostvarila je Slovenija, znatno veći u poređenju sa razlikama u ostvarenoj prosječnoj proizvodnji. Najbogatija članica nekadašnje SFRJ je, paradoksalno, značajno pogoršala finansijsku disciplinu u periodu kada je postala članica Evropske unije i, posebno, u prve dvije godine po ulasku u Eurozonu. Crna Gora je od osamostaljenja finansijski najneefikasnija zemlja bivše SFRJ.

Razmjerno dobri rezultati koje su ostvarile ekonomije Srbije i Bosne i Hercegovine u drugoj deceniji tekućeg vijeka, zahvaljujući kojima su obje ove zemlje po *Economic Complexity* indeksu svrstane, zajedno sa Slovenijom i Hrvatskom, u grupu 30% najuspješnijih (najkompleksnijih) ekonomija u svijetu (rangovi Slovenije, Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine za 2021. su 12, 34, 36 i 39 respektivno od 131 rangirane ekonomije).¹⁸ Ovi nesumnjivi uspjesi u bliskoj budućnosti, međutim, mogu biti bitno izmijenjeni u suprotnom smjeru. To se posebno odnosi na tri zemlje ovog regiona koje se suočavaju sa velikim gubitkom broja stanovnika, odnosno velikim iseljavanjem. Te tri zemlje su: Bosna i Hercegovina, Srbija i Hrvatska. Na primjeru Hrvatske pokazuje se da članstvo u Evropskoj uniji nije *per se* 'garancija' da će trendovi iseljavanja biti zaustavljeni. Ali na primjerima Slovenije i Hrvatske pokazuje se da članstvo u EU donosi vrlo značajne finansijske koristi i povlastice za finansiranje rashoda za socijalnu zaštitu, 'zelenu tranziciju', digitalizaciju, razvoj infrastrukture (kako 'hard' tako i 'soft' infrastrukture), te podršku nerazvijenim područjima, uključujući socijalnu inkluziju.¹⁹ Hrvatska i Slovenija će značajan dio ovih sredstava dobiti u obliku bespovratnih sredstava. Stoga, jedan od važnih razloga za zemlje zapadnog Balkana da ubrzaju ispunjavanje uslova za pristup Evropskoj uniji jeste raspoloživost i dostupnost ovih sredstava, kao i tržišta na ovom prostoru sa kojima su sve zemlje bivše Jugoslavije ostvarivale najintezivniju ekonomsku razmjenu i saradnju u posljednje tri decenije. Sa druge strane, i sama Evropska unija i njeni najuticajniji političari bi, također, trebali relaksirati neke restriktivne zahtjeve za zemlje zapadnog Balkana na kojima nisu jednako insistirali kada su u članstvo Evropske unije prihvatane neke druge zemlje jugoistočne Evrope. Ovo posebno u kontekstu tekućih intenzivnih geopolitičkih promjena, i značaja koji ovaj region ima u takvim vremenima za evropsku i stabilnost u svijetu.

¹⁸ Vidjeti: Observatory of Economic Complexity, *Country Rankings (ECI)*.

¹⁹ Vidjeti: Evropska komisija, *Evropski plan oporavka*.

LITERATURA

- Chancel, L., Piketty, T., Saez, E., Zucman, G. et al. (2022). *World Inequality Report 2022*. World Inequality Lab. https://wir2022.wid.world/www-site/uploads/2021/12/WorldInequalityReport2022_Full_Report.pdf (pristupljeno 8. 4. 2023).
- Collier, P. (2018). *The Future of Capitalism – Facing the New Anxieties*. New York: Harper – Harper Collins Publishers.
- Country Economy. <https://countryeconomy.com/countries/compare/bosnia-herzegovina/croatia>; <https://countryeconomy.com/countries/compare/serbia/slovenia>; <https://countryeconomy.com/countries/compare/montenegro/macedonia>
- Credit Suisse Research Institute (2017). *Global Wealth Report*. Credit Suisse Group AG (November).
- Cvikl, M. M. & Mrak, M. (1996). Former Yugoslavia's Debt Apportionment. Internal Discussion Paper, Europe and Central Asia Region. *The World Bank*. Dostupno na: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/735471538244644355/pdf/Former-Yugoslavia-debt-apportionment.pdf>
- Danas (2018). *Mapa žrtava ratova u bivšoj Jugoslaviji*, dostupno na: <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/suocavanje/mapa-zrtava-ratova-u-bivsoj-jugoslaviji/>
- Deutsche Rentenversicherung (2023). *Changes in pension insurance from*. Dostupno na: https://www.deutsche-rentenversicherung.de/DRV/DE/Ueber-uns-und-Presse/Presse/Meldungen/2022/221221_aenderungen_rv_ab_januar_2023.html
- FRED Economic Data (2023). *General government gross debt for Germany*. <https://fred.stlouisfed.org/series/GGGDTADEA188N> (pristupljeno 10. 4. 2023).
- FRED Economic Data (2023). *General government gross debt for France*. <https://fred.stlouisfed.org/series/GGGDTAFRA188N> (pristupljeno 10. 4. 2023).
- Europska komisija. *Europski plan oporavka*. Dostupno na: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/recovery-plan-europe_hr
- IMF Country Report No. 22/167. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/06/09/Bosnia-and-Herzegovina-2022-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-519106>
- IMF Country Report No. 22/60. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/02/23/Montenegro-2021-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-513459>
- IMF Country Report No. 21/205. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/09/10/Republic-of-Croatia-2021-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-465424>
- IMF Country Report No. 22/47. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/02/15/Republic-of-North-Macedonia-2021-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-513195>
- IMF Country Report No. 23/27. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2023/01/17/Republic-of-Slovenia-2022-Article-IV-Consultation-Press-Release-and-Staff-Report-528232>
- IMF Country Report No. 21/132. <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2021/06/21/Republic-of-Serbia-2021-Article-IV-Consultation-and-Request-for-a-30-Month-Policy-461077>
- IMF. *BoP and IIP statistics*. Dostupno na: <https://data.imf.org/?sk=7A51304B-6426-40C0-83DD-CA473CA1FD52&sid=1542640325115>
- IMF (2005). *International Financial Statistics Yearbook 2005*. Washington DC.
- IMF (2018). *International Financial Statistics Yearbook 2018*. Washington DC.
- Kirby, P. (2023). French reforms: Macron refuses to give way as pension protests escalate. *BBC*, 22 March, pristupljeno 8. 4. 2023: <https://www.bbc.com/news/world-europe-65037507>
- Observatory of Economic Complexity (2022). Country Rankings (ECI), dostupno na: <https://oec.world/en/rankings/eci/hs6/hs96>

- Savezni zavod za statistiku (1991). *Statistički godišnjak Jugoslavije 1991*, godina 38.
- Solimano, A. (2018). Global Mobility of the Wealthy and their Assets: An Overview. *Investment Migration Working Papers IMC-RP2018/2*. Dostupno na: <https://investmentmigration.org/wp-content/uploads/2020/10/Solimano-IMC-RP-20182.pdf>
- Statistical Office Republic of Slovenia (2021). *The largest share of government expenditure for social protection and health*. <https://www.stat.si/statweb/en/News/Index/10732>, (pristupljeno 13. 4. 2023).
- The Economist (2011). *Special Report: Pensions – Falling short*, April 9th, London. Dostupno na: <https://www.economist.com/special-report/2011/04/09/falling-short>
- The World Bank. GDP (constant 2015 US\$). Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD>
- UNDP (1991). *Human Development Report 1991*. Oxford University Press, New York. Dostupno na: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/hdr1991encompletenostat.pdf>
- UNDP (2006). *Human Development Report 2006*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke. Dostupno na: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/human-development-report-2006-english.human-development-report-2006-english>
- UNDP (2011). *Human Development Report 2010*. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke. Dostupno na: <https://hdr.undp.org/system/files/documents/human-development-report-2010-complete-english.human-development-report-2010-complete-english>
- Zwierzchowski, J. & Tabeau E. (2010). *The 1992–95 War in Bosnia and Herzegovina: Census-Based Multiple System Estimation of Casualties' Undercount*. Conference Paper for the International Research Workshop on 'The Global Costs of Conflict'. The Households in Conflict Network (HiCN) and The German Institute for Economic Research (DIW Berlin). Berlin. Dostupno na: https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/en/bih_casualty_undercount_conf_paper_100201.pdf

Financial Inequality and Sustainability of Welfare State: The World and the Countries of the Former SFRY

Abstract

In the focus of the analysis presented in this text is the question of sustainability of the welfare state concept in the light of the huge changes that have taken place in the global economy and, especially, global financial course in the last three decades. While the final decade of the last millennium was marked with the dominance and proportionately faster economic growth of the world's most developed economies, the first two decades of the third millennium were characterised by the decrease of the differences in production per capita, and a simultaneous sudden rise when it comes to the differences in the financial resources used to finance economic growth between the world's most advanced countries and developing countries. An especially pronounced fall in financial efficiency, i.e. a surge in financial expenditures accompanied with a fall in production per unit of spent financial resources has been recorded in the most developed economies of the world. Europe, i.e. the EU countries, and especially its western, the most developed part, as well as France and the countries in the south of the EU, were, together with the US, among the least financially efficient countries of the developed world. Such trends, together with a huge surge of the differences in the global distribution of income, and especially the net income between the wealthiest 10% and the rest of the world's population, have been directly undermining the financial and economic sustainability of welfare state, implying a thorough redefinition of the tax system and sources of development funding in the world. The problems related to sustainability of welfare state have been multiplied in the countries of former Yugoslavia by huge war losses and destruction in the period of the SFRY dissolution, from 1991 to 2000. These problems have been augmented by an intense stratification of the population, as a consequence of the transition and privatisation, as well as accelerated depopulation of this part of Europe. Excessively growing financial inefficiency in the majority of developed countries, as well as in some of the fastest growing large economies in development, would imply huge political pressure that may have far-reaching consequences on the global stability.

Keywords: welfare state, financial inequality, economic sustainability

GORDANA ĐUROVIĆ

Ekonomski fakultet, Univerzitet Crne Gore

Tri decenije tranzicije u Crnoj Gori: ekonomski aspekti i periodizacija

Sažetak

Tri decenije tranzicije crnogorske ekonomije obilježili su turbulentni događaji na ukupnom postjugoslovenskom prostoru. Raspad zajedničke države dogodio se u najgorem scenariju građanskog rata, koji je doveo do međunarodnog priznanja nekoliko novih država (Slovenija, Hrvatska, BJR Makedonija i Bosne i Hercegovine). Cijela prva decenija tranzicije, 90-te godine XX vijeka, razvojno se prepoznaje kao period tranzicione recesije, snažnog ekonomskog sunovrata i isključenja novoformirane SR Jugoslavije (1992) iz međunarodnih ekonomskih odnosa. Za razliku od zemalja centralne i istočne Evrope, tranzicija na prostoru Zapadnog Balkana, nije u ovom periodu prerasla u evrointegraciju. Drugu fazu tranzicije, fazu ozbiljnijih ekonomskih, ali i demokratskih, tranzicionih reformi u Crnoj Gori karakteriše period do maja 2006. godine, dok se prve godine obnove nezavisnosti i iskustvo globalne ekonomske i finansijske krize mogu nazvati trećom fazom tranzicionih promjena u Crnoj Gori. Četvrta faza tranzicije simbolično se može vezati za početak pristupnih pregovora sa Evropskom unijom (2012), kada dalje reforme idu kroz preuzimanje propisa i standard koji važe u Evropskoj uniji, u gotovo svim oblastima života, te tranzicija postepeno prerasta u evrointegraciju sa promjenljivom dinamikom pristupanja. Ova faza tranzicije, iako bremenita snažnim izazovima poput odlaganja značajnog seta reformi i rasta zaduženosti, pa do pandemije koronavirusai rata u Ukrajini – trebala bi se okončati punopravnim članstvom Crne Gore u Evropskoj uniji. Ovaj rad daje sažet pregled sada već više od tri decenije tranzicije u Crnoj Gori, sa fokusom na ekonomske aspekte i specifičnosti navedenih razvojnih perioda date kroz analizu izabraih ekonomskih indikatora.

Ključne riječi: tranzicija, periodizacija, Crna Gora, ekonomski indikatori, pristupanje Evropskoj uniji

1. Uvod

Tranzicija je relativno nov pojam u oblasti društvenih nauka i obuhvata procese pluralizacije i demokratizacije u bivšim socijalističkim zemljama (Vojnić, 1994: 5–6) i može se posmatrati, istovremeno, sa ekonomskog i političkog stanovišta. Neke zemlje su istovremeno prolazile kroz ekonomske i značajne promjene političke situacije, pa i promjene samih državnih granica. Tako je i ex-jugoslovenski prostor, čiji je Crna Gora konstitutivni dio, prošao dug put od početka 90-tih godina XX vijeka do danas. Raspad SFRJ dogodio se u najgorem scenariju građanskog rata, koji je doveo već u prvim godinama tranzicione recesije, do međunarodnog priznanja nekoliko novih država na ovim prostorima (Slovenija, Hrvatska, Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija i Bosna i Hercegovina).

Nakon tri decenije tranzicije, postignut je značajan napredak, kako u reformama tako i u prevazilaženju razornog naslijeđa ratnog okruženja i sukoba. U međuvremenu, politička situacija se kontinuirano koleba stvarajući negativne efekte prelivanja unutar novih država, posebno u regionu Zapadnog Balkana. Iako je politička

stabilnost važna komponenta ekonomskog rasta, politička nestabilnost i dalje prisutni bezbjednosni rizici, povećavaju nesigurnost u ekonomskim odlukama u vezi sa faktorima kao što su investicije, proizvodnja ili ponuda radne snage i negativno utiču na ekonomski rast (Alesina et al., 1996: 189–211). Strateška orijentacija je punopravno članstvo u Evropskoj uniji. Na tom putu, zemlje Zapadnog Balkana su u obavezi da ispune sve uslove za članstvo i ojačaju svoje demokratije. I dalje su potrebne sveobuhvatne i uvjerljive reforme u ključnim oblastima, posebno u oblasti vladavine prava, konkurentnosti, kao i regionalne saradnje i pomirenja (Evropska komisija, 2021: 5–6).

Sa ekonomske tačke gledišta, tranzicija podrazumijeva proces transformacije iz netržišne, odnosno centralno planske ekonomije u otvorenu tržišnu ekonomiju (Gallyamova, 2015: 251–255.) koja se uglavnom zasniva na modelu razvoja potaknutog stranim direktnim investicijama (Estrin & Uvalić, 2016: 455–483). Evropska banka za obnovu i razvoj definiše tranziciju kao proces izgradnje tržišne ekonomije koji zahtijeva stvaranje tržišta, tržišno orijentisanih kompanija, finansijskih institucija (EBRD, 1996: 12–13) i efektivnu regulativu (EBRD, 2016: 3–4), kako bi se povećala ukupna konkurentnost privrede. Svjetska banka identifikuje proces tranzicije kao: privatizaciju, restrukturiranje preduzeća, fiskalnu liberalizaciju, liberalizaciju vanjske trgovine, liberalizaciju kamatnih stopa, antimonopolsku politiku, reformu bankarstva i stvaranje finansijskih tržišta i finansijskih institucija (Svjetska banka, 1996). Generalno, cilj tranzicije je podrška ne samo demokratskim već i ekonomskim reformama u bivšim socijalističkim sistemima kroz postizanje sljedećih ciljeva: a) osiguranje stabilnog makroekonomskog okruženja i tržišno orijentisanih institucija, b) ukupna makroekonomska stabilizacija, c) liberalizacija cijena, d) promjene vlasništva i stvaranje tržišnih uslova za restrukturirana, privatizovana ili novoosnovana preduzeća (Cvetanović, Đurović, 1996: 406–407). Međutim, tranziciju sa centralno-planske na tržišnu ekonomiju u regionu Zapadnog Balkana pratila je duboka i dugoročna recesija, a njeno trajanje i dubina bila je duža i dublja od padova u uobičajenim poslovnim ciklusima razvijenih zemalja (Škuflić, 2010: 243–252).

Poslije više od tri decenije tranzicije zemalja Zapadnog Balkana, nijedna od njih se ne može smatrati funkcionalnom tržišnom ekonomijom, niti ima kapacitet da se nosi sa pritiskom konkurencije i tržišnim snagama koje dolaze sa jedinstvenog evropskog tržišta (Evropska komisija, 2022: 62–63). Uprkos svom napretku u ekonomskim reformama, ostaju mnoge strukturne disproporcije koje ograničavaju rast konkurentnosti i stopu rasta uopšte, poput spoljnotrgovinskog deficita, nedovoljnog priliva stranih direktnih investicija i brojnih administrativnih barijera poslovanju, regionalnih razvojnih gepova i rastućih migracija, negativnih demografskih trendova, te neravnoteže na tržištu rada, a što zauzvrat utiče na dinamiku rasta, održivost i otpornost ekonomskih sistema u regionu.

Ovaj rad istražuje ekonomske aspekte procesa tranzicije u Crnoj Gori, kroz prepoznate razvojne periode i kroz prizmu izabranih ekonomskih indikatora.

2. Periodizacija

Prvi dio analiziranog perioda, tranzicije privrede i društva u Croj Gori, dešavao se kroz dvije Jugoslavije (poslednje godine SFRJ 1990–1991, a zatim unutar SRJ 1992–2003), pa kroz državnu zajednicu Srbija i Crna Gora (2003–2006.), da bi se drugi dio analiziranog perioda dešavao u samoj Crnoj Gori, koja je obnovila nezavisnost voljom svojih građana na referendumu 21. maja 2006. godine.

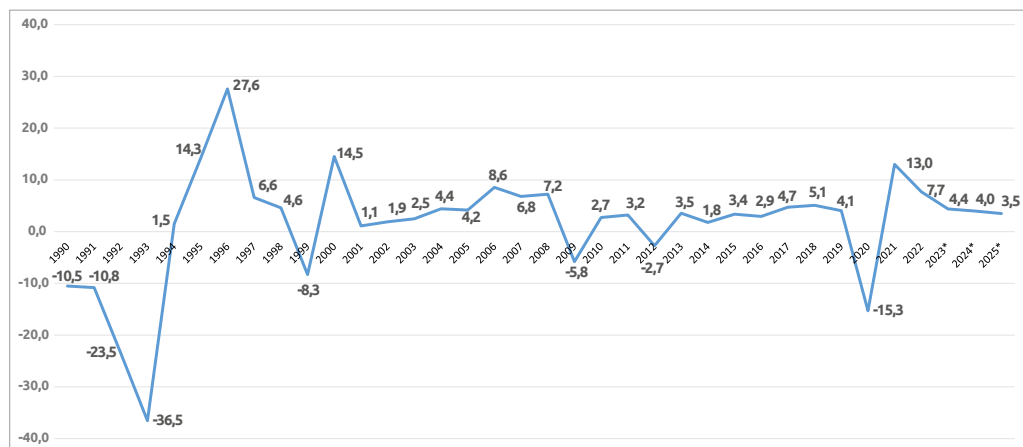
U ovom radu, međutim, periodizacija tranzicije privrede Crne Gore prepoznaje se kroz specifične razvojne periode, čiji je sintetički pokazatelj stopa privrednog rasta.

Specifični razvojni periodi crnogorske tranzicije mogu se sistematizovati na sljedeći način:

1. period tranzicione recesije 1990–1999. godine,
2. prvi reformski period 2000–2006. godine,
3. drugi reformski period, nakon obnove nezavisnosti Crne Gore, 2006–2012. godine, koji ima dva specifična potperioda, ekonomskog buma, a zatim ekonomske krize sa tzv. dvostrukim dnom
4. period pristupnih pregovora sa Evropskom unijom, od 2012. godine do danas, kada tranzicija prerasta u evropsku integraciju, mada se punopravno članstvo još uvijek ne dešava. Ovaj period karakteriše postepeni ekonomski oporavak, uz postepeni rast zaduženosti, na koji se nadovezuje serija eksternih šokova poslednjih godina (pandemija, inflacija, rat u Ukrajini i dr.).

Kretanje bruto domaćeg proizvoda u navedenom periodu prikazano je na sljedećem grafikonu:

Grafikon 1. Realna stopa rasta BDP-a Crne Gore 1990–2022. godine sa srednjoročnom projekcijom

Izvor: UNSTAT, 2023, periodizacija autora

Pored stope privrednog rasta, analiziraćemo i nivo javnog duga, neto stranih direktnih investicija, trgovinski bilans i kretanje realne vrijednosti BDP-a iz 1990. godine.

2.1. Period tranzicione recesije

Devedesete godine XX vijeka, razvojno se prepoznaju kao period tranzicione recesije, snažnog ekonomskog sunovrata koji je uzrokovan raspadom SFRJ, ratom u okruženju i uvođenjem višegodišnjih ekonomskih sankcija UN, odnosno isključenjem novoformirane SR Jugoslavije (1992) iz međunarodnih ekonomskih odnosa. Privreda

Crne Gore nije ni konkurentna, ni spremna, za tako radikalne promjene. Kao posljedica primijenjenog modela industrijalizacije i deagrarizacije, uz visoku zavisnost i orijentisanost na ex-jugoslovensko tržište, postojeća ekonomska struktura, postavila se kao svojevršno ograničenje razvoja. Formirana ekonomska struktura, koja je nastala kao opšte-društvena potreba razvoja SFRJ u doba donošenja investicionih odluka o izgradnji energetskih i metalurških objekata, a kasnije privredne infrastrukture, na pragu tranzicione recesije, ispoljila se, snagom objektivnog činioca, kao „graničnik razvoja“ (Glušćević i dr., 1996: 23). Nekonkurentna crnogorska industrija izgubila je svoje tržište, baš kao i solidno razvijeni kapaciteti pomorske flote, koji su ostali zarobljeni po svjetskim lukama. Spoljna trgovina bila je onemogućena, kao i dolazak stranih turista. Kumulirani interni i eksterni šokovi, uz talas hiperinflacije i eksploziju neformalnog sektora ekonomije, te veliki broj izbjeglica, uzrokovali su, samo u 1993. godini realni pad BDP-a za čak 36,5%. Prestankom rata u okruženju, ekonomija se sporo oporavljala. Dolazi međutim, do pogoršanja političkih prilika unutar „treće“ Jugoslavije, koje kumuliraju novim međunarodnim sankcijama, te NATO intervencijom na zemlju i novim talasom inflacije. U Crnoj Gori prevladuje ideja, a zatim i zvanična politika, postepenog kreiranja sopstvenog ekonomskog sistema odnosno ekonomske politike.

Već od jula 1998. godine, Crna Gora je prestala da uplaćuje dio prihoda od carina u savezni budžet, kao i dio prihoda od poreza na promet i akciza, a odmah nakon toga preuzima i carinsku službu na svojoj teritoriji. Usvajaju se propisi tranzicionog karaktera, kojim se preuzima nadležnost u oblasti carinske i spoljnotrgovinske politike. Što se ekonomskog ambijenta tiče, ove okolnosti kreirale su i problem nejednakog tretmana privrednih subjekata na do tada jedinstvenom tržištu. Istovremeno, već od novembra 1999. Crna Gora uvodi dvovalutni sistem (jugoslovenski dinar i njemačka marka) da bi od novembra 2000. godine, u platnom prometu ostala samo njemačka marka kao zvanično sredstvo plaćanja. Problemi u funkcionisanju jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, kulminaciju su dostigli u martu 2000. godine, kada je robni promet između Crne Gore i Srbije bio privremeno potpuno prekinut, što je uslovlilo preusmjerenje uvožno-izvoznih aktivnosti Crne Gore na nova tržišta i ukidanje carina za osnovne životne namirnice (Đurović i dr., 2011).

2.2. Prva faza reformi

Može se zaključiti da je unilateralno uvođenje njemačke marke kao zvaničnog sredstva plaćanja i napuštanje jedinstvenog sistema carinske i spoljnotrgovinske politike SRJ, uz sve veće razlike u vođenju ekonomske politike i definisanju ključnih spoljnopoličkih prioriteta, označilo kraj perioda tranzicione recesije i početak prve faze reformi (drugi tranzicioni period), koje su trebale da ubrzaju reintegraciju u savremene međunarodne odnose, brži ekonomski oporavak i početak evrointegracionog procesa. Reforme se nastavljaju ne samo u monetarnom režimu, carinskoj i spoljnotrgovinskoj politici, već i kroz dinamičnu liberalizaciju cijena, privatizaciju i restrukturiranje, tj. promjenu privredne strukture u korist usluga. Prvo se privatizuju najprofitabilniji sektori, telekomunikacije i finansijske usluge, a postepeno rastu i strana direktna ulaganja u drugim sektorima. Poslije dužeg vremena, usvajaju se značajne sektorske politike i definiše agenda ekonomskih reformi.

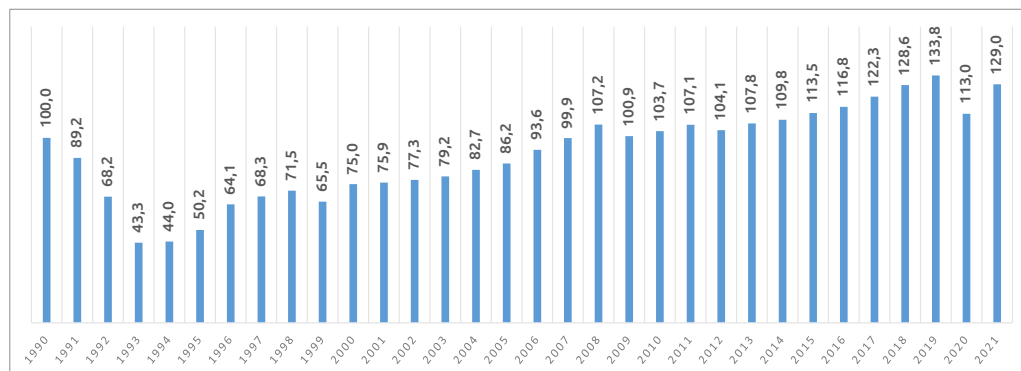
Iako dolazi do značajnih ekonomskih reformi, Crna Gora u ovom periodu još uvijek nije zaokružila tržišni privredni sistem, prvenstveno zbog neekonomskih

razloga (nejasan državni status i stoga nejasne nadležnosti u vođenju ekonomske politike), dok je proces strukturnih prilagođavanja tekao usporeno (reforme tržišta rada, penzione reforme, zdravstveni sistem, nedovoljna ulaganja u infrastrukturu). Zbog daljeg pogoršanja političkih odnosa dvije republike unutar SRJ, uz podršku međunarodne zajednice, dolazi do potpisivanja tzv. Beogradskog sporazuma o osnovama uređenja odnosa, a zatim i do formiranja Državne zajednice Srbija i Crna Gora (2003), prelaznog trogodišnjeg aranžmana koji nije zaustavio trend daljeg slabljenja ukupnih političkih veza. Međutim, za razliku od političkih, ekonomske prilike su imale povoljan trend. Period od decenije tranzicione recesije do obnove nezavisnosti Crne Gore (2006) prepoznajemo kao period postepenog ekonomskog oporavka i smirivanja inflatornog talasa, vraćanje povjerenja u bankarski sistem i rast štednje i ulaganja.

2.3. Druga faza reformi

Odlukom o proglašenju nezavisnosti, 3. juna 2006. godine, Crna Gora ulazi u novu fazu reformi koju karakteriše potreba cjelovite izgradnje sistema tržišne privrede, koju istovremeno čini i zakonski i institucionalni okvir u kome privreda treba da funkcioniše (treći tranzicioni period).

Grafikon 2. Kretanje realne vrijednosti BDP-a Crne Gore 1990–2021. (1990=100, stalne cijene 2015)

Izvor: UNSTAT, 2023, obrada autora

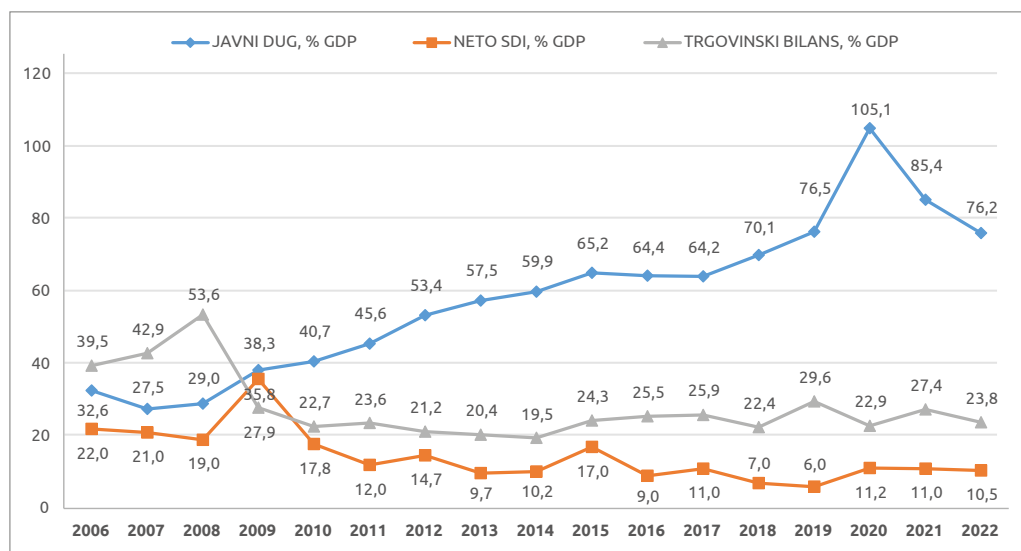
Koliko je dubok bio ekonomski sunovrat tokom perioda tranzicione recesije, govori i podatak da je Crna Gora realno obnovila svoj BDP tek u 2007. godini (videti grafikon 2).

Period do otpočinjanja pristupnih pregovora sa EU, možemo podijeliti u dva podperioda. Prvi je tzv. „period ekonomskog buma“, trogodišnji uzlet crnogorske ekonomije, malog eurizovanog sistema koji se intenzivno otvara, gradeći servisno orjentisanu privredu, baziranu na privlačenju stranih ulaganja i ubrzanoj privatizaciji, te rastućim prihodima od turizma i povezanih djelatnosti. Prosječna stopa rasta BDP-a 2006–2008. bila je 7,5%, dostiže se 1.000 eura stranih direktnih investicija po stanovniku, a uz ubrzani otkup spoljnog duga uslijed prosječnog budžetskog suficita od 3,5% i povoljnih ekonomskih trendova, zaduženost se smanjuje na rekordnih 27,5% BDP-a u 2007. godini (Monstat, 2023). Postepeno međutim rastu

ulaganja u zaokruživanje sopstvenog pravnog sistema, raste broj novih institucija i zaposlenih u javnoj upravi, a raste i ukupan javni sektor. Raste javna potrošnja, dok rast dohodaka ide ispred rasta produktivnosti rada. Privatizacija se širi i na manje atraktivne sektore, što postepeno dovodi do rasta manje „uspješnih“ privatizacionih aranžmana, ponovljenih postupaka, intervencije države, dugih sudskih sporova, međunarodnih arbitraža, pokušaja reprivatizacije i propadanja mnogih kompanija.

Navedeni negativni aspekti ubrzanja tranzicije, poklapaju se sa nastupanjem duboke svjetske ekonomske krize, koja se iz sektora finansijskih usluga proširila na globalnu ekonomiju, posebno pogađajući male, servisno orjentisane ekonomske sisteme zavisne od eksterne tražnje, kakav je crnogorski. Kratkotrajni trogodišnji ekonomski uzlet biva naglo prekinut. Ekonomska kriza uticala je na pad BDP-a od 5,7% i 2,7% u 2009. i 2012. godini (videti grafikon 1).

Grafikon 3. Rast javnog duga, nedovoljan priliv SDI i strukturni trgovinski deficit (% BDP-a)

Izvor: Ministarstvo finansija, Programi ekonomskih reformi za referentne godine

U ovom periodu, izostaje značajnija podrška rastu konkurentnosti sektora MSP u oblasti prerađivačke industrije, a nedovoljna su i ulaganja u sektor primarne poljoprivredne proizvodnje. Istovremeno, bio je ovo i period snažne liberalizacije spoljne trgovine, kada se ukidaju sva carinska ograničenja u trgovini CEFTA zemalja, skidaju mnoge necarinske barijere i robni uvoz dostiže nevjerovatnih 50% BDP-a, a deficit roba i usluga oko petinu BDP-a, što je gotovo dvostruko više od priliva SDI. Sporazumi o slobodnoj trgovini zaključuju se i sa EU, EFTA, Turskom i Ukrajinom, dok se sličan aranžman sa Rusijom postepeno gasi, zbog pogoršanja političkih odnosa.

Završetak ovog tranzicionog perioda istovremeno se vezuje i za postepeni rast javnog duga, i prve emisije eurobondova na međunarodnom finansijskom tržištu 2010. i 2011. godine od 180 i 200 miliona eura. Kao što je prikazano na grafikonu 3, javni dug već u 2014. godini prelazi prag mastriškog kriterijuma od 60% učešća javnog duga u BDP-u. Napušta se „zlatno budžetsko pravilo“ da se zaduživanje

koristi samo za investicije, a da se tekući rashodi pokrivaju iz tekućih prihoda. Drugim riječima, iako se zaduživanje pravda potrebom otvaranja novog investicionog ciklusa, ono raste i da bi se zadovoljila rastuća javna potrošnja, te restrukturirali pristigli eurobondovi, sa novim emisijama.

Interesantno je analizirati i kretanja nivoa neto SDI i trgovinskog deficita (robe i usluge). Iako se neto SDI kreću na nivou od 15% u 2012. godini, on je kontinuirano ispod nivoa učešća trgovinskog deficita u BDP-u, koji je te godine 20%. U periodu od obnove nezavisnosti, samo u rekordnoj 2009. godini, učešće SDI u BDP-u (36%) je bilo veće od učešća deficita trgovinskog bilansa u BDP-u (28%). U periodu 2006–2022. trgovinski deficit i SDI učestvuju prosječno u BDP-u 28% i 14,4%, a u periodu 2010–2022. godine, javni dug raste prosječno 6% godišnje, te u 2020. godini dostiže nevjerojatnih 105% BDP-a.

2.4. Pristupni pregovori sa Evropskom unijom i izazovi kreiranja tržišne ekonomije spremne da se suoči sa inostranom konkurencijom u uslovima savremenih razvojnih izazova

Pristupni pregovori sa Evropskom unijom počeli su 29. juna 2012. godine, pa je prva dekada obilježena 2022. godine, sa rezultatom od otvorena sva 33 pregovaračka poglavlja, značajno preuzetom pravnom tekovinom Evropske unije, tri privremeno zatvorena poglavlja i svojevrsnom blokadom procesa uslijed izostanka napretka u oblasti vladavine prava, posebno pravosudnih reformi i jačanja demokratskih institucija. Drugim riječima, iako Crna Gora izlaz traži u ubrzanju i promociji procesa evropskih integracija, zbog izostanka mjerljivih rezultata u oblasti demokratskih reformi (posebno reforme pravosuđa i borbe protiv korupcije i organizovanog kriminala) i put ka Evropskoj uniji se postepeno usporava, a prijeko potrebni strukturni i investicioni fondovi Evropske unije, postaju sve udaljeniji. Istovremeno, Crna Gora postaje članica NATO-a u 2017. godini.

Iako od 2013. godine, Crna Gora ulazi u period postepenog oporavka, produbljuju se strukturne disproporcije (učešće industrije u BDV-u pada 2019. godine ispod 12%), a rast zaduženosti uzrokovan je ne samo rastom deficitnog finansiranja novog investicionog ciklusa kog simbolizuje prva dionica autoputa, već i rastom javne potrošnje. Produbljuju se i regionalne razlike, gdje Indeks razvijenosti u odnosu na prosjek Crne Gore između najviše i najmanje razvijene opštine iznosi 143:28 (Ministarstvo ekonomskog razvoja, 2022).

Kreatori ekonomske politike u Crnoj Gori u ovoj predkovid razvojnoj fazi (2013–2019) ne kalkulišu moguće eksterne šokove, ne posvećuju se disperziji razvojnih sektora, smanjenju izloženosti i zavisnosti od eksterne tražnje, tako da je ostvareni prosječni rast BDP-a od 3,6%, uz dimamičan rast javnog duga do 77%, učinio zemlju krajnje nespremnom za novi eksterni šok u martu 2020. godine. Samo par mjeseci od izbijanja pandemije zemlja se našla u dubokoj zdravstvenoj i nadolazećoj ekonomskoj krizi. Preko noći ekonomski sektori u Crnoj Gori klasifikovani su kao zabranjeni ili ugroženi (najveći broj ekonomskih djelatnosti), te zaključani (turizam i putovanja). Preko svojih kapaciteta, „radio“ je samo javnozdravstveni sistem, snabdijevanje hranom, energijom i medicinskim materijalom, kao i neophodne državne institucije koje su obezbjeđivale red, poredak i bezbjednost svim građanima. Važnu ulogu imao je i medijski sektor. Urušavanje se zaustavlja 2020. godine sa negativnom stopom BDP-a od 15,3%.

Rapidno urušavanje ekonomskih performansi u prvom pandemijskom udaru, samo u 2020. godini uzrokovalo je potrebu obezbjeđivanja tri antipandemijska paketa za privredu i domaćinstva, zbog čega se nastavlja rast zaduženosti. Antipandemijski ekonomski paketi nastavljaju se i u prvoj polovini 2021. godine. Međutim, sa neočekivano dobrim kretanjima turizma u 2021. godini, koji se bazirao na regionalnim, ruskim i ukrajinskim gostima, ekonomija se u 2021. godini oporavlja po stopi od 13%.

U kontekstu ove analize, važno je napomenuti da je, još u periodu prije pandemije, ideja tadašnje vladajuće koalicije, na čelu sa Demokratskom partijom socijalista, bila otvaranje novog investicionog ciklusa, koji bi, iako kroz model deficitnog finansiranja, u srednjem roku trebalo da kreira rast i zaposlenost. Za otvaranje novog investicionog ciklusa, kog simbolizuje izgradnja prve dionice autoputa od 41 km na pravcu od Podgorice prema Kolašinu, bilo je neophodno 2014. godine ući u dugoročni kreditni aranžman sa kineskom Exim bankom vrijednosti 950 mil \$, ali je uz taj kredit, Crna Gora nastavila da periodično emituje eurobondove, dok je 2017. godine emitovala i obveznice na Montenegro berzi, uz istovremeno kontinuirano povlačenje značajnih sredstava preko kredita međunarodnih finansijskih institucija za različite lokalne i regionalne infrastrukturne projekte i održavanje. Tako je 2018. godine emitovano 500 mil eurobodova, koji dospijevaju 2025. godine uz kamatnu stopu od 3,375%. Nadalje, 2019. godine emitovano je 500 mil eurobondova, koji dospijevaju 2029. godine, uz kamatnu stopu od 2,55%. I poslije promjene koalicije na vlasti, avgusta 2020. godine, prvi put od početka tranzicionog perioda i uvođenja višestranačja, praksa zaduživanja se nastavlja. Pregovori o formiranju vlade su se odužili i ista je sastavljena tek početkom decembra, uz posredovanje Srpske pravoslavne crkve, unutar zidina manastira, pa joj je ostalo i ime, tzv. „apostolska vlada“. Svega 10 dana kasnije emituje eurobondove u vrijednosti od čak 750 milijardi, koji dospijevaju 2027. godine, uz kamatnu stopu od 2,875%. Drugim riječima, samo u periodu 2018–2020. godine, emitovano je 1.75 milijardi eurobondova, koji dospijevaju 2025, 2027. i 2029. godine (Ministarstvo finansija, 2022). Zbog nestabilnih političkih prilika u zemlji, vrijednost eurobondova emitovanih u decembru 2020. godine, oscilira, pa je najniža vrijednost, pad ispod 70%, zabilježena na Frankfurtskoj berzi u novembru 2022. godine,¹ što potvrđuje visok politički rizik zemlje i smanjuje atraktivnost ulaganja.

Negativne ekonomske prilike poslednjih godina, pratila je i duboka politička kriza, podijeljenost društva oko pitanja crkve, jezika, istorije i identiteta. Ugrožavaju se osnovne vrijednosti savremene Crne Gore, poput multikonfesionalnog sklada i koncepta građanske države. U ekonomskoj sferi, umjesto fiskalne konsolidacije i agende Evropske unije, nastupa period nekontrolisanog ekonomskog populizma uz simulaciju kontinuirane predizborne kampanje. Za unutrašnju stabilnost i prosperitet društva, pokazalo se, NATO članstvo nije dovoljno, pa se sve više prepoznaje značaj procesa evropskih integracija. To postaje jedan od kohezionih faktora glasačkog tijela, koje pokazuje visok stepen zabrinutosti, u kom se pravcu kreće zemlja. Iako je podrška građana za integracije u Evropsku uniju veća nego ikad i približava se nivou od 80% ispitanih (CEDEM, 2022; De Facto, 2022), vladajuća koalicija ne stavlja obaveze iz agende Evropske unije visoko na listi prioriteta.

¹ <https://www.boerse-frankfurt.de/bond/xs2270576700-montenegro-republik-2-875-20-27>

Uz ogroman rast zaduženosti, ali i nalaženje budžetskih „rezervi“ zaostalih od prethodne vlasti, kojima je promijenjena namjena, 42. Vlade Crne Gore okreće se ekonomskom populizmu, kog simbolizuje program „Evropa sad“, promovisan 2021. i implementiran od januara 2022. godine (Vlada Crne Gore, 2021). U najkraćem, on se bazira na obuhvatnoj fiskalnoj reformi, koja je obezbijedila rast minimalne zarade preko 80%, na račun ukidanja doprinosa za zdravstveno osiguranje, uz selektivno povećanje zarada u javnom sektoru, koje povlači i povećanje penzija, uvođenje različitih socijalnih dodataka i drugih subvencija, pridobijajući nezadovoljne glasače, željne poboljšanja standarda, ali i političkih promjena. Ovaj rast javnih rashoda ne prati i neophodno obezbjeđenje rasta javnih rashoda, čiji se planirani rast odgađa, zbog izostanka koalicionog dogovora. Ovaj ekonomski populizam, zajedno sa eksternim šokovima, dodatno podstiče inflaciju, koja dostiže 17% u decembru 2022. godine (Monstat, 2023.) koja anulira rast zarada i penzija, a sve to dodatno podstiče političku nestabilnost i urušava kvalitet ukupnog ekonomskog ambijenta za ulaganja. Početkom 2022. godine, poslije svega 14 mjeseci, pada i 42. „apostolske vlade“, a tek krajem aprila iste godine, formira se 43. tzv. manjinska vlada, uz podršku opozicije, koja pada poslije svega 113 dana, ali nastavlja da funkcionise u tehničkom mandatu. Uzrok pada 43. Vlade bio je način i sadržina potpisanog Temelnog ugovora sa Srpskom pravoslavnom crkvom. Ista ta Vlada, međutim, nastavlja da donosi mnoge strateške odluke i netransparentno priprema predloge sistemskih propisa, najavljujući svoje trajanje do kraja mandata. Politika paralizuje zdravo ekonomsko promišljanje i proces donošenja važnih ekonomskih odluka, bez ozbiljnih analiza i bez uvažavanja činjenica, vodeći zemlju u dalju ekonomsku i političku destabilizaciju. Zato se manevar za dalje zaduživanje sužava, a svaki novi kredit (Svjetske banke i sve manjeg broja komercijalnih banaka koje pregovaraju o kreditnim aranžmanima sa Vladom) uslovljava se nepopularnim mjerama fiskalne konsolidacije sa fokusom na rast javnih prihoda. U matrici aktuelnih eksternih i internih šokova, u sve izazovnijem upravljanju javnim finansijama, sljedeći partner (Vladi) Crne Gore ostaje samo Međunarodni monetarni fond, bez obzira koja koalicija dalje vodila zemlju.

3. Zaključna razmatranja

Sažeta hronologija tranzicionih perioda Crne Gore ukazuje na zaključak da je radikalna transformacija crnogorske privrede i društva, data kroz analizu izabranih ekonomskih indikatora, bila uslovljena mnogobrojnim razvojnim ograničenjima. Crna Gora je u međuvremenu prošla kroz tri države i obnovila nezavisnost, te bila izložena ne samo dubokim transformacionim procesima u zemlji, već i značajnim eksternim šokovima, od ratnih razaranja u okruženju i sankcija UN, do pandemije i rata u Ukrajini. Kao razvojno ograničenje prepoznaju se svakako i greške u upravljanju razvojem, neodgovoran odnos koalicija na vlasti u upravljanju dragocjenim prirodnim i izgrađenim ekonomskim resursima, ali i neizgrađene institucije i slaba vladavina prava.

Iako je periodizacija uslovna, četvrta faza nije još uvijek okončana i ona se vezuje za dinamiku sljedeće, najizazovnije faze pristupnih pregovora sa Unijom. Tranzicija je prerasla u evrointegraciju, a njena dinamika postaje *conditio sine qua non* jačanja otpornosti Crne Gore i njene sposobnosti da se nosi sa aktuelnim i budućim izazovima na putu ka punopravnom članstvu.

Crna Gora pokušava da se vrati na putanju održivog razvoja, kog simbolizuju održive javne finansije i očuvanje javnog interesa nad ograničenim resursima, što u uslovima produžene zdravstvene, duboke ekonomske, kao i ozbiljne političke i geopolitičke krize, predstavlja svojevrsan ekonomski, ali i ukupni društveni izazov.

LITERATURA

- Alesina, A., Özler, S., Roubini, N. & Swagel, P. (1996). Political Instability and Economic Growth. *Journal of Economic Growth*, 1(2). <http://www.jstor.org/stable/40215915>
- CEDEM, Centar za demokratiju i ljudska prava (2022). Istraživanje političkog javnog mnjenja, www.cedem.me/wp-content/uploads/2022/12/Prezentacija-DECEMBAR-eng-POSLEDNJA.pdf
- Cvetanović, S. & Đurović G. (1996). *Privredni razvoj*. Podgorica: Ekonomski fakultet.
- DeFacto Consultancy (2022). Istraživanje javnog mnjenja https://www.eeas.europa.eu/delegations/montenegro/public-opinion-poll-citizens-support-eu-accession-more-strongly_en
- Đurović, G., Radović, M. & Đurasković, J. (2011). Macroeconomic performances of Montenegrin economy in the period 2000–2010, In: *Economic development through prism of the entrepreneurship*. (pp. 14–15). Podgorica: Faculty of Economics.
- EBRD (1996). Transition Report. London. <http://www.ebrd.com/documents/comms-and-bis/pdf-annual-report-1997-english.pdf>
- EBRD (2016). Transition and Transitional Impact, London. <http://www.ebrd.com/documents/comms-and-bis/pdf-transition-and-transition-impact.pdf>
- Estrin, S. & Uvalic, M. (2016). Foreign direct investment in the Western Balkans: what role has it played during transition? *Comparative Economic Studies*, 58(3).
- European Commission (2021). Montenegro 2021 Report, *Accompanying the document* Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2021 Communication on EU Enlargement Policy.
- European Commission (2022). Montenegro 2022 Report, *Accompanying the document* Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2022 Communication on EU Enlargement Policy.
- Gallyamova, D. K. (2015). Development of the Countries with a Transition Economy. *Procedia Economics and Finance*, 24.
- Gluščević, B. i dr. (1986). *Strategija razvoja Crne Gore*, Titograd: Univerzitetska riječ.
- Government of Montenegro (2023). *ERP, Economic Reform Program for Montenegro 2023–2025*, Podgorica, 17–18.
- Ministarstvo ekonomskog razvoja (2022). Pravilnik o utvrđivanju stepena razvijenosti jedinica lokalne samouprave, *SLCG 151/22*.
- Ministarstvo finansija (2023). Izvještaji o javnom dugu. <https://www.gov.me/mif/drzavni-budzet-i-javni-dug>
- Monstat (2023). Indeks potrošačkih cijena.
- Skuflic, L. (2010). Transition process in the Western Balkans: how much is it a successful story? *Intelligent Information Management*, 2(4).
- Vlada Crne Gore (2021). Informacija o predlogu ekonomskog programa „Evropa sad“. <https://www.gov.me/dokumenta/85058528-80ae-4d31-97b5-6bc488608d8f>
- UNSTAT (2023). *UN Statistical Database, National Accounts Main Aggregates Database*. <https://unstats.un.org/unsd/snaama/resCountry.asp>
- Vojnić, D. (1994). About Some Conceptual and Empirical Problems of Economics and Transition Policy. *Economic Review*, 54.

Three Decades of Transition in Montenegro: Economic Aspects and Periodisation

Abstract

Three decades of transition of the Montenegrin economy were marked by turbulent events throughout the entire post-Yugoslav area. The disintegration of the common state took place in the worst-case scenario of the civil war, which led to the international recognition of several new states (Slovenia, Croatia, FYR Macedonia, and Bosnia and Herzegovina). The entire first decade of the transition, centur i.e. the 1990s, has been developmentally recognized as a period of transitional recession, a strong economic downturn and the exclusion of the newly formed FR Yugoslavia (1992) from international economic relations. Unlike the countries of Central and Eastern Europe, the transition in the area of the Western Balkans did not develop into European integration in this period. The second phase of the transition, the phase of more serious economic, but also democratic, transitional reforms in Montenegro, included the period until May 2006, while the first years after regaining independence and the experience of the global economic and financial crisis can be called the third phase of the transitional changes in Montenegro. The fourth phase of the transition can be symbolically linked to the beginning of the accession negotiations with the EU (2012) where further reforms have been operated through the adoption of EU regulations and standards in almost all areas of life, and the transition has gradually turned into European integration, with changing dynamics of accession talks. This phase of transition, although fraught with strong challenges such as the postponement of a significant set of reforms and the growth of indebtedness, until the COVID-19 pandemic and the war in Ukraine, should end with the full-fledged membership of Montenegro in the European Union. This paper provides a concise overview of the transition in Montenegro that has lasted for more than three decades now, with a focus on the economic aspects and specifics of the mentioned development periods given through the analysis of the selected economic indicators.

Keywords: transition, periodization, Montenegro, economic indicators, EU accession

MILICA UVALIĆ

Odsek za političke nauke, Univerzitet u Perudi

Ekonomске promene u regionu Zapadnog Balkana i Srbiji

Sažetak

Rad opisuje ključne ekonomske promene u regionu Zapadnog Balkana i Srbiji tokom poslednjih decenija. Prvo će biti istaknute osnovne sličnosti među zemljama Zapadnog Balkana, koje se odnose na početne uslove za primenu tranzicije, faze ekonomskog razvoja i model tranzicije ka tržišnoj privredi. I pored mnogobrojnih razlika, sve zemlje Zapadnog Balkana su primenile, ranije ili kasnije, neoliberalan model tranzicije, u skladu sa tzv. „*Vašingtonskim konsenzusom*“, uz uverenje da će minimalno uplitanje države u privredne aktivnosti biti i najsigurniji put ka uspostavljanju funkcionalne tržišne privrede. Ovakva strategija tranzicije dovela je do dobrih rezultata u nekim oblastima, ali je istovremeno prouzrokovala neke društveno-ekonomske probleme koje je bilo teško eliminisati. Ovo je prikazano u drugom delu rada, koji daje pregled ključnih ekonomskih promena u regionu kroz analizu najvažnijih ekonomskih indikatora u poslednjoj deceniji. Globalna finansijska i ekonomska kriza koja je snažno pogodila region krajem 2008. godine ukazala je na visok stepen ranjivosti zemalja Zapadnog Balkana na eksterne šokove, te su izbili na videlo neki ključni strukturni problemi, uključujući ograničenu konkurentnost na inostranim tržištima, sporo otvaranje novih radnih mesta i snažan proces deindustrijalizacije uz nedovoljno restrukturiranje realnog sektora privrede. Važna uloga je data stranim investitorima, uz očekivanje da će pored svežeg kapitala uvesti moderne tehnologije i menadžerske veštine, a time doprijeti brzom restrukturiranju većeg dela preduzeća. Ovakva očekivanja su se samo delimično ostvarila, kako u Srbiji tako i u drugim zemljama Zapadnog Balkana. Jedna od osnovnih posledica ovakve strategije tranzicije je spor ekonomski razvoj, uz nedovoljnu konvergenciju dohodaka zemalja Zapadnog Balkana sa prosečnim dohotkom Evropske unije. Uбудuće će biti potrebno primeniti mnogo aktivniju industrijsku politiku, posvetiti veću pažnju razvoju ljudskog kapitala i poboljšati funkcionisanje državnih i nedržavnih institucija.

Ključne reči: tranzicija, liberalizacija, privatizacija, ekonomski razvoj, neoliberalan model, država blagostanja

1. Uvod

Ključne ekonomske promene u regionu Zapadnog Balkana i u Srbiji su direktno vezane za ekonomske reforme koje su sprovedene kao deo tranzicije ka tržišnoj privredi od kraja osamdesetih godina naovamo. U ovom radu ćemo ukazati na najvažnije ekonomske promene u zemljama Zapadnog Balkana, kroz osvrt na tri osnovne teme koje su od značaja za razumevanje njihovog dugoročnog društveno-ekonomskog razvoja. Prvo ćemo ukazati na sličnosti među zemljama Zapadnog Balkana, koje se odnose na početne uslove za primenu tranzicije, faze ekonomskog razvoja i model tranzicije ka tržišnoj privredi (deo 2). I pored mnogobrojnih razlika, sve zemlje Zapadnog Balkana su ranije ili kasnije primenile neoliberalan model tranzicije u skladu sa tzv. „*Vašingtonskim konsenzusom*“, koji je dao dobre rezultate

u nekim oblastima ali je zapostavio druge važne oblasti reformi. Zatim ćemo prikazati najvažnije ekonomske promene u zemljama Zapadnog Balkana i Srbiji tokom protekle decenije, kroz komparativnu analizu ključnih ekonomskih indikatora (deo 3). Na kraju ćemo se osvrnuti na sadašnje izazove u zemljama Zapadnog Balkana i ukazati na neke od poželjnih pravaca ekonomskih politika koji bi mogli da doprinesu bržem ekonomskom razvoju (deo 4).

2. Sličnosti zemalja Zapadnog Balkana: početni uslovi, faze ekonomskog razvoja i model tranzicije

Za realnu procenu sadašnje ekonomske situacije u zemljama Zapadnog Balkana potrebno je usvojiti dugoročan pristup, jer su neki važni procesi transformacije privrede počeli još krajem osamdesetih godina. I pored razlika u ekonomskim politikama i dostignutim rezultatima u pojedinim državama nastalih na teritoriji bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), treba istaći tri osnovne sličnosti, koje se tiču početnih uslova za primenu tranzicije, faza ekonomskog razvoja i modela tranzicije ka tržišnoj privredi.

1) Početni uslovi za primenu tranzicije su bili vrlo slični u zemljama bivše SFRJ, jer je pred raspad zemlje ekonomski sistem na prostoru bivše države bio zasnovan na istim karakteristikama: socijalističkim principima, društvenoj svojini, samoupravljanju i elementima tržišnog modela. Treba podsetiti da su u to vreme, nakon pada Berlinskog zida 1989. godine, ekonomski i institucionalni uslovi bili bolji u SFRJ nego u drugim zemljama Istočne Evrope, zahvaljujući mnogobrojnim ekonomskim reformama koje su uvele elemente tržišta, decentralizaciju privrednih aktivnosti i samoupravne mehanizme upravljanja, kako u preduzećima tako i na makroekonomskom nivou. SFRJ je takođe imala specifične međunarodne odnose, jer nije bila članica Saveta za uzajamnu ekonomsku pomoć (SEV-a), bila je jedan od osnivača Pokreta nesvrstanih i sklopila je niz trgovinskih sporazuma sa Evropskom ekonomskom zajednicom počev od 1970. godine, te je više od 50% spoljne trgovine SFRJ pred raspad zemlje već bilo sa razvijenim zemljama Zapada. Ključne ekonomske promene koje su usledile su direktno vezane za političke i ekonomske reforme koje su sprovedene u to vreme kao deo tranzicije ka demokratskom pluralizmu i tržišnoj privredi. Mada su bile kratkotrajne pošto se savezna država ubrzo raspala, ove početne reforme su direktno uticale na budući tok tranzicije u svim državama naslednicama SFRJ, uključujući i Srbiju (Uvalić, 2010).

Dva ključna događaja u SFRJ su obeležila radikalni prekid sa postojećim političkim i ekonomskim sistemom: u političkoj sferi, prvi slobodni višestranački izbori koji su održani u svim republikama tokom 1990. godine, a u ekonomskoj, namera da se sprovedu radikalne reforme privrednog sistema, uključujući i sveobuhvatnu privatizaciju velikog dela privrede. Tokom 1988. i 1989. godine, savezna vlada SFRJ je usvojila niz ustavnih amandmana kao i 19 novih zakona, koji su predviđali radikalne promene ekonomskog sistema, uključujući vlasničku transformaciju društvenih preduzeća, bolje uslove za osnivanje novih privatnih firmi, olakšice za strana direktna ulaganja i eliminisanje ograničenja na veličinu poljoprivrednih poseda (Uvalić, 2010). Iako su ovi zakoni, usled raspada federacije, ubrzo napušteni, omogućili su prve značajne ekonomske promene u pravcu tržišnog modela privređivanja. Nakon toga, niz političkih događaja imao je veoma negativne posledice za većinu država

naslednica SFRJ. Iako su u to vreme sve zemlje imale slične institucionalne karakteristike, posle 1991. godine svaka je sledila sopstveni put.

2) Faze ekonomskog razvoja u zemljama bivše Jugoslavije su takođe imale puno sličnosti. Sve zemlje Zapadnog Balkana su prošle kroz tri osnovne faze ekonomskog razvoja, koje su karakteristične za ovaj region: devedesete; period od 2001. do 2008; i period posle 2009. godine.

Devedesete: Prva faza ekonomskog razvoja zemalja bivše Jugoslavije je bila obeležena izrazitom političkom i ekonomskom nestabilnošću. Posle 1991. godine, sve zemlje su zabeležile vrlo snažan pad bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) i izrazitu monetarnu nestabilnost usled raspada federacije, gubitka zajedničkog tržišta i zajedničke valute, kao i oružanih sukoba i međunarodnih sankcija protiv Savezne Republike Jugoslavije (SRJ). Godine 1993. SRJ je imala jednu od najvećih stopa inflacije u svetskoj istoriji od 116.5% trilionu, odnosno petnaestocifrenu stopu inflacije (Uvalić, 2010). Nakon sklapanja Dejtonskog sporazuma u decembru 1995. godine koji je okončao rat u Bosni i Hercegovini, došlo je do postepenog privrednog oporavka, primene nekih reformi tranzicije i poboljšanja najvažnijih ekonomskih indikatora zemalja Zapadnog Balkana. Međutim, zbog i dalje nestabilne političke situacije u regionu, većina zemalja je privukla vrlo malo stranih direktnih investicija (Estrin & Uvalić, 2014) i nije bila uključena u specifične programe pomoći Evropske unije koji su u to vreme uvedeni kako bi pomogli ekonomsku tranziciju u Centralno-istočnoj Evropi. Jedini izuzetak je Slovenija, koja je pored pomoći Evropske unije, zaključila sa Evropskom unijom i Sporazum o pridruživanju 1996. godine. Pozitivni ekonomski rezultati u drugoj polovini devedesetih godina su prekinuti oružanim sukobom na Kosovu, koji je doveo do uvođenja novih međunarodnih sankcija i bombardovanja SRJ od strane NATO-a, što je imalo za posledicu snažan pad bruto domaćeg proizvoda (BDP-a) u SRJ od 19% 1999. godine. I pored sprovođenja nekih ekonomskih reformi tranzicije, većina zemalja je zabeležila skromne rezultate, o čemu svedoče mnogobrojni ekonomski indikatori (EBRD, 2001; Uvalić, 2012). Nezadovoljavajuća ekonomska situacija u zemljama regiona tokom devedesetih se nepovoljno odrazila na dugoročan ekonomski razvoj, tako da do 2000. godine nekoliko zemalja još uvek nije dostiglo realan bruto domaći proizvod, koji su ostvarile deceniju ranije, 1990. godine – Bosna i Hercegovina, kao i SRJ (Srbija i Crna Gora) (procene EBRD-a; Uvalić, 2010).

Period od 2001. do 2008. godine: Druga faza ekonomskog razvoja zemalja Zapadnog Balkana obuhvata period od 2001. godine do izbivanja globalne finansijske i ekonomske krize, kada je došlo do snažnog privrednog oporavka i ubrzanih ekonomskih reformi. Pozitivne političke promene u pravcu demokratizacije, prvo u Hrvatskoj nakon smrti predsednika Tuđmana, a zatim i u SRJ posle pobeđe Koštunice na predsedničkim izborima 5. oktobra 2000. godine, doprinele su snažnoj međunarodnoj podršci regionu i usvajanju nove strategije Evropske unije za Zapadni Balkan – Proces stabilizacije i pridruživanja. Nova strategija Evropske unije pružila je zemljama regiona autonomne trgovinske olakšice, specifičan program finansijske pomoći (CARDS), tehničku pomoć za primenu zakonodavnih reformi i po prvi put mogućnost uspostavljanja ugovornih odnosa sa Evropskom unijom kroz sklapanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju. Tokom ovog perioda došlo je do ubrzanog sprovođenja mnogih ekonomskih i institucionalnih reformi tranzicije, takođe i u zemljama koje su prethodne decenije imale izuzetno nepovoljne uslove (što je bio slučaj i sa SRJ), kao i do sve veće ekonomske integracije

prvenstveno sa Evropskom unijom. Zahvaljujući političkoj stabilizaciji u regionu, sve zemlje su privukle i značajne strane direktne investicije.

I u SRJ/Srbiji je tokom ovog perioda sprovedena vrlo radikalna liberalizacija sistema spoljne trgovine i finansijskog sistema, privatizacija preduzeća na osnovu novog zakona koji je bio zasnovan prvenstveno na metodu prodaje i postepena deregulacija privrednih aktivnosti, uz uvođenje boljih uslova za osnivanje i poslovanje preduzeća. Ostvarena je makroekonomska stabilizacija uz brzo snižavanje inflacije na jednocifrenu, relativno brz ekonomski rast (prosečna stopa rasta realnog bruto domaćeg proizvoda od 2001. do 2008. bila je 5,4%), vrlo veliki porast spoljne trgovine naročito sa zemljama Evropske unije, privatizacija preduzeća a nešto kasnije i većine banaka (Uvalić, 2010). Međutim, ovi pozitivni trendovi u privrednom oporavku i sprovođenju ekonomskih reformi su prekinuti globalnom finansijskom i ekonomskom krizom, koja je duboko pogodila sve zemlje regiona krajem 2008. godine.

Period posle 2009. godine: Treća faza ekonomskog razvoja usledila je nakon izbijanja globalne finansijske i ekonomske krize 2007–2008, a bila je obeležena vrlo nestabilnim ekonomskim oporavkom u većini zemalja. Postepena ekonomska integracija zemalja Zapadnog Balkana sa Evropskom unijom dovela je do mnogo veće ranjivosti regiona na eksterne šokove, te su ubrzo nakon prvih negativnih efekata krize u Evropskoj uniji, u poslednjem kvartalu 2008, i zemlje Zapadnog Balkana bile direktno pogođene globalnom finansijskom krizom. Sve zemlje Zapadnog Balkana zabeležile su osetan pad izvozne tražnje na tržištu Evropske unije, značajno smanjenje stranih direktnih investicija kao i doznaka radnika iz inostranstva i mnogo manju raspoloživost kapitala inostranih banaka, pretežno iz Evropske unije, koje su postale većinski vlasnici domaćih banaka (Bartlett & Uvalić, 2013). Ubrzo nakon toga, 2012. godine, privredni oporavak zemalja Zapadnog Balkana je ponovo zaustavljen negativnim efektima krize zaduženosti u nekim zemljama evrozone (Grčka, Italija, Portugal, Španija) i snažnih poremećaja na finansijskim tržištima. Usled svih ovih pojava, zemlje Zapadnog Balkana su tokom narednih godina zabeležene znatno niže (ili negativne) stope rasta bruto domaćeg proizvoda u odnosu na prethodnu deceniju, dok su istovremeno izbili na površinu određeni strukturni problemi koji su do tada ostali u senci dobrih ekonomskih rezultata zabeleženih prethodnih godina (Uvalić & Cvijanović, 2018). Ključni strukturni problemi uključuju prvenstveno nedovoljnu konkurentnost zemalja Zapadnog Balkana na inostranim tržištima, što je prouzrokovalo rastuće deficite spoljnotrgovinskog i tekućeg računa i porast zaduženosti; spore promene na tržištu rada, uz snažan porast stopa nezaposlenosti i nedovoljno stvaranje novih radnih mesta i vrlo brze strukturne promene, uz nedovoljno restrukturiranje realnog sektora privrede i kontinuirani proces deindustrijalizacije, zbog propadanja mnogih preduzeća prerađivačke industrije kao i specifične sektorske strukture stranih ulaganja, koja su bila usmerena prvenstveno ka sektoru usluga (Estrin & Uvalić, 2014 i 2016; Damiani & Uvalić, 2018).

3) Model tranzicije ka tržišnoj privredi je treća sličnost među zemljama Zapadnog Balkana. U svim zemljama je primenjen, ranije ili kasnije, neoliberalan model tranzicije u skladu sa preporukama tzv. „Vašingtonskog konsenzusa“, po uzoru na ekonomske reforme koje su sprovedene deceniju ranije u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope. (Uvalić, 2012). Prednost je data odabranim ciljevima koji su se smatrali najvažnijim za sprovođenje ekonomske tranzicije, prvenstveno

makroekonomskoj stabilizaciji, privatizaciji preduzeća i banaka i liberalizaciji ekonomskih aktivnosti. Jedna od najvažniji mera bio je proces privatizacije, koji je trebalo da prenese vlasnička prava na privatne vlasnike i time podstakne motivaciju i efikasnost preduzeća. Pogotovo u zemljama koje su kasnile u sprovođenju ekonomskih reformi zbog nepovoljnih prilika tokom devedesetih, kao što je tada bila SRJ, smatralo se da je neoliberalan model najsigurniji put ka uspostavljanju funkcionalne tržišne privrede (Uvalić, 2010). Model se snažno oslanjao na strane investitore, jer se očekivalo da će strana ulaganja ključno doprineti privatizaciji i brzom restrukturiranju većeg dela privrede, kao što je bio slučaj u većini zemalja Centralne i Istočne Evrope. Pošto je država blagostanja kakva je postojala u prethodnom sistemu bila preskupa i neodrživa, sprovedene su radikalne reforme kako bi se demontirala, kroz uvođenje privatnih institucija u zdravstvu, obrazovanju, penzionom sistemu. Nije uzeto u obzir da su potrebne specifične politike i institucije u mnogim drugim oblastima, koje bi omogućile brže zapošljavanje kroz aktivne politike tržišta rada, adekvatnu socijalnu politiku kako bi se pomoglo siromašnim slojevima stanovništva, poresku politiku koja bi obezbedila efikasne sisteme oporezivanja dohodaka i imovine, kako preduzeća tako i stanovništva (Nutti, 2013).

Ovakav model tranzicije je doveo do dobrih rezultata u nekim oblastima, ali su odložene mnoge druge reforme – u oblasti tržišta rada, privrednog okruženja, politike konkurencije, korporativnog upravljanja, poreskog sistema, državnih i nedržavnih institucija. Zapostavljene su društveno-ekonomske posledice tranzicije, te je došlo do izrazitog socijalnog raslojavanja, rasta nezaposlenosti, nejednakosti i siromaštva i to u većim razmerama nego u zemljama Centralne i Istočne Evrope tokom prethodne decenije. Privatizacija je sprovedena mnogo sporije nego što se očekivalo, a prodaja firmi privatnim vlasnicima nije osigurala restrukturiranje, modernizaciju i porast efikasnosti preduzeća, kako u Srbiji tako i u drugim zemljama regiona (Uvalić, 2019). Štaviše, u stvarnosti je često primenjen prividan liberalizam, uz nastavak prakse uplitanja države u politike preduzeća i subvencionisanja firmi koje posluju sa gubicima. Ekonomska integracija zemalja Zapadnog Balkana sa Evropskom unijom znatno je doprinela ekonomskom oporavku početkom dvehiljaditih godina, ali je takođe dovela do rastuće zavisnosti zemalja Zapadnog Balkana od Evropske unije u pogledu izvoznih tržišta, stranih direktnih investicija, bankarskog i finansijskog kapitala, izlažući ih većem stepenu ranjivosti od eksternih šokova, prvenstveno poreklom iz Evropske unije.

Model tranzicije primenjen u zemljama Zapadnog Balkana bio je mnogo manje uspešan nego u zemljama Centralne i Istočne Evrope. Jedan od osnovnih razloga, nedovoljno istaknut u literaturi, je što su opšti uslovi početkom novog milenijuma bili mnogo gori u zemljama Zapadnog Balkana nego u zemljama Centralne i Istočne Evrope deset godina ranije. Zemlje Zapadnog Balkana su 2001. godine nasledile iz prethodne decenije izuzetno nepovoljne uslove, uključujući neefikasne državne institucije, oslabljene sisteme vladavine prava, rasprostranjenu sivu ekonomiju, netransparentno privredno okruženje, nefunkcionalno sudstvo i raširenu korupciju. I pored mnogobrojnih mera sprovedenih u pravcu njihovog suzbijanja, ovi problemi nisu dovoljno brzo i adekvatno rešeni, a praksa je pokazala da ih je vrlo teško iskoreniti. Zapostavljanje ovih institucionalnih reformi negativno je uticalo na funkcionisanje tržišne privrede zemalja Zapadnog Balkana, uz direktne posledice na dugoročan privredni razvoj.

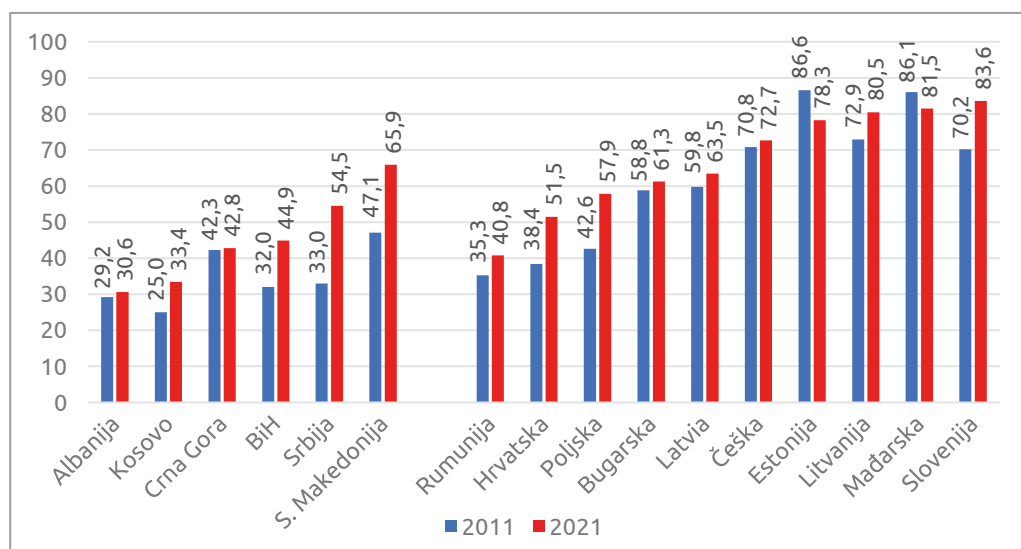
3. Ključne ekonomske promene u zemljama Zapadnog Balkana

Koje su ekonomske promene uočljive u zemljama Zapadnog Balkana, nakon više decenija tranzicije ka tržišnom modelu? Analiziraćemo neke osnovne ekonomske rezultate zemalja Zapadnog Balkana prvenstveno tokom poslednjih desetak godina, kroz uporednu analizu najvažnijih ekonomskih indikatora. Dok je u nekim oblastima došlo do pozitivnih promena u većini zemalja, u drugim oblastima su rezultati bili mnogo skromniji. Takođe je došlo do rastuće diferencijacije među privredama regiona u međuvremenu, te su osnovne karakteristike pojedinih zemalja Zapadnog Balkana danas dosta drugačije nego početkom dvehiljaditih godina.

Osvrnućemo se na tri grupe strukturnih problema zemalja Zapadnog Balkana koji su pomenuti ranije, a koji su postali uočljivi naročito u vreme izbijanja globalne ekonomske krize. Ovi problemi odnose se na nedovoljnu konkurentnost na inostranim tržištima, koja je godinama uzrokovala mnogo veći uvoz od izvoza i visoke deficite na spoljnotrgovinskom i tekućem računu; izrazite probleme na tržištu rada, zbog visokih stopa nezaposlenosti i sporog otvaranja novih radnih mesta; i brze strukturne promene, koje su prouzrokovale izraženi proces deindustrijalizacije.

U pogledu spoljnotrgovinskih rezultata, jedna od pozitivnih promena je da su sve zemlje Zapadnog Balkana tokom poslednje decenije, od 2011. do 2021, ostvarile kontinuirani porast spoljne trgovine, te su se još više integrisale sa globalnom privredom, dok su istovremeno zabeležile niže spoljnotrgovinske deficite nego u godinama koje su prethodile globalnoj krizi. Ukoliko pogledamo jedan od standardnih indikatora stepena ekonomske otvorenosti, odnosno procentualni udeo izvoza roba i usluga u bruto domaćem proizvodu (BDP-u), možemo uočiti da je tokom poslednjih deset godina porastao u većini zemalja Zapadnog Balkana. Udeo izvoza roba i usluga u bruto domaćem proizvodu je danas najveći u Severnoj Makedoniji (65,9%), mada je Srbija zemlja koja je zabeležila najveći porast ovog

Grafikon 1. Udeo izvoza roba i usluga u BDP-u zemalja Zapadnog Balkana i novih članica EU. (u %), 2011. i 2021. godine

Izvor: Pripremljeno na osnovu podataka Svetske banke, World Development Indicators.

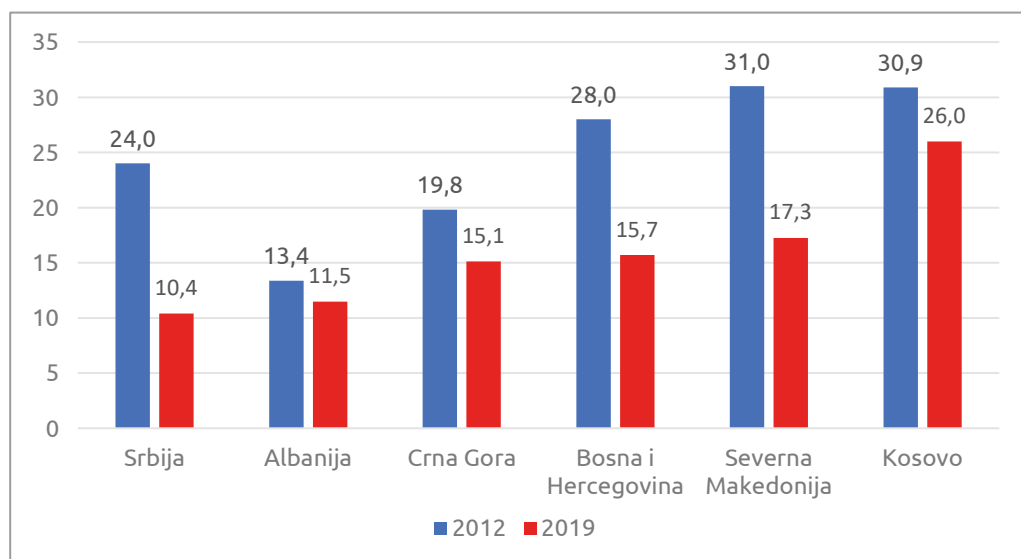
indikatora tokom poslednje decenije. Stepen ekonomske otvorenosti Srbije je 2021. godine dostigao 54,5% BDP-a, što je značajno povećanje u odnosu na 2007. godinu kada je bio upola manji, svega 22% BDP-a (Uvalić, 2010). Stepen otvorenosti drugih zemalja u regionu je niži, pogotovo Albanije i Kosova, gde je 2021. godine bio svega nešto veći od 30% BDP-a (videti grafikon 1).

Ovi podaci jasno ukazuju na vrlo neujednačene izvozne rezultate na inostranim tržištima, jer su neke zemlje Zapadnog Balkana – prvenstveno Severna Makedonija i Srbija, a nešto manje i Bosna i Hercegovina – bile mnogo uspešnije u primeni izvozno-orijentisanog modela ekonomskog rasta. I pored ovih pozitivnih promena, struktura izvoza pokazuje da u mnogim sektorima zemalja Zapadnog Balkana nije ostvareno tehnološko napredovanje proizvodnje ka višim fazama prerade. Tako i u Srbiji veliki deo izvoza čine proizvodi koje karakterišu niže faze prerade. Imajući u vidu da su državne subvencije koje su date stranim investitorima u Srbiji, bile direktno vezane za broj stvorenih radnih mesta, ovakva politika je podstakla prvenstveno investicije u radno-intenzivne sektore i zapošljavanje nekvalifikovane radne snage, ne uzimajući u obzir kvalitet investicija i nacionalne prioritete (Cerović, 2017).

Takođe treba uočiti da su zemlje Zapadnog Balkana i danas u proseku manje integrisane u globalne trgovinske tokove nego zemlje Centralne i Istočne Evrope, nove članice Evropske unije. Znatno viši stepen otvorenosti od zemalja Zapadnog Balkana ostvarile su pogotovo Slovačka, Slovenija, Mađarska, Litvanija, Estonija i Češka, koje su 2021. godine imale mnogo veće udele izvoza roba i usluga u BDP-u od zemalja Zapadnog Balkana, u rasponu od 73% do 94%. Ove razlike su razumljive, imajući u vidu da su zemlje CIE počele da se intenzivnije integrišu sa EU i globalnom privredom još devedesetih godina, a da su procesi ekonomske integracije kasnije bili snažno podstaknuti njihovim ulaskom u Evropsku uniju 2004–2007. godine.

U pogledu problema na tržištu rada, takođe su zabeležene određene pozitivne promene u većini zemalja, pre svega znatno niže stope nezaposlenosti (videti grafikon 2). Početkom novog milenijuma, ekonomski oporavak i visoke stope rasta

Grafikon 2. Stope nezaposlenosti u zemljama Zapadnog Balkana, 2012. i 2019. godine

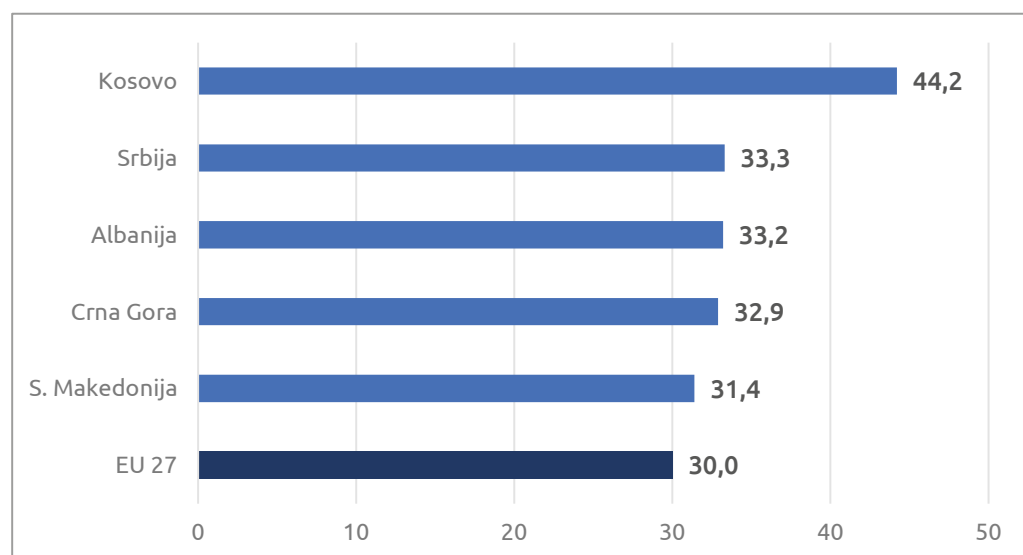
Izvor: Pripremljeno na osnovu podataka Međunarodne organizacije rada (ILO).

nisu dovele i do brzog otvaranja novih radnih mesta, te su stope nezaposlenosti bile izuzetno visoke u vreme izbijanja globalne ekonomske krize (Bartlett & Uvalić, 2013). Situacija na tržištu rada se znatno popravila u međuvremenu u većini zemalja. U periodu od 2012. do 2019. godine, nezaposlenost u tri zemlje je faktički prepolovljena – zabeležen je pad stope nezaposlenosti u Srbiji sa 24% na 10,4% (trenutno najniža stopa u regionu), u Bosni i Hercegovini sa 28% na 15,7%, a u Severnoj Makedoniji sa 31% na 17,3%. Nešto manje smanjenje nezaposlenosti je zabeleženo tokom 2011–2021. u drugim zemljama regiona, gde su međutim stope nezaposlenosti već 2011. godine bile znatno niže – u Albaniji, sa 13,4% na 11,5%, a u Crnoj Gori, sa 19,8% na 15,1% – dok Kosovo i dalje ima izuzetno visoku stopu nezaposlenosti od 26%. U Srbiji, bolja situacija u pogledu indikatora na tržištu rada je delimično posledica promena zakona o radu koje su uvele fleksibilnije oblike zapošljavanja i otpuštanja radnika (Uvalić, Cerović & Atanasijević, 2020). I pored ovih pozitivnih promena, stope nezaposlenosti u regionu su i dalje veće nego prosečne stope u EU-27 (malo iznad 7% 2021. godine). Usled visoke nezaposlenosti, zemlje Zapadnog Balkana su postale sve veći izvoznici radne snage, uz kontinuirani porast emigracije. Stope zaposlenosti u zemljama Zapadnog Balkana su takođe ostale znatno ispod proseka u EU-27.

Jedan od ključnih problema je neusaglašenost sistema visokog obrazovanja sa potrebama tržišta rada. Mladi sa univerzitetskim diplomama teško nalaze adekvatno zaposlenje u struci, što doprinosi stalnom odlivu mozgova najobrazovanijih kadrova u inostranstvo (Bartlett i dr., 2016). Ukoliko uporedimo stopu nezaposlenosti mladih, od 15. do 24. godine starosti, koji nemaju zaposlenje, niti su na školovanju ili obučavanju (tzv. stopa „NEET“ – *Neither in Employment nor in Education or Training*), vidimo da je ova stopa u zemljama Zapadnog Balkana duplo veća nego u EU-27 – 22,4%, u poređenju sa 11,1% u EU-27 (podaci Eurostata).

Potrebno je istaći i neke druge društveno-ekonomske probleme u zemljama Zapadnog Balkana, a posebno rastući stepen nejednakosti (vidi grafikom 3). Iako ne raspoložemo uporednim podacima za sve zemlje regiona, prema procenama

Grafikon 3. Džini (*Gini*) koeficijent, 2020. godine

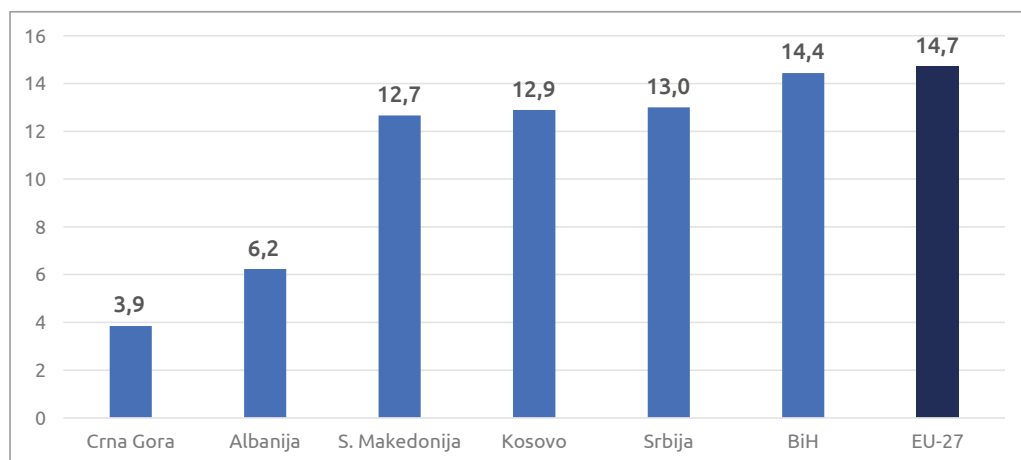

Izvor: Pripremljeno na osnovu podataka Eurostata. Podaci za Kosovo odnose se na 2018. godinu.

Eurostata džini (*Gini*) koeficijent, koji meri stepen dohodovne nejednakosti stanovništva, je 2020. godine bio veći u pet zemalja Zapadnog Balkana nego prosek u EU-27. Najveći stepen nejednakosti zabeležen je na Kosovu.

U pogledu strukturnih promena privreda Zapadnog Balkana, tendencija kontinuiranog procesa deindustrijalizacije, koja je bila izrazito izražena devedesetih godina a koja je nastavljena i početkom novog milenijuma, nije zaustavljena. Učešće prerađivačke industrije u dodatoj vrednosti zemalja Zapadnog Balkana je poslednjih godina bilo niže nego u mnogim zemljama CIE (Damiani & Uvalić, 2018), a danas je niže od proseka EU-27 (videti grafikon 4). Tokom poslednje dve decenije, sektor usluga zemalja Zapadnog Balkana je rastao mnogo brže od sektora industrije, naročito u Crnoj Gori i Albaniji, gde prerađivačka industrija danas ima zanemarujuću ulogu.

Grafikon 4. Udeo prerađivačke industrije (% dodate vrednosti) u zemljama Zapadnog Balkana i prosek u EU-27, 2021. godine

Izvor: Svetska Banka, World Development Indicators.

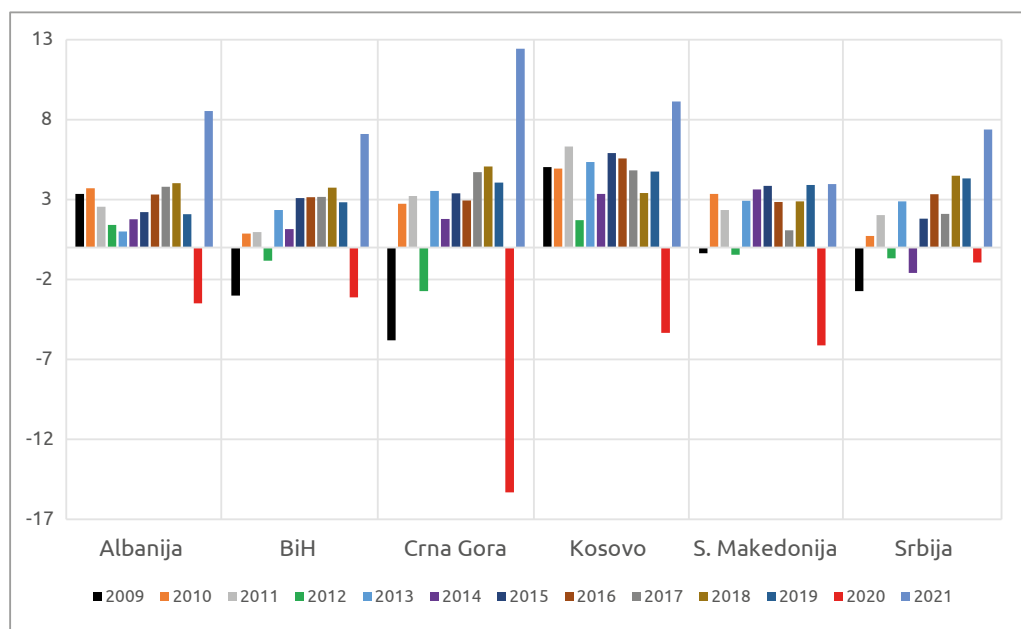
Naglašena deindustrijalizacija privreda Zapadnog Balkana, uz rastući značaj prvenstveno uslužnih delatnosti, može se objasniti raznim pojavama, u prvom redu sporim procesom privatizacije u nekim industrijskim granama, gde je restrukturiranje preduzeća zahtevalo velika kapitalna ulaganja. Ovome su doprinele i preferencije stranih investitora, koji su radije ulagali u profitabilniji sektor usluga – trgovinu na malo, telekomunikacije, bankarski sektor nekretnine – nego u prerađivačku industriju (Estrin & Uvalić, 2016; Damiani & Uvalić, 2018). Takođe treba istaći da strane direktne investicije nisu imale šire (tzv. *spillover*) efekte na celu privredu. Strane firme nastavile su da uvoze ključne inpute iz zemalja porekla, te nije bilo pozitivnih efekata na porast zaposlenosti i proizvodnju lokalnih preduzeća (Bartlett, Krasniqi & Ahmetbasić, 2019). Ukupna količina (*stock*) pristiglih stranih direktnih investicija do 2019. godine dostigao je velike proporcije prvenstveno u Crnoj Gori (98% BDP-a) i Srbiji (85% BDP-a) (WIIW, 2020), što čini ove zemlje izuzetno zavisnim od stranih investicija. Tokom svih ovih godina deficiti na tekućem računu zemalja Zapadnog Balkana su se pokrivali upravo prilivom stranog kapitala, prvenstveno stranih direktnih investicija i doznaka radnika iz inostranstva. I pored znatnog porasta stranih direktnih investicija u poslednjoj deceniji, i dalje su prisutne neke karakteristike

regiona koje negativno utiču na privlačenje investitora, kao što je fragmentacija tržišta, nedovoljno prisustvo ekonomije obima i politički rizik (Estrin & Uvalić, 2016).

Neki od ovih problema su takođe nastali zbog zapostavljanje pojedinih institucionalnih reformi na mikroekonomskom nivou, koje su od ključne važnosti za funkcionisanje preduzeća. U Srbiji se nije dovoljno brzo pristupilo stvaranju antimonopolskih institucija i primeni efikasne politike konkurencije (koja i danas nedostaje u nekim sektorima), uspostavljanju transparentnijeg privrednog okruženja, revidiranju zakona o stečaju, uvođenju efikasnog sistema korporativnog upravljanja i restrukturiranju državnih preduzeća (Uvalić, 2010). Očekivalo se da će restrukturiranje privrede uslediti kao prateća pojava procesa privatizacije i priliva stranih direktnih investicija, što se često nije ostvarilo. Promena vlasništva nije bila dovoljna da bi se uveli novi proizvodni programi, preduzele investicije ili podstakla modernizacija preduzeća, posebno u slučaju prodaje domaćim vlasnicima. U Srbiji, kao i u drugim zemljama regiona, neka preduzeća su kupljena samo da bi se došlo do zemljišta na atraktivnim lokacijama za gradnju novih objekata (Uvalić, 2019). Nedovoljno restrukturiranje privreda Zapadnog Balkana ključno je doprinelo propadanju nekih industrijskih grana, slaboj konkurentnosti preduzeća na inostranim tržištima, visokoj nezaposlenosti i sporom ekonomskom razvoju.

Jedan od najzabrinjavajućih rezultata tokom poslednje decenije je upravo spor rast BDP-a zemalja Zapadnog Balkana. Globalna finansijska i ekonomska kriza, a nakon toga kriza u Evropskoj monetarnoj uniji, je doprinela znatnom usporavanju ekonomskog rasta i u regionu Zapadnog Balkana. Nakon prvih efekata globalne krize, Albanija i Kosovo su 2009. zabeležile osetno niže stope rasta BDP-a nego prethodnih godina, ali su imale negativan rast samo u jednoj godini, 2020, usled negativnih efekata pandemije izazvane koronavirusom. Ostale zemlje su češće ušle

Grafikon 5. Stope rasta realnog BDP-a (%) zemalja Zapadnog Balkana, 2009– 2021.

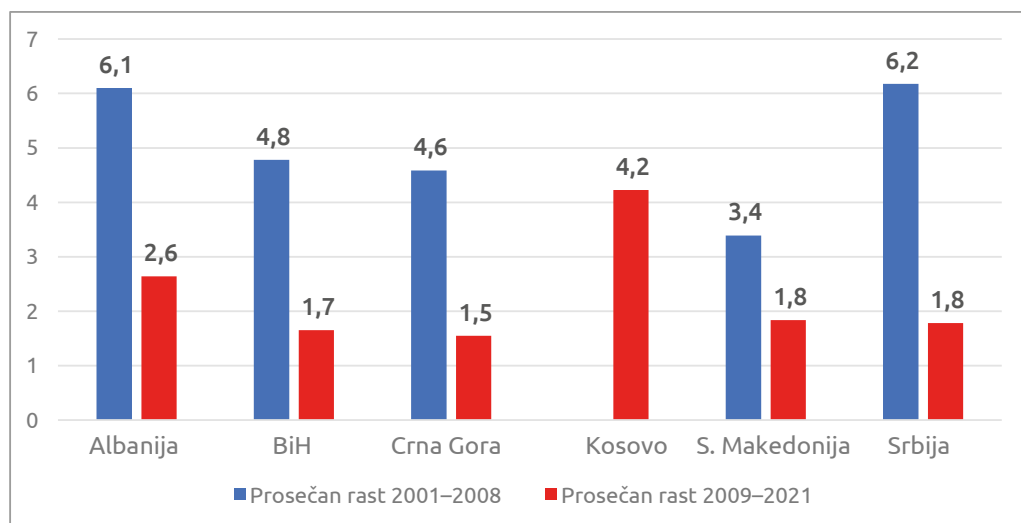

Izvor: Pripremljeno na osnovu podataka Međunarodnog monetarnog fonda.

u recesiju tokom poslednjih godina. Bosna i Hercegovina, Crna Gora i Makedonija su zabeležile negativne stope rasta BDP-a tri puta (2009, 2012. i 2020), a Srbija čak četiri puta (2009, 2012, 2014. i 2020) (videti grafikon 5). Iako je došlo do određenog privrednog oporavka posle 2015, pozitivni trend je prekinut pandemijom koronavirusa, koja je prouzrokovala pad BDP-a 2020. godine u svim zemljama. Posle 2021. godine, zemlje Zapadnog Balkana su ponovo zabeležile pozitivne stope rasta BDP-a.

Dugoročni trendovi u pogledu ekonomskog rasta u regionu nisu ohrabrujući. Ukoliko uporedimo prosečne stope rasta BDP-a pre i posle globalne ekonomske krize, vidimo da su od 2009. do 2021. godine stope bile dva do tri puta niže nego tokom prethodnog perioda, od 2001. do 2008. godine (videti grafikon 6). U narednom periodu zemlje Zapadnog Balkana bi trebalo da ostvare mnogo više stope rasta BDP-a kako bi se približile dohotku razvijenijeg dela Evrope.

Grafikon 6. Prosečne stope realnog rasta BDP-a u zemljama Zapadnog Balkana pre i posle globalne ekonomske krize

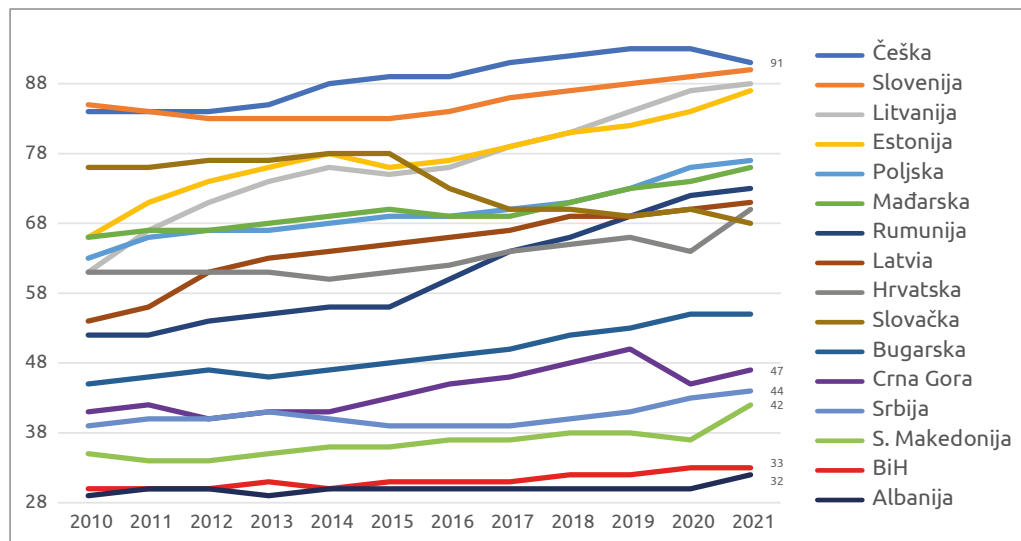

Izvor: Pripremljeno na osnovu podataka Međunarodnog monetarnog fonda.

Nestabilan privredni oporavak tokom poslednje decenije ključno je doprineo relativno niskom stepenu razvijenosti zemalja Zapadnog Balkana. Danas je BDP po glavi stanovnika u svim zemljama i dalje znatno niži od proseka u EU-27. Od 2010. do 2021. godine došlo je do minimalne konvergencije dohodaka zemalja regiona sa prosečnim dohotkom EU-27 (videti grafikon 7). BDP po glavi stanovnika, na osnovu pariteta kupovne moći, je 2021. godine još uvek bio, u odnosu na prosečan BDP u EU-27, 32% u Albaniji, 33% u Bosni i Hercegovini, 42% u Severnoj Makedoniji, 44% u Srbiji i 47% u Crnoj Gori (za Kosovo ne raspolazemo pouzdanim podacima).

Dok se u protekloj deceniji BDP po glavi stanovnika zemalja Zapadnog Balkana minimalno povećao u odnosu na prosečan dohodak u EU-27, neke nove članice Evropske unije iz zemalja Centralne i Istočne Evrope, uključujući Bugarsku, Litvaniju i Rumuniju, su zabeležile vrlo visoke stope rasta, te su se dodatno približile prosečnom dohotku EU-27 (videti grafikon 7). Ukoliko se ovi trendovi nastave, vrlo je moguće da će se postojeći jaz u nivou ekonomske razvijenosti između zemalja

Grafikon 7. BDP po glavi stanovnika u zemljama Zapadnog Balkana i novim članicama EU, 2010–2021, na osnovu pariteta kupovne moći (PPS – *purchasing power standards*), indeksi (EU27=100)

Izvor: Pripremljeno na osnovu podataka Eurostata.

Zapadnog Balkana i novih članica EU dodatno povećati, što će doprineti divergenciji, umesto očekivane konvergencije, dohodaka zemalja Zapadnog Balkana sa prosečnim dohotkom u EU-27.

4. Današnji izazovi

Ključni ekonomski izazovi u svim zemljama Zapadnog Balkana danas su vezani prvenstveno za potencijalne izvore budućeg ekonomskog razvoja, kako bi zemlje uspele da ostvare mnogo brži rast BDP-a i time obezbedile viši životni standard stanovništva. Ima nekoliko grupa ekonomskih politika koje su od ključnog značaja za ubrzanu privredni razvoj zemalja regiona.

Prvo, svim zemljama je potrebna mnogo aktivnija i fokusiranija *industrijska politika* u skladu sa ključnim nacionalnim prioritetima. Industrijska politika bi trebalo da stimuliše mnogo veće investicije ne samo stranih preduzeća (kao što je do skora bio slučaj u Srbiji) već i domaćih firmi, i to prvenstveno u prioritetne sektore u skladu sa komparativnim prednostima svake zemlje (Uvalić, 2021). Mnogi elementi industrijske politike bi trebalo da budu u funkciji tzv. „Zelene agende“ koja je usvojena od strane svih zemalja Zapadnog Balkana na samitu u Sofiji u novembru 2020. godine po uzoru na *Zelenu tranziciju* koja se sprovodi u zemljama Evropske unije, a za koju su obezbeđena i sredstva Evropske unije kroz najnoviji Ekonomski i investicioni plan za Zapadni Balkan usvojen 2020. godine (Bartlett, Bonomi & Uvalić, 2022). Neophodno je odlučnije preduzeti mere *Zelene tranzicije* u svim zemljama Zapadnog Balkana, koja podrazumeva radikalne reforme energetskog sektora, dekarbonizaciju i postepeni prelaz sa fosilnih na obnovljive izvore energije, efikasnije sisteme grejanja stambenog prostora, uvođenje mera za smanjenje štetnih efekata klimatskih promena i zagađenja vode i vazduha, posebno imajući u vidu ogromne

razmere ovih problema u zemljama Zapadnog Balkana (Uvalić, 2023). U okviru mera industrijske politike, potrebno je posvetiti i mnogo veću pažnju regionalnoj politici kako bi se stimulisao ravnomerniji ekonomski razvoj i investicije u manje razvijena područja, u kojima postoje značajni neiskorišćeni potencijali (Uvalić & Bartlett, 2021).

Drugo, potrebno je posvetiti mnogo veću pažnju *razvoju ljudskog kapitala*, imajući u vidu ključnu ulogu koju ljudski kapital ima za dugoročan privredni razvoj. Postoji ogromna ekonomska literatura koja ističe važnost privrednog razvoja zasnovanog na „trouglu znanja“, odnosno na istraživanju, obrazovanju i inovacijama. Jedna od najvećih prepreka bržem ekonomskom razvoju u zemljama Zapadnog Balkana je neadekvatna ponuda kvalifikovane radne snage koja je potrebna da bi se ispunili zahtevi novih investitora i novih tehnologija koje oni donose. Zato je potrebno sprovesti mere koje na dug rok mogu da povećaju ekonomsku konkurentnost zemalja Zapadnog Balkana, kao što su veće investicije u nauku, obrazovanje, tehničke struke, doživotno obrazovanje, prekvalifikacije. Manjak ljudskih kapaciteta za primenu inovacija u domaćim firmama onemogućava njihovu efikasnu saradnju sa stranim preduzećima, što sprečava i korišćenje novih izvoznih mogućnosti na inostranim tržištima. Vezano za prioritet ljudskih resursa, potrebno je uvesti dodatne mere koje bi ojačale državu blagostanja. Posle 2020. godine, nakon pandemije izazvane koronavirusom, došlo je do snažnog povratka države blagostanja u gotovo celom svetu, te bi i zemlje Zapadnog Balkana trebalo da povećaju socijalna davanja za siromašnije slojeve stanovništva. Pogotovo danas, imajući u vidu energetska krizu usled rata u Ukrajini i rastuću inflaciju, koja je i u regionu Zapadnog Balkana postala dvocifrena 2022. godine, neophodno je predvideti dodatna sredstva za socijalnu pomoć i ostvariti model inkluzivnog ekonomskog razvoja (Bartlett & Uvalić, 2022).

I na kraju, potrebno je poboljšati *funkcionisanje državnih i nedržavnih institucija*. I pored mnogobrojnih reformi sprovedenih u poslednjih dvadesetak godina, institucionalne promene u zemljama Zapadnog Balkana često nisu dovele do efikasnijeg sistema sprovođenja zakona, prikupljanje poreza, nadzora finansijskog sektora, borbe protiv korupcije, radikalnih reformi sudstva. Iako su sve zemlje usvojile ambiciozne strategije u mnogim sektorima, ovakve strategije su često ostale na papiru zbog neadekvatnih kapaciteta državnih organa da ih sprovedu. Specifični sektori zemalja Zapadnog Balkana nisu dovoljno restrukturirani ne samo zbog nesavršenosti i manjkavosti tržišta, već i zbog neefikasnosti državne administracije i grešaka ekonomske politike. Bez ostvarivanja ovih širih ciljeva i jačanja osnovnih funkcija državnih i nedržavnih institucija, rezultati ključnih ekonomskih reformi će neminovno ostati parcijalni.

LITERATURA

- Bartlett, W. (2009). Economic Development in the European Super-periphery: Evidence from the Western Balkans, *Economic Annals*, Volume LIV, No. 181, april–juni, str. 21–44.
- Bartlett, W. & Uvalić, M. (ur.) (2013). *The Social Consequences of the Global Economic Crisis in South East Europe*. London: London School of Economics, LSEE: Research on South Eastern Europe.
- Bartlett, W. & Uvalić, M. (2021). *Regional disparities and regional development policies in Serbia*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. Regional-Development-in-Serbia-2021-Uvalic-Bartlett.pdf
- Bartlett, W. & Uvalić, M. (ur.) (2022). *Towards Economic Inclusion in the Western Balkans*. Palgrave Macmillan.

- Bartlett, W., Krasniqi, B. & Ahmetbasić, J. (2019). Attracting FDI to the Western Balkans: Special economic zones and smart specialization strategies, *Croatian Economic Survey*, 21(2), str. 5–35.
- Bartlett, W., Bonomi, M. & Uvalić, M. (2022). *Economic and Investment Plan for the Western Balkans: Assessing the possible economic, social and environmental impact of the proposed flagship projects*. AFET Committee, European Parliament. The Economic and Investment Plan for the Western Balkans: assessing the possible economic, social and environmental impact of the proposed Flagship projects (europa.eu).
- Bartlett, W., Uvalić, M., Durazzi, N., Monastiriotis, V. & Sene, T. (2016). *From University to Employment: Higher Education Provision and Labour Market Needs In the Western Balkans*. Brussels: European Commission. https://ec.europa.eu/education/sites/education/files/2016-higher-education-labour-market-balkans_en.pdf
- Cerović, B. (2017). Pletenje kablova je posao za najnerazvijenije afričke zemlje. Intervju, *Istina*, Beograd, 9 juni 2017.
- European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) (2001). *Transition Report*, London.
- Estrin, S. & Uvalić, M. (2014). FDI into Transition Economies. Are the Balkans Different? *Economics of Transition*, 22(2), pp. 281–312.
- Estrin, S. & Uvalić, M. (2016). Foreign Direct Investment in the Western Balkans: What role has it played during transition? *Comparative Economic Studies*, June, 1–29.
- Nuti, D. M. (2013). Did we go about transition in the right way? In Hare, Paul and Turley, Gerard (urednici), *Handbook of the Economics and Political Economy of Transition*. London and New York: Routledge, str. 46–58.
- Uvalić, M. (2010). *Serbia's transition. Towards a Better Future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan; Prevod i dopunjeno izdanja na srpskom, 2012, *Tranzicija u Srbiji. Ka boljoj budućnosti*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Uvalić, M. (2012). Transition in Southeast Europe: Understanding Economic Development and Institutional Change. U: Gérard Roland (ur.) *Economies in Transition. The Long Run View* (str. 364–399). Basingstoke: Palgrave, Macmillan.
- Uvalić, M. (2019). Kontroverzna pitanja privatizacije u Srbiji. U: Prašćević, Aleksandra & Jakšić, Miomir (ur.) *Tranzicija, institucije i društveni razvoj. Doprinosi profesora Božidara Cerovića* (str. 61–74). Beograd: Službeni glasnik.
- Uvalić, M. (2021). Industrial Policy in Serbia: Towards Major Reliance on Internal Sources of Growth. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Uvalić, M. (2023). Implementing the Green Agenda in the Western Balkans: Just Transition and Political Barriers. In: *Green Agenda for the Western Balkans. The Road Toward Effective and Sustainable Implementation* (p.p. 12–23). Germany: Aspen Institute. [Green-Agenda-for-the-Western-Balkans_2023.pdf](https://www.aspeninstitute.de/wp-content/uploads/2023/03/Green-Agenda-for-the-Western-Balkans_2023.pdf) (aspeninstitute.de)
- Uvalić, M. & Bartlett, W. (2021). Regional Disparities and Regional Development Policies in Serbia. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Uvalić, M. & Cvijanović, V. (2018). Towards A Sustainable Economic Growth and Development in the Western Balkans. In: Max Brande, Michael Weichert (eds.) *A New Economic Agenda for Southeast Europe* (p.p. 13–34). Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Uvalić, M., Cerović, B. & Atanasijević, J. (2020). 'The Serbian economy ten years after the global economic crisis', *Economic Annals*, 65(225), str. 33–72.
- WIIW (2020). Foreign Investments Hit by COVID-19 Pandemic. FDI in Central, East and Southeast Europe. Vienna: The Vienna Institute for International Economic Studies.

Economic Changes in the Region of the Western Balkans and Serbia

Abstract

This chapter describes the most important economic changes that have taken place in the Western Balkan region and Serbia during the past decades. We will first point to the main similarities between the Western Balkan countries, concerning the starting conditions for implementing the transition, phases of economic development and the model of transition to a market economy. Despite a number of differences, all Western Balkan countries have implemented, sooner or later, the neoliberal model of transition in line with the so-called „Washington consensus“, based on the belief that minimal government intervention in enterprise policies was the safest way to secure a functional market economy. Such a transition strategy has brought good results in some areas, but has also caused many socio-economic problems that have been proven difficult to eliminate. This is illustrated in the second half of the chapter that provides an overview of the most important economic changes during the past decade, through a comparative analysis of the most important economic indicators. The global financial and economic crisis that hit the region with force in late 2008 demonstrated the high vulnerability of the Western Balkans to external shocks. The global crisis brought to the surface key structural problems of the Western Balkan economies, including limited competitiveness on external markets, insufficient creation of new jobs, and strong process of deindustrialisation along with limited restructuring of the real sector of their economies. An important role was attributed to foreign investors, who were expected to bring fresh capital, introduce modern technologies and managerial skills, in this way contributing to fast restructuring of a large part of these economies. Such expectations were fulfilled only in part, both in Serbia and in the other Western Balkan countries. One of the main consequences of such a transition strategy has been slow economic development, with limited convergence of the Western Balkan countries income with the average income of the European Union. Regarding future policies, it would be important to implement a more active industrial policy, devote more attention to the development of human capital and improve the functioning of government and non-government institutions.

Keywords: Transition, liberalisation, privatization, economic development, neoliberal model, welfare state

SANJA FILIPOVIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

Efekti tranzicije na blagostanje i nejednakost u zemljama bivše SFRJ

Sažetak

Cilj rada je da utvrdi efekte ekonomske tranzicije na nivo društvenog blagostanja i nejednakosti u zemljama bivše Jugoslavije (Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Severnoj Makedoniji, Crnoj Gori, Srbiji i Sloveniji). Nakon dezintegracije bivše Jugoslavije, sve zemlje su se opredelile za tržišne reforme bazirane na neoliberalnim principima ekonomije. Od početka tranzicije ka tržišnoj ekonomiji, sve zemlje su se suočile sa recesijom i hiperinflacijom, što se direktno odrazilo na pad životnog standarda stanovnika. Stoga je prva faza tranzicije imala za cilj uspostavljanje makroekonomske stabilnosti, ali i liberalizacije tržišta, da bi nakon toga u drugoj polovini decenije naglasak bio na institucionalnim reformama koje bi omogućile priliv kapitala. Međutim, različite političke i ekonomske okolnosti, kao i dinamika i način sprovođenja reformi, uticali su na uspeh u procesu tranzicije, što se odrazilo i na nivo blagostanja u ovim zemljama. I nakon trideset godina od početka tranzicije, Slovenija je i dalje zadržala najviši nivo blagostanja, kako po nivou bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika, tako i po vrednosti Indeksa humanog razvoja. Isto tako, Slovenija ima najniži nivo nejednakosti koji je stabilan još od 2004. godine. Na osnovu analize podataka, može se zaključiti da je primena neoliberalnih principa ekonomije imala efekta kako na nivo životnog standarda, tako i na nivo nejednakosti, te je od krucijalnog značaja pronalaženje modela za unapređenje blagostanja i smanjenje nejednakosti, koji bi bio participativan, decentralizovan i demokratski.

Ključne reči: tranzicija, SFRJ, životni standard, nejednakost

1. Uvod

Početak 1990-ih godina je za region bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) označio period velikih društvenih promena koje će se odraziti na sve segmente života uključujući i blagostanje građana. U ekonomskom smislu, nastupio je period privredno-sistemskih reformi koje su imale za cilj ne samo prelazak na tržišni sistem privređivanja, nego i uspostavljanje makroekonomske stabilnosti, liberalizaciju robnih i novčanih tokova kao i privatizaciju preduzeća koja su bila u većinskom državnom i društvenom vlasništvu (Gelb & Gray, 1991). Mada su se reforme u svim novonastalim zemljama odvijale u skladu sa principima neoliberalne ekonomije (Ignjatović & Filipović, 2022), što je podrazumevalo smanjenje i promenu uloge države u ekonomiji, sam proces reformi se odvijao po različitim scenarijima u skladu sa specifičnostima svake novonastale zemlje.

Cilj ovog rada je da utvrdi efekte ekonomske tranzicije na nivo društvenog blagostanja i nejednakosti. Iako ne postoji jedinstveno prihvaćena definicija društvenog blagostanja (Perry & Felce, 1995), te otuda ni jedinstveno prihvaćena mera, u praksi se najčešće blagostanje meri preko bruto domaćeg proizvoda, odnosno životnog standarda (BDP *per capita*) i Indeksa humanog razvoja. Mada postoje ozbiljna metodološka ograničenja i kritike za oba pokazatelja, u nedostatku boljih

pokazatelja društvenog blagostanja u ovom radu će se oslanjati na statističke podatke o životnom standardu i godišnje izveštaje o humanom razvoju. Polazeći od veze koja postoji između nivoa ekonomske razvijenosti i nivoa nejednakosti u društvu (Pikkety, 2021), u radu će se dati i kratak osvrt na podatke o vrednostima Gini koeficijenta koji meri nivo nejednakosti dohotka (više vrednosti koeficijenta ukazuju na viši nivo nejednakosti). Prema tradicionalnom shvatanju, nejednakost se određuje nivoom ekonomske razvijenosti, dok je novije shvatanje da je nejednakost ta koja određuje dohodak i ekonomski rast (Rakić, 2015) i da se nivo nejednakosti može smanjiti preko umanjenja nejednakosti u raspodeli tržišnog dohotka (Atkinson, 2015).

Kako bi se stekao širi utisak efekata ekonomske tranzicije, u radu će se ukazati na efekte tranzicije na uspostavljanje makroekonomske stabilnosti koja u užem smislu podrazumeva postizanje stabilnog ekonomskog rasta i unapređenje životnog standarda, kontrolisanje nivoa inflacije i smanjivanje stope nezaposlenosti.

Pa ipak, pre nego što se pređe na analizu makroekonomskih podataka, kako bi se imao u vidu širi istorijski kontekst i uzrok zašto se ukazala potreba za ekonomskom tranzicijom privrede, rad će biti tako strukturiran da u prvom poglavlju prikaže kratak siže ekonomskih okolnosti koje su prethodile raspadu SFRJ. U drugom poglavlju je predstavljen program ekonomskih mera koji je preduzet kako bi se obezbedila makroekonomska stabilnost i formirali uslovi za servisiranje naraslog spoljnog duga SFRJ. Međutim, kako program nije dao željene rezultate, a istovremeno se situacija usložnjavala i na političkom planu, došlo je do formalnog raspada SFRJ. U trećem poglavlju su analizirani efekti tranzicije na osnovne makroekonomske agregate koji imaju ključan uticaj na blagostanje, a u četvrtom poglavlju su analizirani efekti tranzicije na životni standard i nejednakost. Na kraju, u formi zaključka predstavljeni su osnovni rezultati istraživanja.

2. Eksperiment države blagostanja – model tržišnog socijalizma

SFRJ je, kao najreformisanija socijalistička privreda, prva krenula u proces privredno-sistemskih reformi. Specifična po jedinstvenom tržišnom socijalizmu (Uvalić, 1964), koji nije nametnut spolja kao u većini istočnih evropskih zemalja koje su bile pod snažnim uticajem Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika, SFRJ je uživala snažnu podršku sa Zapada i vremenom je sve više kombinovala određene tržišne elemente sa postepenim sprovođenjem decentralizacije u upravljanju privredom.

Sve zemlje nastale raspadom SFRJ su gotovo pet decenija bile deo jedinstvenog sistema tržišnog socijalizma koje je karakterisalo centralno-plansko upravljanje (Estrin & Uvalić, 2008), sistem društvene svojine, radničko samoupravljanje² i određeni nivo društvenog blagostanja (Uvalić, 2018). Ukoliko se blagostanje analizira iz ugla društvenog proizvoda, SFRJ je u periodu 1947–1990. godine, imala

² Radničko samoupravljanje, bazirano na Marksovoj ideji društvenog samoupravljanja, je uvedeno na osnovu Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva koji je Narodna skupština FNRJ usvojila 27. juna 1950. godine. Zakon je omogućio decentralizaciju u privredi, odnosno osamostaljivanje privrednih organizacija i jačanje autonomije lokalnih organa vlasti. Preduzećima su fiktivno upravljali radnički saveti, a glavne odluke je i dalje donosila država. Preduzeća nisu mogla da raspolažu vlastitim sredstvima, nego su se viškovi sredstava prenosili na investicione fondove federacije, republika i lokalnih organa vlasti na osnovu čega je formiran društveni kapital koji je bio osnova daljih državnih investicija.

prosečnu godišnju stopu rasta društvenog proizvoda (obračunato u cenama iz 1972. godine) od 4,5%, odnosno 3,5% po stanovniku. Pa ipak, ukoliko se analizira dinamika po desetogodišnjim periodima, očigledno je da je društveno-ekonomski sistem vremenom pokazivao svoje slabosti koje su se odrazile na ekonomski rast i blagostanje građana.

Najveći rast društvenog proizvoda SFRJ je zabeležila u periodu 1951–1960. godine po stopi od 6,5% (po stanovniku 5,2%), da bi vremenom stopa ekonomskog rasta opadala. Naročito visoke stope ekonomskog rasta po osnovu industrijske i poljoprivredne proizvodnje su ostvarene u periodu 1957–1961. godine, što se pozitivno odrazilo na životni standard građana. Velik značaj u to vreme bila je i međunarodna pomoć sa Zapada, a pre svega iz Sjedinjenih Američkih Država (SAD) koja je pozdravila razilaženje SFRJ sa SSSR.³ Međutim, već u periodu 1961–1970. godine ekonomski rast je smanjen na 5,7% (po stanovniku 4,8%). Početkom 1960-ih godina, među ekonomistima su se pojavila oprečna mišljenja o ulozi države tako da se izdvojila grupa ekonomista koja je zagovarala napuštanje sistema centralnog planiranja i uvođenje tržišnog modela privređivanja (Zaccaria, 2020). Otuda je 1965. godine sprovedena najradikalnija transformacija privrede još od 1950. godine kada je bilo uvedeno radničko samoupravljanje. Na osnovu paketa zakona omogućena je privredna reforma u pravcu decentralizacije državnog kapitala koja je između ostalog podrazumevala i reformu spoljnotrgovinske politike kroz mere devalvacije dinara, reformu tarifa, korekciju cena robe na više i dr. Reforma je podržana od strane Zapada, a pre svih od strane Međunarodnog monetarnog fonda i SAD. Pa ipak, reforma nije dala rezultate jer je postojao politički otpor liberalizaciji privrede, a nije bilo ni dovoljno znanja o funkcionisanju mehanizma decentralizovane privrede (Horvat, 1969). Svakako, ove reforme su se negativno odrazile na životni standard građana. U prilog tome i podatak da je samo u periodu 1965–1968. godine u SFRJ registrovan 631 štrajk (Popov, 1969).⁴ Usporavanje privrede je nastavljeno i u periodu 1971–1980. godine kada je zabeležen prosečan ekonomski rast od 5,7%, odnosno 4,8% po glavi stanovnika. Uprkos reformama, nacionalni dohodak po glavi stanovnika je 1973. godine iznosio tek 57% od evropskog proseka (Berend, 2001), a razlike u životnom standardu među republikama i pokrajinama su bile sve izraženije. Razlog tome je i različit nivo investicione aktivnosti po republikama. Dok su investicije po glavi stanovnika u periodu 1950–1970. godine na nivou SFRJ bile 21.893 miliona dinara, investicionu aktivnost iznad proseka su imale Slovenija (34.132), Crna Gora (28.590), Hrvatska (23.070) i Makedonija (22.840), dok su Srbija (19.984) i Bosna i Hercegovina (17.383) zaostajale (Troude, 2007: 297). Dodatni problem je bio što se investiciona aktivnost u velikoj meri oslanjala na spoljno zaduživanje. Problem vraćanja dugova i trošenja saveznog budžeta je 1974. godine doveo do rasprave o podeli odgovornosti među republikama po pitanju privrednog razvoja, načina zaduživanja i vraćanja kredita. Pa ipak, SFRJ je ostvarivala ekonomski rast sve do 1979. godine, da bi u periodu 1981–1990. godine prosečna godišnja stopa rasta društvenog proizvoda postala negativna i iznosila je -0,4%, odnosno -1,5% po stanovniku.

³ I nakon Staljinove smrti, kada su normalizovani odnosi sa SSSR, SFRJ je nastavila da gradi spoljnu politiku ne samo saradnje sa velikim silama, nego i formiranja posebnog Pokreta sa nesvrstanim zemljama tokom 1960-ih godina.

⁴ Prvi značajniji štrajk je bio u Zasavskim rudnicima 1958. godine, a do 1969. godine, u SFRJ je bilo registrovano ukupno 1.732 štrajkova.

SFRJ je, u periodu 1981–1990. godine izgubila 14% nacionalnog dohotka, a najveći gubitak po republikama je imala Crna Gora (22%), a zatim slede Hrvatska (18%), Bosna i Hercegovina (12%), Slovenija (12%), Centralna Srbija (8%), Kosovo i Metohija (33%) i Vojvodina (7%) (Miljković i Nikolić, 1996). Pad društvenog proizvoda u Sloveniji i Hrvatskoj najvećim delom je bio posledica pada konkurentnosti industrijskih proizvoda, ali i pada tražnje u razvijenim zemljama usled globalne recesije. Pad konkurentnosti izvoza industrijske robe iz SFRJ se može videti iz činjenice da je u periodu 1970–1980. godine, prosečna godišnja stopa izvoza bila 7,2%, da bi u periodu 1980–1988. godine iznosila svega 0,5% (UNDP, 1992). Naftna kriza 1973. i 1980. godine u razvijenim zemljama je dovela do rasta inflacije što je podstaklo poteze restriktivne monetarne politike koja je povećala nivo kamatnih stopa, usporila privredu i agregatnu tražnju, ali i uzrokovala dužničku krizu u mnogim zemljama, među kojima je bila i Jugoslavija. U postojećim okolnostima, SFRJ se suočila sa problemom otplate visokog spoljnog duga (spoljno zaduživanje je naročito bilo visoko u periodu 1966–1980. godine) i smanjenog izvoza, odnosno rasta troškova uvoza energenata. Tako je u poslednjoj deceniji, SFRJ bila opterećena spoljnim dugom od oko 20 milijardi USD dok je spoljnotrgovinski robni deficit iznosio 24,56 milijardi USD i nije mogao biti pokriven pozitivnim saldom nerobnih usluga od 13,38 milijardi USD (Stojanović, 1991). Efekte loše platnobilansne pozicije zemlje, donekle su u pozitivnom smislu kompenzovali visoki prilivi od doznaka iz inostranstva koji su u periodu 1985–1989. godine u proseku pokrivali i do 30% računa uvoza robe (UNDP, 1992). Kako bi se refinansirala glavnicu i kamate, SFRJ je bila primorana da uzima znatno skuplje kratkoročne kredite. Tonući sve dublje u dužničku krizu, SFRJ je gubila i kreditni rejting.

U isto vreme, raste inflatorni pritisak koji je dodatno opteretio životni standard građana. Samo u periodu 1980–1984. godine, realne nadnice su izgubile 34% svoje vrednosti. Inflacija merena prosečnom godišnjom stopom rasta maloprodajnih cena se postepeno ubrzavala. Prema raspoloživim podacima (Žižmond, 1991) može se pratiti rast inflacije u nekoliko ciklusa – u periodu 1955–1962. godine inflacija je bila 5%, da bi u periodu 1963–1966. godine prosečna inflacija iznosila 15,9% godišnje. Nakon obuzdavanja inflatornih pritisaka krajem 1960-ih godina, inflacija ponovo jača zbog naftnih šokova tako da je u periodu 1967–1975. godine prosečna inflacija iznosila 14,2%. U drugoj polovini 1970-ih godina, inflacija postaje globalni problem čak i za razvijene industrijske zemlje, a SFRJ je u periodu 1976–1981. godine imala prosečnu godišnju inflaciju od 21,8%. Međutim, dok su se inflatorni pritisci u razvijenim industrijskim zemljama postepeno smirivali, SFRJ je u periodu 1982–1989. godine zabeležila prosečnu inflaciju od čak 131,5%. U decembru 1989. godine, mesečni rast cena od 58,8% je ukazao na hiperinflaciju, da bi na kraju godine maloprodajni rast cena u odnosu na decembar prethodne godine iznosio čak 2.700% (Bukvić & Ilić, 1996).

U poslednjoj deceniji pred raspad SFRJ, dužnička kriza i pad investicionih ulaganja usporavaju privredu, javljaju se nestašice robe, pad zarada i rast nezaposlenosti. Nezaposlenost u 1990. godini raste na 16,4%, dok je poređenja radi, nezaposlenost u 1971. godini bila 6,7%, a 1981. godine 11,9%. Najvišu stopu nezaposlenosti u 1990. godini imalo je Kosovo i Metohija 40,8%, a najmanju Slovenija 5,2% i Hrvatska 9,3%. U ostalim republikama nezaposlenost se kretala od 23% u Makedoniji i Crnoj Gori, preko 21,2% u Bosni i Hercegovini, pa do 16,9% u Vojvodini i 16,6% u centralnoj Srbiji (Vuković, 2011).

Očigledno je da su razlike u ekonomskoj razvijenosti između republika vremenom samo rasle, a ključni faktori se mogu svrstati u dve kategorije: makroekonomska politika saveznog političkog vrha i objektivni društveno-istorijski uslovi (Vuković, 2011). Kao posledica toga, neposredno pred raspad SFRJ, Slovenija je imala duplo viši prosek društvenog proizvoda po glavi stanovnika (12.383 USD) u odnosu na prosek SFRJ (6.203 USD). Hrvatska je imala 8.744 USD, dok su Srbija (6.682 USD) i Makedonija (6.422 USD) bile tek nešto iznad proseka SFRJ. Sledila je Crna Gora (4.556 USD) i Bosna i Hercegovina (4.210 USD), dok je pokrajina Kosovo i Metohija imala društveni proizvod od svega 1.592 USD po glavi stanovnika.

3. Poslednji pokušaj ekonomskih reformi na nivou SFRJ

Mada liberalne ideje za transformaciju privrede SFRJ nisu naišle na razumevanje političke nomenklature početkom 1970-tih godina, narasli ekonomski problemi tokom 1980-tih kao i problem sa servisiranjem spoljnog duga alarmirali su potrebu da se sprovedu preko potrebne privredne reforme. Takav potez je bio snažno podržan sa Zapada, odnosno glavnih kreditora među kojima je prednjačio Međunarodni monetarni fond koji je inače u saradnji sa tadašnjom Vladom SFRJ izvršio konsolidaciju⁵ spoljnog duga do 1995. godine, s obzirom na to da je SFRJ tokom 1986. i 1987. godine na plaćanje kamate i glavnice trošila oko 10% BDP, a do 1990. godine je dospevalo za naplatu 58% glavnice spoljnog duga.

U cilju rešenja problema, tadašnji premijer Savezne Vlade Ante Marković je sa timom ekonomista⁶ krajem 1989. godine kreirao Program ekonomskih reformi i mere za njegovu realizaciju (u daljem tekstu Program). Program se bazirao na principima *Vašingtonskog konsenzusa*, a SFRJ i Poljska su bile prve evropske zemlje koje su pokušale da ekonomsku tranziciju sprovedu po tom modelu. Međutim, nakon kratkotrajnog uspeha, Poljska vrlo brzo napušta ovaj model jer nije dao željene rezultate⁷ i sprovodi reforme po sopstveno razrađenom programu tzv. Strategija za Poljsku.

Program transformacije jugoslovenske privrede se bazirao na primeni restriktivne monetarne politike, odnosno redukovanju javne potrošnje i potrošnje na nivou saveznog budžeta. Cilj privredne reforme 1989–1990. godine bila je izgradnja privrednog sistema na bazi „slobodnog tržišta“, kojim bi se socijalistički sistem upravljanja transformisao u novi demokratski kapitalizam. Program reforme sastojao se iz četiri ključna dela: izgradnja integralnog tržišta (tržište roba i usluga, tržište rada i tržište kapitala), otvaranja prema svetu i izgradnja otvorenog društva, uspostavljanje pravne države i ljudskih prava i demokratizacije pravne države sa uvođenjem višepartijskog sistema (Mađžar & Gluščević, 1993).

Program je započet promenama u ekonomskoj politici, a pre svega procesom liberalizacije i deregulacije tržišta i uvođenjem konvertibilnosti dinara. Generalno, ekonomska politika je bila restriktivna u skladu sa monetarnim pristupom koju sprovodi Međunarodni monetarni fond, te je u prvi plan stavljena otplata i servisiranje spoljnih dugova, održavanje likvidnosti u međunarodnim plaćanjima i ograničavanje

⁵ Ovde treba imati u vidu da se refinansiranjem dug samo odlaže, a odobravaju se novi kredit za otplatu starog duga koji se otplaćuje sa kamatom.

⁶ Glavni strani savetnici su bili profesori Džefri Saks sa Harvard Univerziteta i Stiv Henki sa Univerziteta Džons Hopkins.

⁷ Premijer Poljske 1991. godine podnosi ostavku, a sličan sled događaja je bio i u Saveznoj Vladi SFRJ.

javne potrošnje i investicija iz državnog budžeta. U drugoj fazi je trebalo putem svojinske transformacije postići strukturno i institucionalno prilagođavanje tržišta, a posebno tržišta kapitala i investicija koje je trebalo stimulisati (Jakopin, 2014).

Na samom početku reforme tržište roba je gotovo u potpunosti liberalizovano, a započeto je otvaranje i deregulacija tržišta novca, kapitala i radne snage. Liberalizacija se prvo odnosila na cene, raspolaganje devizama i uvoz robe. Cilj liberalizacije je bio da se isprave cenovni dispariteti i uspostavi balansirani tržišni odnos u primarnoj raspodeli (Njegovan & Đurić, 2017). Deregulacija se odnosila na ukidanje administrativnih uredbi i podzakonskih akata koji su opterećivali funkcionisanje privrede. Država je, iako je bila inicijator reforme, postepeno smanjivala svoju ulogu u organizovanju, oporezivanju privrednih subjekata i procesu razmene dobara i usluga, a zadržala je ulogu u oblasti socijalne politike, zaštiti prava građana, obezbeđenju pravne sigurnosti i dr.

Izvršena je denominacija dinara (10.000 starih dinara je postao 1 novi dinar) i uveden je fiksni kurs dinara prema nemačkoj marki (odnosu 7 : 1). Zahvaljujući tome, novi dinar je početkom 1990-ih godina bio jedina konvertibilna valuta u Istočnoj Evropi. Da bi se oborila inflacija, na četiri meseca je uvedeno zamrzavanje nominalnih plata i cena ključnih sirovina. Pošlo se od toga da bi zamrzavanje cena glavnih inputa, u uslovima restriktivne monetarne politike i liberalizovanog uvoza, ograničilo rast cena proizvoda koje se slobodno formiraju na tržištu. Štaviše, očekivalo se da će preduzeća smanjivati cene kako bi obezbedila likvidna sredstva. Inflacija je već početkom 1990. godine smanjena na 17,3% mesečno (januar), 8,4% (februar), 2,4% (mart) i marginalizovana u aprilu.

Međutim, nakon obuzdavanja inflacije u prva četiri meseca 1990. godine, cene ponovo beleže rast (ali dosta manje nego pre donošenja Programa) što će izazvati rast plata koje će rasti brže od cena. U uslovima fiksnog deviznog kursa, dolazi do visoke apresijacije dinara (118% u 1990. i 72% u 1991. godini) koja pogoršava konkurentnost privrede tako da uvozna roba postaje jeftinija od domaće. Otuda se domaća kupovna moć preusmerava na strane proizvode, jer domaća industrija nije imala vremena da se prilagodi pa je time istovremeno gubila i domaće i inostrano tržište (Stojanović, 2000). Sa liberalizacijom uvoza, domaće tržište biva preplavljeno stranim proizvodima koje apsorbuje sve veća domaća tražnja (skoro isključivo za potrošnom robom) generisana brzim rastom plata. Kako domaći proizvodi nisu konkurentni ni na stranom, ni na domaćem tržištu, dolazi do pada industrijske proizvodnje. Otežavajuća okolnost je i restriktivna monetarna politika (primenjena zbog obaranja inflacije) koja u normalnim okolnostima usporava ekonomsku aktivnost, te raste nezaposlenost, pogoršava se spoljnotrgovinski bilans, a samim tim se smanjuju i devizne rezerve.

Prečenjen kurs dinara kratkoročno je odgovarao građanima (uvozne robe je bilo u izobilju, a plate su se iz meseca u mesec nominalno i realno povećavale – u prvoj godini one su nominalno učetvorostručene, a realno udvostručene), dok privredna aktivnost sve više usporava. Samo za godinu i po dana sprovođenja Programa došlo je do pada industrijske proizvodnje za 25% i rasta nezaposlenosti za 18%, a devizne rezerve su smanjene sa 9,1 milijarde na svega 2,8 milijardi USD, što je neminovno vodilo ekonomskom krah.

Projekcije za 1990. godinu se nisu ostvarile – umesto planiranog smanjenja bruto domaćeg proizvoda (BDP) za 2%, recesija je bila -6,5%, inflacija od projekтовanih 13% je dostigla 121%, a umesto suficita platnog bilansa od 1,3 milijarde

USD, ostvaren je deficit od 2,36 milijarde USD. Dakle, nakon kratkotrajnog uspeha, Program je doživeo neuspeh što je dodatno podgrejalo ideje za dezintegraciju SFRJ.

SFRJ je formalno prestala da postoji kada su 25. juna 1991. godine parlamenti dotadašnjih republika Slovenije i Hrvatske proglasili na osnovu prethodno održanih referenduma svoju nezavisnost. I dok se otepljenje Slovenije odvijalo bez ratnih dešavanja, u Hrvatskoj su počeli sukobi koji su trajali u periodu 1991–1995. godine. Republika Bosna i Hercegovina je u martu 1992. godine odlukom većine proglasila volju za samostalnošću, ali je izbio rat koji je trajao sve do potpisivanja Dejtonskog mira 21. novembra 1995. godine. Ujedinjene nacije su nezavisnost Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine proglasile 22. maja 1992. godine. Građani Republike Makedonije su u septembru 1991. godine na referendumu izglasali nezavisnost i jedinice Jugoslovenske narodne armije su se povukle mirnim putem u martu 1992. godine. Međunarodno priznavanje Makedonije je osporavala Grčka zbog imena i korišćenja simbola, da bi 1993. godine Ujedinjene nacije (UN), kao kompromisno rešenje, priznale suverenost ove republike pod imenom Bivša Jugoslovenska Republika Makedonija. Spor oko imena je rešen tek 2018. godine od kada je prihvaćeno zvanično ime Severna Makedonija. Srbija i Crna Gora su 27. aprila 1992. godine, na osnovu novog Ustava nastavile da postoje pod imenom Savezna Republika Jugoslavija (SRJ), da bi u februaru 2003. godine, na osnovu rekonstrukcije savezne države i revizije saveznog Ustava bila formirana Državna zajednica Srbija i Crna Gora. Proglašenjem nezavisnosti Republike Crne Gore, Srbija postaje samostalna država juna 2006. godine.

Raspad SFRJ i građanski rat na prostorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine su negativno uticali na ekonomski razvoj čitavog regiona. SRJ je imala i dodatne otežavajuće okolnosti jer se već u maju 1992. godine suočila sa sankcijama UN koje su ukinute tek u oktobru 1996. godine. Pored toga, privreda SRJ je bila izuzetno oštećena NATO bombardovanjem 1999. godine. Očigledno je bilo da proces ekonomske tranzicije nije tekao istim tokom u svim novonastalim nezavisnim državama. I dok je Slovenija svoj ekonomski razvoj samo nastavila, SRJ je još čitavu deceniju tonula u sve dublju ekonomsku, društvenu i socijalnu krizu.

U skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti UN od juna 1999. godine pokrajina Kosovo i Metohija se kao južna pokrajna Republike Srbije nalazi pod civilnom (UMNIK) i vojnom (KFOR) kontrolom zbog čega od tog perioda, a delom i zbog prenošenja dela nadležnosti od strane UN na novonastale kosovske institucije, u analizi ekonomskih pokazatelja Srbije izostaju podaci za pokrajinu Kosovo i Metohiju.

4. Proces tranzicionih reformi u zemljama nastalim nakon raspada SFRJ

Nakon dezintegracije SFRJ, novonastale zemlje su samostalno, ali ipak pod uticajem rastućih globalističkih ideja, krenule u pronalaženje sopstvene vizije razvoja privrede na principima slobodnog tržišta (Slobodijan, 2022). Proces ekonomske tranzicije se u svim zemljama bazirao na principima neoliberalne ekonomije, koji su podrazumevali uspostavljanje makroekonomske stabilnosti, zaokruživanje procesa liberalizacije tržišta i sprovođenje svojinske transformacije (Tošković & Filipović, 2017). Pa ipak, sam pristup i tok reformi je išao različitom brzinom i nije bio podjednako uspešan u svim zemljama.

Prva faza ekonomske tranzicije je u svim zemljama bila usmerena na uspostavljanje makroekonomske stabilnosti jer su sve zemlje nakon dezintegracije SFRJ ušle u recesiju i hiperinflaciju, a veliki problem je bio i visok trgovinski deficit koji je nastao usled brze spoljnotrgovinske liberalizacije tržišta. Transformacija privrede je podrazumevala reforme pojedinačnih sektora i sistema, kao i proces zakonodavnih i institucionalnih reformi koje su se ozbiljnije sprovodile nakon uspostavljanja makroekonomske stabilnosti, ali opet fazno jer su neke zemlje u tu fazu ušle ranije (Slovenija) dok su druge zemlje proces regulatorne reforme i izgradnje institucija započele znatno kasnije tako da je i proces privatizacije kasnije počeo.

Različiti nivoi privrednog razvoja i drugačije političke okolnosti, kao i dinamika i način na koji su realizovane sveobuhvatne reforme privrednog i političkog života, imale su za posledicu različit nivo uspešnosti u sprovođenju procesa ekonomske tranzicije. Mada se proces tranzicije odvijao različitim tempom i u različitim okolnostima, radi pojednostavljanja analize koja uključuje hronološki period od 30 godina, u ovom poglavlju će se ukazati na osnovne efekte tranzicione reforme na ekonomski rast, inflaciju i nezaposlenost.

Sve zemlje nastale dezintegracijom SFRJ su se u prvim godinama tranzicije susrele sa recesijom. Međutim, u međunarodnim statističkim bazama podataka nije moguće iz istog izvora naći potpune i konzistentne podatke za period 1991–1994. godine za sve zemlje. Tako npr. Međunarodni monetarni fond i Svetska banka imaju seriju podataka za ceo period samo za Severnu Makedoniju, dok za Bosnu i Hercegovinu serija podataka počinje od 1995. godine, za Srbiju, Sloveniju i Hrvatsku od 1996. godine, a za Crnu Goru tek od 1998. godine. Stoga će se za ekonomski rast za prvi period (1991–1994. godine) koristiti podaci sa sajta *Countryeconomics* (2022). Prema pomenutom izvoru, u prve dve godine tranzicije sve zemlje su bile u dubokoj recesiji (videti tabelu 1). Na kraju 1991. godine najviši nivo recesije je zabeležila Hrvatska (-20,9%), a najniži Slovenija (-8,1%). U narednoj 1992. godini, Slovenija je zadržala leadersku poziciju i dodatno smanjila recesiju (-5,4%), dok je recesija naročito produbljena u Srbiji (-28,1%) i Crnoj Gori (-23,5%) i dodatno se zaoštrava 1993. godine. Slovenija je prva izašla iz recesije 1993. godine, a 1994. godine u recesiji je bila jedino Severna Makedonija (-8,2%). U 1995. godini recesiju pored Makedonije (-3%) beleži i Hrvatska (-1,5%). Tokom 1996–1998. godine ni jedna zemlja nije bila u recesiji, da bi već 1999. godine, Srbija i Crna Gora zbog NATO bombardovanja imale značajnu recesiju od -9,4%, a Hrvatska blagu recesiju od -0,9%.

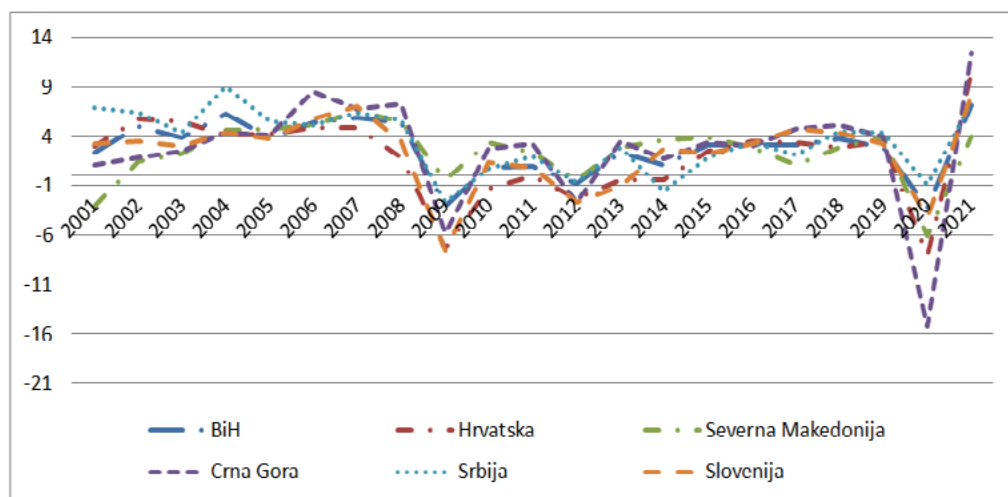
Tabela 1. Stope realnog ekonomskog rasta, u %

	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
BiH	-9,3	-6,4	-2,2	11,1	20,8	54,2	22,9	15,6	9,6	12,8
Hrvatska	-20,9	-9,7	-3,7	0,8	-1,5	6,0	6,1	2,2	-0,9	2,9
S. Makedonija	-10,7	-21,1	-8,4	-8,2	-3,0	1,2	1,4	3,4	4,3	4,5
Crna Gora	-10,8	-23,5	-36,5	1,5	14,3	27,6	6,6	4,9	-9,4	3,1
Srbija	-11,7	-28,1	-30,4	2,6	5,7	6,3	7,2	3,3	-9,4	6,1
Slovenija	-8,1	-5,4	1,3	4,0	7,4	3,2	5,0	3,3	5,3	3,7

Izvor: Countryeconomics i Svetska banka za period 1998–2000. godine.

U naredne dve decenije, sve zemlje su ponovo iskusile recesiju u dva talasa ekonomske krize (prvo 2009, a zatim i 2012. godine) kao i tokom pandemije koronavirusa 2020. godine (videti grafikon 2). Prvi talas ekonomske krize se najviše osetio u Sloveniji (-7,55%) i Hrvatskoj (-7,28%). I dok je Slovenija već naredne 2009. godine izašla iz recesije, Hrvatska je imala recesiju sve do 2014. godine. I drugi talas krize tzv. kriza javnog duga, se prelila u region 2012. godine, ali je recesija bila daleko blaža – najizraženija je bila u Crnoj Gori (-2,72%) i Sloveniji (-2,64%). Kriza izazvana koronavirusom je ponovo gurnula sve zemlje u recesiju, ali ovaj put recesija je bila znatno razornija i nejednako izražena. Najviše su bile pogođene Crna Gora (-15,3%) i Hrvatska (8,1%), dok je Srbija imala najblažu recesiju od svega -0,9%. Takve posledice su rezultat, pre svega, strukture privrede, gde se pomenute dve zemlje znatno oslanjaju na prihode od turizma. Sa popuštanjem pandemije i otvaranjem granica, obe zemlje su ostvarile značajan rast od 12,4% i 10,4% respektivno (World Bank, 2022).

Grafikon 1. Stope realnog ekonomskog rasta, u %

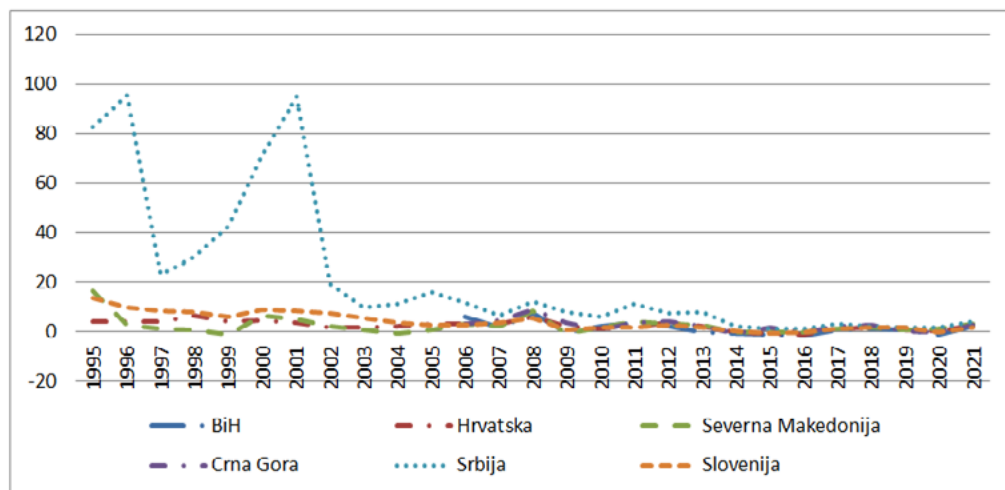
Izvor: Svetska banka, 2022.

Iako je u prvim mesecima 1990. godine inflacija obuzdana, već tokom 1991. godine dvocifrene mesečne stope rasta cena najavile su hiperinflaciju koja je registrovana u svim novonastalim zemljama. Tako je Slovenija, kao ekonomski najrazvijenija, na kraju 1991. godine imala inflaciju od 250% i inflacija se nije spustila ispod 10% sve do 1995. godine. Hiperinflacija je bila naročito izražena u SR Jugoslaviji gde je na kraju 1992. godine registrovana godišnja inflacija od 19.810,2% (EBRD, 2000). Zapravo, već početkom 1992. godine u SR Jugoslaviji dolazi do nestašice osnovnih namirnica i ograničava se promet strateškim proizvodima. U februaru 1992. godine inflacija prelazi u hiperinflaciju, jača crno tržište deviza, a u maju UN uvode ekonomske sankcije. Tako počinje da jača crno tržište deviza, a vrednost nacionalne valute gubi vrednost astronomskom brzinom. U periodu od 1. oktobra 1993. godine do 24. januara 1994. godine, cene u SR Jugoslaviji su se duplirale na svakih 16 sati, a stopa inflacije je uvećana za 5×10^{15} %. SR Jugoslavija je tada zabeležila najvišu mesečnu inflaciju od 313 miliona % što je bila treća po visini hiperinflacija

u svetu (posle Mađarske i Zimbabvea) i treća po dužini trajanja (dužu hiperinflaciju su imale Nikaragva i Kina) i to je bila najduža, ikada zabeležena, hiperinflacija u svetu (Filipović, 2021). U vreme hiperinflacije je izvršena ogromna redistribucija dohodaka putem kredita jer su vrednosti koje su poverioci vraćali bile višestruko manje od pozajmljenih iznosa zbog hiperinflacije (Đukić, 1994). Politička odluka da hiperinflacija mora da se obuzda je doneta 24. januara 1994. godine na osnovu stabilizacionog programa kojim je dinar fiksiran za nemačku marku (Avramović, 2007), ali period stabilnosti nije dugo potrajao jer je 1996. godine dinar devalvirao, a crni kurs je postao mnogo važniji od zvaničnog.

U drugoj polovini 1990-ih godina, inflacija je obuzdana u svim zemljama (izuzev u SR Jugoslaviji) tako da u Hrvatskoj, Severnoj Makedoniji i Sloveniji inflacija nije prelazila 16,4%.⁸ Sve zemlje bivše SFRJ su nakon 2000. godine kontrolisale inflaciju, izuzev Srbije gde je krajem 2001. godine dostigla 95%. Eskalacijom svetske ekonomske krize 2008. godine, inflacija se kretala u rasponu od 5,6% u Sloveniji do 12,4% u Srbiji. Mada je naredne godine došlo do postepenog smanjenja inflatornog pritiska, on je ponovo nastavljen 2011. godine (videti grafikon 2). Krajem 2022. godine, zbog energetske krize i rasta cena osnovnih životnih namirnica, u svim zemljama je zabeležen rast inflacije – Sloveniji (10,8%), Hrvatskoj (12,7%), Severnoj Makedoniji (14,2%), Bosni i Hercegovini (14,8%), Srbiji (15,1%) i Crnoj Gori (17,2%).⁹

Grafikon 2. Prosečan godišnji rast cena, u %

Izvor: Svetska banka, 2022.

U prvom tranzicionom periodu 1991–1995. godine, nezaposlenost se kretala u intervalu od 7% u Sloveniji do 35,6% u Severnoj Makedoniji (videti grafikon 3). Najviši nivo nezaposlenosti 1995. godine imale su Severna Makedonija (35,6%), Crna Gora (27,5%) i Bosna i Hercegovina (21,8%), dok su manje stope beležile Srbija (13,4%), Hrvatska (10,2%) i Slovenija (7,15%). U drugoj polovini 1990-ih godina, nezaposlenost je porasla u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori, dok su Slovenija,

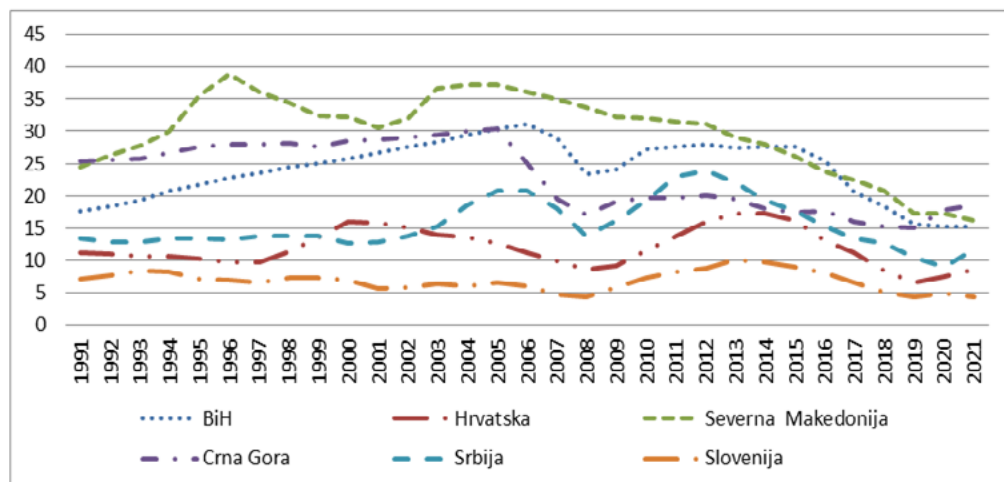
⁸ Podaci za Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru nisu dostupni.

⁹ Podaci za Sloveniju i Hrvatsku su dati na osnovu *Eurostata*, a za ostale zemlje su preuzeti podaci iz nacionalnih statističkih izveštaja.

Srbija i Severna Makedonije smanjile nezaposlenost. Iako su nakon 2000. godine sve zemlje (izuzev Slovenije) imale promenljive stope rasta nezaposlenosti, najviši trend rasta nezaposlenosti imale su Severna Makedonija od 37,3% (2005) i Bosna i Hercegovina od 31,1% (2006). Najmanju nezaposlenost u periodu pre nastanka globalne ekonomske krize imala je Slovenija čija je najviša stopa nezaposlenosti bila 6,5% (2005).

Eskalacijom ekonomske krize 2008. godine, sve zemlje bivše Jugoslavije su srele su se sa dodatnim rastom nezaposlenosti koji je trajao sve do 2012. godine. U tom periodu, nezaposlenost se kretala u rasponu od 4,3% u Sloveniji do 33,8% u Severnoj Makedoniji (videti grafikon 3). Tek je 2015. godine došlo do smanjenja nezaposlenosti u svim navedenim zemljama i taj trend je zabeležen sve do 2020. godine da bi usled negativnih efekata pandemije koronavirusa, nivo nezaposlenosti bio u intervalu od 4,7% u Sloveniji do 18,5% u Crnoj Gori (World Bank, 2022).

Grafikon 3. Stopa nezaposlenosti, u %

Izvor: Svetska banka, 2022.

5. Efekti tranzicije na blagostanje i nejednakost

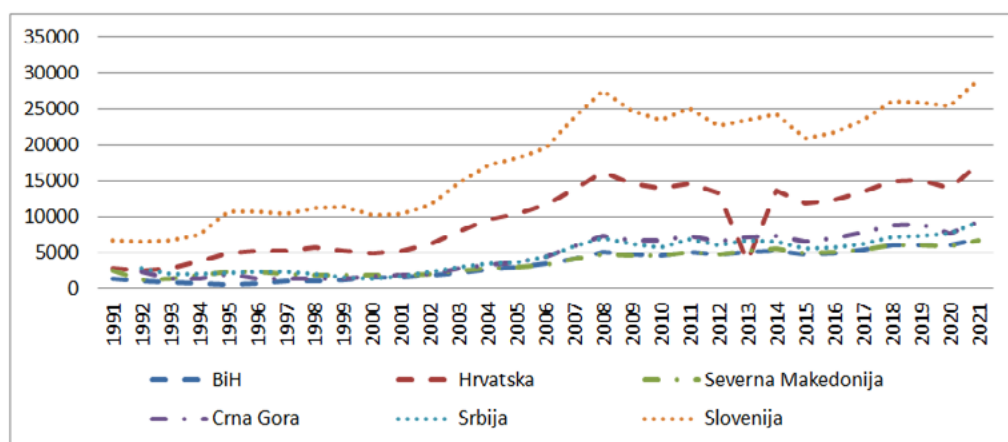
Polazeći od toga da postoje različiti pristupi pojmu blagostanja, kao i da ne postoji jedinstven metod merenja, u ovom poglavlju će se analiza bazirati na podacima koji se odnose na životni standard i Indeks humanog razvoja. Pored toga, daće se kratak osvrt na efekte tranzicije na nejednakost merenu Gini koeficijentom.

Trend životnog standarda, merenog kao BDP po glavi stanovnika, imao je oscilacije u periodu dugom više od 30 godina. Prema podacima za 1989. godinu, nivo životnog standarda na nivou SFRJ je iznosio 4038 USD (United Nations, 2022), što je znatno niže u odnosu na 12.393 USD koliki je bio prosečan životni standard u zemljama Evropske unije (World Bank, 2022). Već naredne 1990. godine, životni standarda u SFRJ opada na 3.772 USD čime se jaz u odnosu na Evropsku uniju produbljuje.

U prvoj fazi tranzicije (1990–1995. godine), prosečan životni standard za sve zemlje bivše Jugoslavije je bio smanjen na 3.211 USD, ali su razlike bile izražene i

kretale su se u rasponu od 519 USD u Bosni i Hercegovini do 10.730 USD u Sloveniji (1995) (videti grafikon 4). U drugoj polovini 1990-ih, u svim zemljama životni standard raste ali je bilo oscilacija 1999. godine (u svim zemljama osim u Sloveniji). Od 2000. godine primetan je značajniji rast životnog standarda (Slovenija 10.201 USD, Hrvatska 4.932 USD, Severna Makedonija 1.862 USD, Crna Gora 1627 USD, Bosna i Hercegovina 1.484 USD i Srbija svega 1.313 USD) koji je nastavljen sve do globalne ekonomske krize. Sve zemlje bivše Jugoslavije su 2008. godine zabeležile relativno visok nivo BDP *per capita* (bruto domaćeg proizvoda po glavi stanovnika), koji se kretao u rasponu od 5.091 USD u Bosni i Hercegovini do čak 27.596 USD u Sloveniji. Međutim, ekonomska kriza je korigovala životni standard na dole, te je oporavak usledio tek 2011. godine. Tako su Bosna i Hercegovina (5.130 USD) i Severna Makedonija (5.241 USD), nivo životnog standarda iz 2008. godine uspele da dostignu 2013. godine, Crna Gora (7.388 USD) 2014. godine, Srbija (7.252 USD) 2018. godine, a Hrvatska (17.399 USD) i Slovenija (29.201 USD) tek 2021. godine. Pored toga je i pandemija virusa korona uticala na pad životnog standarda 2020. godine, a posledice su bile najizraženije u Hrvatskoj i Crnoj Gori (World Bank, 2022).

Grafikon 4. BDP po glavi stanovnika, u USD

Izvor: Svetska banka (2022) i Ujedinjene nacije (2022).

Sumirajući efekte tranzicije na životni standard, evidentno je da su zemlje SFRJ 1989. godine započele tranziciju sa znatno nižim životnim standardom od proseka Evropske unije (4.038 USD u odnosu na 12.393 USD). I danas nakon više od tri decenije, sve zemlje su po životnom standardu ispod proseka Evropske unije (3.8234 USD), a razlike među njima samima su i dalje izražene – Slovenija (29.201 USD), Hrvatska (17.399 USD), Bosna i Hercegovina (6.916 USD), Severna Makedonija (6.721 USD), Crna Gora (9.367 USD) i Srbija (9.215 USD). Uprkos rastu životnog standarda u apsolutnom iznosu, uzimajući u obzir vremenski period od trideset godina, Gligorov (2015) je mišljenja da su bivše jugoslovenske države (osim Slovenije i Hrvatske) stagnirale skoro tri decenije.

Indeks humanog razvoja (HDI)¹⁰, kao mera kvaliteta života i blagostanja (Engineer i dr., 2008), pored životnog standarda uključuje još indeks obrazovanja i

¹⁰ HDI se identifikuje se kao vrlo visok humani razvoj, visok, srednji i nizak humani razvoj.

očekivanog životnog veka (UNDP, 1993). Kako je Indeks razvijen od strane UN 1990. godine, serija podataka uključuje poziciju tadašnje SFRJ kao srednje razvijene zemlje za prve tri godine (1990–1992, a od 1993. godine SFRJ se više ne pominje u izveštajima), dok se Hrvatska, Slovenija i BJR Makedonija prvi put rangiraju u godišnjem izveštaju objavljenom 1996. godine. Prvo rangiranje Bosne i Hercegovine je bilo je u globalnom izveštaju objavljenom 2003. godine, a za Srbiju i Crnu Goru (kao odvojene države) prvo rangiranje je bilo u izveštaju objavljenom tek 2009. godine. Sve do tada, Srbija i Crna Gora (odnosno SR Jugoslavija) se nalazila u grupi zemalja članica UN za koje se nije sastavljao izveštaj.¹¹ Prema poslednjem Indeksu humanog razvoja objavljenom 2022. godine, Slovenija, Hrvatska, Crna Gora i Srbija imaju veoma visok nivo humanog razvoja, dok visok nivo humanog razvoja imaju Bosna i Hercegovina i Severna Makedonija. Od 191 zemlje koje su bile uključene u poslednjem izveštaju iz 2022. godine, Slovenija je zauzela 23 mesto, Hrvatska 40, Crna Gora 49, Srbija 63, Bosna i Hercegovina 74, a Severna Makedonija 78 mesto (UNDP, 2023).

Tabela 2. Indeks humanog razvoja (HDI) u zemljama bivše Jugoslavije

Zemlja	Indeks humanog razvoja (HDI)						HDI rang	HDI rang		HDI rast (%)		
	1990.	2000.	2010.	2015.	2020.	2021.		2015–2021.	1990–2000.	2000–2010.	2010–2021.	1990–2021.
BiH	n/a	0,667	0,725	0,761	0,781	0,780	74	10	n/a	0,84	0,67	n/a
Hrvatska	n/a	0,759	0,821	0,843	0,855	0,858	40	5	n/a	0,79	0,40	n/a
Severna Makedonija	n/a	0,675	0,738	0,762	0,774	0,770	78	5	n/a	0,90	0,39	n/a
Crna Gora	n/a	n/a	0,808	0,822	0,826	0,832	49	3	n/a	n/a	0,27	n/a
Srbija	n/a	0,690	0,767	0,794	0,804	0,802	63	4	n/a	1,06	0,41	n/a
Slovenija	n/a	0,821	0,890	0,903	0,913	0,918	23	1	n/a	0,81	0,28	n/a

Izvor: UNDP, 2022.

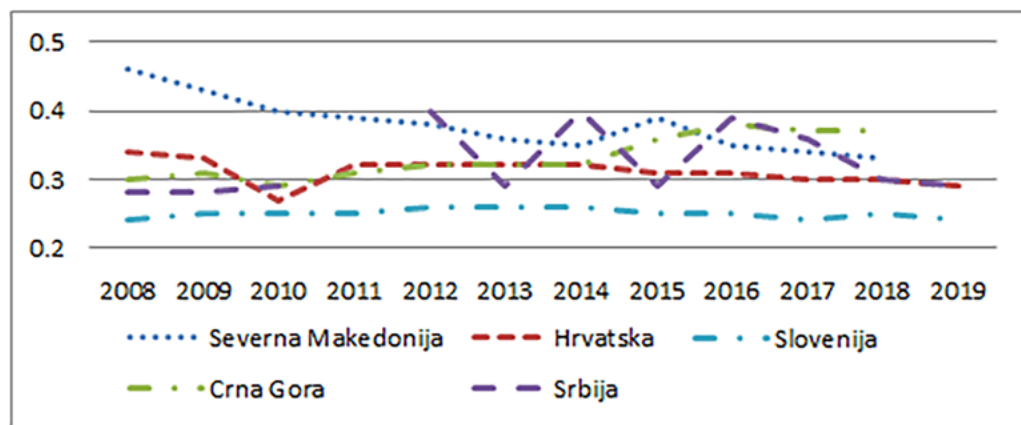
Socijalističko društveno uređenje je u svojim osnovnim principima integrisalo socijalnu pravdu i jednakost (Bandelj & Mahutga, 2010; Kornai, 1992), u kome je uloga države da obezbedi zaposlenje i brine o potrebama stanovništva (obrazovanje, zdravstvena zaštita, subvencije stanovanja i dr.). Iako socijalizam nije u potpunosti neutralisao nejednakost (Szelényi, 1978), empirijski podaci ukazuju da je nejednakost prihoda bila znatno niža tokom socijalizma (Boswell & Chase-Dunn, 2000). Milanović (1998) smatra da su neki oblici dispariteta postojali i u okviru centralno-planske privrede kao i da su tolerisani iz različitih razloga. U prilog tome mogu poslužiti i podaci iz petogodišnje ankete o potrošnji domaćinstava koja se radila na nivou bivših republika SFRJ (Nestić, 2002), pa je kao takva bila vrlo dobar izvor informacija za analizu nejednakosti (World Bank, 2000).

¹¹ Savezna Republika Jugoslavija se ne pominje u globalnom izveštaju, ali je UNDP uz saglasnost jugoslovenske vlade, 1996. i 1997. godine doneo odluku da Ekonomski institut uradi Izveštaj o humanom razvoju Jugoslavije. Bosna i Hercegovina prvi put radi nacionalne izveštaje 1998, 1999, 2000. godine. Sve do tada, Srbija i Crna Gora (odnosno SR Jugoslavija) se nalazila u grupi zemalja članica UN za koje se nije sastavljao izveštaj – Avganistan, Andora, Irak, Kiribati, Republika Koreja, Libija, Linhenštajn, Maršalska Ostrva, Mikronezija, Monako, Nauru, Palau, San Marino, Somalija i Tuvala.

Način na koji su tranzicione reforme sprovedene bio je od velike važnosti za dalji rast nejednakost (Perugini & Pompei, 2015), iako je razlika u iskustvima zemalja u pogledu evolucije nejednakosti bila različita (Mitra & Yemtsov, 2006). Milanović (1998; 1999; 2003) je istakao četiri centralna društvena procesa za post-socijalističku transformaciju, koja podstiču diferencijacije u nejednakosti prihoda u zemljama u tranziciji nakon 1989. godine: privatizacija, redistributivno smanjenje države, etnonacionalistička diskriminacija i priliv stranih direktnih investicija (Arandarenko et al., 2017). S druge strane, osnovni faktori koji utiču na smanjenje dohodovne nejednakosti su ratovi, socijalni sukobi, politički pritisci, pristupačnije obrazovanje, politike socijalne zaštite, tehnološki razvoj, sistem (progresivnog) oporezivanja, kao i prirodne katastrofe i bolesti. Faktori koji utiču na distribuciju dohotka su razlike u stopama ekonomskog rasta između zemalja, početna pozicija zemlje u distribuciji dohotka i promene u distribuciji dohotka unutar zemalja. Na distribuciju dohotka neizostavno utiču i finansijske krize, uključujući i tzv. Kovid krizu (krizu koja je prostekla kao posledica pandemije koronavirusa) i aktuelnu energetska krizu.

Tokom tranzicije, dohodna nejednakost merena Gini koeficijentom (više vrednosti označavaju viši nivo nejednakosti) je imala u svakoj zemlji osobenosti (videti grafikon 5). Mada su podaci za sve zemlje (izuzev Bosne i Hercegovine za koju ne postoje podaci) dostupni tek od 2008. godine,¹² može se primetiti da je nivo nejednakosti najniži u Sloveniji (0,24), a najviši u Crnoj Gori (0,37). Crna Gora je ujedno jedina zemlja koja je, u posmatranom periodu od 2008–2019. godine, zabeležila velik porast nejednakosti (sa 0,30 na 0,37). Po nivou dohodne nejednakosti, nakon Crne Gore se izdvaja Severna Makedonija, ali je u toj zemlji nejednakost smanjena (sa 0,46 na 0,33). Nejednakost u Srbiji i Hrvatskoj je na istom nivou, ali dok je Hrvatska imala prilično ujednačen trend, u Srbiji nivo nejednakosti ima cikličan karakter s tim da je trend smanjenja nejednakosti prisutan od 2016. godine. Slovenija ima najviše ujednačen nivo vrednosti *Gini koeficijenta* koji se još od 2004. godine kretao u intervalu 0,24–0,26, a polazna i najviša vrednost koeficijenta je bila 1993. godine kada je iznosio 0,30.

Grafikon 5. Gini koeficijent u periodu 2008–2019. godine

Izvor: OurWorldInData, 2022 na bazi podataka World Bank Poverty and Inequality Platform

¹² Za Sloveniju podaci su dostupni od 1993. godine, za Hrvatsku i Makedoniju od 1998, za Srbiju od 2002, a za Crnu Goru tek od 2003. godine. Podaci za Bosnu i Hercegovinu nisu dostupni.

6. Zaključak

Izraženi ekonomski problemi tokom 1980-tih godina, kao i problem sa servisiranjem spoljnog duga, alarmirali su potrebu da se u SFRJ sprovedu tržišne reforme. Reformski proces je bio snažno podržan sa Zapada, odnosno od strane glavnih kreditora među kojima je prednjačio Međunarodni monetarni fond koji je i uticao na primenu neoliberalnog modela transformacije privrede. Program transformacije je usvojen u decembru 1989. godine i nakon par meseci primene u kome su postignuti određeni rezultati, ipak na kraju nije ispunio očekivanja za 1990. godinu – umesto planiranog smanjenja BDP za 2%, recesija je bila -6,5%, inflacija od projektovanih 13% je dostigla 121%, a umesto suficita platnog bilansa od 1,3 milijarde USD, ostvaren je deficit od 2,36 milijarde USD. Kako se u isto vreme situacija usložnjavala i na političkom planu, već naredne godine došlo je do dezintegracije SFRJ.

Nakon sticanja nezavisnosti, sve zemlje su se opredelile za tržišnu privredu i evrointegracije. A kako su se zemlje odmah suočile sa recesijom i hiperinflacijom, u prvoj fazi ekonomske tranzicije cilj je bio uspostavljanje makroekonomske stabilnosti koji je paralelno tekao sa liberalizacijom trgovine. U drugoj fazi tranzicije naglasak je bio na regulatornoj reformi i izgradnji institucija. Međutim, različite političke i ekonomske okolnosti, kao i dinamika i način sprovođenja reformi, uticali su na uspeh u procesu tranzicije, što se odrazilo i na nivo blagostanja u ovim zemljama.

Sumirajući efekte tranzicije na životni standard meren nivoom BDP po glavi stanovnika, evidentno je da je SFRJ započela tranziciju 1989. godine sa znatno nižim životnim standardom od proseka Evropske unije (4.038 USD u odnosu na 12.393 USD). Mada je u odnosu na tu godinu ostvaren rast životnog standarda u svim zemljama, i danas nakon više od tri decenije njihov životni standard je i dalje ispod proseka Evropske unije (38.234 USD), a razlike među njima su i dalje izražene – Slovenija (29.201 USD), Hrvatska (17.399 USD), Crna Gora (9.367 USD), Srbija (9.215 USD), Bosna i Hercegovina (6.916 USD) i Severna Makedonija (6.721 USD). Ukoliko se prati blagostanje na osnovu vrednosti Indeksa humanog razvoja, prema poslednjem izveštaju objavljenom 2022. godine, Slovenija je od 191 zemlje zauzela 23 mesto, Hrvatska 40, Crna Gora 49, Srbija 63, Bosna i Hercegovina 74, a Severna Makedonija 78. Isto tako, ukoliko se posmatra nivo nejednakosti meren *Gini koeficijentom*, Slovenija je zemlja u kojoj je prisutan najniži nivo dohodne nejednakosti, dok je nejednakost najviše izražena i najviše je porasla u Crnoj Gori. Visok nivo nejednakosti ima i Severna Makedonija, mada je prisutan silazni trend. Srbija i Hrvatska, mereno Gini koeficijentom, imaju isti nivo dohodne nejednakosti u zemlji.

Na osnovu analize podataka, može se zaključiti da je primena neoliberalnih principa ekonomije svakako imala efekta kako na nivo životnog standarda, tako i na nivo nejednakosti, te je od krucijalnog značaja pronalaženje modela za unapređenje blagostanja i smanjenje nejednakosti, koji bi bio participativan, decentralizovan i demokratski.

LITERATURA

- Arandarenko, M., Krstić, G. & Žarković Rakić, J. (2017). *Dohodna nejednakost u Srbiji: Od podataka do politike*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung. <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/belgrad/13936.pdf>
- Atkinson, A. (2015). *Inequality: What can be done?* Cambridge: Harvard University Press.
- Avramović, D. (2007). *Rekonstrukcija monetarnog sistema Jugoslavije i pobeda nad inflacijom 1994*. Beograd: Evropski centar za mir i razvoj.
- Bandelj, N. & Mahutga, M. C. (2010). How Socio-Economic Change Shapes Income Inequality in Post-Socialist Europe. *Social Forces*, 88(5), 2133–2162.
- Berend, I. (2001). *Centralna i Istočna Evropa 1944–1993*. Podgorica: CID.
- Boswell, T. & Chase-Dunn, C. (2000). *The Spiral of Capitalism and Socialism: Toward Global Democracy*. Boulder: Lynne Rienner Pub.
- Bukvić, R. & Ilić, M. (1996). Cene u prvoj polovini devedesetih. *Ekonomika*, Vol. XXXII, 11–12, 516–523.
- Country Economy. Country economy data. <https://countryeconomy.com/gdp/>
- Đukić, Đ. (1994). Uticaj monetarne politike na bankarski sektor u uslovima hiperinflacije. *Ekonomist*, 3, 157–180.
- Engineer, M., King, I. & Roy, N. (2008). The human development index as a criterion for optimal planning. *Indian Growth and Development Review*, 1(2), 172–192. <http://dx.doi.org/10.1108/17538250810903774>
- Estrin, S. & Uvalic, M. (2008). From Illyria towards Capitalism: Did Labor-Management Theory Teach us Anything about Yugoslavia and Transition in its Successor States? *Comparative Economic Studies*, Vol. 50, 663–696.
- European Bank for Reconstruction and Development (2022). Transition indicators methodology 1989–2014. <https://www.ebrd.com/transition-indicators-history>
- Felce, D. & Perry, J. (1995). Quality of life: Its definition and measurement. *Research in Developmental Disabilities*, 16(1), 51–74.
- Filipović, S. (2021). *Ekonomija*. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Gelb, A. & Gray, C. (1991). *The Transformation of Economies in Central and Eastern Europe*. Washington: The World Bank.
- Gligorov, V. (2015). *Yugoslavia and Development: Benefits and Costs*. YU historia. https://www.yuhistorija.com/economy_txt01.html
- Horvat, B. (1969). *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Zagreb: Mladost.
- Ignjatović, J. & Filipović, S. (2022). A critical review of the rise of the neoliberal concept in economic policy. *Sociološki pregled*, 1, 90–102. doi: 10.5937/socpreg56-35619
- Jakopin, E. (2014). Transformacija modela rasta i razvoja. U: Leković, V. (ur.). *Institucionalne promene kao determinanta privrednog razvoja Srbije* (str. 3–25). Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerzitet u Kragujevcu.
- Kornai, J. (1992). *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press.
- Mađžar Lj. & Gluščević, B. (1993). *Privredna reforma 1990. – put u tržišnu ekonomiju*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Milanovic, B. (1998). *Income Inequality and Poverty during the Transition from Planned to Market Economy*. Washington: The World Bank.
- Milanović, B. (1999). Explaining the increase in inequality during transition. *The Economics of Transition*, 7(2), 299–341.
- Milanović, B. (2003). Incidence of Social Transfers; Inequality. U: Bogičević i dr. (ur.). *Poverty and Reform of Financial Support to the Poor* (pp. 43–66). Belgrade: Republic of Serbia, Ministry of Social Affairs and Center for Liberal Democratic Studies.
- Miljković, D. & Miodrag N. (1996). *Razvoj republika prethodne SFR Jugoslavije 1947–1990. godine*. Beograd: Savezni zavod za statistiku.

- Mitra, P. & Yemtsov, R. (2006). *Increasing inequality in transition economies: Is there more to come*. Washington: The World Bank. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/9269/wps4007.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Nestić, D. (2002). Ekonomske nejednakosti u Hrvatskoj 1973–1998. *Financijska teorija i praksa*, 26(3), 595–613.
- Njegovan, Z. & Đurić, K. (2017). *Privredni sistemi i ekonomska politika*. Novi Sad: Poljoprivredni fakultet.
- Our World in Data (2022). *Gini coefficient*. <https://ourworldindata.org/grapher/economic-inequality-gini-index?tab=table&time=2009..latest®ion=Europe&country=HUN~POL~RUS~SVN>
- Perugni, C. & Pompei, F. (2015). *Inequalities During and After Transition in Central and Eastern Europe*. Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Pikkety, T. (2021). *Jedva čekam socijalizam: hronika 2016–2020*. Beograd: Akademska knjiga.
- Popov, N. (1969). Štrajkovi u savremenom jugoslavenskom društvu. *Sociologija*, 4. <http://www.zsf.rs/analize/strajkovi-u-savremenom-jugoslovenskom-drustvu/>
- Rakić, B. (2015). *Ekonomija javnog sektora*. Niš: Ekonomski fakultet Niš.
- Slobodijan, K. (2022). *Globalisti*. Beograd: Akademska knjiga.
- Stojanović, B. (1991). Međunarodna pozicija Jugoslavije (1980–1990). U: *Kuda ide Jugoslavija – položaj i strategija Srbije*. Beograd: Savez ekonomista Srbije.
- Stojanović, I. (2000). *Država i tržišne reforme*. Beograd: Prometej.
- Szelényi, I. (1978). Social Inequalities in State Socialist Redistributive Economies. *International Journal of Comparative Sociology*, 19(1–2), 63–87.
- Tošković, J. & Filipović, S. (2017). *Neoliberalni koncept privrede u zemljama Zapadnog Balkana*. Beograd: Ekonomski institut.
- Troude, G. (2007). *Conflicts identitaires dans la Yougoslavie de Tito 1960–1980*. Paris: Association Pierre Belon.
- United Nations (2022). Per capita GDP at current prices – US dollars. <https://data.un.org/Data.aspx?q=gdp+per+capita+yugoslavia&d=SNAAMA&f=grID:101;currID:USD;pcFlag:1;crID:890>
- United Nations Development Programme (UNDP) (1992). *Human Development Report*, New York: Oxford University Press.
- UNDP (1993). *Human Development Report*. New York: Oxford University Press.
- UNDP (2023). *Human Development Data*. Data center. <https://hdr.undp.org/en/composite/trends>
- Uvalić, M. (2018). *The rise and fall of market socialism in Yugoslavia. Special Report*. Berlin: Dialogue of Civilizations Research Institute.
- Uvalić, M. & Cvijanović, V. (2018). *Towards A Sustainable Economic Growth and Development in the Western Balkans*. Zagreb: Friedrich Ebert Stiftung.
- Uvalić, R. (1964). Functions of the market and plan in the socialist economy. U: Radmila Stojanović (ed.) *Yugoslav Economists on Problems of a Socialist Economy* (pp. 140–147). New York: International Arts and Sciences Press.
- Vuković, S. (2011). Ekonomski uzroci razbijanja/raspada Jugoslavije. *Sociološki pregled*, 4, 477–504.
- World Bank (2000). *Making Transition Work for Everyone: Poverty and Inequality in Europe and Central Asia*. Washington, D. C.: The World Bank.
- World Bank (2022). GDP Growth (annual %). In: *World Bank Group. Data*. Washington: World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG>
- Zaccaria, B. (2020). From Liberalism to Underdevelopment – The Yugoslav elites facing Western European economic integration in the long 1970s. U: *European Socialist Regimes' Fateful Engagement with the West*. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/oa-edit/10.4324/9780429340703-10/liberalism-underdevelopment-benedetto-zaccaria>
- Žižmond, E. (1991). Inflation and price stabilization policy in Yugoslavia. *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(2), 187–200. Doi:10.1080/14631379108427678

Effects of Transition on Welfare and Inequality in the Countries of the Former SFRY

Abstract

The aim of the paper is to determine the effects of the economic transition on the level of social welfare and inequality in the countries of the former Yugoslavia (Bosnia and Herzegovina, Croatia, North Macedonia, Montenegro, Serbia and Slovenia). After the disintegration of the former Yugoslavia, all countries opted for market reforms based on neoliberal economic principles. Since the beginning of the transition to a market economy, all countries had faced recession and hyperinflation, which resulted in the decline of the living standards. Therefore, the first phase of the transition aimed to establish macroeconomic stability, but also to liberalize the market, while the second phase of transition was focused on institutional reforms that would enable the inflow of capital. However, different political and economic circumstances, as well as the dynamics and method of implementing reforms, influenced the success of the transition process, which was reflected in the level of well-being in these countries. Even thirty years since the beginning of the transition, Slovenia has still maintained the highest level of well-being both in terms of gross domestic product per capita and the value of the Human Development Index. Additionally, Slovenia has the lowest level of inequality, which has been stable since 2004. Based on the data analysis, it can be concluded that the application of neoliberal economic principles had an effect both on the level of living standards and on the level of inequality, and it is of crucial importance to find a model of improving well-being and reducing inequality, which would be participatory and decentralized, federal and democratic.

Keywords: transition, SFRY, standard of living, inequality

III

SVET OKO NAS

RASTKO MOČNIK

Filozofski fakultet, Univerzitet u Ljubljani

Promene, krize i rat

Sažetak

Prilog predstavlja složenu dinamiku dugoročne krize kapitalističkog svetskog sistema i ukazuje na njenu klasno determinisanu prirodu. U globalnom okviru, tekst posebno ispituje razlike u kretanju postsocijalističkih društava i pokazuje kako ona zavise od ishoda tenzija između dve glavne frakcije unutar vladajućih grupa – političke birokratije i lokalne alijanse menadžmenta i kapitala. U tekstu se predlaže uspostavljanje nove oblasti istraživanja – varijeteta postsocijalizma. Uočava se izuzetnost kineskog puta i procenjuje preovlađujući uticaj kompradorske birokratije u većini drugih zemalja, sa retkim izuzetkom vladavine lokalnog, uglavnom rentijerskog kapitala. Prilog se završava kratkim ispitivanjem mogućnosti sistemskih promena i moguće uloge društvene teorije u ovom procesu.

Ključne reči: varijeteti postsocijalizma, kompradorska birokratija, restauracija kapitalizma, autoritarni etatizam

1. Uvod

185

Teoretičarke i teoretičari često veruju, da krize „otkrivaju“ strukturne procese.¹ Međutim, krize „otkrivaju“ strukture i procese samo ako već raspolažemo problematikom u kojoj je moguće konceptualizovati „strukturu i dinamiku društvene formacije“ koja prolazi kroz krizu (Althusser, 1971: 97). Ali teoriji tada nije potrebna kriza da bi „otkrila“ tu strukturu i tu dinamiku. Verovanje u heurističku moć krizā je naivno. Osnovno protivrečje u našim društvima, ono između proletarijata i kapitalističke klase, može se premestiti na neku od sekundarnih protivrečnosti, npr. na protivrečnost između realnog i fiktivnog kapitala, kao što se to dogodilo u „finansijskoj“ krizi u godinama 2007–2008. Krize se čak najčešće dešavaju kada se više protivrečnosti kondenzuje na istom mestu, ponajviše na nekoj sporednoj i izvedenoj kontradikciji. Kako drugačije objasniti rat između Rusije i Ukrajine, rat između dve periferne i zavisne zemlje čiji bi objektivni interes, izgleda, bio da se zajednički suprotstave neravnomernoj razmeni (Emmanuel, 1969; Emmanuel & Bettelheim, 1974) koja ih primorava da svoje proizvode prodaju na međunarodnom tržištu ispod njihove vrednosti?

Krize su istorijski oblik u kome se manifestuju zaoštavanje i kondenzacija više društvenih protivrečnosti. Reakcije društvenih aktera na krizu izazivaju istorijske promene – ne uvek onako kako su planirali njihovi nosioci. Tako je kapital krajem 19. i početkom 20. veka odgovorio na krizu konkurentskog kapitalizma monopolskim

¹ Lenjin: „Jer veliki značaj svih kriza je u tome da one razjasne skriveno, odbace uslovno, površno, sitno, pometu političko smeće i otkriju prave poluge stvarno odvijajuće se *klasne borbe*.“ (Lenjin, 1917/1969). Rosa Luxemburg: „[...] tako izgleda buržoasko društvo, ono i jest takvo. [...] tako se ono pokazuje u svom pravom, golom obliku.“ (Luxemburg, 1916/1974: 168). Althusser: „Situacija 'krize' igra, kako je Lenjin često govorio, *otkrivalačku* ulogu strukture i dinamike društvene formacije koja je živi.“ (Althusser, 1971: 97).

kapitalizmom, tehnološkim inovacijama (struja, motor sa unutrašnjim sagorevanjem) i novom organizacijom procesa rada (*fordizam*). Istovremeno je na periferiji izbila prva ruska revolucija 1905. godine, ruski socijaldemokrati su se podelili na menjševike i boljševike, a seljaštvo je izašlo na istorijsku pozornicu kao revolucionarna klasa. Tako je kapital krajem 20. veka odgovorio na sistemsku krizu novim režimom akumulacije („postfordizmom“), novim sistemom društvene reprodukcije u svetskim razmerama (deregulacijom, globalnim lancima vrednosti) (Podvršič & Breznik, 2019), novim mehanizmima eksploatacije („prekarizacijom“ radnih odnosa), tehnološkim inovacijama (informaciono-komunikacionim tehnologijama, biotehnologijom) (Breznik, 2021). Istovremeno je izbila kontrarevolucija u zemljama poluperiferije sa socijalističkim projektom, komunistička i socijalistička politika i njihove organizacije su se urušile, a narodne mase izgubile sposobnost da se organizuju kao klase.

2. Sadašnja kriza

Analizu sadašnje istorijske konjunktore možemo početi pomoću koncepata koje su proizvele teorije „razvoja u nerazvijenost“ (Frank, 1966), zavisnosti (Marini, 1973 i 2022), imperijalizma (Amin, 1978) i kapitalističkog svetskog sistema (Volerstin, 2005; Arrighi, 2010). U strukturnoj dimenziji ove teorije ukazuju na hijerarhiju koja deli svetski kapitalizam na tri zone – na centar, poluperiferiju i periferiju. Uz to teorija svetskog sistema u dinamičkoj dimenziji pokazuje da se kapitalizam istorijski kreće kroz duge sistemske cikluse akumulacije, koje karakterišu specifičan tip prisvajanja viška vrednosti, specifična organizacija države i hegemonija ekonomske i državne moći koja može biti koncentrisana u jednoj zemlji [kao u holandskom ciklusu (1550–1780), britanskom (1750–1918) i američkom ciklusu (1865–2050)] ili biti podeljena na ekonomsko-finansijsku silu (Đenova) i državno-vojnu silu (Španjolska) kao u „đenovskom ciklusu“ (1350–1620) (Arrighi, 2010). Krizu, koja je počela sredinom sedamdesetih godina dvadesetog veka i koja još traje, Volerstin smatra silaznom fazom poslednjeg sistemskog cikla akumulacije pod hegemonijom SAD – i istorijskom šansom za izlazak iz kapitalizma (Volerstin, 2004). To je prvi – i najdužoročniji – sastavni element sadašnje istorijske konjunktore za koju je karakteristična velika nestabilnost i otvorenost prema više mogućih alternativa za budućnost (Amin, 2009; Močnik, 2016).

Drugi sastavni element sadašnje konjunktore je neuspeh strategije kapitala da se izvuče iz ove dugoročne sistemske krize (Duménil & Lévy, 2011). Na ekonomskom nivou, tu strategiju su na početku analizirali pomoću *ad hoc* koncepata „postfordizam“ (Kirn, 2010), „postindustrijsko društvo“ (Cohen, 2006 i 2008) ili „globalizacija“ (Močnik, 2016), a na kraju se odomaćio izraz „neoliberalizam“, koji inače teorijski nije jači od prethodnih pokušaja. Glavne karakteristike neoliberalizma su održavanje profitne stope na račun akumulacije tehnikama smanjivanja nadnica i viška iskorištavanja (*outsourcing, subcontracting*), prenošenja rizika sa kapitala na radništvo (nezaposlenost, prekarnost (Breznik, 2021), razbijanja savezništva menadžera i radništva i stvaranje novog savezništva između menadžera i akcionara (Duménil & Lévy, 2018), stagnacija ili opadanje akumulacije i bekstvo kapitala u finansijske spekulacije, što stvara fiktivni kapital i time „finansijske“ krize na kratke rokove (stečaj Lehman Brothers, 2008, slom Silicon Valley Bank, 2023). Upotreba tržišnih odnosa za povećavanje iskorištavanja radništva (podugovaranje i *outsourcing*, zamena radnopravnih odnosa civilnopravnim odnosima; konkurentski odnosi između

firmi na podređenim pozicijama u „vrednosnim lancima“) (Podvršič & Breznik, 2019), privatizacija društvenih delatnosti (zdravstva, školstva, mirovinskih sistema, socijale, represivnih i vojnih aparata) i njihova posledična komercijalizacija povećavaju društvene nejednakosti i siromaštvo, brutaliziraju društvene odnose, uvode kaos i razbijaju društvenu koheziju. Kapitalističkoj državi je sve teže da kontroliše rastuće društvene protivrečnosti i klasne sukobe, njeni aparati postaju sve rigidniji i nasilniji – a buržoaski parlamentarizam poprima oblik „autoritarnog etatizma“ (Poulantzas, 1981; Bruff, 2014; Ryan, 2019).

Interferencija ovih procesa izaziva aktuelne istorijske promene i time reprodukuje svetsku kapitalističku formaciju. Međutim, ovi procesi nisu spontani niti neophodni. Oni rezultiraju iz tehnoloških i organizacionih inovacija koje u okviru proizvodnih jedinica uvodi visoki menadžment, te iz pravno-političkih praksi kojima vladajuće grupe regulišu procese proizvodnje i razmene na međunarodnom i nacionalnom nivou.

Prvo ćemo analizirati strukturne odnose na svetsko-sistemskom, a posle na nacionalnom nivou.

3. Odnosi u kapitalističkom svetskom sistemu

Volerstin smatra da u centru sistema preovlađuju monopolistički proizvodni procesi, a na periferiji konkurentski (Volerstin, 2005: 38–39). Monopolističke korporacije ili direktno izvlače višak vrednosti iz podređenih perifernih preduzeća ili međusobna konkurencija primorava periferne firme da prodaju svoje proizvode monopolistima ispod vrednosti. Uslov, da monopolisti u centru mogu da izvlače višak vrednosti, je u svakom slučaju supereksploatacija na periferiji.² Imperijalistička dominacija centra nad periferijom proizilazi iz logike kapitalističke akumulacije koja teži maksimizaciji profita – ali nije samorazumljiva kao geopolitički odnos.

Ukrajina, na primer, je najveći svetski proizvođač suncokretovog ulja (njen udeo u svetskom izvozu je 48%), drugi najveći izvoznik ječma (18%) i tome slično za brojne poljoprivredne proizvode, ali je ipak periferna zemlja, njen BDP stagnira na vrlo niskom nivou, a prosečni prihodi domaćinstva su među najnižim u post-socijalističkom svetu. Uzrok je u tome što radnice i radnici Ukrajine ne raspolažu vrednošću koju proizvedu, a veći deo nje prisvaja svetski kapital supereksploatacijom ukrajinske radne snage i neravnomernom razmenom poljoprivrednih proizvoda na svetskom tržištu. Te vrste prisvajanja viška vrednosti Samir Amin je sintetski obuhvatio konceptom imperijalističke rente (Amin, 2018b). Žrtva imperijalističke rente je i Rusija kao glavni svetski proizvođač i izvoznik energenata i značajan izvoznik poljoprivrednih proizvoda.³

Čini se kao da su plodna zemlja, prirodni resursi, razvijena poljoprivreda i ekstraktivna industrija prokletstva koja osuđuju zemlje na zavisnost i eksploataciju. To „prokletstvo“ je posledica potčinjavanja koje je imperijalizam nametnuo perifernim zemljama. A nesposobnost podređenih zemalja da se odupru imperijalističkoj eksploataciji je posledica unutrašnjih klasnih odnosa u tim društvima.

² Supereksploatacija je način izvlačenja viška vrednosti u kome su nadnice ispod egzistencijalnog minimuma (Marini, 1973 i 2022).

³ Rusija i Ukrajina obezbeđuju četvrtinu svetske trgovine žitaricama; Ukrajina snabdeva žitom celi svet, pogotovo Aziju i Afriku (godine 2021, 55,1% ukrajinskog izvoza žita otišlo je u Aziju, a 40,7% u Afriku).

Restauracija kapitalizma u postsocijalističkim zemljama jasno pokazuje vezu između unutrašnjih klasnih odnosa u tim društvima i načina njihove integracije u svetski kapitalizam.

4. Varijeteti postsocijalizma

Osim Kine, postsocijalističke zemlje našle su se na periferiji nakon restauracije kapitalizma. Međutim, postsocijalističke zemlje se značajno razlikuju sa stanovišta kapitalističkih (videti tabelu 1), a i ljudskih kriterijuma (videti tabele 2 i 3).

Tabela 1. Post-socijalističke zemlje, BDP po stanovniku, PPP, u tekućim \$ – uspešnost društva prema kapitalističkom merilu

Zemlja	1990.	2021.	Indeks
Kina	981	19.338	1.971
B i H	901 ⁴	16.847	1.870
Vietnam	1.165	11.553	991
Litva	5.927 ⁵	42.665	719
Rumunija	5.278	35.414	671
Estonija	6.476 ⁵	42.192	651
Latvija	5.515 ⁵	34.469	625
Albanija	2.550	15.646	614
Poljska	6.182	37.503	607
Armenija	2.771	14.630	528
Moldova	3.183 ⁵	15.637	491
Slovačka	7.172 ²	33.010	460
Srbija	4.826 ⁵	21.432	444
Mađarska	8.321 ¹	36.753	442
Hrvatska	8.076 ⁵	33.801	419
Bjelorusija	5.226	21.699	415
Rusija	8.028	32.803	409
Mongolija	3.343	12.863	384
Crna gora	6.002 ⁰	22.795 ²⁰	380
Bugarska	7.547	26.705	354
Češka	12.718	44.261	348
Kazakstan	8.262	28.600	346
Makedonija	5.528	17.918	324
Uzbekistan	2.659	8.497	320
Slovenija	13.621 ⁵	43.624	320
Azerbajdžan	5.259	15.843	302
Turkmenistan	5.431	16.194 ¹⁹	298
Gruzija	5.725	16.997	297
Kirgizija	2.544	5.288	208
Ukrajina	7.614	14.220	187
Tadžikistan	2.639	4.288	162

Izvor: World Bank

Indeks 1990–2021, 1990 = 100

1 – 1991 2 – 1992 4 – 1994 5 – 1995 0 – 2000 20 – 2020 19 – 2019

Tabela 2. Evropske post-socijalističke zemlje i Kina, omer siromaštva prema nacionalnom pragu siromaštva u % stanovništva

Moldova	2020.	26.8
Latvija	2020.	23.4
Crna gora	2019.	22.6
Rumunija	2020.	22.6
Bugarska	2020.	22.1
Albanija	2019.	21.8
Srbija	2019.	21.7
Makedonija	2018.	21.6
Litva	2019.	20.9
Estonija	2020.	20.6
Hrvatska	2019.	18.3
Kosovo	2015.	17.6
Bosna i Hercegovina	2015.	16.9
Poljska	2019.	14.8
Mađarska	2020.	12.7
Rusija	2020.	12.1
Slovenija	2020.	11.7
Slovačka	2019.	11.4
Češka	2020.	8.6
Bjelorusija	2020.	4.8
Ukrajina	2020.	1.4
Kina	2020.	0.0

Izvor: World Bank

Tabela 3. Evropske post-socijalističke zemlje i Kina, Gini indeks

Bugarska	2019.	40.3
Kina	2019.	38.2
Crna gora	2018.	36.8
Ruska federacija	2020.	36.0
Litva - Lithuania	2019.	35.3
Rumunija	2019.	34.8
Latvija	2019.	34.5
Srbija	2019.	34.5
Makedonija	2018.	33.0
Bosna i Hercegovina	2011.	33.0
Estonija	2019.	30.8
Albanija	2019.	30.8
Poljska	2018.	30.2
Mađarska	2019.	30.0
Kosovo	2017.	29.0

Hrvatska	2019.	28.9
Moldavija	2019.	26.0
Ukrajina	2020.	25.6
Češka	2019.	25.3
Slovenija	2019.	24.4
Belorusija	2020.	24.4
Slovačka	2019.	23.2

Izvor: World Bank

Otkud razlike između postsocijalističkih zemalja, saznaćemo ako prvo ustanovimo šta im je zajedničko. U svim postsocijalističkim zemljama, kapitalizam je obnavljala politička birokratija „od vrha prema dole“ u savezu sa višim menadžmentom i potpomognuta propagandom birokratije ideoloških aparata države („kulturnjaci“, novinarima, akademikima) (Močnik, 2018). U tim zemljama nije bilo kapitalističke klase koja bi se u sopstvenom klasnom interesu borila za restauraciju kapitalizma. Politička birokratija je izvela obnovu kapitalizma državnim pravno-političkim mehanizmima i na taj način upotrebila državu u funkciji koju je Gramši nazvao „funkcija Pijemonta“.⁴ Okolnosti koje će odrediti kretanje postsocijalizma biće dakle:

- način na koji su politička birokratija i njeni saveznici izveli „restauracijski udar“, pogotovu način privatizacije sredstava za proizvodnju (nedistinktivna sveobuhvatna privatizacija kao u Rusiji i istočnoj Evropi ili promišljena kombinacija delatnosti koje se privatizuju i onih koje ostaju u državnom vlasništvu kao u Kini) (Ross, 1992 i 2008);
- stvaranje lokalne kapitalističke klase ili ne;
- priroda državne birokratije i domaće kapitalističke klase (kompradori ili suverenisti) i njihov međusobni odnos (kooperacija ili antagonizam);
- odnos prema transnacionalnom kapitalu i kolektivnom imperijalizmu Zapada.

U ovom problemskom polju možemo šematizirati paradigmatične slučajeve „varijeteta postsocijalizma“.

U Kini, država je kontrolisala i uslovljavala strana ulaganja i privatizovala samo neke sektore, a druge zadržala u državnom vlasništvu. Državni sektor nije radio po profitnom motivu i podržavao je razvoj privatnog sektora (Ross, 1992 i 2008). Država je zadržala državnu svojinu na zemljištu i time omogućila seljačkim domaćinstvima (poljoprivrednim neposrednim proizvođačima) slobodan pristup zemlji (Amin, 2013). Ovaj proizvodni odnos je kasnije postao meta divlje privatizacije uz podršku pojedinih lokalnih uprava. Sukob na tom području je i dalje u punom jeku. Kina je dugoročnu društveno-ekonomsku politiku pažljivo usklađivala sa procesima u svetskom kapitalističkom sistemu. U godinama od 1953–1977, u relativnoj izolaciji,

⁴ „'Funkcija Piemonta' u italijanskom *Risorgimento* je funkcija 'vladajuće klase'. [...] Piemont je imao funkciju koja može, iz određenih uglova, da se uporedi sa ulogom partije, tj. rukovodećeg osoblja neke društvene grupe [...]: sa dopunskom crtom da je to bila u stvari Država, sa armijom, diplomatskom službom itd.“ (Gramsci, 1971: 286). Carlos González Villa upozorio je na taj momenat kad je analizirao osamostaljenje Slovenije (González Villa, 2019).

sprovela je prvu fazu prvobitne akumulacije, a njenu drugu fazu sa postepenim otvaranjem u godinama od 1978–2005. Ubrzana industrijalizacija, počevši od 1984. godine, bila je povezana sa naprednim sektorima svetske privrede. Kina je iskoristila maksimalnu otvorenost i deregulaciju međunarodnog ekonomskog sistema i od 2000. godine pa nadalje ubrzala izvoz i proširila njegov profil. To joj je omogućilo da oko 2010. godine postane najvažniji agent u strateškim oblastima svetske privrede (Rosenberg & Boyle, 2019). Kineska država nije odustala od socijalističkog projekta i nastavlja da sprovodi „socijalizam sa kineskim karakteristikama“ (Xi Jinping, 2022).

Belorusija je zadržala glavne sektore privrede u državnom vlasništvu. Politička birokratija, visoki menadžment i domaći vlasnici kapitala su se udružili i čine svojevrsnu „državnu buržoaziju“. Ovaj sistem omogućava prilično uspešno državno upravljanje nacionalnom privredom i razvojem društva u celini (Becker, 2018).

U Mađarskoj, politička birokratija stvara domaću kapitalističku klasu i sklapa savezništvo sa pojedinim frakcijama transnacionalnog kapitala, pogotovu sa nemačkom automobilskom industrijom. Time razbija radništvo na bolje plaćenu radnu snagu u transnacionalnim firmama i onu u domaćim preduzećima, izloženu supereksploataciji. Dezorganizovanost radništva omogućava najraznovrsnije strategije eksploatacije, privlačne za transnacionalni kapital i neophodne za domaći kapital (Koltai, 2018).

U Rusiji je politička birokratija u nekoj meri disciplinovala veliki domaći kapital i podržava manje uspešne kapitale u domaćim firmama. Rusija ipak ostaje zavisna zemlja, njen izvoz se temelji na ekstraktivnoj industriji i poljoprivredi. Domaći krupni kapital u izvoznim sektorima ostaje parazitski i ustrajava u rentijerskom položaju. Do napada na Ukrajinu, sankcija i blokade, odnosno konfiskacije ruske imovine na Zapadu, „oligarsi“ su svoje prihode u velikoj meri trošili na kupovinu luksuznih dobara, ulagali ih u poreske rajeve, a ne u proizvodnju. Izuzetak su državna vojna i nuklearna industrija, sovjetsko nasleđe. Dok je krupni domaći kapital objektivno (a u velikoj meri i subjektivno) kompradorski, politička birokratija nastoji da Rusku federaciju podigne na status regionalne sile sa subimperijalističkim ambicijama – ali, sve do rata u Ukrajini, u okvirima postojećeg svetskog sistema (Dzarasov, 2012 i 2014; Buzgalin, Kolganov & Barashkova, 2016).

U Ukrajini je domaći veliki kapital potčinio političku birokratiju i vlada državom. Taj parazitski „rentijerski“, objektivno i subjektivno kompradorski kapital autoritarnim etatizmom, (Poulantzas, 1981) sprovodi supereksploataciju domaće radne snage, a u međunarodnim odnosima podređuje se kolektivnom imperijalizmu Zapada i sprovodi „vazalsku“ politiku (Becker, 2018; Buzgalin, 2015; Dzarasov, 2016; Kargalitsky, 2016).

Tabela 4 pokazuje kako se glavne distinktivne karakteristike kombinuju u paradigmatiskim slučajevima „varijeteta postsocijalizma“.

Tabela 4. Varijeteći post-socijalizma

DOMINANTA DRŽAVNOG SEKTORA		GRUPE	DOMINANTA PRIVATNOG SEKTORA		
transnac. i krupni domaći kapital	manje značajan domaći privatni kapit.	privatni kapital	transnacion. +	krupni domaći kapital	krupni domaći kapital
državna	državni kapit. državna	državni	krupni domaći kap	mali domaći kapital	kapital
		politička	državna	državna	državna
birokratija	buržoazija	birokratija	birokratija	birokratija	birokratija
fragmentacija radništva	kriminalizacija	narodne	bolje plaćeno radništvo u trans-nac. f.	realno podređeni rad u krupnim f.	zabrana komunističkih partija
po raznim osnovama	samoorganizovanija	mase	manje plaćeno radništvo u domaćim firmama	formalno podr. rad u malim firmama	protivradničko zakonodavstvo
KINA	BELORUSIJA		MAĐARSKA	RUSIJA	UKRAJINA

5. Vladajuće grupe u postsocijalizmu: njihove prakse i međusobni odnosi

Čak samo šematski prikaz obnove kapitalizma u postsocijalističkim zemljama pokazuje da su radništvo i šire narodne mase isključene iz političkih praksi i uticaja na društvene procese. Buržoaski parlamentarizam u fazi „autoritarnog etatizma“ u centru sistema (Poulantzas, 1981), uprkos političkoj i sindikalnoj organizovanosti širokih masa, ne samo da uspešno reprodukuje kapitalizam u nacionalnim okvirima, već i omogućava pojedinim frakcijama lokalne buržoazije da održe vlast.⁵ U postsocijalističkim zemljama ovaj mehanizam deluje još uspešnije u odsustvu organizovanog radništva i levih političkih partija.⁶ Stoga, kao što smo pokazali, frakcijske borbe u

⁵ Koliko je neuspešan narodni otpor protiv vladinih politika, čak i kada ga podržavaju opozicione parlamentarne stranke, pokazalo se, na primer, u Francuskoj tokom pokreta „žutih prsluka“ (2018–2020) i kasnije tokom otpora protiv mirovinske reforme koja je uvedena predsedničkim dekretom upravo zbog otpora, zaobilazeći parlament (2023). U Nemačkoj je takođe propao otpor potčinjavanju SAD u politici prema ratu u Ukrajini.

⁶ „Etatistički autoritarizam“, oblik koji je buržoaski parlamentarizam poprimio u sadašnjoj dugoročnoj sistemskoj krizi, karakterišu „državne partije“ koje mogu postojati ili u obliku jedne partije ili u nominalno dve partije (kao u Ujedinjenom Kraljevstvu laburisti i konzervativci ili u Nemačkoj hrišćanski i socijalni demokrati). Parlamentarni izbori pokazuju da u Srbiji postoji jedna „državna partija“ (Srpska napredna stranka), u Hrvatskoj jedna (Hrvatska demokratska zajednica) sa neiskorištenom mogućnošću formiranja nominalno druge „državne partije“ (Socialdemokratska partija Hrvatske), u Sloveniji postoje nominalno dve „državne partije“ (Slovenska demokratska stranka i *ad hoc* liberalne formacije, koje se stvaraju neposredno pred izbore), u Mađarskoj jedna (Fidesz), u Poljskoj dve (Prawo i Sprawiedliwość te Koalicija Obywatelska).

političkoj birokratiji, borbe između vlasničko-menadžerskih grupa te sukobi i savezi između političkih i privrednih grupacija određuju pravac restauracije kapitalizma u nacionalnim okvirima. Ovi sukobi takođe odlučuju kako će se pojedinačna država integrisati u svetski sistem.

U svim evropskim postsocijalističkim zemljama (sa izuzetkom Rusije u Putinovo vreme) političke birokratije su preuzele kompradorsku ulogu i stavile svoje države u podređeni položaj u svetskom sistemu. Politički oblik podređene kapitalističke zemlje na periferiji je buržoaska nacionalna država.⁷ Zato su „nacionalne“ političke birokratije, kad su odlučile da obnove kapitalizam, razbile socijalističke federacije, posebno krvavo jugoslovensku i na osnovu identitetskih ideologija osnovale nacionalne buržoaske države.

Među evropskim postsocijalističkim zemljama posebno je interesantna Mađarska. Tamošnja politička birokratija pokušava da u odnosu prema imperijalističkoj Evropskoj uniji sprovedi politiku koju je Marini nazvao „antagonističkom kooperacijom“ (Marini, 1965. i 2020). Ta politika integriše zemlju u imperijalistički sastav u podređenom položaju, a istovremeno pokušava da razvije sopstveni kapitalizam sa ekspanzijom u susedne zemlje u vidu imperijalizma manjeg obima – „subimperijalizma“ (Marini, 1965. i 2020). Ono što su Sjedinjene Američke Države dozvolile Brazilu šezdesetih godina dvadesetog veka, Evropska unija ne trpi u odnosu na Poljsku i Mađarsku. Smetaju joj jake vlade sa solidnom podrškom u parlamentu i ona ih proglašava „autoritarnim“.⁸ Ovaj antagonizam „bez kooperacije“ evropske birokratije svedoči o tome koliko je opala moć zapadnoevropskog i severnoevropskog imperijalizma, a takođe pokazuje koliki je manevarski prostor koji može izboriti ambiciozni periferni kapitalizam. Politika Orbanovog režima potvrđuje Marinijevu tezu da su subimperijalizam i supereksploatacija sopstvene radne snage neizbežno povezani.

Rusiji je ovaj plan zamalo uspeo. Pre napada na Ukrajinu, Rusija je izvozila energente i sirovine najviše u Kinu i Evropsku uniju (najviše u Udruženo kraljevstvo, Holandiju i Nemačku), a uvozila motorna vozila, visoku tehnologiju, računare i lekove, najviše iz Kine, Nemačke, Južne Koreje i Italije. Smestila se na podređenu poziciju u odnosu na zapadnu Evropu, stari centar kapitalističkog svetskog sistema u opadanju i povezala se sa novim centrom buduće svetske privrede (kapitalističke ili možda ne) – Kine i istočne Azije. Istovremeno je stvorila sopstvenu malu „subimperijalističku“ zonu na jugu bivšeg Sovjetskog Saveza za ono malo kapitala koje je mogla da uloži

⁷ Giovanni Arrighi i Beverly Silver impliciraju ovu tezu, ali je ne razvijaju eksplicitno (Arrighi & Silver, 2001). Robert Knox pokazuje kako je ideja samoopredeljenja nacija (i „prava“ na nacionalnu državu) reartikulisana iz revolucionarnog socijalističkog i anticolonijalističkog programa u „normu“ međunarodnog prava i u imperijalističku praksu: „[...] međunarodno pravo je preuzelo radikalnu političku ideju samoopredeljenja i odomaćilo je. Umesto revolucionarne društvene transformacije, cilj je postala integracija u nastajajući poredak (liberalnih) nacionalnih država“. (Knox, 2019). U centru, buržoaska nacionalna država je politički oblik klasne borbe ukupnog svetskog kapitala (Marksvog *Gesamtkapital*) protiv narodnih masa. Hegemoni nikad nisu bile nacionalne države: bile su ili „nešto manje“ (u denovskom i holandskom ciklusu) ili „nešto više“ (u britanskom i američkom ciklusu).

⁸ Ne samo u praksama evropske birokratije, već i u ideološkim aparatima imperijalističkih zemalja dupli standardi su očigledni. Nakon što je Srpska napredna stranka osvojila relativnu većinu u Narodnoj skupštini, a Aleksandar Vučić bio ponovo izabran za predsednika države, naslov u *Gardijanu* glasio je: „Srbija ‘klizi prema autokratiji’ dok predsednik osigurava drugi mandat“ (Greenwood, 2022). Nakon što je Makron izgubio apsolutnu većinu u Narodnoj skupštini, *Gardijan* je napisao: „Macron je pozvao oporbene lidere [...] u Elizejsku palatu [...] da bi pronašli rešenja za zastoj [*deadlock* – 20. jun; kasnije prepravljeno u *stalemate*] koji je nastao nakon što je Macron izgubio apsolutnu većinu u parlamentu.“ (Willsher, 2022).

u inostranstvu. Ne nužno namerna, ali stvarna politika Ruske Federacije izgledala je kao prevođenje unutrašnjeg klasnog kompromisa između političke birokratije i (uglavnom rentijerskog) domaćeg krupnog kapitala na međunarodnu scenu. Pored spoljnopoličkog uzroka za rat u Ukrajini, širenja NATO pakta ka ruskim granicama, možda je urušavanje klasnog kompromisa između vladajućih grupa unutrašnji politički uzrok za napad Ruske Federacije na Ukrajinu.⁹

Kao neutralnoj zemlji, ekonomski potencijal Ukrajine bi omogućio da postigne prosperitet i stabilnost na osnovu pregovora između organizovanog radništva i kapitala. Ali odsustvo političkog agenta koji bi mogao da sprovede takav program i parazitska priroda domaćeg kapitala odredili su drastično drugačiju sudbinu zemlje. U Ukrajini je domaći rentijerski kapital, kao što smo videli, pretvorio političku birokratiju u svoju marionetu i gurnuo zemlju u neokolonijalnu zavisnost od SAD i Evropske unije. Rentijerski kapital, jedina ekonomska i politička sila u Ukrajini, nije mogao da uspostavi bilo kakav odnos sa Rusijom upravo zbog njene nesposobnosti za imperijalizam. Bez volje ili nesposoban da organizuje proizvodnju, domaći kapital se okrenuo Evropskoj uniji kao konstrukciji kolektivnog imperijalizma Zapada i zatražio od zapadnih transnacionalnih monopola da prisvoje sredstva za proizvodnju, uvedu naprednu tehnologiju i da, uz pomoć ukrajinske kompradorske države, eksploatišu radnu snagu i prirodne resurse Ukrajine.¹⁰

6. Mogućnosti sistemskih promena

Minqi Li je predvideo da će uspon Kine srušiti svetski kapitalizam i otvoriti mogućnost prelaska na socijalizam (Li, 2008), a Arighi je nagovestio da će Kina, kad postigne svetsku hegemoniju, ukinuti kapitalističku beskonačnu akumulaciju u uvesti dominaciju sitne robne proizvodnje (Arrighi, 2009). U evropskom centru i na njegovoj neposrednoj periferiji, u istočnoj i južnoj Evropi, velike prepreke stoje na putu ovakvog razvoja.

Prva prepreka su novi neokolonijalni odnosi koje kao kompenzaciju za gubljenje svetskog gospodstva uspostavljaju SAD i zapadna Evropa u svojoj neposrednoj periferiji. Evropa centra je već osvojila istočnu i južnu Evropu, a čini se da SAD rade na potčinjavanju Evropske unije. U vojnom smislu, one su u tome već uspele širenjem NATO pakta na istok i bezuslovnim svrstavanjem Evropske unije sa Sjedinjenim Američkim Državama u „posredničkom ratu“ protiv Rusije. SAD su iskoristile rat u Ukrajini da potkopaju novo pozicioniranje evropskog centra (posebno Nemačke i Francuske) između podređene Rusije, dobavljača energenata i sirovina i Kine, tržišta evropskih proizvoda.

⁹ Šemu za klasnu analizu rata u Ukrajini predložio je Marko Kržan na portalu *Bilten* (Kržan, 2022).

¹⁰ Visoki predstavnici ukrajinske države izričito deklariraju ovu politiku. Zelenski, predsednik države: „Pozivam strane investitore i kompanije sa ambicijom da uvide prednost ulaganja u budućnost Ukrajine i prepoznaju ogroman potencijal za rast koji naša zemlja ima. Već smo identifikovali opcije za više od 400 milijardi dolara potencijalnih investicija, koje sežu od javno-privatnog partnerstva do privatizacije i privatnih poduhvata. Uz podršku Američke agencije za međunarodni razvoj, formirali smo projektni tim investicionih bankara i istraživača, koje je imenovalo Ministarstvo privrede Ukrajine, koji će raditi sa preduzećima zainteresovanim za ulaganje.“ (Zelenski, 2022). Julija Sviridenko, potpredsednica vlade Ukrajine, ministrica za privredu: „Jedan od ključnih zadataka koji moramo da ostvarimo na putu implementacije *Plana oporavka i izgradnje nove privrede zemlje* jeste smanjenje učešća države u privredi. Država ne treba da upravlja poslovima – privatni vlasnik će to raditi mnogo efikasnije. Privatizacija preduzeća daje snažan podsticaj razvoju privrede.“ (19. 9. 2022).

Druga prepreka je novo pravno-političko uređenje u kome se državno-administrativni aparat izolovao od barem minimalnog nadzora kroz višestranačke izbore. Poulantzas je to nazvao „autoritarnim etatizmom“ (Poulantzas, 1981), ali – pošto je Evropska unija najdoslednija realizacija tog modela – bolji naziv bi mogao biti „birokratski autoritarizam“. Sa jedne strane parlamentima vlada „državna partija“ u unitarnom ili nominalno dualnom organizacionom obliku, a sa druge strane, radikalne promene više nisu moguće u parlamentarnim okvirima. Leve partije, ako uopšte prođu na izborima, ostaju parlamentarni folklor i ponekad uspeju da proguraju neku filantropsku meru.¹¹

Ako je nacionalna država na periferiji politički oblik zavisne kapitalističke društvene formacije, a u centru politički oblik klasne borbe ukupnog kapitala (*Gesamtkapital*) protiv narodnih masa, organizovanje za systemske promene samo u nacionalnom okviru nije dovoljno. Međutim, na marginama zvaničnih ustanova za nauku i istraživanje, a posebno van njih, proizvodi se internacionalna kritička teorija na kojoj bi se mogle zasnivati buduće transformativne prakse. Ovo „obećanje društvenih nauka“ (Wallerstein, 1999) može biti daleka nada, ali ipak jedino nasleđe koje teorija može da ostavi progresivnoj političkoj praksi.

LITERATURA

- Althusser, L. (1971). Protivrečnost i nadodređenost: beleške za jedno istraživanje. U: Luj Altise (ur.) *Za Marksa* (str. 85–130). Beograd: Nolit.
- Amin, S. (1978). *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima. Kritika teorije nerazvijenosti*. Beograd: Komunist.
- Amin, S. (2013). China 2013. *Monthly Review*, 64(10). <http://monthlyreview.org/2013/03/01/china-2013/> (pristupljeno: 4. 4. 2023).
- Amin, S. (2018a). *Sur la crise. Sortir de la crise du capitalisme ou sortir du capitalisme en crise*. Pantin: Le temps des cerises.
- Amin, S. (2018b). *Modern Imperialism, Monopoly Finance Capital, and Marx's Law of Value*. New York: Monthly Review Press.
- Arrighi, G. & Silver, B. (2001). Capitalism and world (dis)order. *Review of International Studies*, 27(5), 257–279.
- Arrighi, G. (2009). *Adam Smith in Beijing*. London: Verso.
- Arrighi, G. (2010). *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Becker, J. (2018). Divergent political-economic trajectories. Russia, Ukraine, Belarus. U: F. Jaitner, T. Olteanu, T. Spöri (ur.) *Crises in the Post-Soviet Space: From the dissolution of the Soviet Union to the conflict in Ukraine* (str. 61–80). London: Routledge.
- Breznik, M. (2021). *Mezdno delo. Kritika teorij prekarnosti*. Ljubljana: Sophia.
- Bruff, I. (2014). The rise of authoritarian neoliberalism. *Rethinking Marxism: A Journal of Economics, Culture & Society*, 26(1), 113–129.
- Buzgalin, A. (2015). Ukraine: Anatomy of a Civil War. *International Critical Thought*, 5(3), 327–347.

¹¹ Carlos González Villa je opisao slovenačku partiju Levica na sledeći način: „Levica je vremenom postala ‘glas dobre savesti’ u slovenačkom političkom sistemu, učestvujući u *ad hoc* koalicijama [...]“ precizirajući u fusnoti: „Nova slovenačka levica se, naime, inkorporisala u opštu dinamiku marginalnosti partija koje pripadaju Partiji evropske levice, koje, sa izuzetkom Sirize, imaju plafon od 10 odsto glasova“ (González Villa, 2017: 351).

- Buzgalin, A., Kolganov A. & Barashkova, O. (2016). Russia: A New Imperialist Power? *International Critical Thought*, 6(4), 645–660.
- Cohen, D. (2006). *Trois leçons sur la société post-industrielle*. Paris: Seuil.
- Cohen, D. (2008). *Three Lectures on Post-Industrial Society*. Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Duménil, G. & Lévy, D. (2011). *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge MA: Harvard University Press.
- Duménil, G. & Lévy, D. (2018). *The Managerial Capitalism*. London: Pluto Press.
- Dzarusov, R. (2012). Insider Rent Makes Russian Capitalism: A Rejoinder to Simon Pirani. *Debatte: Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 1(13), 585–597.
- Dzarusov, R. (2014). *The Conundrum of Russian capitalism*. London: Pluto Press.
- Dzarusov, R. (2016). Semi-Peripheral Russia and the Ukraine Crisis. *International Critical Thought*, 6(4), 570–588.
- Emmanuel, A. (1969). *L'Échange inégal – Essais sur les antagonismes dans les rapports économiques internationaux. Préface et remarques théoriques de Charles Bettelheim*. Paris: Maspéro.
- Emmanuel, A. & Bettelheim, Ch. (1974). *Nejednaka razmjena: Rasprava o antagonizmima u međunarodnim ekonomskim odnosima*. Beograd: Komunist.
- Frank, A. G. (1966). *The Development of Underdevelopment*. New York: Monthly Review Press.
- González Villa, C. (2017). Passive revolution in contemporary Slovenia. *Tiempo devorado*, 2(4), 339–362.
- González Villa, C. (2019). *Un nuevo Estado para un nuevo orden mundial: la independencia de Eslovenia*. Granada: Comares.
- Greenwood, P. (2022). Serbia 'sliding towards autocracy' as president secures second term. *The Guardian*, 21. april 2022, <https://www.theguardian.com/global-development/2022/apr/21/serbia-sliding-towards-autocracy-as-president-secures-second-term> (pristupljeno 8. 7. 2022).
- Jinping, X. (2022). Hold High the Great Banner of Socialism with Chinese Characteristics and Strive in Unity to Build a Modern Socialist Country in All Respects. Report to the 20th National Congress of the Communist Party of China, October 16, 2022. <http://dm.china-embassy.gov.cn/eng/zgxw/202211/P020221101112630789457.pdf> (pristupljeno 10. 4. 2023).
- Kagarlitsky, B. (2016). Ukraine and Russia: Two States, One Crisis. *International Critical Thought*, 6(4), 513–533.
- Kirn, G. (ur.) (2010). *Post-Fordism and its Discontents*. Maastricht: Jan van Eyck Academie.
- Knox, R. (2019). International law, self-determination and political co-option. U: Ignasi Bernat, David Whyte (eds.) *Building a New Catalonia: Self-determination and Emancipation* (235–243). Barcelona: Bella Caledonia.
- Koltai, M. (2018). *The economics of „Orbánism“*. <https://lefteast.org/the-economics-of-orbanism/> (pristupljeno 4. 4. 2023).
- Kržan, M. (2022). Vladajuće klase, rat i razvojni modeli. *Bilten, regionalni portal*. 8. 6. 2022. <https://www.bilten.org/?p=42226> (pristupljeno 11. 4. 2023).
- Lenjin, V. I. (1917/1969). „Уроки кризиса“, *Правда*, № 39, 6 мая (23 апреля) 1917, 1; Полное собрание сочинений, Том 31, Москва: Политиздат, 324–325.
- Li, M. (2008). *The Rise of China and the Demise of the Capitalist World Economy*. New York: NYU Press.
- Luxemburg, R. (1916/1974). Kriza socijaldemokracije – Junius-brošura. U: Lj. Tadić (ur.) *Rosa Luxemburg: Izabrani spisi* (165–258). Zagreb: Naprijed.
- Marini, R. M. (1965). Brazilian „interdependence“ and imperialist integration. *Monthly Review*, 17(7).
- Marini, R. M. (1973). *Dialéctica de la dependencia*. Mexico, D. F.: Ediciones Era.
- Marini, R. M. (2020). *Nerazvijenost i revolucija u Latinskoj Americi*. <https://princip.info/2020/04/20/ruj-mauro-marini-nerazvijenost-i-revolucija-u-latinskoj-americi/> (pristupljeno 10. 4. 2023).

- Marini, R. M. (2022). *The Dialectics of Dependency*. New York: Monthly Review Press.
- Matthew, D.J. R. (2019). Interrogating 'Authoritarian Neoliberalism': The Problem of Periodization. *Competition and Change*, 23(2), 116–137.
- Močnik, R. M. (2016). *Spisi o suvremenom kapitalizmu*. Zagreb: Srpsko narodno vijeće – arkzin.
- Močnik, R. (2018). O istorijskoj regresiji: napomena povodom 170-godišnjice Manifesta. *Sociološki pregled*, 52(2), 498–522.
- Podvršič, A. & Breznik, M. (ur.) (2019). *Verige globalnega kapitalizma*. Ljubljana: Sophia.
- Poulantzas, N. (1981). *Država, vlast, socijalizam*. Zagreb: Globus.
- Rosenberg, J. & Boyle, Ch. (2019). Understanding 2016: China, Brexit and Trump in the history of uneven and combined development. *Journal of Historical Sociology*, 32(1), 32–58.
- Росс, Дж. (1992). Почему экономическая реформа потерпела крах в Восточной Европе и России, а в Китае увенчалась успехом?. *Вопросы экономики*, 11, 42–54.
- Ross, J. (2008). Why the economic reform succeeded in China and will fail in Russia and Eastern Europe?. *Blog Learning from China*. <https://www.learningfromchina.net/why-the-economic-reform-succeeded-in-china-will-fail-in-russia/> (pristupljeno 4. 4. 2023).
- Volerstin, I. (2004). *Opadanje američke moći*. Podgorica: CID.
- Volerstin, I. (2005). *Uvod u analizu svjetskog sistema*. Cetinje: OKF.
- Wallerstein, I. (1999). The heritage of sociology, the promise of social science. Presidential Address, XIVth World Congress of Sociology, Montreal, 26 July 1998. *Current Sociology*, 47(1), 1–37.
- Willsher, K. (2022). France: parties reject Mélenchon's call to form opposition bloc. Hard-left leader and heads of other parties invited to talks with Macron over stalemate, says presidential source, *The Guardian*, 20. jun 2022, <https://www.theguardian.com/world/2022/jun/20/france-parties-reject-melenchons-call-to-form-opposition-bloc> (pristupljeno 8. 7. 2022).
- Zelenski, V. (2022). Invest in the Future of Ukraine. *Wall Street Journal*, 5. 9. 2022. <https://www.wsj.com/articles/invest-in-the-future-of-ukraine-volodymyr-zelensky-stem-graduates-business-technology-sector-billions-partnerships-11662404585> (pristupljeno 12. 4. 2023).

Changes, crises and war

Abstract

The contribution presents the complex dynamics of the long-term crisis of the capitalist world-system, and points to its class-determined nature. Within the global frame, it specifically examines the diverging developments in post-socialist societies, and shows how they depend upon the outcome of tensions between the two main factions within the ruling groups – the political bureaucracy and the local capital-management alliance. The text proposes establishment of a new field of research – the varieties of post-socialism. It notes the exceptionality of the Chinese way, and assesses the prevailing influence of comprador bureaucracy in most other countries, with the rare exception of local, mostly rentier capital taking the lead. The contribution ends with a brief examination of the possibility of systemic change, and a possible role of social theory in this process.

Keywords: varieties of post-socialism, comprador bureaucracy, restoration of capitalism, authoritarian statism

SLAVO KUKIĆ

Ekonomski fakultet, Sveučilište u Mostaru

Etnonacionalizam – najkancerogenija prijetnja Bosni i Hercegovini kao državi i društvu

Sažetak

Bosna i Hercegovina je u 2022. godini obilježila 30 godina postojanja kao suverena i međunarodno priznata država. Sve to vrijeme, dakako, nije (a ta vrsta sudova se nerijetko može čuti iz centrala etnonacionalističkih oligarhija), samo vrijeme svjedočenja o njoj kao propaloj državi koja je nemoguća bez aparata svjetskih centara moći koji je u životu održavaju. Sasvim suprotno, u 30 godina svoga života Bosna i Hercegovina je postala članica Ujedinjenih nacija, značajan dio tijekom rata uništenog je obnovljen, podignuti su novi gospodarski i inžinjerstveni kapaciteti, njezini mladi ljudi, sportaši, studenti, znanstvenici su postizali rezultate vrijedne divljenja i time postajali najmoćniji ambasadori svoje zemlje na svim svjetskim meridijanima. Nažalost, svih 30 godina Bosna i Hercegovina je bila i jeste u ozbiljnim povijesnim iskušenjima, u borbama s civilizacijskim silama i haribdama, u posrtanjima za koja su odgovorni oni koji imaju mandat da od nje prave evropsko društvo i državu, ali i silnici izvan nje koji bi je najradije uništili, a dijelovima njezina teritorija povećavali vlastiti.

O bosanskohercegovačkoj golgoti zbog njezine odluke da u evropsku budućnost krene kao suverena država najzornije svjedoči nametnuti joj rat koji ju je koštao preko stotinu tisuća ljudskih života, nekoliko stotina tisuća devastiranih ili potpuno uništenih obiteljskih, gospodarskih i javnih objekata, ali i totalnu demografsku devastaciju. Po nekim procjenama, preko 50% ukupne populacije je ili protjerano ili izbjeglo kako bi spašavalo vlastiti život. Najveći dio njih je završavao izvan granica Bosne i Hercegovine, a relativno najveći dio ih se ni do danas nije vratio svojim predratnim domovima. U prilog tome svjedoči i podatak da je Bosna i Hercegovina na vrhu svjetske liste zemalja po veličini dijaspore u odnosu na broj stanovnika. Okončanje rata značilo je i olakšanje za obična čovjeka i nadu da bi se ponovo moglo živjeti kako se i živjelo – susjed sa susjedom, međusobno se pomažući, zajedno proživljavajući i dobro i zlo, zajedno obilježavajući i religijske blagdane i državne praznike. I mora se priznati da je prvih deset godina naslućivalo kako bi se to moglo i dogoditi.

No, takvo naslućivanje nije zasluga domaćih vlasti nego prakse svjetskih centara moći personificiranih kroz Kancelariju visokog predstavnika (*The Office of the High Representative* – OHR). Onog časa kad ti centri moći svoju pažnju s Bosnom i Hercegovinom pomjere prema drugim svjetskim žarištima, etnonacionalistima su otvorena vrata za ponovno vađenje ratnih sjekira i vraćanja politikama neostvarenih ratnih ciljeva. To je politika koja je obilježila zadnjih petnaestak godina i koja Bosnu i Hercegovinu sve snažnije gura u nova civilizacijska i povijesna iskušenja. Nažalost, poticaji takvim trendovima, i to u sve otvorenijoj formi, dolaze i izvan Bosne i Hercegovine, od onih koji su je u zgarište i ljudsku klaonicu pretvarali i prije 30 godina, ali i od aktera svjetskih geopolitičkih igara koji Bosnu i Hercegovinu vide kao prostor svoga geopolitičkog interesa.

Spletom okolnosti, onim što se događa u Ukrajini posebice, Washington i Bruxelles su upozoreni da će svoj angažman u Bosni i Hercegovini morati vratiti na razinu neposrednih postratnih godina. A signali s tih adresa, u zadnjih godinu dana naročito, sugeriraju da bi se takav zaokret mogao i dogoditi – da se, dapače, događa već danas.

Svim tim postratnim obratima, pa i onima kojima svjedočimo zadnjih nekoliko godina, posvećen je najveći dio naslovljenog rada.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, suverenost, etnonacionalističke vlasti, svjetski centri moći, odnos susjeda prema Bosni i Hercegovini

1. Uvodne napomene

U 2022. godini Bosna i Hercegovina je obilježila 30 godina nezavisnosti. To je, dakako, vrijeme u kojem ne nedostaje onog što je vrijedno pažnje. Bosna i Hercegovina je, primjerice, neposredno nakon njezina međunarodnog priznanja postala članica Ujedinjenih naroda. Nakon okončanja rata, potom, obnovljen je značajan dio zemlje – a prema neposrednim poslijeratnim procjenama devastirano je ili potpuno porušeno na stotine tisuća gospodarskih kapaciteta, javnih i stambenih, posebice obiteljskih objekata. Podignuti su i novi gospodarski i ini kapaciteti koji danas stvaraju značajan dio bruto društvenog proizvoda. Bosansko-hercegovački građani su, mladi posebice – sportaši, srednjoškolci i studenti, znanstvenici i ini – postizali rezultate vrijedne divljenja i time postajali najmoćniji ambasadori svoje zemlje na svim svjetskim meridijanima.

Sve to bi, istini za volju, grijeh bilo prešutjeti. S druge strane, istina je da je sve to vrijeme svoje nezavisnosti Bosna i Hercegovina bila u ozbiljnim iskušenjima, u gotovo neprestanim posrtanjima, u borbama sa silnicama koje su atakirale i na nju i na njezinu opstojnost. Mora se priznati, potom, da je najveća odgovornost za to na onima koji su svih tih godina, danas također, imali mandat da od Bosne i Hercegovine prave evropsko društvo i državu, a činili su sve kako bi je destruirali, pa i potpuno uništili i kao državu i kao društvo. No, ne smije se zaboraviti još nešto – da su im u tome svih trideset godina bosansko-hercegovačke nezavisnosti svojski potpomagali i mnogi izvan Bosne i Hercegovine, iz njezina susjedstva posebice.

Cijena koju je Bosna i Hercegovina morala platiti zbog odluke da vlastitu budućnost gradi kao suverena država zaprepastila je, ne samo njezine građane nego i svijet. U prilog tome svjedoči i stotinjak tisuća poginulih ljudi, što civila što pripadnika međusobno sukobljenih vojnih formacija. U prilog tome, potom, svjedoči podatak da je preko 50% ukupne populacije bilo prisiljeno napustiti svoje predratne domove – bilo da su protjerani, bilo da su bježali kako bi spašavali gole živote – i zaštitu tražiti drugdje, u dijelovima Bosne i Hercegovine u kojima su većinski skoncentrirani pripadnici njihove etnije ili izvan granica vlastite domovine. U značajnoj mjeri zahvaljujući i tome Bosna i Hercegovina je danas zemlja s najbrojnijom dijasporom u odnosu na broj njezinih stanovnika u svijetu. Oko 1.600.000 Bosanaca i Hercegovaca je danas izvan vlastite domovine, u svim dijelovima svijeta i s, objektivno, mršavim nadama da bi ostatak života mogli nastaviti tamo gdje su, oni ili roditelji im, potekli. U prilog sudu o cijeni koja se za vlastiti put u budućnost morala platiti, u konačnici, svjedoči i, prema nekim procjenama, skoro 400 tisuća devastiranih ili potpuno uništenih obiteljskih, gospodarskih, stambenih i javnih objekata.

2. Poslijeratni znaci optimizma

Bosansko-hercegovački čovjek je stoljećima sa svojim susjedima živio kao s najrođenijima. I nikada mu nisu brana tome bile razlike među njima. Prisjetimo se, uostalom, fra Ivana Jukića, fra Grge Martića, uopće franjevaca Bosne Srebrne koje je, osim duhovnog rada s vjerničkom pastvom, odlikovala i stalna borba za malog čovjeka u njegovom nastojanju da savlada životne muke, prehrani obitelj i slično, neovisno o njegovom konfesionalnom i inom opredjeljenju. Sasvim suprotno, među ljudima su gradili veze koje razvijaju osjećaj zajedničkog pripadanja i olakšavaju im zajedničko suprotstavljanje zlima kojima su izloženi.

Prisjetimo se, potom, Drugog svjetskog rata i svrstavanja pod istu zastavu kojemu brana nisu bili ni konfesionalno ni nacionalno pripadanje. Naprotiv, želja za slobodom i zajedničkim životom nakon protjerivanja Hitlerove nacističke soldateske je bila jača od svega toga.

Okončanje rata je, po istom principu, i koncem 1995. godine značilo olakšanje za obična čovjeka i nadu da bi se ponovo moglo živjeti kako se oduvijek živjelo – susjed sa susjedom, međusobno se pomažući, zajedno proživljavajući i dobro i zlo, zajedno obilježavajući i religijske blagdane i državne praznike itd.

Prvih desetak godina se, ruku na srce, dalo naslutiti kako bi se to moglo dogoditi. Nanovo otvoren prostor nade je, zahvaljujući i ogromnoj međunarodnoj pomoći u obnovi porušenih domova, rezultirao pojačanim povratkom ljudi svojim kućama. Uz sve to visoki predstavnici su doživljavani kao brane regresivnim trendovima i garanti pozitivnih društvenih promjena prema ambijentu u kojem je moguće zamisliti život u vlastitoj zemlji, u vlastitim domovima.

Etnonacionalističke filozofije se, dakako, nisu mirile s tim. Naprotiv, poslijeratno vrijeme su pokušale koristiti kako bi svoje ratne ciljeve ostvarili mirnodopskim sredstvima. Nažalost, priliku za to im je dao i *Dejtonski sporazum*. Jer, njegovi tvorci nisu učinili ono što su morali – da se glavnim akterima ratne destrukcije onemoguću političko djelovanje. Suprotno tome, ratne huškače, ideologe i operativce, među njima i kasnije presuđene ratne zločince, se u Dejtonu priznalo za partnere stabilizacije i izgradnje drugačije Bosne i Hercegovine. A u takvim uvjetima je nelogično bilo očekivati išta osim da te filozofije iznenadnu priliku iskoriste kako bi na svojim ratnim ciljevima nastavile raditi u mirnodopskim uvjetima i mirnodopskim sredstvima.

Uz sve to, u prvih deset poslijeratnih godina gospodari rata, destrukcije i ubijanja, nisu imali puno prilika za vlastito razmahivanje. Zasluga za to pripada odlučnosti svjetskih centara moći da angažmanom snažnih ličnosti na mjestu visokoga predstavnika stabiliziraju stanje u Bosni i Hercegovini. O njihovoj ulozi je od etnonacionalista danas moguće čuti masu negativnih sudova jer su visoki predstavnici, u prvih desetak godina posebice, bili brana njihovim planovima. No, izvjesno je da će bivši španjolski ministar vanjskih poslova Carlos Westendorp biti upamćen po nametanju jedinstvene državne valute, da je veliko pitanje bi li bez njega i danas Bosna i Hercegovina imala svoju zastavu i grb, da je jedinstvenim registarskim pločicama preko noći omogućio nesmetan protok i ljudi i roba kroz cijelu zemlju. Izvjesno je, potom, da će austrijski diplomata Wolfgang Petritsch ostati upamćen po sprečavanju ponovnog uskrsavanja ratne Herceg-Bosne kroz tzv. Hrvatsku samoupravu, ali i po korištenju bonskih ovlasti kojima je iz sedla izbacivao najradikalnije sljedbenike ratnohuškačke i ideologije podjela. Izvjesno je, na koncu, da je Paddy Ashdown, na kojeg su iz nacionalističkih krugova povike i najintenzivnije, na mjestu visokog predstavnika, uz široko korištenje bonskih ovlasti također, vrlo zaslužan za jačanje središnjih državnih institucija – za formiranje Državne agencije za istrage i zaštitu (SIPA), Oružanih snaga Bosne i Hercegovine itd.

3. Regresivni trendovi nakon 2006. godine

Zajednički imenitelj vremena nakon 2006. godine je jačanje regresivnih trendova u Bosni i Hercegovini. Zašto? Krajnje pojednostavljeno: snage bosansko-hercegovačke destrukcije su iskoristile priliku koja im se ukazala kako bi svoje ratne ciljeve ponovo stavile u fokus vlastitog djelovanja. Američka administracija je, naime,

početkom 2006. procjenjivala da je u BiH stvorena kritična masa za društvene promjene i da se pažnja s nje može usredotočiti na druga krizna žarišta. U prilog tome su, po njezinu uvjerenju, svjedočile dvije grupe činjenica.

U Federaciji je, vjerovalo se, već postojala kritična masa snaga građanske provenijencije kojima je, bez obzira na sve razlike, zajedničko da čovjeka i temeljna građanska i ljudska prava, dakle vrijednosti zapadnih društava, pretpostavljaju interesima etnokolektiviteta kao paravanima u borbi za vlast i interese užih grupa i pojedinaca. Istodobno, potom, vjerovalo se da su povratkom Dodika na vlast, uz njihov ponovni izravni angažman – preko Carlosa Westendorpa su nešto slično učinili i 1998. godine – stvorene elementarne pretpostavke za sličan zaokret i u Republici Srpskoj. Razlog tome su dotadašnja pozitivna iskustva s prvim čovjekom SNSD-a (stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata) – činjenica da je osuđivao ratne zločine i zagovarao haško suđenje za Miloševića, Karadžića, Mladića i ine, da je zagovarao integriranje Bosne i Hercegovine kao države i društva, ustavne promjene koje bi proces integriranja ubrzale i slično.

To prepuštanje Bosne i Hercegovine njezinim unutarnjim političkim akterima se, međutim, pokazalo velikom greškom zapadnih centara političke moći. Njihovo povlačenje je, zapravo, za etnonacionaliste značilo zeleno svijetlo da u novim, mirnodopskim uvjetima mogu reaktivirati i svoje ratne velikodržavne projekte i svoje ratne političke ciljeve. Istina, na čelu kolone više nisu bili oni koji su obilježili vrijeme ratnih stradanja – jer, u Hagu su završili Karadžić i Mladić, potom prvi ljudi Hrvatske Republike Herceg-Bosne, propao je i pokušaj instaliranja tzv. Hrvatske samouprave i slično – nego džokeri svjetskih centara moći.

Ako bi se htjelo oslikati vrijeme zadnjih petnaestak godina, koliko god se pokušavalo zaobići konkretna imena, istina je da su konkretna imena personifikacije regresivnih trendova i krajnje problematično bi bilo bježati od osvrta na politički kurs kojeg su ta imena oblikovala.

Vrlo zanimljive su, recimo, metamorfoze koje je od svoga povratka na vlast 2006. godine doživljavao prvi čovjek stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata (SNSD). Prve godine njegova političkog zaokreta obilježili su zahtjevi za snažnijom pozicijom entiteta u ustavnopravnoj strukturi Bosne i Hercegovine. No, kako je vrijeme odmicalo, ta politička pozicija je eskalirala u formi tumačenja da državni subjektivitet ne pripada Bosni i Hercegovini nego entitetima, a da je Bosna i Hercegovina samo tehnički okvir, državna zajednica unutar koje se, voljom entiteta, taj subjektivitet i realizira. A to, opet, znači da je ono što se događa danas samo logična posljedica kontinuiteta političke radikalizacije koja je lidera stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata obilježila od 2006. godine, zadnjih desetak godina posebice, a zahvaljujući kojoj je iz pozicije političkoga pragmatičara i karakterističnoga tipa makijaveliste danas definitivno zaglibio u velikosrpskom nacionalizmu sa sve očitijim elementima rasne teorije, pa i fašizma. Zar se ti elementi ne mogu identificirati u, recimo, negiranju identiteta Bošnjaka kroz njihovo svođenje na religijsku grupu? A to nije i jedini primjer za izrečeni sud.

Sličan tip promjene je, potom, moguće pratiti i kod prvog čovjeka Hrvatske demokratske zajednice Bosne i Hercegovine. Upitno je, doduše, koliko se u konkretnom slučaju radi o istinskoj metamorfozi, a koliko tek o promjenama u vanjskim manifestacijama. Relativno dugo, naime, on je odavao dojam evropskoga, ali i političara zainteresiranog za integriranje Bosne i Hercegovine kao države i društva. Ne treba isključivati da je takvim doživljavao i u zapadnim političkim krugovima. No, vrijeme

ga je demistificiralo kao igrača čiji ciljevi nisu ništa manje kancerogeni od onih koje je sebi postavio prvi čovjek stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata. U prilog tome, uostalom, svjedoče sistemske blokade kao dio politike ucjena stranke koju kontrolira – ucjene kojom se želi promijeniti ustavni i izborni sistem prema rješenjima koja Hrvatskoj demokratskoj zajednici jamče onemogućavanje konstituiranja nove vlasti nakon parlamentarnih izbora 2018. godine, pokušaj onemogućavanja parlamentarnih izbora 2022. godine, sve očiglednije geopolitičko svrstavanje uz Moskvu, a protiv politike Zapada i slično.

Politika SDA i njezina lidera, doduše samo na prvi mah, djeluje najbenignijom. U zadnjih pet-šest godina, recimo, stranka se, a i njezin lider, verbalno zalažu za Bosnu i Hercegovinu kao cjelovitu i demokratsku državu i društvo, a protiv rješenja koja su na fonu njezine dezintegracije, za društvene reforme koje su na tragu evropskih vrijednosti i slično. Neki detalji ih, međutim, demistificiraju, pokazuju kako im stanje međunacionalnih napetosti i društvenoga status quo-a i samima odgovara. Prisjetimo se, uostalom, postizbornog vremena nakon parlamentarnih izbora 2018. godine u kojem je isključivo od SDA ovisilo hoće li HDZ-SNSD dvojac biti u prilici slijedeće četiri godine blokirati i državu i državne institucije. A ona je, ne zbog njihovih nego zbog svojih računica dakako, učinila sve što je takve blokade i uvelo u politički život Bosne i Hercegovine.

S druge strane, u agendi ove stranke nestale nisu ni ambicije o Bosni i Hercegovini kao nacionalnoj državi Bošnjaka. Dojam je, naprotiv, kako je ta vrsta ambicija sve očiglednija. Ignorirajmo, recimo, svakodnevne tekstove, pa i poruke nekih televizija pod kontrolom ove stranke. Jer, reći će njezini dužnosnici, u pitanju su medijske slobode, pa i sloboda na političke stavove, nikako i zvanična politika partije. No, istupi stranačkih prvaka, u kojima se svojim simpatizerima objašnjava kako će za 30 godina Bošnjaci postati i demografski i gospodarski dvotrećinski dominantni, šalju otvorenu poruku da će tada nestati svi argumenti o Bosni i Hercegovini kao višenacionalnoj državi i da će konačno biti ostvaren san o njoj kao ekskluzivnoj državi Bošnjaka.

4. Vanjsko poticanje dezintegrativnih procesa i političkih napetosti

Zahuktavanje regresivnih trendova u Bosni i Hercegovini, na što sve više asocira na početak devedesetih godina XX stoljeća, osim promotora domaćih etnonacionalističkih ideologija, zahvaliti treba i poticajima izvana i iz bosansko-hercegovačkog susjedstva i izvan njega.

Poticaji susjeda bosansko-hercegovačkom političkom talasanju su danas sve manje prikriveni, sve otvoreniji i sve agresivniji. Istina, postoje i detalji po kojima se ti utjecaji međusobno i razlikuju. U javnom vokabularu prvog čovjeka Srbije, primjerice, teško je pronaći elemente otvorenog ataka na Bosnu i Hercegovinu i njezin teritorijalni integritet. Ali, zato su različitih vrsta ataka krcati javni istupi i ponašanje prema Bosni i Hercegovini kao suverenoj državi njegovih prvih suradnika. Kako sve to objasniti? O čemu se radi?

U javnom prostoru se u odnosu na to mogu sresti različiti sudovi. Vrlo moguće je, dakako, da je u pitanju ciljano osmišljeni scenarij unutar koncepta „srpskog svijeta“ kao inačice projekta „velike Srbije“ u novim uvjetima. Taj scenarij je, naime, do u detalje razrađen za sve zemljopisne prostore koji su u drugoj polovici osamdesetih bili obuhvaćeni memorandumskim projektom „velike Srbije“, sada, doduše,

vodeći računa o izmijenjenim i međunarodnim i odnosima unutar prostora na koje se nanovo reflektira. Događanja u vezi s Kosovom, trenutno možda i još više u Crnoj Gori – koje ne kanimo detaljnije osvjetljavati – u prilog tome najzornije svjedoče. No, u prilog tome isto toliko, istina sa određenim specifičnostima, svjedoče i strategija i taktika „srpskog svijeta“ u Bosni i Hercegovini.

Suština te, dakle bosansko-hercegovačke strategije i taktike, vezana je za akcije člana državnoga predsjedništva u prethodne četiri godine i prvog čovjeka stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata. Svi ostali, upregnuti u ista kola, su samo operativci koji nastupaju prema njegovim nalogima, a koje on, po svemu sudeći, na redovitim brifinzima koordinira sa beogradskim centrom osmišljavanja i upravljanja konceptom „srpskog svijeta“. U tim uvjetima, drugim riječima, stvarna centrala čitavog projekta se, pozivom na međunarodno pravo, distancira od onoga što se u Bosni i Hercegovini događa – uz dodatak, doduše, da će isturiti svoje jastrebove kad god treba dati do znanja da se nad situacijom ni u jednom momentu ne želi izgubiti efektivna kontrola – a u stvarnosti, i preko svojih bosansko-hercegovačkih ekspanenata, čini sve kako bi postojeće procese destrukcije dodatno pojačavala i svijetu dokazivala da je Bosna i Hercegovina nemoguća i kao država i kao društvo.

Ni malo benignan, dakako, nije ni odnos Hrvatske prema Bosni i Hercegovini. Ne radi se, istini za volju, o dugoročno osmišljenom scenariju poput scenarija „srpskog svijeta“. Uostalom, u odnosu Hrvatske prema Bosni i Hercegovini je teško govoriti o kontinuitetu određene politike. Naprotiv. Vrijeme nakon Tuđmana, vrijeme predsjedničkog mandata Mesića i Josipovića, bitno je karakterizirao prijateljski, odnos dobra susjeda. Zaokret se, međutim, događa s prijemom Hrvatske u punopravno članstvo Evropske unije. Promatrano iz današnje perspektive, vrijeme nakon toga kod zapadnih susjeda bitno obilježava konstantno jačanje desnih političkih ideologija, pa i kada je njezin odnos prema Bosni i Hercegovini po srijedi. Danas je takva filozofija eskalirala u mjeri da briše sve pozitivno ostvareno u odnosima dviju zemalja.

No, hrvatski odnos prema Bosni i Hercegovini karakterizira i svojevrсни paradoks. Glavni nositelji ekstremnih političkih stavova, barem što se u javnom prostoru izrečenog tiče, nisu prvenstveno ljudi desnog političkog spektra, iako bi i njihovu ulogu u svemu tome pogrešno bilo ignorirati, nego političari koji su najviše državne funkcije zaposjeli kao personifikacije lijeve političke ideje i uz potporu lijevog biračkog tijela.

S druge strane, zapadni susjedi svoje tutorske ambicije u uređivanju Bosne i Hercegovine i njezine budućnosti pokušavaju uvijati u sustav evropskih vrijednosti i želju da se prvom susjedu pomogne da i sam postane dio društva evropskih naroda. Stvarno, pak, radi se najotvorenijem miješanjem u unutarnje stvari Bosne i Hercegovine, u pitanjima promjene Ustava i Izbornog zakona posebice.

Zaboraviti, na koncu, ne bi bilo uputno ni utjecaj kojeg na političko talasanje u Bosni i Hercegovini imaju ambicije drugih centara političke moći u vezi s ovim dijelom svijeta, ruske posebice. Korijeni tog utjecaja, istina, imaju nešto dužu historiju. No, reaktivirali su se povratkom Rusije kao značajnog igrača na svjetsku geopolitičku scenu u prvim godinama trećeg milenija.

Do tog vremena, naime, NATO je zaokružio prostor svoje dominacije do Crnog mora, na značajnom dijelu izbio i na same granice Rusije. Ali, ostao mu je nepokriven prostor jugoistoka Evrope, danas još uvijek prostor Srbije, Bosne i Hercegovine i Kosova. I tu činjenicu Rusija nastoji iskoristiti kako bi povratila dio svoga utjecaja u

tom dijelu svijeta, ali i kako bi preko njega izišla na Jadransko more i dalje na topla mora – i time ojačala svoju geopolitičku poziciju u Sredozemlju.

Način, međutim, na koji se to čini upozorava. Srbiju se pokušava što više uvlačiti u euroazijsku integracijsku mrežu, a u Bosni i Hercegovini preko lidera stranke Saveza nezavisnih socijaldemokrata što je moguće više zaoštravati političko talasanje i u određenom momentu, ići s akcijama kojima bi ona definitivno bila i dovedena pod efektivnu kontrolu Moskve.

Ali, rat u Ukrajini je upozorio Zapad što bi se moglo događati u slučaju da inertnost, koja je obilježila njegov odnos prema zapadnom Balkanu, ostane dio politike mu i u budućnosti. I barem što se prvih signala tiče, natjerao ga na aktivniji odnos prema ovom dijelu svijeta. U prilog tome, među inim, svjedoči i sve što se događa u Bosni i Hercegovini – jačanje snaga EUFOR-a, spremnost da se, u slučaju ruskog veta na produljenje njegova mandata, a pozivom na *Daytonski sporazum*, njegove formacije zamijene snagama NATO-a, pojačan pritisak na aktere unutarnje političke scene i slično. Hoće li s tom praksom i nastaviti i hoće li ona rezultirati i izbacivanjem iz sedla najekstremnijih aktera bosansko-hercegovačke destrukcije, ostaje za vidjeti.

5. Umjesto zaključka

Trideset godina bosansko-hercegovačke nezavisnosti je trideset godina njezine borbe za pravo na vlastitu budućnost. Borba za takvu budućnost ispostavljala je najrazličitije račune – od rata, ubijanja, raseljavanja i razaranja do hoda po trnju koji je obilježio sve poslijeratne godine. Nije u tom vremenu, istina, nedostajalo ni onoga na što se može biti ponosan – povratka značajnog dijela građana njihovim predratnim domovima, obnove porušene zemlje, izgradnje putne infrastrukture i novih gospodarskih kapaciteta i slično. Nažalost, bilo je, a ima i danas, još više onoga što je, objektivno, kočnica liječenja ratnih rana, bržeg razvoja i integriranja Bosne i Hercegovine u društvo evropskih naroda.

Izvjesno je, potom, da zasluge za negativne trendove, osim akterima bosansko-hercegovačke političke scene, pripadaju i bosansko-hercegovačkim susjedima zbog politike koju vode prema Bosni i Hercegovini, a koja u mnogim svojim detaljima asocira i na ambicije i na politiku tih zemalja s početka devedesetih godina prošlog stoljeća.

Izvjesno je, potom, da su za proces bržeg napredovanja Bosne i Hercegovine u značajnoj mjeri, zadnjih desetak godina naročito, zaslužni i svjetski geopolitički trendovi, posebice ambicije Rusije da, zbog vlastitih geopolitičkih interesa, uspostavi efektivnu kontrolu nad ovim dijelom svijeta.

Prostor nadi, na koncu, otvaraju prvi signali snažnijeg angažmana zapadnih centara moći, Washingtona i Bruxellesa prije svega i povećavaju šanse Bosne i Hercegovine da se konačno oslobodi hipoteka koje je kočila da se razvija kao evropska država i društvo.

LITERATURA

- Bajtal, E. (2009). *Država na čekanju: filozofija nevidljivog*. Sarajevo: Rabic.
- Bajtal, E. (2013). *Neofašizam u etno-fraku: bljutavi zadah velikodržavnih etno-kaljuža*. Sarajevo: Rabic.
- Kukić, S. (2001). *Svjedok vremena*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Kukić, S. (2004). *Balkanska krčma, novi krug nacionalista*. Banja Luka: Nezavisne novine.
- Kukić, S. (2005). *Ashdownova bosansko-hercegovačka faza*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Kukić, S. (2013). *Lopovluk u ime naroda*. Sarajevo: Kult B & Depo.
- Kukić, S. (2014). *Zadah kolektivne izdaje*. Sarajevo: Kult Sarajevo.
- Kukić, S. (2016). *Vrijeme obnovljenog zavijanja nacionalnih truba*. Sarajevo: Kult B.
- Kukić, S. (2018). *Posljednji poziv u pomoć*. Sarajevo: Kult B.
- Kukić, S. (2020). *Bosna i Hercegovina, žarište novog političkog virusa*. Sarajevo: Kult B.
- Pejanović, M. (2005). *Politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom periodu*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Pejanović, M. (2021). *Državnost Bosne i Hercegovine u XX i XXI stoljeću: studije, članci, intervjui*. Sarajevo: University Press.

Ethnonationalism – the most Carcinogenic Threat to Bosnia and Herzegovina as a State and Society

Abstract

In 2022, Bosnia and Herzegovina marked the 30th anniversary of its sovereignty and international recognition as a state. Though this kind of assessments can often be heard from the headquarters of ethno-nationalist oligarchies, all this time is, indeed, not merely the time of witnessing it being a ruined state, impossible without the apparatuses of the global power centres that have been sustaining it. Quite the contrary: in 30 years of its existence, BiH became a UN member, a significant part of what had been destroyed in the war was renewed, new economic capacities have been built, its young people, athletes, students, scientists have been achieving impressive results, thus becoming the most influential ambassadors of their country all over the world.

Unfortunately, throughout these 30 years, BiH has endured serious historical challenges, being between Scylla and Charybdis of civilisation, its' stumbling being caused by those very actors mandated to make it a European state and society, but also by the mighty from without, who would preferably destroy it and use its territory to enlarge their own.

The Calvary that BiH endured due its decision to head to its European future as a sovereign state is most keenly testified to by the imposed war, responsible for more than 100 thousand of human lives, hundreds of thousands of devastated, or completely ruined family, economic, or public buildings, as well as total demographic devastation. According to some estimates, more than 50% of the total population was either banished, or migrated in order to save their lives. The most of them ended outside the BiH borders, and relatively biggest portion of them have not returned to their pre-war homes to this day. This is also evidenced by the fact that BiH is near the top of the global list of countries with the biggest diasporas compared to their population.

Conclusion of the war meant relief for common people, as well as hope that they could once again live like they used to – neighbour with neighbour, helping each other and living together through good times and the bad, and celebrating together both religious and state holidays. And one must admit that the initial ten years indeed promised that this could be so. However, such prospects were not facilitated by the domestic authorities, but through the practice of the global centres of power embodied in the OHR and high commissioners. Yet, the very moment that these centres of power had shifted their attention from BiH to other global points of conflict, ethnonationalists saw their opportunity to once again draw out their swords and revert to the politics of unfulfilled war goals. This is the politics which has marked the last fifteen-odd years, pushing BiH ever harder towards new civilizational and historical challenges.

Unfortunately, such tendencies are stimulated, more and more openly, from without BiH, by those responsible for the wastelands and abattoirs of 30 years ago, but also by actors in the global geopolitical games who see BiH as a location of their geopolitical interest.

By force of circumstances, and especially the events in Ukraine, Washington and Brussels have been warned that they would need to revert their engagement in BiH to the level comparable to the years immediately after the war. And the signals sent from these addresses, especially in the last year, suggest that this kind of a shift could indeed happen – that it is actually already happening today.

The majority of the paper is dedicated to all these post-war shifts, including those that we have been witnessing in the last couple of years.

Keywords: BiH, sovereignty, ethnonationalists authorities, global centres of power, attitude of neighbours toward BiH

RUBIN ZEMON

Centar za napredne studije, Skoplje

Severna Makedonija, zemlja velikog društvenog diverziteta, kontraverzi i izazova

Sažetak

Nakon velikog izazova vezanog za spor oko imena sa Republikom Grčkom, kao i zahteva nametnutih od strane Republike Bugarske, Republika Severna Makedonija se suočava sa unutrašnjim socijalnim problemom: da li će se, kao i do sada, razvijati kao svojevrsna etnička demokratija, koja je dovela do velikih podela u društvu na svim nivoima i po svim osnovama, ili će se razvijati kao jedno integrisano i kohezivno društvo? Iako je Ohridskim sporazumom normativni multikulturalni okvir društva ustavno zagaranтовan, on sam po sebi nije dovoljan da obezbedi neophodnu socijalnu koheziju, odnosno integraciju unutar društva. Potrebna je potpuna implementacija i svih ostalih normativnih rešenja od strane pravnog sistema (obaveze preuzete putem međunarodnih sporazuma), kao preduslov za što šire uključivanje svih marginalizovanih i ranjivih kategorija građana, koji pate od isključenosti iz društva i nedovoljne zaštite. Pokušaj Republike Severne Makedonije da takav rezultat postigne putem *Nacionalne strategije za razvoj koncepta jedinstvenog društva i interkulturalizma* predstavlja pionirski korak države da trenutne procese u društvu usmeri ka integraciji i koheziji.

Za zemlju za koju se vezuju velike kontraverze, poput spora oko imena države, nepriznavanja makedonskog jezika i identiteta, antikvizacije, tj. nametanja antičkog makedonskog identiteta, te izgradnje bietničkih politika pod plaštom multikulturalizma, jedan od nerešivih izazova predstavlja i depopulacija, tj. iseljavanje mladih ljudi, u okviru kog je u prethodnih 20 godina ukupan broj stanovnika opao za čitavih 10 posto.

Ključne reči: Makedonija, Makedonci, identitet, podeljeno društvo, jedinstveno društvo, antikvizacija

1. Oспорavanje identiteta i „Oaza mira“

Godine pada socijalizma izdvajaju se kao vreme ponovnog buđenja nacija, tj. period u kojem je došlo do pojave novih identiteta na Balkanu. Makedonija je u novim okolnostima i novom poretku tražila svoje mesto, istovremeno bivajući prinuđena da dokazuje legitimnost svog imena i identiteta naroda (Трневски, 2013).

8. septembra 1991. godine održan je referendum u Socijalističkoj republici Makedoniji, u okviru kog su građani odgovarali na pitanje „Da li ste za nezavisnu Republiku Makedoniju, s pravom udruživanja sa suverenim državama Jugoslavije?“ Prema podacima Republičke izborne komisije, pravo glasa tom prilikom je iskoristilo 72% građana evidentiranih u biračkom spisku, od čega je na 95% glasačkih listića bio zaokružen potvrđan odgovor. U Skoplju je iste večeri, na nekadašnjem trgu Josipa Broza Tita, tj. na današnjem Trgu Makedonija, tadašnji predsednik Republike Kiro Gligorov svim građanima i građankama čestitao slobodnu, suverenu i nezavisnu Makedoniju.

Referendum je bojkotovala albanska nacionalna zajednica u Makedoniji, koja je 12. januara 1992. godine organizovala sopstveni referendum, tzv. Iliridu

(kovanica nastala spajanjem naziva dvaju antičkih rimskih provincija – Ilirije i Dardanije), koji se ticao „političke teritorijalne autonomije Albanaca u Makedoniji“. Referendum je od strane makedonskih vlasti proglašen nelegitimnim, dok su njegovi organizatori tvrdili da je albanska zajednica tom prilikom izašla na glasanje u velikom broju.

Nakon osnivanja Republike Makedonije 1991. godine, njeni susedi, za razliku od hrvatskog i slovenačkog slučaja, nisu pozdravili stvaranje nove države na Balkanu, kao konačno slobodnog i nezavisnog člana porodice naroda. Naprotiv, susedi su protestovali, postavljali zahteve i nametali uslove. Osporavali su i još uvek osporavaju istoriju, kulturu, identitet, jezik, pa i pravo na korišćenje imena Makedonija i Makedonci (Hans-Lothar, 2005).

Više od vek i po, od samih početaka buđenja nacionalizma na Balkanu, a naročito nakon Berlinskog kongresa 1878. godine, makedonsko pitanje predstavlja središnji problem koji deli balkanske narode i države. Usled specifičnih uslova koji su krajem XIX i početkom XX veka vladali u Makedoniji, nacionalni afiniteti stanovništva zavisili su od političkih prilika. U zemlji su operisale bugarska, grčka, srpska i rumunska propaganda, koje su se zasnivale na idejama i aspiracijama država iz kojih su poticale (Jezernik, 2002: 50). Susjedne Bugarska, Grčka i Srbija borile su se da Makedoniju prisvoje, što im je u velikoj meri pošlo za rukom tokom Balkanskih ratova 1912–1913. godine. Otkako su snagom oružja uspele da proteraju Osmansko carstvo i podele teritoriju, pomenute države su intenzivirale svoja negiranja, budući da im je priznavanje makedonskog identiteta moglo ugroziti kako prethodne dobitke, tako i buduće aspiracije vezane za makedonsku teritoriju (Rossos, 2004).

Kulminacija ovakve politike suseda, naročito Republike Grčke, dogodila se 27. juna 1992. godine, kada je Savet Evropske zajednice usvojio tzv. Lisabonsku deklaraciju, kojom je priznavanje Republike Makedonije uslovljeno promenom njenog imena, koje nije smelo sadržati termin Makedonija. U tim prvim godinama makedonske nezavisnosti, Grčka je članicama Evropske unije i Ujedinjenih nacija uspela nametnuti percepciju po kojoj je Makedonija „ukrala delove grčkog kulturnog nasleđa, kao što je ime Makedonija, i pritom se drznula da iskoristi jedan stari 'grčki' simbol, tzv. Sunce iz Vergine, na svojoj zastavi“. Sudeći po slovu ovog sporazuma, jedino je Grčka posedovala pravo na korišćenje imena Makedonija i korišćenje antičkih makedonskih simbola, budući da su „antički Makedonci bili Grci“. Ovakvo lobiranje Grčke dovelo je do usvajanja Lisabonske deklaracije od strane zemalja-članica Evropske unije, što je pak londonski list Fajnenšal tajms (*Financial Times*) 1. jula 1992. godine proglasio za favorita u eventualnoj „trci za najgluplju političku deklaraciju u 1992. godini“ (Тунтев & Божчев, 2017).

Srećom, 1992. godine za predsednika Republike Makedonije je, nakon ponovljenog glasanja u Sobraanju, izabran Kiro Gligorov, iskusan političar iz doba socijalističke Jugoslavije i jedan od najbližih savetnika Josipa Broza Tita. Nekadašnji predsednik Savezne skupštine SFRJ je i u svojoj 72. godini još uvek bio odličnog zdravlja i spreman da preuzme funkciju prvog makedonskog predsednika. Razgranatom diplomatskom aktivnošću Gligorov je za vreme samita Evropske zajednice u Edinburgu 11. i 12. decembra 1992. godine uspeo da utiče na poništavanje Lisabonske deklaracije i pitanje zvaničnog imena države preusmeri u Ujedinjene nacije. Istovremeno je na pomenutom Samitu istakao svoju zabrinutost za bezbednost zemlje, ukazavši na mogućnost preliivanja sukoba sa prostora nekadašnje SFRJ na prostor Makedonije. Stabilnost Makedonije, koja je umesto bureta baruta ponela

epitet oaze mira, naročito je učvršćena nakon preventivnog poziva upućenog mirovnoj misiji UN-a, tom prilikom raspoređenoj duž severne i zapadne granice.

Zadobijanje imidža oaze mira nesumnjivo je uticalo i na politiku prema susednim državama, poznatu pod sintagmom *politika ekvidistance*, koja je naročito bila kritikovana od strane tadašnje desne opozicije. Kritičari su ovakvu politiku tumačili kao gajenje odnosa podjednake udaljenosti, dok su smisao i suštinsko značenje napora Kire Gligorova bili položeni u pojam podjednake bliskosti, tj. razvijanja dobrosusedskih odnosa i svestrane saradnje sa susedima, koji bi isključivali specijalne relacije i privilegovan status u bilateralnim odnosima. Ovakva politika ekvidistance u većoj meri je predstavljala posledicu istorijskog zaključka o neophodnosti oslobođanja od narativa o Makedoniji kao jabuci razdora, a ujedno označavala i okretanje nove stranice u razvoju odnosa na ravnopravnoj osnovi sa susednim zemljama.

Međutim, nisu svi susedi prema Makedoniji stajali na ekvidistanci niti su je posmatrali kao oazu mira. Republika Grčka je u februaru 1994. godine Makedoniji uvela višemesečni embargo, dok se „spontano“ nezadovoljstvo građana Albanije iz 1997. godine, izazvano finansijskim gubicima u tzv. piramidalnim štedionicama i manifestovano masovnom pljačkom vojnih magacina, kasnije pokazalo kao deo isplaniranog scenarija za prebacivanje ukradenog oružja na Kosovo i Metohiju i Makedoniju. Takođe, 3. oktobra 1995. godine izvršen je atentat na Gligorova, čiji naručioc i počinitelji ni do danas nisu otkriveni, iako su se u javnosti više puta pominjale verzije prema kojima su u atentat bile umešane srpske tajne službe ili tajkunski krugovi iz Bugarske.¹

2. Nacionalna država makedonskog naroda, nacionalnosti i „suživot“

Nakon raspada titoističke Jugoslavije Makedonija je ušla u tranziciju, tj. proces izgradnje novog društvenog poretka, koji je doneo novine kako u odnosu pojedinca i društva tako i u odnosu različitih zajednica i celokupnog društva. Novoformirani politički pluralizam i višepartijski sistem nisu odražavali prisutne socijalne razlike i nisu uspevali da kanališu različite socio-kulturne i ekonomske interese građana. Naprotiv, došlo je do uvećanja značaja etničke pripadnosti kod svake od zajednica, a time i do etničke polarizacije, naročito putem osnivanja nacionalnih političkih partija. Na taj način je svojevrsna etnizacija političkog sistema u Makedoniju ušla na velika vrata (Атанасов, 2017). Međutim, za razliku od stanja u drugim republikama bivše Jugoslavije, gde su mržnja i međuetnički sukobi za rezultat imali rat, u Republici Makedoniji je promovisana politika suživota i tolerancije.

Ustavom od 17. novembra 1991. godine Republika Makedonija je definisana „kao nacionalna država makedonskog naroda, u kojoj se garantuje puna građanska ravnopravnost i trajan suživot makedonskog naroda sa Albancima, Turcima, Vlasima, Romima i drugim nacionalnostima“. Nakon Dejtonskog sporazuma iz 1995. godine u Ustav su uvršteni i Srbi. Međutim, ovakva situacija nije zadovoljavala potrebe naročito brojne albanske manjine (koja status manjine i ne prihvata), što je dovelo do usložnjavanja unutrašnje stabilnosti zemlje.

Republika Makedonija se sticanjem svoje nezavisnosti i opredeljenjem za liberalnu demokratiju ustavno založila za građanski model društva, želeći tako da

¹ Jedan od boljih dokumentarnih filmova na temu atentata na Gligorova jeste ostvarenje Snežane Lupeske, u okviru njenog serijala „Kôd“ (<https://www.youtube.com/watch?v=Y-yYnIA3eWc>).

postigne doslednu primenu principa jednakosti u različitosti, i to u univerzalističkom liberalnom maniru. Ovakva koncepcija tadašnjeg makedonskog političkog sistema činila se celishodnom i funkcionalnom, ali joj spoljnopolitička stvarnost, a naročito regionalni kontekst, vrednosni vakuum nakon raspada SFRJ, kao i „prelivanje“ različitih vrsta kriza, u smislu domino-efekta secesionizama i nacionalizama iz okruženja, nisu išli u susret. Padom komunizma i raspadom SFRJ otvoreno je pitanje mesta subnacionalnih grupa u tzv. federalnoj, odnosno kvazifederalnoj devoluciji moći. Prema Ani Čupeskoj, subnacionalne grupe su tom prilikom iskazale zahteve za postojanjem jednog drugačijeg tipa multietničkog i multilingvalnog federalizma, pri čemu je velikom brzinom došlo i do ispostavljanja zahteva za teritorijalnom autonomijom, pa čak i secesijom. Na ovaj način etnokulturne grupe u Makedoniji, koje su do tada mahom bile tretirane kao subnacionalne, tj. manjinske, stavile su do znanja da je model multikulturalizma, uglavnom temeljen na poštovanju kulturnih i lingvističkih prava, istrošen. Drugu veliku nepovoljnost pri gradnji novog vida multikulturalizma predstavljalo je postojanje radikalnih stavova i kod većinske kulture, koja je zastupala pozicije ekskluzivne uzurpacije političke zajednice, čime je inkluzivnost manjinskih kulturnih entiteta bila odbačena kao opcija, budući da je smatrana za štetnu i nedopustivu (Čynecka, 2011).

3. Makedonija nakon Ohridskog sporazuma i podeljeno društvo

Podstaknuta vojnim dešavanjima na Kosovu i Metohiji iz 1999. godine i posledičnim dolaskom snaga KFOR-a, kao i obezbeđenom logistikom sa pomenutog područja, grupa albanskih nacionalista i militantata je, koristeći akronim UČK (*UÇK – Ushtria Çlirimtare Kombëtare*, srpski Oslobođilačka nacionalna armija),² pod vođstvom švajcarskog iseljenika Alija Ahmetija započela oružane napade u Makedoniji u februaru 2001. godine. Tvrdeći da se bore za veća prava Albanaca u Makedoniji, militanti su vršili napade na policijske i vojne snage, ne štedeći pritom ni civile (npr. slučaj maltretiranja građevinskih radnika poznate kompanije „Mavrovo“). S obzirom na intenziviranje borbi zaraćenih strana i rast tenzija, postojao je osnovan strah od prerastanja sukoba u građanski rat. Iz tog razloga u julu 2001. godine dolazi do odlučne političke intervencije Sjedinjenih Američkih Država i Evropske unije, čije posredovanje je dovelo do prekida borbenih dejstava i potpisivanja mirovnog dogovora 8. avgusta 2001. godine, koji nosi naziv Ohridski sporazum (Rossos, 2002).

Prema Florijanu Biberu, uticaj Ohridskog sporazuma na međuetničke odnose, kao i njegova primena mogu se razumeti u pet tačaka: inkluzija, saradnja, autonomija, manjinska prava i državna imovina. Inkluzija je predstavljala akutan problem javne administracije, s obzirom na veoma mali broj predstavnika svih zajednica osim makedonske. Ohridskim sporazumom stvoren je brzi mehanizam kojim je promenjen dotadašnji procenat zastupljenosti. Akcenat je stavljen i na rast političke saradnje među članovima dvaju dominantnih zajednica, sa ciljem povećanja uticaja albanskog faktora pri procesu donošenja odluka. Treći stub Ohridskog sporazuma sadržan je u većoj decentralizaciji lokalne samouprave, što je na određen način značilo i porast autonomije u procesu donošenja odluka. Takođe, Ohridski sporazum je značajno unapredio manjinska prava svih zajednica, a naročito albanske,

² Tokom ratnih dešavanja 1999. godine na prostoru Kosova i Metohije albanske formacije su koristile istovetnu skraćenicu, doduše drugačijeg značenja (*Ushtria Çlirimtare e Kosovës – Oslobođilačka vojska Kosova*).

u pogledu službene upotrebe jezika, koja je vezana za procenat stanovništva na lokalnom ili nacionalnom nivou (neophodno je da on bude veći od 20 posto). Peta, suštinska promena koju je doneo Ohridski sporazum više ne definiše Makedoniju kao nacionalnu državu makedonskog naroda, već se ostavlja prostor da ona bude država svih njenih građana (Bieber, 2011).

U jednom takvom kontekstu Makedonija, kao multietničko društvo, gradi svoj model multikulturalizma na više nivoa, ali uz asimetrične odnose. Prvi nivo odnosi se na makedonski narod i albansku zajednicu, kada i ako ona premašuje 20% ukupnog broja stanovništva, dok se drugi nivo odnosi na manjinske zajednice navedene u Preambuli Ustava (Turci, Srbi, Vlasi, Romi i Bošnjaci). Treći nivo pokriva zajednice koje se ne spominju u Preambuli ili spadaju u kategoriju „drugi“ i koje su u najtežoj situaciji, budući da su izložene asimilaciji od strane zajednica iz prvog i drugog nivoa. U praksi, višestepeni model je pod uticajem većinske populacije evoluirao u dvostepeni model – s jedne strane stoji makedonska, a sa druge albanska zajednica (Škarić, 2016).

S druge strane, Ana Čupevska stoji na gledištu da su konsocijalna demokratija i raspodela moći (*power sharing*) jedni od glavnih stubova Ohridskog sporazuma, što se odlikava u pravljenju postizbornih koalicija unutar izvršne vlasti među najvećom etnički makedonskom i etnički albanskom partijom. Drugi element makedonske konsocijalnosti je Badinterov princip, dok treći element predstavlja tzv. Komitet za odnose između zajednica. Prema njoj, i republički Savet za bezbednost, kojim predsedava predsednik države, može se smatrati za jedan od instrumenata podele moći (Чупеска-Станишковска, 2017).

Ipak, u okviru državne politike i strategije mnoge pojedinosti vezane za makedonski multikulturalni model ostaju nejasne, nerazrađene i nefunkcionalne. I pored toga što se u javnosti može čuti da Republika Severna Makedonija predstavlja multikulturalno društvo, veliki broj teoretičara se ne bi složio sa ovakvom ocenom. Naime, prema određenim kriterijumima, definicijama i kvalifikacijama, postoji, između ostalih, i jedna široko prihvaćena podela antropologa i sociologa na pluralna i multikulturalna društva. Tako, upravo su pluralna društva u suštini diverzitetna (raznolika), što znači da različite grupe ostvaruju slabu međusobnu interakciju, pri čemu zajedničku tačku kontakta čine ekonomija i zajednička legislativa. Nasuprot ovakvim društvima stoje ona multikulturalna, u kojima je interakcija među različitim grupama razvijena u velikoj meri i ne svodi se na zajedničko tržište i zakonodavstvo. U jednoj ovako zamišljenoj podeli teško je odrediti mesto koje pripada Makedoniji, pri čemu se i trenutni akademski diskursi na ovu temu mogu okarakterisati kao oskudni. U poslednje vreme, a naročito nakon konflikta iz 2001. godine, u intelektualnoj ali i ukupnoj javnosti moguće je čuti stavove da se Makedonija pod plaštom multikulturalizma razvija u pravcu bietničkog, bikulturalnog i bipolarnog društva (Земон, 2018).

4. Konflikt unutar konstrukcije nacionalnog identiteta i antikvizacija

Antikvizacija predstavlja politizaciju društva na osnovu tema iz antike i istorije uopšte. Od početaka nezavisnosti Republike Makedonije, desno orijentisani politički, akademski i novinarski krugovi promovisu ideju da je antičkomakedonski element unutar identitetske konstrukcije makedonskog naroda u ranijim periodima bio značajno zapostavljen i da je stoga neophodno izvršiti reviziju istorije, čime bi bio uspostavljen kontinuitet između antike i srednjovekovnih slovenskih plemena

koja se, prema vizantijskim izvorima, pojavljuju na tlu Makedonije u VI veku. Na taj način i grčko-makedonski spor oko imena države prerastao je u spor oko istorijskog nasleđa (Shea, 1997). Treba napomenuti da je 1992. godine na pitanja grčkih novinara o makedonskom identitetu, predsednik Kiro Gligorov odgovorio da su Makedonci Sloveni koji su u šestom veku zaposeli balkanske prostore i nemaju nikakve veze sa Aleksandrovom civilizacijom. Takođe, u javnosti se pojavljivala tvrdnja da je jednom prilikom 1993. godine Kiro Gligorov prihvatio da ime države bude „Slovenska republika Makedonija“.³

U predizbornoj kampanji iz 2006. godine stranka VRMO-DPMNE, predvođena od strane Nikole Gruevskog, predstavila je program „Preporod u 100 koraka“, koji „ima jedinstven cilj – preporod Makedonije! Preporod njenog duha, preporod njene vitalnosti, preporod njene suštine, preporod njene vere u sebe...“ (Смилевска, 2019). Nakon pobeде stranke na pomenutim izborima upravo ovaj program činio je uvod u arhitektonsko-identitetski inženjering ostvaren izgradnjom projekta *Skopje 2014*, prvi put zvanično promovisanog u februaru 2010. godine. Ovaj projekat imao je za cilj nadogradnju celokupnog makedonskog identiteta, pri čemu ideološki inženjering nije bio usmeren samo na grad Skoplje, već na čitavu naciju, a Makedonci su kao narod dovođeni u vezu sa antičkim Makedoncima i Aleksandrom Velikim.

Makedonsku identitetsku poziciju koju je gradió Kiro Gligorov i koja se temeljila na predstavi o čisto slovenskim korenima današnjih Makedonaca, Nikola Gruevski je izmenio odmah po dolasku na vlast, imenujući auto-put i skopski aerodrom po antičkom vojskovođi Aleksandru Makedonskom. U proleće 2009. godine ovim povodom reaguje i Makedonska akademija nauka i umetnosti na čelu sa svojim predsednikom Georgijem Stardelovim, koji će izjaviti da vlast po pitanju antikvizacije makedonskog društva nije konsultovala Akademiju, te naglasiti da je ključni supstrat makedonskog identiteta slovenski, budući da njegov stub, makedonski jezik, spada u grupu slovenskih jezika.⁴

Na proslavi dvadesetogodišnjice makedonske nezavisnosti Nikola Gruevski je svečano predstavio fontanu i spomenik „Vojnik na konju“ na glavnom skopskom trgu, na kojima se u suštini prikazuje Aleksandar Veliki. Zvanična Grčka je na takav potez Gruevskog momentalno reagovala svim raspoloživim diplomatskim sredstvima, nazivajući politiku antikvizacije samo još jednim u nizu poteza čiji je cilj uzurpacija grčke istorije, te podsticanje nacionalizma i konflikta.

Prespanskim dogovorom iz 2018. godine makedonska vlada preuzela je na sebe obavezu da se ogradi od antikvizacije, zaslužne za pogoršanje odnosa sa Grčkom. Na spomenike izgrađene u okviru projekta *Skopje 2014* koji se odnose na antički period postavljena je oznaka da pripadaju helenskoj civilizaciji. Međutim, na svaku od novopostavljenih tabli ubrzo je u okviru tzv. gerilskih akcija nepoznate grupe građana bačena farba, a na njima prisutni natpisi precrtani su do nečitljivosti.⁵

³ Videti novinarski prilog: „Глигоров прифатил Словенска Република Македонија и лобирал за 80 пратеници“. <https://www.mkd.mk/node/350909>

⁴ „Македонија не треба да бегает од словенските корени“, *Ohridnews*, 14. 9. 2008. <https://www.ohridnews.com/makedonija-ne-treba-da-bega-od-slovenskite-koreni/>

⁵ Ги прешкртаа таблите на спомениците во Битола и Скопје: Порача дека „Македоније е жива“, *Фактор*, 6. 10. 2020. <https://faktor.mk/video-gi-preshkrtaa-tablite-na-spomenicite-vo-bitola-i-skopje-poracha-deka-makedonija-e-ziva>

5. Pokušaj borbe protiv podeljenosti u društvu

U svojoj knjizi *Makedonski multietnički čvorovi* (orig. *Македонски мултиетнички јазли*, 2017)⁶ Petar Atanasov iznosi tvrdnju da je Makedonija već dve i po decenije podeljeno društvo. Država je relativno siromašna, novih radnih mesta nema, standard velikog broja građana je mizeran, hiljade ljudi se iseljavaju, dok su političke elite ogrezle u korupciji i raskoš. Kako bi se ovaj čvor razmrsio, neophodno je da sve društvene snage pronađu ono što ih povezuje. Moraju se tražiti nadetnički interesi, koji bi se ogledali i reflektovali i u javnoj sferi. Bilo bi potrebno voditi bitku za pravedniju preraspodelu resursa, razvoj demokratskog i izgradnju jedinstvenog nasuprot podeljenom društvu, ali i investirati u interkulturni dijalog i toleranciju, a ne razlike. Apsolutizacija etničkih razlika građane vodi u pravcu neravnopravnog položaja. Multikulturalizam ne sme biti poistovećivan sa etničkom demokratijom, niti sa modelom selektivnog deljenja pravde. Etnička demokratija je ekskluzivna i diskriminatorna po definiciji, budući da glorifikuje etničku nadmoć i privilegije etničkih elita (Atanasov, 2018).

Na konferenciji za štampu održanoj tokom zvanične posete Republici Makedoniji u februaru 2018. godine, bivši komesar za ljudska prava pri Savetu Evrope Nils Muiznieks zaključio je da Makedonija ostaje duboko podeljeno društvo, te da vlasti nemaju nikakav plan za prevazilaženje datog problema. Takođe, Muiznieks je istakao kako su Ohridskim sporazumom napravljene izmene u pogledu pravične zastupljenosti zajednica, decentralizacije i upotrebe jezika, ali da nije postignuta integracija.⁷

Dolaskom na vlast premijera Zorana Zaeva započet je rad na uspostavljanju novog koncepta u izgradnji multikulturalizma u Makedoniji, koji je zadobio ime „Jedinstveno društvo“. *Nacionalna strategija razvoja koncepta jedinstvenog društva i multikulturalizma* u Makedoniji je prvi put predstavljena 2019. godine i, imajući u vidu podeljenost društva po različitim osnovama, predstavlja dokument od naročito značaja. Njegov cilj jeste iniciranje aktivnosti i osnaživanje procesa komunikacije i saradnje među zajednicama, u pravcu izgradnje društva koje će svaki pojedinac moći da oseća kao svoje.

Strategija se odnosi na sedam oblasti (pravni okvir, obrazovanje, kultura, mediji, omladina, lokalna samouprava i socijalna kohezija) i sadrži analizu stanja, odabrane prioritete i ciljeve, kao i akcioni plan.

Dokument je zaslužan za uvođenje interkulturalizma u makedonski javni diskurs, budući da ga posmatra kao odgovor na izazove sa kojima se makedonsko društvo suočava. Naime, pored uvažavanja postulata multikulturalizma, interkulturalizam posebnu pažnju posvećuje isprepletanom postojanju posebnih zajednica, njihovim zajedničkim interesima i aktivnostima, koji bi u perspektivi mogli dovesti do novih praksi i kultura, naročito u kontekstu njihove stalne evolucije i zajedničkog učestvovanja u svim sferama života savremenog društva. Glavni cilj interkulturalizma jeste da omogući isprepletanost, saradnju i aktivnu zajedničku (ko)egzistenciju, uzimajući u obzir da se u toku takvih procesa posebne kulture i identiteti stalno razvijaju i transformišu i tako doprinose stvaranju i razvoju novih (Bašić, Žagar & Tatalović, 2018).

⁶ 2018. godine knjiga se pojavila i u prevodu na albanski, pod naslovom *Nyjet multietnike maqedonase*.

⁷ Загрижува растечката поделеност меѓу албанските и македонските деца, *Радио Слободна Европа*. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/29014438.html>

Iako je Ohridskim sporazumom multikulturni normativni okvir u pravcu očuvanja multikulturnog karaktera društva ustavno zagaranovan, on kao takav nije dovoljan da obezbedi socijalnu koheziju, odnosno integraciju društva. Neophodna je potpuna implementacija svih preostalih normativnih rešenja iz zakonskog sistema (obaveze preuzete iz međunarodnih sporazuma) kao preduslov što šireg obuhvatanja svih marginalizovanih i ranjivih kategorija građana, koji pate od isključenosti iz društva i nedovoljne zaštite.

Strategija je kao dokument bila ocenjena od strane međunarodnih eksperata poput Mitje Žagara iz Slovenije i Sorena Kila iz Ujedinjenog Kraljevstva. Iz mišljenja Žagara može se izdvojiti njegova ocena da je „novi politički smer, zasnovan na inkluzivnoj međukulturnoj strategiji i politikama u suprotnosti sa prethodnim nacionalističkim politikama, zasnovanim na podelama i ekskluzivnom multikulturalizmu. [...] Samim tim, možemo očekivati žestoka protivljenja onih koji su se zalagali, promovisali i imali korist od prethodne politike. Među najžešćim protivnicima nove zvanične interkulture strategije i politike možemo očekivati nacionaliste iz dveju najvećih etničkih zajednica u Severnoj Makedoniji. S jedne strane stoje nacionalisti iz makedonske etničke zajednice, protivnici promene zvaničnog imena države, koju su proglasili za nacionalnu (vele)izdaju. Sa druge strane stoje nacionalisti iz albanske etničke zajednice, koji strahuju da bi mogli izgubiti uticaj i privilegije steknute putem ranije politike ekskluzivnog „multikulturalizma“. Iz tog razloga neophodno je da nadležni organi Republike Severne Makedonije učine sve što je u njihovoj moći kako bi se izgradila široka koalicija svih onih koji podržavaju interkulturnu strategiju i koji bi od nje mogli imati korist“ (Zemon, 2021).

Usled svetske pandemije kovida 19, ali i nestabilnosti na makedonskoj političkoj sceni u periodu 2020–2023. godine, nije bilo odgovarajućih uslova za potpuno sprovođenje Strategije, dok su se predviđanja Mitje Žagara kako će nacionalisti iz makedonskog i albanskog korpusa koristiti svaku priliku da napadnu i onemogućće realizaciju koncepta „Jedinstvenog društva“, u praksi obistinila. Pod znakom pitanja stoji dalji nastavak pomenutog pristupa izgradnji jedinstvenog društva, dok stručnjaci savetuju širi strateški zaokret ka vordingu i politici interkulturalizma i socijalne kohezije.

6. Raspetljavanje „makedonskog čvora“

Politička konotacija pojma „makedonski čvor“ vezuje se za 1902. godinu, kada je u austrijskom listu *Neue Freie Presse*, u tekstu autora pod inicijalima R. L. objavljen razgovor sa predsednikom Makedonskog oslobodilačkog komiteta, Stojanom Mihajlovskim. Mihajlovski je u razgovoru citirao izvesnog ruskog generala, koji je jednom prilikom za Makedoniju upotrebio poznatu sintagmu „Gordijev čvor“, znanu još iz vremena pohoda Aleksandra Makedonskog na Aziju: „Ruka koja će raspetljati makedonski čvor ne nalazi se kod nas, već u Evropi“ (Hans-Lothar, 2004). Čvor je iz tog razloga povezan sa spomenutim interesima i odnosima susednih država prema Makedoniji.

1994. godine njujorški advokat i diplomata Metju Nimic naznačen je od strane tadašnjeg sekretara UN za posrednika u sporu oko imena između Makedonije i Grčke. U prilogu pod naslovom „Čovek koji je 23 godine fokusiran samo na jednu reč“, emitovanom na Bi-bi-siju 2. avgusta 2017. godine, govori se da je Nimic pokušavao da pregovara u verovatno najčudnijem međunarodnom sporu u svetu, u okviru kog

se Grčka protivila priznavanju Makedonije pod njenim ustavnim imenom i odbijala da dâ dozvolu za priključenje zemlje NATO-paktu i Evropskoj uniji sve dok ono ne bude promenjeno. Grčka je tvrdila kako ime Makedonija sugerise da sa druge strane postoje teritorijalne ambicije u pogledu severne grčke pokrajine Makedonije, te da ono predstavlja besraman pokušaj otimanja grčkog istorijskog nasleđa.⁸ Za gotovo četvrt veka trajanja pregovora na stolu se našlo nekoliko predloga za promenu imena: od Nove Makedonije, preko Slavomakedonije, pa sve do Republike Skoplje. Jedno vreme u igri su bili i nazivi Gornja Republika Makedonija i Republika Gornja Makedonija, pa čak i predlozi da ime države bude Republika Makedonija – bez prevoda (ovako na oba pisma, ćirilicom i latinicom). Raspravljalo se i o obimu upotrebe novog imena, tj. da li bi ono služilo jedino za spoljnu upotrebu ili kao *erga omnes*, kao i mnogi drugi detalji (Škaric, Apasiev & Patchev, 2004). Na kraju je 17. juna 2018. godine, od strane ministara spoljnih poslova Grčke i Makedonije, Nikosa Kocijasa i Nikole Dimitrova, potpisan tzv. *Prespanski sporazum*, kojim je dogovoreno da će se država zvati Severna Makedonija (*North Macedonia*), te da će taj naziv imati opštu namenu.

Time je jedan kraj „makedonskog čvora“ konačno olabavljen, a Severna Makedonija je, nakon izvršenih ustavnih izmena, 27. marta 2020. godine postala punopravna članica NATO-pakta.

Nekoliko godina nakon toga, olabavljen je još jedan kraj čvora: 24. maja 2022. godine, na zajedničkoj liturgiji Srpske i Makedonske pravoslavne crkve održanoj u Skoplju, srpski patrijarh Porfirije saopštio je da Srpska pravoslavna crkva priznaje autokefalni status Makedonskoj pravoslavnoj crkvi – Ohridskoj arhiepiskopiji, čime je rešen poluvekovni crkveni spor među dvema jerarhijama.⁹ Time je, takođe, rešeno i poslednje sporno pitanje između Srbije i Makedonije, odnosno Srba i Makedonaca.

Međutim, nakon potpisivanja Prespanskog sporazuma i ućlanjenja Republike Severne Makedonije u NATO, bugarski kraj čvora, ranije olabavljen, počeo se naglo zatezati. Desne bugarske partije, pa čak i bugarski evroposlanici započeli su sa negacijom i atacima na jezički i nacionalni identitet Makedonaca, ne priznajući njegovu posebnost u odnosu na bugarski. 2017. godine Makedonija i Bugarska su potpisale Sporazum o dobrosusedstvu i saradnji, u okviru kog je jednu od glavnih i najspornijih tačaka predstavljalo formiranje zajedničke komisije za istorijska pitanja, čiji cilj je trebalo da predstavlja postizanje konsenzusa oko značajnih datuma i ličnosti iz istorije dvaju naroda, kao i objavljivanje zajedničkih istorijskih udžbenika. Usled sporog tempa rada komisije na postizanju eventualnog konsenzusa, tj. nakon neprihvatanja bugarskih zahteva, Bugarska je uz pomoć Evropske unije izdejstvovala da u pregovarački okvir za članstvo Severne Makedonije u EU budu uneseni i protokoli o radu Komisije. U kontekstu nastavka pristupnih pregovora takođe treba naročito istaći da će Republika Severna Makedonija nakon obavljanja tzv. skringinga biti dužna da napravi ustavne izmene i time omogući unošenje bugarske zajednice u Preambulu svog najvišeg pravnog akta. Makedonska opozicija, tj. stranka VRMO-DPMNE, tome se izričito protivi, a bez pristanka barem jednog dela njenih poslanika usvajanje ustavnih izmena biće nemoguće.

⁸ A man who was focused on one word for 23 years, *BBC News*, 2 August 2017. <https://www.bbc.com/news/magazine-40781213>

⁹ Чекано и дочекано – СПЦ ја призна автокефалонста на МПЦ- ОА, *Радио Слободна Европа*, 24. мај 2022. <https://www.slobodnaevropa.org/a/srpska-makedonska-pravoslavna-crkva/31861395.html>

7. Depopulacija u unutrašnjosti zemlje

Etnički različito i verski podeljeno društvo, kome stalno pretila opasnost od etnopolitičke i ekonomske nestabilnosti, izvor je kontinuirane mobilnosti stanovništva i emigracije. U potrazi za boljim životom građani Makedonije su našli nekoliko alternativnih načina za realizaciju svojih potreba u pogledu preseljenja u zapadne zemlje Evropske unije, kao što su: dobijanje bugarskog državljanstva, traženje azila, osnivanje kompanija u zemljama-članicama EU itd.

Najosetljivije pitanje predstavlja činjenica da je oko 100.000 građana Republike Makedonije podnelo zahtev ili dobilo bugarske pasoše na osnovu „bugarskog porekla“ (procedura za dobijanje bugarskog pasoša podrazumeva potpisanu i od strane notara overenu izjavu o bugarskom poreklu podnosioca zahteva).¹⁰ Ogroman broj lica koja uspeju u nameri dobijanja pasoša potom se seli u druge zemlje Evropske unije i tamo radi. Iz tog razloga, za bugarske vlasti veliko iznenađenje je predstavljao rezultat poslednjeg makedonskog popisa iz 2021. godine, kada se tek nešto više od 3.000 lica u etničkom smislu izjasnilo kao Bugari.

Statistički podaci sa popisa iz 2021. godine pokazuju da je u Makedoniji ukupan broj stanovništva u poslednjoj deceniji opao za čitavih 10%,¹¹ dok izvori Svetske banke tvrde da je zemlju napustilo više od pola miliona građana.¹² Prazna sela i gradovi, uz kuće i dvorišta izgrađene u zapadnom stilu, doneli su sa sobom promenu socio-kulturnog mikrosistema i habitusa ljudi, te uspostavili nove tradicije, naročito u pogledu običaja vezanih za životni ciklus, tj, njegove delove – rađanje, svadbu i smrt (Zemon, 2017).

¹⁰ За 10 години 66 илјади Македонци земале бугарски пасоши, *DW*, 11. децембар 2020. године.

¹¹ Резултати од пописот на населението, домаќинствата и становите во 2021 година. https://www.stat.gov.mk/publikacii/2022/POPIS_DZS_web_MK.pdf

¹² Бранот иселување ја турка Македонија кон пропаст, *DW*, 8. октобар 2019. године.

North Macedonia a Country of Big Social Diversity, Controversies and Challenges

Abstract

In the processes of bloody dissolution of Yugoslavia, Macedonian society was described as a “peace oasis” since it successfully avoided the war conflicts in the 1990s, though some inter-ethnic tensions were present “in the air”, as well as some physical clashes between the ethnic Macedonians and ethnic Albanians.

After the collapse of Tito’s Yugoslavia, the Socialist Republic of Macedonia entered into the process of building a new social order, which brought new moments in the relations between the individual and the society, but also in the relations between the groups and the society. The newly formed political pluralism and multi-party system did not reflect the social division, or channelize the different socio-cultural and economic interests of the citizens. Ethnic affiliation and ethnic polarization strengthened significantly, especially through the establishment of political parties based mainly on ethnic identity. Thus, in Macedonian politics, the ethnicisation of the political system was widely promoted

An issue of higher education in the Albanian language was the biggest inter-ethnic dispute in the 1990s! The Kosovo issue and the war in 1999 exerted inertia in which resulted in the civil conflict in Macedonia in 2001 that was concluded with the so-called Ohrid Framework Agreement and transformation of the Republic of Macedonia from a national to hybrid state and society. Ethnic Macedonians want to build nation-state, ethnic Albanians are implementing bi-national politics and the other smaller communities are dreaming of multicultural society. The Ohrid Framework Agreement brought to practicing of the so-called Power Sharing policies and adequate and just participation in state institution and the society. With the proclamation of the independence, the so-called name dispute surfaced, concerning the name of Macedonia. The name was not disputed only by Greece, but the ethnic identity, language and history of Macedonians also resonated with Bulgaria, while the Serbian Orthodox church objected to the autocephaly of the Macedonian Orthodox Church. On the other hand, the debate concerning the conflict between the Ancient Macedonian and Slavic Macedonian identities, or continuity between these two identity constructions was very much present in the public discourse. The culmination was achieved with the project titled “Skopje 2004” and the so-called “Antiquation”, when a large number of new monuments were erected in the capital of the Republic of Macedonia.

Its ethnically diverse and religiously divided society, with the permanent danger of ethno-political and economic instability, is a source of a continuous human mobility and emigration. Looking for better life, citizens of Macedonia found a lot of “alternative ways” to realize their need for human mobility, or emigration to the Western EU States, including: getting Bulgarian citizenship, seeking asylum, establishing companies in EU-member states etc.

Statistical data from the census in 2021 indicate that the total population in the country has decrease by more than 10% in the last decades.

Keywords: Macedonia, Macedonians, identity, divided society, "One society", antiquation

SUZANA IGNJATOVIĆ

Institut društvenih nauka, Beograd

Postsocijalistička Srbija između retradiconalizacije i refleksivne modernizacije*

Apstrakt

U analizama promena u postsocijalističkim društvima, uključujući Srbiju, govori se često o retradiconalizaciji, posebno u sferi porodice i rodnih odnosa. Ovaj proces podrazumeva povratak predmodernih, tradicionalnih normi i vrednosti, a ujedno slabljenje nasleđa socijalističke modernizacije. U radu se predlaže pristup koji odbacuje monolitnost konceptata modernizacije i retradiconalizacije, analizirajući promene u oblastima porodičnog života i rodnih odnosa. Najpre je preispitana teza o retradiconalizaciji kroz primere koji su znak detradiconalizacije ili selektivne modernizacije socijalizma. To znači da su neke tradicije opstale i u socijalizmu, a nisu oživele u postsocijalizmu. Zatim je nijansiran pojam retradiconalizacije kod identifikovanih primera gde se uvodi razlika između regulativne i značenjske tradicije, čime se pokazuje da postoje različiti nivoi retradiconalizacije. Takođe smo ukazali na to da neke socijalističke tradicije opstaju kao nasleđe socijalističke modernizacije i utiču na dominantne kulturne matrice u postsocijalizmu. Na kraju rada ukazali na elemente refleksivne modernizacije, čak i u društvu Srbije koje nije u rangu društava druge modernosti po svim teorijskim kriterijumima.

Ključne reči: retradiconalizacija, detradiconalizacija, refleksivna modernizacija, postsocijalistička tranzicija, Srbija

1. Uvod

Istorijski posmatrano, socijalistička modernizacija se zasnivala na većini principa koje teorijski pojam modernizacije podrazumeva: uspon nauke i tehnologije, desekularizacija, opadanje tradicionalnih obrazaca. Šta se dešavalo sa modernizacijskim nasleđem socijalizma u zemljama gde on napušten pre nekoliko decenija? Ako pitanje stavimo u okvir stare dileme teoretičara modernizacijskih procesa o konvergenciji nasuprot perzistenciji tradicionalnih vrednosti, da li je došlo do jačanja tradicionalnih vrednosti ili do specifične konvergencije u koju se uključuje i dodatni sloj socijalističkog nasleđa kao „nove tradicije“?¹

Neka istraživanja su ukazivala na reverzibilnost modernizacije kroz tezu o retradiconalizaciji (Commercio, 2015; Nenova, 2021). Kako se problem modernizacije i retradiconalizacije objašnjava na slučaju tranzicijske Srbije? Izgledalo je da se Srbija zaglavila u „mozaičkoj“ modernizaciji koju čine razni nivoi modernosti po društvenim domenima, a usled retradiconalizacije dolazi do regresije u nekim

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

¹ Inghart je ovu dilemu (konvergencija ili perzistencija vrednosti) rešio trećom opcijom: vrednosti će se menjati u istom pravcu, ali paralelnim kolosecima, tj. biće oblikovane specifičnim prethodnim istorijskim procesima po principu „pređenog puta“ (*path dependency*) (Inglehart, 2000). Verovatno je ova tvrdnja najbliža onome što se dešavalo u postsocijalističkim društvima.

oblastima, posebno u domenu porodice, rodnih odnosa, religije i etniciteta. Ako su se ovi procesi dešavali, Srbija ne može da pređe u fazu tzv. „druge modernosti“, koju odlikuje refleksivnost, individualizacija, gubljenje značaja kolektivnih identiteta i tradicijskih normi. U radu ćemo preispitati ove teze kroz tri segmenta. Prvo, preispitujemo tezu o retradiconalizaciji i dualizam tradicionalno-moderno, pokušavajući da razlučimo u kom obimu je došlo do retradiconalizacije u periodu tranzicije, a koliko je opstalo socijalističko modernizacijsko nasleđe.² Drugo, pokazaćemo da postoje različite vrste retradiconalizacije, a njihov domet i relevantnost moraju biti nijansirani. Treće, ukazaćemo na naznake refleksivne modernizacije u društvu Srbije. Analiziraćemo pomenute procese u oblastima porodice i rodnih relacija, budući da se u ovim domenima najčešće pominje teza o retradiconalizaciji.

2. Retradiconalizacija i detradiconalizacija

Teza o retradiconalizaciji postaje popularna tokom postsocijalističke tranzicije (Commercio, 2015). Iako to nije uvek eksplicirano, ona je supstantivno pojmovno povezana sa suprotnim procesom *detradiconalizacije*, koja čini važnu komponentu modernizacije (Giddens, 1996). Kao distinktivna odlika postsocijalizma, retradiconalizacija se definiše kao „povratak tradicionalnih vrednosti, porodičnog života i religije“ (Kligman, citirano u Nenova, 2021: 158). Pojam retradiconalizacije se često koristi za objašnjenje položaja žena u postsocijalizmu i eksterni pritisak da se žene povuku iz javnog života (Nenova, 2021).³ Kao pokazatelji retradiconalizacije navode se opadanje učešća žena u političkom životu, ograničenje reproduktivnih prava ili povlačenje sa tržišta rada (Nenova, 2021; Galić: 2018). Konkretno, u slučaju rodnih odnosa i uloga, retradiconalizacija često označava vraćanje žena u domaću sferu, tj. povlačenje iz javnog života (Nenova, 2021).⁴ Međutim, novija istraživanja postsocijalističkih društava su pokazala da procesi nisu tako jednoznačni i izgleda da je proces retradiconalizacije daleko manjeg obima nego što se predstavljalo (Commercio, 2015; Nenova, 2021).

U Srbiji se pojam retradiconalizacije koristi nezavisno od dominantnog paradigmatškog okvira ili oblasti istraživanja (Vujadinović, 2006; Blagojević, 2013). Ona se pominje u različitim istraživačkim temama. Retradiconalizacija se povezuje sa desekularizacijom ili jačanjem uloge (tradicionalnih) verskih organizacija u Srbiji ili Hrvatskoj (Galić, 2018; Blagojević, 2013). Takođe se ističe da je retradiconalizacija imala ulogu u odnosu žena prema roditeljstvu, pozivajući se na „dubok i korenit povratak tradicionalizmu“ i otpor prema modernizaciji (Blagojević, 1997). U istraživanjima rodnih odnosa, ističe se proces repatrijarhalizacije, pad učešća žena u politici, povlačenje žena sa tržišta rada (Blagojević, 2002; Bolčić & Milić, 2002). Pored toga, retradiconalizacija ima specifične odlike u Srbiji, jer se povezuje sa

² Tradicionalne vrednosti nisu monolitne niti obavezno povezane sa antimodernizacijskim tendencijama. Tako Inglehart navodi primer SAD kao visokorazvijene ekonomije sa snažno zastupljenim tradicionalnim vrednostima i uverenjima (Inglehart, 2000).

³ Pojam retradiconalizacije je korišćen u analizi specifične faze samoupravljanja, nakon ostvarenih pomaka u emancipaciji žena, kada je dobila zamah politika povratka žena u domaću sferu i smanjenja njihovog „društveno-političkog angažmana“ (Milinkov, 2014).

⁴ U osnovi teze o retradiconalizaciji nalaze se pojmovi: tradicija (u smislu veberovskog delanja), tradicionalnost (u istorijskom smislu predmodernosti) ili tradicionalizam (vrednosna i ideološka orijentacija). Ovde ne možemo ulaziti u detaljnu teorijsku raspravu, ali reklo bi se da zagovornici retradiconalizacije najčešće koriste pojam u drugom i trećem značenju.

drugačijim situacionim faktorima u odnosu na druge zemlje postsocijalizma (ekstremne okolnosti rata, promene državnih granica, ekonomski pad, izolacija) (Tomanović & Ignjatović, 2004). Najpre ćemo pogledati suprotan proces koji je istorijski prethodio retradicionizaciji – detradicionizaciju – koja je bila deo socijalističke modernizacije.

Već u prvom koraku povezivanja detradicionizacije i retradicionizacije vidimo da tradicije nisu samo nasleđe prošlosti niti nužno „konzervativne“, već da stalno nastaju, menjaju se i nestaju, u smislu: „svaka teorija tradicije mora biti usmerena na sada i ovde, tj. kako društveni akteri reprodukuju tradiciju kroz specifičan odnos prema prošlosti“ (Gross, 2005: 291; Hobsbawm & Ranger, 2013). Primer „reprodukcije tradicije“ još u periodu socijalističke modernizacije bila je dominantna kulturna praksa prema kojoj socijalističko prihvatanje obrazovanja žena postaje neka detradicionizovana vrsta miraza, čime se objašnjavala opredeljenost roditelja da više podstiču školovanje ženske nego muške dece (Ignjatović & Bošković, 2017). Na tom tragu socijalistički modelovane tradicije je i uverenje većine muškaraca i žena dvadeset godina nakon napuštanja socijalističkog državnog uređenja da „imati posao je najbolji način za ženu da bude nezavisna osoba“ (Ignjatović et al., 2011).

Naravno, socijalistička modernizacija je bila selektivna. Socijalističko nasleđe je i „rodni ugovor“ sa dualnom asimetrijom (egalitarnost u javnom životu, asimetrija u privatnom domenu). Stavovi o egalitarnim rodnim odnosima opstali su kroz uverenja o potrebi ekonomske samostalnosti žena, obrazovanju i principijelnoj ravnopravnosti učešća u javnom životu, ali oni su deo sklopa odbacivanja tradicionalizma kao ideološke matrice. Asimetrične rodne matrice utemeljene u socijalizmu opstale su kroz period postsocijalizma do danas, čak i kada su regulativno promenjene. Nasleđe socijalizma vidi se u uverenju da žene treba da idu ranije u penziju nego muškarci, uprkos realnom trendu koji ide ka izjednačavanju granice za penziju (Ignjatović et al., 2011). Relativno dugo porodijsko odsustvo (i odsustvo radi nege deteta) takođe je nasleđe socijalizma koje je opstalo do danas. Iako su neki elementi socijalne politike i ekonomije otišli u pravcu tržišnog modela, ovaj model nije. Skraćenje odsustva sa tržišta rada bi paradoksalno vodilo do „domestikacije“ žena na duži rok. Primer promene u rodnom ugovoru socijalizma jeste postepeno izjednačavanje starosne granice za penziju za muškarce i žene. U opštoj populaciji i javnom diskursu, ova promena nije prihvaćena kao opravdana (osim kod visokobrazovanih kategorija žena) (Ignjatović & Bošković, 2017).

Kada je reč o porodičnim odnosima, reklo bi se da je detradicionizacija bila stabilan trend, čak ako se uzme u obzir njena pomenuta selektivnost i specifičnosti nekih društvenih kategorija. Ako se pogleda segment socijalne kontrole u domenu heteronormativnih porodičnih odnosa, ogromna većina ispitanika SFRJ (osim Kosova) navela je 1989. godine da njihova porodica nije imala uticaj na izbor bračnog partnera, a to je važno i za muškarce i žene. Ovo pitanje je praktično već tada bilo opsoletno za anketna istraživanja. Ova dominantna norma govori o temeljnoj promeni u domenu porodičnog života, od tradicije ka modernosti. Slično je sa pitanjem o uticaju porodice na izbor škole, za većinu ispitanika porodica nije imala uticaj na izbor škole.⁵

⁵ Korišćeni su podaci iz istraživanja Društvena struktura i kvaliteta života, Konzorcij instituta društvenih nauka Jugoslavije IDIS, Zagreb. Izvor: arhiva IDN.

Možda će kritičari prigovoriti da se u Srbiji retradicionizacija očitava u relativno stabilnim stopama bračnosti i razvoda, uz vrednovanje formalnog braka i spor porast kohabitacija, što predstavlja odstupanje od tzv. „druge demografske tranzicije“. Iako se i ovi pokazatelji menjaju, kako ćemo kasnije pokazati, nije realno da je reč o ogromnom talasu retradicionizacije u porodici o kojoj govori Milić (2004: 15): „U celini, kako prema formi, tako i prema sadržaju, promene koje se iskazuju u poslednjoj deceniji ukazuju da se na svim frontovima porodičnog života vraćamo na tradicionalne i patrijarhalne modele ponašanja i vrednosti“. Slično tome, govori se o „(...) eksploziji vertikalno proširenih porodica“ kao radikalnoj promeni srodničke strukture porodice (tačnije „domaćinstva“ u analizi autorke) (Miletić-Stepanović, 2006: 102). Udeo „proširenih porodica“ nije potvrđen drugim istraživanjima da bi se govorilo o nekoj dubinskoj retradicionizaciji, već i dalje dominiraju nuklearne porodice (Blagojević, 1997). Osim toga, ni suptilniji pokazatelji nisu ukazivali na retradicionizaciju. Ispitanici istraživanja većinski su odobravali vanbračnu zajednicu, čak i kada je nisu masovno praktikovali u periodu prvih decenija tranzicije.

Iako je teza o retradicionizaciji bila popularna na početku tranzicije, u mnogim postsocijalističkim zemljama je dovedena u pitanje. Tvrdnja da dolazi do povratka žena u domaću sferu nije potvrđena u ekonomskoj sferi. Ispostavilo se da je opstao model porodice u kojoj muškarac i žena zarađuju (*dual-earner families*), kao i da se nije povećao rodni jaz u platama (Nenova, 2021). Javni diskurs o koji je zagovarao tradicionalizam kao ideologiju, više je bio racionalizacija postojećih kriznih procesa kroz veličanje uloge žene u porodici usled visoke nezaposlenosti. Kada je reč o Srbiji, iako se tvrdilo da se žene povlače u domaću sferu, nivo zaposlenosti odnosno aktivnosti radne snage po polu menjao se zavisno od ekonomske situacije i ne ukazuje na proces retradicionizacije. U Srbiji, stopa nezaposlenosti radno aktivnih žena i muškaraca bila je slična 2020. godine (oko 9%), a u strukturi zaposlenih proporcionalno većinu čine udate žene (baš kao i kod muškaraca oko 60%), što svakako ne ukazuje na povlačenje žena u domaću sferu (Republički zavod za statistiku, 2020; 2021). Naravno, strukturne razlike na tržištu rada korespondiraju sa konjunktornim promenama, pa se sektor sa većinskom populacijom žena može naći u različitoj situaciji od dominantno „muškog“ sektora. Ovde nema potrebe dodatno ulaziti u pokazatelje u sferi obrazovanja o nivou postignutog školovanja, gde se rodni balans održao od perioda socijalizma (Ignjatović & Bošković, 2017).⁶

3. Nijanse retradicionizacije: značenske i regulativne tradicije

Iako retradicionizacija i detradicionizacija imaju suprotne valence, pokušaćemo da primenimo Grosovu reviziju ovog drugog pojma da ukažemo na potrebu da se nijansira pojam retradicionizacije, čak i kada je ona identifikovana u postsocijalističkim društvima. Preispitujući nedostatke teorijskih objašnjenja „druge“ modernizacije, Gros tvrdi da postoje razni nivoi procesa detradicionizacije, jer tradicije na različite načine „regulišu i ograničavaju društvenu akciju“

⁶ Jednaka zastupljenost žena u obrazovanju ili u sferi rada (npr. u sektoru nauke) ne isključuje postojanje rodne neravnopravnosti u mnogim segmentima (donošenje odluka, upravljanje, mobing). Ovde se ne bavimo pitanjem rodne ravnopravnosti, već nas zanima kako je došlo do retradicionizacije i narušavanja nasleđa socijalizma.

(Gross, 2005: 288).⁷ Kulturne prakse koje se održavaju imaju različitu svrhu i formu. On razlikuje značenjski-konstituišuće tradicije (*meaning-constitutive traditions*) i regulativne tradicije (*regulative traditions*) (Gross, 2005). Regulativne tradicije dovode do isključenja pojedinca u slučaju da se ne poštuju one koje su glavne za identitet zajednice. Za razliku od regulativnih tradicija koje sa procesom modernizacije opadaju, značenjski-konstituišuće tradicije zadržavaju važnost, jer na simboličkom nivou daju smisao. Gros je ustanovio da su u zapadnim društvima ipak opstale i neke regulativne tradicije, posebno u domenu porodice. Na primer, u sferi intimnosti se menja „svetost“ doživotne uzajamne posvećenosti heteroseksualne dijade onim što je Gidens nazvao „čista veza“. Neke regulativne tradicije su bile dominantne i u zapadnim društvima, ali se sada nalaze u procesu promene, kao što je heteronormativna regulacija braka (Gross, 2006). Međutim, ima dosta značenjski, simbolički otpornih tradicija (rituali i običaji vezani za brak). Ova Grosova postavka razbija dualizam modernizacija–tradicija, jer prihvata da i u društvima „visoke“ modernosti opstaju obe vrste tradicije.⁸

Veliki deo retradicionalizacije u Srbiji obuhvata značenjski-konstituišuće tradicije. Ako se retradicionalizacija izjednačava sa desekularizacijom, tj. „renesansom religije“, treba pažljivo razdvojiti indikatore ovog procesa. Socijalistička modernizacija je dosta radikalno napravila instant proces ukidanja regulativnih tradicija koje su bile povezane sa religijom (od sekularizacije obrazovanja pa do prava na abortus), ali ona se „vratila“ kao značenjski-konstituišuća forma koja zadržava neke elemente važne za identitet, ali nije restriktivna i obavezujuća. Prva funkcija desekularizacije bila je identitetska u smislu nacionalne identifikacije. Legitimizacijom nacionalnog identiteta, religija dobija svoje mesto u kreiranju ili rekonstruisanju nacionalnog identiteta. Takođe su religijske organizacije (pre svega Srpska pravoslavna crkva) dobile određenu društvenu, ekonomsku i političku moć. Međutim, nisu sve dimenzije religije povratile normativnu snagu u domenu morala i socijalne kontrole (eksterne ili internalizovane). Recimo, istraživanja su pokazala permanentan jaz između deklarisanе religioznosti i odnosa prema ulozi religije u privatnoj sferi (Bajović, 2013). Jedan deo objašnjenja je u tome što pravoslavna normativna tradicija nije bila snažno regulativna čak i mnogo pre nešto što je nastupio proces retradicionalizacije ili desekularizacije u domenima porodičnog, sa daleko manje uplitanja u regulaciju reprodukcije nego druge religije, a pokušaji ograničavanja reproduktivnih prava su daleko manje efektivni (Ignjatović & Bošković, 2017; Ignjatović & Mijić, 2017).⁹

⁷ Klasične teorije modernizacije su bile suočene sa raznim formama „recidiva“ tradicije i postalo je jasno da neće biti linearnosti u prelazu od tradicionalnog ka modernom. Stoga su uvedene dve kvalitativno različite modernosti. U prvoj fazi modernizacije dolazi do delimičnog ukidanja tradicijskih obrazaca koji koegzistiraju sa modernim obrascima, a zatim nastupa „druga modernost“ koju odlikuje refleksivnost, individualizacija, radikalno opadanje značaja kolektivnih identiteta i tradicijskih normi (Beck et al., 2003).

⁸ O složenom odnosu retradicionalizacije i detradicionalizacije govori istraživanje partnerskih odnosa u društvu „druge modernosti“ kao što je Australija (Kirby, 2008). Iako regulativna snaga braka opada, a forme partnerskih odnosa se pluralizuju (rast kohabitacija, porast razvoda), ipak brak ostaje dominantna institucija zasnovana na potrebi da se monogamna veza legitimizuje, posebno kada se planira roditeljstvo. Zatim, Gidensov koncept „čiste veze“ kombinuje se sa konceptom romantične ljubavi. Takođe postoji potreba za legitimizacijom veze putem crkvenog venčanja (što čine i nereligiozni), kroz tradicionalnu praksu potvrđivanja „svetosti“ veze.

⁹ Regulativna tradicija koju je crkva otvoreno i snažno branila, bila je bračna heteronormativna dijada, suprotstavljajući se promenama u sferi partnerskih odnosa, seksualnosti i porodične sfere koje traži GLBT zajednica.

U opštoj populaciji stavovi o opravdanosti namernog prekida trudnoće pokazuju umereno prihvatanje ovog reproduktivnog prava, ali reproduktivna praksa ukazuje na stabilnost „abortusne kulture“ od socijalizma do kasnijeg postsocijalističkog perioda (Ignjatović & Bošković, 2017; Rašević & Sedlecki, 2011).

Drugi primer nijansiranja retradicionalizacije odnosi se na neke kulturne prakse vezane za religiju i rod. U periodu postsocijalizma, glavni akteri koji su prihvatili ili oživljavali stare tradicije bili su upravo oni koji su najviše bili zahvaćeni modernizacijskim procesom. Tako su u bivšim državama SSSR-a visokoobrazovane žene prihvatale tradiciju pokrivanja u islamu (Commercio, 2015). Čak i ako sveobuhvatno menjaju život žene (npr. povlačenje u domaću sferu), ove prakse su često suprotne dominantnom političkom diskursu sekularizacije (Commercio, 2015).¹⁰ Kao i u drugim postsocijalističkim većinski muslimanskim državama, pokrivanje postaje popularno kod visokoobrazovanih žena. To je drugačije u odnosu na predsocijalističku tradiciju koja je tretirana u socijalizmu kao relikv neobrazovane i nemodernizovane populacije (Ignjatović & Bošković, 2017). Već sama praksa promovisanja pokrivanja žena kroz razne podsticajne nagrade, javno odobravanje kroz masovne manifestacije pokrivanja, govori o tome da je u pitanju specifična retradicionalizacija kao lični čin.

4. Najava refleksivne modernizacije

Prema teoretičarima „druge modernizacije“, ova faza podrazumeva izrazitu detradicionalizaciju, individualizaciju i refleksivnost, individualizovano upravljanje rizicima sopstvenog „životnog projekta“ (Giddens, 1992; Beck-Gernsheim, 2002). Iako to može izgledati nerealno, u Srbiji se javljaju obrisi refleksivne modernizacije. Refleksivna modernizacija podrazumeva da „tradicionalizam i tradicija gube značaj“, da individue moraju same da kreiraju svoj životni put ne oslanjajući se na date podrazumevajuće kulturne šeme i prakse (Gross, 2005). U domenima porodičnog života i rodni odnosa vide se specifičnosti refleksivne modernizacije koje postaju podložne agensnosti, koja podrazumeva „nužnost biranja“, u smislu donošenja odluka i „pregovaranja“ oko društvenih uloga sa drugim akterima (Giddens, 1992, 1996; Beck-Gernsheim, 2002). Ako sledimo teoretičare modernosti koji kažu da ovi procesi nisu samo odlika visokorazvijenih društava, onda bi trebalo pronaći određene indikatore refleksivne modernizacije u Srbiji, čak zajedno sa procesom retradicionalizacije. U domenu porodice, refleksivnu modernizaciju očekujemo kroz pluralizaciju partnerskih i porodičnih modaliteta.

Nizak fertilitet i odlaganje rađanja spadaju u manifestacije tzv. „druge demografske tranzicije“. Važna odlika ovog demografskog modela jeste individualna perspektiva roditeljstva (Šobot, 2022). Iako Srbija nema sve odlike ovog modela, ipak se može reći neke bitne odlike reproduktivnih praksi korespondiraju sa refleksivnom modernizacijom. Može se reći i da je opiranje novih reproduktivnih praksi populacionoj politici i različitim intervencijama zapravo indirektan pokazatelj ove demografske tranzicije. Istraživanja su pokazala još sredinom devedesetih „individualizaciju“ roditeljstva kao društvene prakse (Blagojević, 1997) koji pokazuju da naročito visokoobrazovane žene donose odluke o rađanju više dece oslanjajući se

¹⁰ Praksa pokrivanja muslimanskih mladih žena, kao značenjski-konstitušuća tradicija ima elemente refleksivne prakse, uprkos tome što se odvija u društvima koja spadaju u „drugu modernost“ po većini kriterijuma.

na subjektivni osećaj zadovoljstva više nego na preduslove poput ekonomskih i materijalnih kriterijuma (Nikitović, Buturović & Ignjatović, 2018).

Možda će kritičari prigovoriti da su u Srbiji retradicalizacija očitava u relativno stabilnim stopama bračnosti i razvoda, uz vrednovanje formalnog braka i spor porast kohabitacija, što predstavlja odstupanje od Druge demografske tranzicije. Međutim, opstajanje institucije braka počiva na prednostima u odnosu na kohabitaciju, odnosno vanbračnu zajednicu, koja u Srbiji nema sve praktične prednosti kao brak. Imajući na umu metodološke ograde o populacionim trendovima, u 2020. godini, broj zaključenih brakova na 1 000 stanovnika iznosi 3,4, što je manje u odnosu na broj brakova u 2011. godine, kada je iznosio 4,9 na 1 000 stanovnika. Sa druge strane, broj razvedenih brakova je u porastu u poslednjih deset godina sa stopama 1,1 (2011) i 1,3 (2020) na 1.000 stanovnika (Republički zavod za statistiku, 2021). Takođe, Tomanović, Ljubičić & Stanojević (2014) ukazuju na blagi porast broja jednoroditeljskih porodica, što jeste znak pluralizacije porodičnih formi.

U novijim radovima koji ispituju promene vrednosti na globalnom nivou, stavlja se naglasak na *percepciju stabilnosti*, a ne prosti determinizam povoljnih ekonomskih uslova. Kao što Inglehart (2020) kaže, bitno je koliko se dugo akteri (obično na nivou jedne generacije) nalaze u uslovima koje percipiraju stabilnom egzistencijom. U skladu sa tim se onda modeluju vrednosti ka postmaterijalističkom modalitetu. U slučaju Srbije, poslednjih trideset godina odlikuju razni nivoi nestabilnosti, a posebno su kratki periodi izvesnih očekivanja u budućnost. Važno je reći da su mladi u Srbiji izloženi drugačijim rizicima nego u društvima visoke modernosti, oni žive u „hroničnoj društvenoj krizi“ (Tomanović, 2021). Na rizike se odgovara odlaganjem odluka ili pribegava „prečicama“ putem dostupnog socijalnog kapitala. Ipak, nova istraživanja pokazuju da životni tok mladih u Srbiji ima neke odlike refleksivne modernosti, uprkos familizmu i oslanjanju na resurse porodice (Tomanović, 2021). Istraživanje socijalnih biografija mladih pokazuje da se klasna identifikacija ne percipira kao bitan element habitusa mladih radničke klase (Tomanović, 2021).¹¹ Takođe, karijerne trajektorije i tranzicija u sferu rada postaje fragmentisana (Tomanović, Stanojević, 2015). Ovi elementi (nestanak klasne identifikacije i nelinearna tranzicija u sferu rada) mogu se smatrati pokazateljima detradicalizacije i refleksivne modernizacije, u kontekstu pluralizacije identiteta koji počivaju na agensnosti a ne apriornoj identifikaciji. Čak i ako se ovi procesi mogu povezati sa specifičnim nepovoljnim ekonomskim uslovima Srbije, njegove odlike se bar delimično uklapaju u globalni trend prekarizacije rada i „prinude izbora“ sopstvenih karijernih odluka u nesigurnim uslovima.

¹¹ Pitanje značaja društvenih klasa za refleksivnost „druge modernosti“ ostaje za neku drugu raspravu. Pojam klase gubi svoju popularnost u domaćem akademskom diskursu Srbije. U knjizi *apstrakata sa skupa „Promene“* (2022) koji se bavio promenama u regionu poslednjih trideset godina, samo na nekoliko mesta se pominje pojam društvene klase (Bašić, 2022). To ne znači da društvene klase više nisu relevantne, već da nisu koristan instrument za objašnjenje društvenih promena. Mada to nije tema ovog rada, u sklopu teze o slabljenju klasne identifikacije, sociolozi u Srbiji su pokazali da se klasna identifikacija menja na nivou globalnog društva. Ako se klase definišu kao sistemski relevantne grupe u istorijski datom načinu proizvodnje, onda se paralelno odvijaju dva procesa. Sa jedne strane se odvija proces fragmentacije radničke klase i slabljenje sindikata, sa druge strane se artikulišu nove kvazi-klase, kao što su penzioneri i nezaposleni (Cvejić, 2013).

5. Zaključak

U radu smo pokušali da preispitamo održivost teze o retradicionalizaciji u nekim oblastima ukazujući na prepletenost detradicionalizacije sa socijalističkom „tradicijom“, što je u skladu sa Inglehartovom tezom o „pređenom putu“ koji utiče na pravac promena vrednosti i dominantne kulturne matrice. Koristeći izvorni Grosov pojam detradicionalizacije koji razlikuje regulativne i značenjske tradicije, ukazali smo na mogućnost da postoje različite vrste retradicionalizacije, tj. da nisu sve tradicije reverzibilne na isti način i sa istim efektom. Na kraju smo pokazali da tranzicijska „zamrznutost“ procesa, čak i intenzivna degradacija institucionalnih promena, ne podrazumeva potpunu disjunkturu između prve i druge modernizacije. Iako je očekivana prvenstveno u društvima „visoke modernosti“, refleksivna modernizacija se može identifikovati i u posttranzicijskim društvima, kao što je Srbija.

Istraživanje društvene tranzicije u Srbiji pokazuje da su društveni procesi neuklopljivi u matrice kontovskog linearnog razvoja. Konkretni slučajevi poput Srbije ukazuju na nedostatke pristupa koji se oslanjaju na šemu modernizacije. Ako pretpostavimo da je proces retradicionalizacije bio deo tranzicijskih promena, ostaje pitanje koji mehanizam je doveo do njega. Jedna mogućnost je da se nakon „prve“ (socijalističke) modernizacije dogodio reverzibilan proces, tj. da se vraćaju pred-modernizacijski obrascima u sferama koje su bile modernizovane zbog snažnih faktora koji podstiču tradicionalizam. Druga mogućnost je da neki delovi društva nisu ni bili modernizovani u socijalizmu, odnosno da je reč o perzistenciji tradicionalističkih vrednosti po Dimađovom modelu (Inglehart, 2000; Pešić, 2006). U tom slučaju je kriza samo omogućila da tradicijske prakse dođu do izražaja. Skloniji smo da prihvatimo ovu drugu tezu, što su neki primeri u radu i pokazali.

Trebalo bi dalje preispitati teorijski pojam retradicionalizacije. Posebno ako se ima u vidu da se čak i u naučnim pristupima postsocijalističkoj tranziciji, retradicionalizacija često implicitno negativno vrednosno određuje kao „retrogradna“ ili „nazadna“. Iako je često korišćen, pojam retradicionalizacije ostaje dosta nejasan i prepliće se sa drugim pojmovima, posebno sa repatrijarhalizacijom ili desekularizacijom. Nekada autori ne daju nikakvu definiciju, što nije samo odlika istraživanja u Srbiji (Galić, 2018). Čak i kada nije jasno određenje, vrlo često ga prati vrednosna konotacija (npr. „retrogradnost“ u Miletić-Stepanović, 2006). Takođe treba imati na umu da tradicionalistički diskurs nije jednak sa retradicionalizacijom u smislu njene prakse i delanja. Retradicionalizacija ne može označavati samo istorijski specifičnu predmodernost, već se mora dalje nijansirati da objasni mesto tradicije i u društvu refleksivne modernosti. Dalje nijansiranje pojma omogućava da se razume koji aspekti retradicionalizacije imaju značaj, a koji su samo konjunkturni procesi i zamagljuju druge relevantnije procese.

LITERATURA

- Bajović, T. (2013). Postkonfliktna demokratija: politička kultura studenata u Srbiji. U: M. Blagojević, J. Jablanov Maksimović & Bajović, T. (ur.) *(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji* (str. 5–6). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Konrad Adenauer Stiftung; Centar za evropske studije.
- Bašić, G. (2022). *Promene*. Međunarodna naučna konferencija, Beograd, 17–29. oktobar 2022. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Beck, U., Bonss, W. & Lau, C. (2003). The theory of reflexive modernization: Problematic, hypotheses and research programme. *Theory, culture & society*, 20(2), 1–33.
- Beck-Gernsheim, E. (2002). *Reinventing the Family*. Polity Press.
- Blagojević, M. (1997). *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (2002). Žene i muškarci u Srbiji: urođajavanje cene haosa. U: S. Bolčić & A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 283–314). Beograd: ISIFF.
- Blagojević, M. (2013). Predgovor. U: M. Blagojević, J. Jablanov Maksimović & Bajović, T. (ur.) *(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji* (str. 199–251). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Konrad Adenauer Stiftung; Centar za evropske studije.
- Bolčić, S. & Milić, A. (2002) Srbija na kraju milenijuma: kakvo je to društvo. U: S. Bolčić & A. Milić (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život* (str. 5–14). Beograd: ISIFF.
- Commercio, M. E. (2015). The politics and economics of “retraditionalization” in Kyrgyzstan and Tajikistan. *Post-Soviet Affairs*, 31(6), 529–556.
- Cvejić, S. (2013). Penzioneri i nezaposleni u klasnoj analizi – slučaj Srbije. U: Lazić (ur.) *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije* (str. 64–77). Beograd: ISIFF.
- Galić, B. (2018). A Case Study of Retraditionalization and Clericalization of Croatian Society: “Feminist Threat” at the Governing Position of a Higher Education Institution. *Sociologija*, 60(1), 210–225.
- Giddens, A. (1992). *The Consequences of Modernity*. Polity Press.
- Giddens, A. (1996). Affluence, Poverty and the Idea of a Post-Scarcity Society. *Development and Change*, 27(2), 365–377.
- Gross, N. (2005). The Detraditionalization of Intimacy Reconsidered. *Sociological Theory*, 23(3), 286–311.
- Hobsbawm, E. (2013). Introduction: inventing traditions. In: E. Hobsbawm & T. Ranger (eds.), *The invention of tradition*. Cambridge University Press.
- Ignjatović, S. et al. (2011). *Građanke i građani Srbije o rodnoj ravnopravnosti*. Beograd: Uprava za rodnu ravnopravnost, Institut društvenih nauka.
- Ignjatović, S. & Bošković A. (2017). Gender Equality in Serbia. In: Anders Ortenblad, Raili Marling, Snjezana Vasiljevic (eds.) *Gender Equality in a Global Perspective* (pp. 198–223). Routledge.
- Ignjatović, S. & Mijić, E. (2017) New Reproductive Technologies and religion in Serbia and Croatia. In: M. Blagojević, Z. Matic (eds.) *Religion in Contemporary Society*. Belgrade: Institute of Social Sciences; Pozarevac: Department of Education and Culture, Serbian Orthodox Diocese of Branicevo.
- Inglehart, R. & Baker, W. E. (2000). Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, 65, 19–51.
- Inglehart R. (2018). *Cultural Evolution: People’s Motivations are Changing, and Reshaping the World*. Cambridge University Press.
- Kirby, E. (2008). *Coexisting detraditionalization and retraditionalization in young white middle class women’s marriage attitudes*. University of Newcastle Callaghan: South Wales, Australia.

<https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2016/09/Coexisting-detraditionalization-and-retraditionalization-in-young-white-middle-class-women%E2%80%99s-marriage-attitudes-by-Emma-Kirby-.pdf> (pristupljeno 15. 3. 2023)

- Miletić-Stepanović, V. (2006). Vertikalno proširene porodice u ravni prostorne diferencijacije. U: S. Tomanović (ur.) *Društvo u previranju*. Beograd: ISIFF.
- Milić, A. (2004). Uvod. U: A. Milić (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma* (str. 7–16). Beograd: ISIFF.
- Milinkov, S. (2014). Medijska prezentacija žena pedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviji: re-tradicionalizacija društva vs. emancipacije na primeru Autonomne pokrajine Vojvodine. *Narodna umjetnost*, 2(51), 173–190.
- Nenova, G. (2021). Questioning the retraditionalization thesis: gender differences in paid and unpaid work in Bulgaria (1970–2010). In: K. Bluhm et al. (eds.) *Gender and Power in Eastern Europe: Changing Concepts of Femininity and Masculinity in Power Relations* (pp. 157–172).
- Nikitović V., Buturović Ž. & Ignjatović S. (2018). Uticaj životnog zadovoljstva na nameru rađanja drugog deteta kod visokoobrazovanih majki. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 167(3): 421–431.
- Pešić, J. (2006). Persistence of traditionalist value orientations in Serbia. *Sociologija*, 48(4), 289–307.
- Republički zavod za statistiku (2020). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd.
- Republički zavod za statistiku (2021). *Statistički godišnjak Republike Srbije*. Beograd.
- Šobot, A. (2022). *Niske stope rađanja i rodne uloge: teorijski okvir i praktični izazovi*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Rašević, M. & Sedlecki, K. (2011). Pitanje postojanja abortusne kulture u Srbiji. *Stanovništvo*, 49(1), 1–13.
- Tomanović, S. (2021). *Na svom putu: longitudinalno kvalitativno istraživanje socijalnih biografija mladih*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja.
- Tomanović, S. & Ignjatović, S. (2004). Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja. U: S. Mihailović (ur.) *Mladi zagubljeni u tranziciji* (str. 39–64). Beograd: CPA/CPS.
- Tomanović, S. & Stanojević, D. (2015). *Mladi u Srbiji 2015. Stanja, opažanja, verovanja i nadanja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Tomanović, S., Ljubičić, M. & Stanojević, D. (2014). *Jednoroditeljske porodice u Srbiji – sociološka studija*. Beograd: Čigoja i ISIFF.
- Vujadinović, D. (2006). Tranzicijski procesi, politička kultura i civilno društvo – Srbija, Crna Gora, Hrvatska. U: S. Mihajlović (ur.) *Pet godina tranzicije u Srbiji* (str. 178–199). Beograd: Socijaldemokratski klub: Fondacija Friedrich Ebert.

Post-socialist Serbia between Retraditionalisation and Reflexive Modernization

Abstract

The retraditionalisation thesis has been used to explain the transformation of post-socialist societies, notably in family life and gender relations. Retraditionalisation is understood as a return of the pre-modern, traditional norms and values. It has been widely claimed that retraditionalisation had a negative impact on the legacy of the socialist modernisation in Serbia. The paper proposes an approach that rejects the monolithic concepts of modernisation and retraditionalisation, analysing changes in family life and gender norms. First, the thesis on re-traditionalisation in the relevant domains was re-examined, indicating that the traditional patterns have rather survived through socialism, than their revival in post-socialism. There are socialist traditions that have persisted as the legacy of the socialist modernisation and shaped the dominant cultural patterns in post-socialism. Second, retraditionalisation was refined by distinguishing regulative and meaningful traditions to indicate different types of retraditionalisation in the identified cases. Finally, we identified reflexive modernisation in the society of Serbia, even though it has undergone a negative transformational path and falls short of the criteria to be considered a society of "second modernity".

Keywords: retraditionalisation, detraditionalisation, reflexive modernization, post-socialist transition, Serbia

DANIJELA VUKOVIĆ ČALASAN

Fakultet političkih nauka, Univerzitet Crne Gore

Romi i Egipćani u Crnoj Gori: Izvan društveno-ekonomske i političke arene

Sažetak

Odnos prema različitom *drugom* u etnokulturnom smislu može postojati u rasponu od potpunog prihvatanja, pa do potpunog odbacivanja i potenciranja razlike do isključivosti, koja ostavlja malo ili nimalo prostora za ono što je zajedničko. Etnokulturno-pluralna društva koja su pod dominacijom ideologije etnonacionalizma, kao što je slučaj sa društvima Balkana pa i crnogorskim, veoma su složen ambijent za uspješno društveno-ekonomsko i političko uključivanje svih etnokulturnih zajednica na ravnopravnim osnovama. Visok stepen politizacije i instrumentalizacije etnokulturnih identiteta, nekonsolidovana demokratija, autoritarna politička kultura i visok stepen podijeljenosti u različitim dimenzijama otežavaju uspješno upravljanje etnokulturnim pluralizmom. Ovo se posebno tiče odnosa prema Romima i Egipćanima koji se nalaze izvan društveno-ekonomske i političke arene od njihovog doseljavanja na ove prostore pa do današnjeg dana.

Ključne riječi: identitet, vrijednosti, etnokulturne zajednice, Romi, Crna Gora

1. Uvod

Najveći broj savremenih društava, pa i onih u regionu Balkana, karakteriše heterogenost u etnokulturnom smislu. Države su demografski etnokulturno pluralne i ta činjenica relevantna je za savremene demokratije, bez obzira na stepen njihove konsolidacije. One moraju pronaći način da inkorporiraju različitosti tako da etničke i nacionalne zajednice očuvaju svoje identitetske specifičnosti ali i da, istovremeno, ne ugroze neophodni stepen društvene kohezije kako bi društvo ostalo na okupu. Taj zadatak nije jednostavan, pogotovo ukoliko govorimo o regionima koji su opterećeni nasljeđem etničkih konflikata, dominacijom ideologije etnonacionalizma i autoritarnim političkim kulturama, što sve jesu karakteristike društava u našem regionu (Eide, 1992; Knežević, 2012: 385; Kecmanović, 2014; Dyrstad, 2012). Okolnosti usložnjava i činjenica da su identiteti etnokulturnih zajednica heterogeni i dinamični, odnosno, da su u stalnoj promjeni i različitim oblicima raslojavanja u pravcu profilisanja novih identitetskih formi. Slični procesi na nivou zajednica mogu biti praćeni pluralizacijom identiteta na nivou ličnog odnosno personalnog identiteta. Odnos prema različitom *drugom* u etnokulturnom smislu može postojati u rasponu od potpunog prihvatanja pa do potpunog odbacivanja i potenciranja razlike do isključivosti, koja ostavlja malo ili nimalo prostora za ono što je zajedničko. U ovom radu biće riječi o etnokulturnom pluralizmu u crnogorskom kontekstu, u smislu odnosa prema *etnokulturno najrazličitijem drugom* koji je izložen isključivanju, marginalizaciji i diskriminaciji, u dužem istorijskom periodu. Raseljavanje, zabrana kretanja i diskriminatorski odnos karakteristični su za odnos političkih vlasti prema ovoj zajednici u različitim pravno-političkim kontekstima u kojima je egzistiralo crnogorsko društvo. Takav, uglavnom negativan i diskriminišući odnos donosilaca

političkih odluka pratio je odnos isključivanja, distanciranja i nerazumijevanja i od strane većinske populacije, tačnije, članova drugih etnokulturnih zajednica. Jedan od razloga ograničenih dometa politika integracije prema Romima i Egipćanima u Crnoj Gori leži upravo u neprepoznavanju i nepoznavanju istorijski prisutnog i duboko ukorijenjenog antiromizma. Bez ovog prvog, najvažnijeg koraka, ne može biti govora o uspješnoj borbi protiv diskriminacije i isključivanja ovih zajednica. U ovom trenutku, ta okolnost nije dovoljno prepoznata od strane odgovornih institucija i najvažnijih društvenih aktera.

Odnos političkih vlasti i ostatka populacije prema romskoj i egipćanskoj zajednici doprineo je dinamici identitetskog raslojavanja između ovih zajednica, kao i unutar njih.

2. Romi i Egipćani u Crnoj Gori – istorija isključivanja

Iako postoje podaci da su se Romi na Balkanu pojavili još tokom XI vijeka, obično se njihovo doseljavanje vezuje za dolazak Osmanlija, u XIV vijeku. (Delić, 2008: 27); Prateći turske osvajače u njihovim pohodima na ove prostore, Romi su uglavnom obavljali poslove koji su bili neophodni Turcima, poput zanatskih. Prvo pouzdano i dokumentovano pominjanje Roma, odnosno Egipćana, na području bivše SFRJ vezuje se Dubrovački arhiv i 1352. godinu, u kojoj su „Egipćani“ Vlaho i Vitan zahtijevali da im zlatar Bratoslavić vrati srebro koje su kod njega deponovali (Lutovac, 1987: 36; Marushiakova & Popov, 2018: 16). Sve do kraja XVIII vijeka smatralo se da Romi vode porijeklo iz Egipta, tačnije, da je to njihov zavičajni predio odakle su krenule migracije u različitim pravcima. To je i razlog zbog čega se u Dubrovačkom arhivu pominju Egipćani. Sličnu situaciju nalazimo i u prvim pisanim tragovima o bugarskim Romima o kojima se u tekstu „Život Svete Barbare“ pominju „Egipćani“. (Crowe, 1996, prema Delić, 2008: 28).

Iako je položaj Roma bio mnogo teži na drugim prostorima, poput današnje Rumunije i Mađarske, u kojima su imali status robova i prilično tegobnu egzistenciju, važno je skrenuti pažnju i na istorijske korijene duboko ukorijenjenog antiromizma u crnogorskom kontekstu. To je neophodno i za savremene izazove sa kojima se članovi ove zajednice suočavaju u crnogorskom društvu, tačnije, za njihovo puno uključivanje u društveno-ekonomskom i političkom smislu. Bez podizanja svijesti o duboko ukorijenjenoj i istorijski prisutnoj rasnoj diskriminaciji, kao i bez razrade modela za borbu protiv antiromizma, uspješna integracija romske (i egipćanske) populacije ne može biti ostvarena.

Prostor današnje Crne Gore smatra se prostorom koji je kasnije od ostatka regiona postao prostor naseljavanja Roma. Nepovoljan geografski položaj, patrijarhalno-plemenski karakter crnogorskog društva kao i ograničeni resursi za opstanak doveli su do kasnijeg zadržavanja Roma u odnosu na okruženje. U tom smislu, treba napraviti razliku između južnih, primorskih djelova koji su ranije došli u kontakt sa Romima, pretpostavlja se već u XIV vijeku, njihovim dolaskom područja Južne Italije i Grčke, i djelova u unutrašnjosti Crne Gore koji će prvi značajniji talas migracija ove zajednice dočekati sa turskim osvajanjima. (Delić, 2008: 31). Etnolog Momčilo Lutovac, koji se detaljno bavio ovom tematikom, piše o prodaji Roma kao robova od strane ulcinjskih gusara koji su ih kupovali na području Sjeverne Afrike i mediteranskih zemalja Evrope (Lutovac, 1987: 57). Pouzdani podaci o prisustvu Roma u sjevernom dijelu Crne Gore vezuju se za početak XVIII vijeka i aktivnosti

koje članovi ove etnokulturne zajednice obavljaju za potrebe turske vojske u važnim karavanskim tačkama, poput Podgorice, Pljevalja, Gusinja, Nikšića i Bijelog Polja (Lutovac, 1987: 59).

Ono što karakteriše crnogorski kontekst u periodu doseljavanja Roma jeste izraženo patrijarhalno-plemensko društvo koje slavi i izgrađuje tzv. Herojski ili heorički tip čovjeka koji je, primarno, reprezent zajednice, odnosno, plemena (Gezeman, 1968: 33). On je sav okrenut herojskoj prošlosti, ratništvu i junaštvu, jedino njih vrednuje i prihvata, prezirući, pri tom, većinu drugih aktivnosti. Ovo se naročito odnosi na zanate i bavljenje trgovinom. Upravo će odnos Crnogoraca prema zanatima dodatno uticati na negativan odnos prema Romima, pojačavajući osjećaj prezrenja prema narodu koji je tokom svoje istorije bio izložen uglavnom raseljavanju i progonima i koji nije slavio ratničku prošlost i junaštvo. Baveći se pomenutim tipom pojedinca, Gezeman piše: „On najmanje merka krišom na ostale tipove i morale, jer ih većinom prezire i s njima je prvenstveno u opreci“ (Gezeman, 1968: 33). Ovakav, plemensko-patrijarhalni tip društva, iako planski razgrađivan od strane dinastije Petrović Njegoš, u značajnim strukturalnim elementima zadržan je sve do posljednjih decenija XIX vijeka, pa čak i do kraja Prvog svjetskog rata i to, po riječima Gezemana, u obliku i sociološke funkcije ali i karakterološke strukture. (Gezeman, 1968: 33). Sve veća potreba za zanatlijama od druge polovine XIX vijeka čini da se broj Roma povećava u varošicama u Crnoj Gori i u ovom periodu oni migriraju u Crnu Goru iz okolnih zemalja. Međutim, „česti ratovi, međuplemenske borbe, opšta nesigurnost i glad u Crnoj Gori, stavljali su Rome u stanje privremenog boravka ili su napuštali crnogorsko tlo“ (Lutovac, 1987: 68). Uputno je skrenuti pažnju na opise tadašnjeg položaja Roma koje daje Valtazar Bogišić. Oni svjedoče o duboko isključujućem odnosu ostatka populacije prema Romima, čak i prema onima koji su se bavili kovačkim zanatom, nijesu bili nomadi i koji su bili korisni za egzistenciju plemena i političke zajednice u cjelini. Radi se o posebnoj podgrupi unutar Romske populacije u Crnoj Gori toga doba, tzv. Romima Kovačima. Njihov identitet kasnije će biti značajno transformisan, o čemu će biti riječi u narednom poglavlju. U uslovima još uvijek dominantno plemensko-patrijarhalnog društva, sredinom XIX vijeka, Bogišić navodi da Romima nijesu bile dostupne javne službe niti su imali mogućnost sahranjivanja na opštinskom groblju: „Oni pak, mogu učestvovati na skupovima opštine i plemena, pri čemu najvećma igraju sasvim pasivnu ulogu pošto bi predlozi jednog „Jeđupčanina“ mogli zaista izazvati samo smijeh... Uprkos najbolje volje, vlastodržac (Gospodar) ne bi mogao, ipak, u novoj organizaciji vojske dati ni najnezatnije mjesto jednom Ciganinu. Uzrok tome je lako dokučiti. Najnezatniji Crnogorac je od vjkada naviknut da se zamišlja plemenitijim od najimućnijeg Ciganina, čak, on mu se ruga u svakoj prilici; kako bi se tu mislilo na podvrgavanje zapovijesti ovog poslednjeg?“ (Bogišić, 1874: 5) Crnogorcima je posebno bilo neprihvatljivo ulaženje u bračne odnose sa Romima budući da „potomci takvog mješovitog braka ni u petoj generaciji ne smatraju se pravim Crnogorcima“ (Bogišić, 1874: 4). Odnos hijerarhije i superiornog položaja Crnogoraca u odnosu na Rome vidljiv je i u tome što je bilo prihvatljivo da Crnogorac bude kum djetetu iz romske zajednice ali se obrnuto smatralo „ponižavajućim i neumjesnim“ (Bogišić, 1874: 4).

Prethodno je pomenuto da je jaz između Roma i većinske populacije naročito produbljen činjenicom da su se Romi Kovači bavili kovačkim zanatom koji je smatran naročito ponižavajućim i neprihvatljivim. Koliko je bavljenje kovačkim zanatom bilo neprihvatljivo za Crnogorce jer je, između ostalog, povezivano i sa Romima svedoče

podaci do kojih dolazi Petar Stojanović objavljujući dvije isprave s kraja XIX vijeka koje se nalaze u Državnom arhivu na Cetinju. Prva svjedoči o tome da sredina označava P. Đ. i V. S. iz Pipera kovačima ili Ciganima, na šta se oni žale kapetanu danilovgradskom koji propisuje kaznu od 20 fiorina za svakog ko bi ih prozvao Kovačima ili Ciganima, umjesto oslovljavanja po prezimenu. Druga pokazuje da je bavljenje kovačkim zanatom, zato što je dovođeno u vezu sa Romima, bilo bračna smetnja. Naime, F. M. traži od kapetana Dragovića iz Bjelopavlića da mu izda uvjerenje kojim potvrđuje da se niko od njegove porodice nikada nije bavio kovačkim zanatom i da nema veze sa Romima, kako bi probao da obnovi vjeridbu koja je raskinuta nakon što se je krenula glasina odnosno „slaba riječ rekla da je kovač i od ciganske porodice“ (Stojanović, 2009: 241). Ovo je, dalje, značilo da se, u slučaju širenja i prihvatanja sličnih glasina, moglo lako dogoditi da dotična porodica bude potpuno izopštena od strane sredine. U tom slučaju prestalo bi orođavanje sa njenim članovima i dolazilo bi ili do iseljavanja ili do nestajanja. „Cigani-kovači su, po narodnom shvatanju, personifikacija „nikogovića“ i beskućnika... Nemaju nepokretne imovine. Žive kao izolovana, izdvojena društvena grupa... Oni su strano tijelo u narodnom organizmu. Tuđin-stranac se ne prima u pleme, on je što i neprijatelj... Cigani rade za druge, tuđi su najamnici, što ponosni gorštak ne podnosi.. Nazvati nekoga ciganinom i kovačem je isto što i nazvati ga „nikogovićem“ i beskućnikom“ (Stojanović, 2009: 259; Nenadović, 1975: 24). Ovakav odnos prema Romima koji su doživljavani kao „strano tijelo“, oni koji su bez imovine, bez ratničkog, koji se bave zanatima prema kojima je već postojao prezir, ojačavaju i institucije crnogorske države u nastajanju.

Pojačavanju predrasuda i jaza u odnosu prema Romima, osim njihovo bavljenje zanatima, prvenstveno kovačkim, doprinosila je i činjenica da su Romi upotrebljavani za obavljanje i drugih poslova koje su Crnogorci smatrali neprihvatljivim ili ponižavajućim. To je nerijetko ozakonjavala i državna vlast svojim propisima. Tako, u drugoj polovini XIX vijeka, Crnogorci ni po koju cijenu ne bi učestvovali u izvršenju kazne toljaganjem koja je najčešće izricana za krađu. Dominiralo je vjerovanje da bi to obeščastilo ne samo osuđenog nego i izvršioca. Ministarstvo unutrašnjih djela u naredbi br. 200 iz 1881. godine, propisuje da se osuđeni na ovu kaznu imaju voditi na pazare „gdje će „za to određeni Cigani“ izvršiti presudu, odnosno „lupeže pred mnogijem narodom dobro toljagama istučiti“ (Zbornik II, 91) prema (Stojanović, 2009: 263).

Još jedan faktor koji je doprinosio smanjivanju šansi za prihvatanje Roma kao dijela društvene zajednice tiče se od početka snažno prisutne kolektivizacije, u smislu da su veoma često tretirani kao nosioci svega lošeg i kao oni koji društvenoj i političkoj zajednici čine isključivo štetu. Ovakav stav koji je bio ukorijenjen i opšteprihvaćen od strane ostatka populacije vrlo često se temeljio na fantastičnim, mitskim pričama o navodnoj krivici Roma za različite negativne događaje iz prošlosti. Tako, Crowe bilježi da postoji ukorijenjeno vjerovanje među Crnogorcima da su Romi potomci Vuka Brankovića koji je izdao cara Lazara u bici na Kosovu (Crowe, 2016: 196). Slično tome, Valtazar Bogišić nalazi duboko ukorijenjeno vjerovanje u Crnoj Gori o tome da je Rom učestvovao u Hristovom raspeću na način što je iskovao ekseru kojima je on bio razapet. Ovo je, osim činjenice što je dodatno stigmatizovalo zajednicu i povećalo odbojnost prema njoj, imalo i praktične posljedice. Naime, narod nije htio da prihvati da bi Rom u bilo kojoj varijanti mogao da vrši svešteničku službu i smatrao je to svetogrđem, kao i mogućnost njihovog sahranjivanja na opštinskom groblju, u jednom periodu. Bogišić piše: „Cigani (su) po pravilu Kovači i

da je Ciganin bio taj koji je kovao eksere kojima je Hristos razapet i da zbog toga na čitavom ovom narodu leži prokletstvo neba" (Bogišić, 1874: 5). Navedeno ilustruje i podatak iz Državnog arhiva Crne Gore iz 1911. godine. Naime, jedan Baranin dopisom traži pomoć od Ministarstva unutrašnjih djela. Osim tvrdnji da „Cigani“ skitaju, prenose zaraze i „svakojaka čuda... na to ih je naučio car turski kad je tuda prolazio, zvao je njihove gabelje pa im je reka' da truju barski narod i za to im je dobro platio.“ (DACG, MUD, f. 121, br. 5113, 1911, Cetinje). Ovakve i slične priče doprinijele su široko prihvaćenom doživljaju Roma kao naroda koji donosi isključivo loše: bolesti, krađe, bavljenje magijom itd.

Posebno isključujući odnos postojao je prema Romima Čergarima. Duboka odbojnost i predrasude koje su Crnogorci imali prema Romima-Kovačima, u slučaju Čergara postaju još izraženiji. Njima se pripisuju doslovno magične moći u negativnom smislu, potencira se da krađu djecu i praktično bi bilo nemoguće pronaći porodicu u Crnoj Gori u kojoj djeca nijesu plašena otimanjem od strane „Cigana“ ukoliko nijesu poslušna. Suvišno je isticati koliko je ovakav sadržaj, plasiran u periodu primarne socijalizacije i to od strane porodice kao primarnog agensa, uticao na duboko ukorjenjivanje averzije prema Romima u dječijem uzrastu (detaljnije u: Lutovac, 1987: 85). Ovakvi sadržaji ostaju duboko ukorijenjeni tokom života i ukoliko u periodu sekundarne socijalizacije ne postoji jasna strategija prepoznavanja i odbacivanja, mogu biti prilično postojani.

Romi Čergari nijesu bili zaštićeni od protjerivanja i zabrane kretanja ni onda kada su izražavali namjeru da se odreknu nomadskog načina života, nastane na jednom mjestu i bave zanatima, kako bi postali dio društvene zajednice. Već je napomenuto da su političke vlasti svojim odlukama nerijetko osnaživale isključivanje i predrasude prema Romima. Predsjednik Državnog savjeta i Ministar unutrašnjih djela u tadašnjoj Crnoj Gori konstatuje 1893. godine „da se je veliki broj čergaških familija namnožio... pa u unutrašnjosti posla nalazi“ a kako je, po njegovim riječima, „svakome poznato da taj narod po većoj časti, živi samo varanjem, vraćanjem i lupeštinama, riješeno je da im se zabrani prebivanje i dolazak u Crnoj Gori“ (DACG, MUD, f. 86, br. 405, Cetinje, 1893) prema (Vuković-Čalasan & Đoković, 2022: 5). Navedena naredba prilično je otežala položaj Roma. To pokazuje molba koju V. J. upućuje Ministru unutrašnjih djela, maja 1893. godine kojom traži da se njemu i rođacima dozvoli da makar sačekaju prvi sljedeći brod (budući da su na jedan već zakasnilo) kako bi mogli napustiti Crnu Goru, a čemu se protive lokalne vlasti: „Po naredbi da moramo oditi iz Crne Gore, došli smo do pod Bar, no pošto vapor (brod, prim. aut) nijesmo zatekli ovdašnja vlast ne da ni iščekati vapor. Najpokornije molimo da nam se dozvoli da iščekamo vapor ovdjen“ (DACG, MUD, f. 87, br. 465, 1893, Cetinje) prema (Vuković-Čalasan & Đoković, 2022: 5).

Crnogorsko plemensko-patrijarhalno društvo izgrađuje herojski tip čovjeka kojem je svojstveno da će prije prihvatiti neprijatelja kojeg smatra dobrim junakom nego Rome koje prezire. On ih fizički ne ugnjetava i ne čini ih robovima ali ih i ne prihvata kao jednako vrijedna ljudska bića. Ovakav odnos postojaće u većoj ili manjoj mjeri, sve do savremenog doba i Romi su od početka naseljavanja zapravo izvan društvene zajednice, izvan političke i društveno-ekonomske arene koja je rezervisana za pripadnike (svih) drugih etnokulturnih zajednica. Ono što čini da im položaj u Crnoj Gori u ovom periodu nije bio tegoban jeste donekle izgrađivanje „humanog čoveka u junaku... humanitas heroica montenegrina“ (Gezeman, 1968: 97, 194). Odnosno, koncept *čojstva* koji je, između ostalog, uključivao čovječan

odnos prema onima koji su percipirani kao slabiji. U antropološko-psihološkom i društvenom smislu, junaštvo nije mnogo vrijedilo ukoliko nije bio ispunjen i drugi uslov koji se ticao čovječnosti odnosno čojstva: „Ništa gore nego kad veruješ da si sa nekim delom postigao najviši stepen agonu, a tebi neki čovek kaže: „Ti si junak ali nisi čovek““ (Gezeman, 1968: 182).¹² Dakle, kriterijum čojstva onemogućavao je nehumano ponašanje prema drugima. Svakako, takvom položaju romske zajednice koji je podrazumijevao isključivanje i odbacivanje ali ne i surovost u fizičkom smislu, doprinijela je i činjenica da je njihov rad bio od koristi zajednici kao i činjenica da njihov položaj nije izazivao zavist niti je bio nešto čemu su Crnogorci težili. Takođe, smatrano je sramotnim ubijanje onih koji sami nijesu koristili i razvijali ratničke vještine i taj parametar važio je kod Crnogoraca, ali nerijetko i kod protivnika, Turaka: „Kad bismo mi ubili čovjeka koji ne smije ni barut namirisati, to bi za nas bila sramota. A kad bi nas neki takav ubio – za nas bi bila isto tako sramota“ (Gezeman, 1968: 189; Nenadović, 1975: 19). Prezrenje, gubljenje ugleda i časti smatrani su gorima od smrti i najveći strah porodica i pojedinaca u plemenskom društvu bio je da pojedinac neće dovoljno dobro *reprezentovati* zajednicu, tačnije, da će izgubiti ugled i priznanje. To je značilo i ugrožavanje i smanjivanje ugleda plemena i bratstva u konstantnom takmičenju u tome koji pojedinac odnosno koja porodica, bratstvo su bolji od kojeg, tzv. „crnogorskom agonu“ (Gezeman, 1968: 35, 95). Ono što je činilo da pojedinac ipak bude zaštićen od prezrenja samom tradicijom jeste činjenica da je svako, u nekoliko vjekova plemenskog uređenja, imao nekog dobrog i uzornog u junaštvu i/čojstvu na koga se mogao pozvati: „Ako neko sam nije dobar, dobar mu je otac, đed ili prađed, ili će mu biti dobar sin – tako da nema *nevaljalih*... Svakoga, dakle, pojedinca štiti od prezrenja tradicija ili porodična, bratstvenička ili plemenska, a tih je tradicija mnogo i sve su slavne i istinite“ (Šobajić, 1996: 24). Nije teško zaključiti da je bilo vrlo lako ukorijeniti prezrenje prema Romima koji nijesu funkcionisali u istom vrijednosnom sistemu ratničkog plemensko-patrijarhalnog društva niti su imali sličnu „zaštitu tradicije“. Može se pretpostaviti da su „podvojenost i zatvorenost starih plemena“ koji su činili da se čak ni susjedno pleme ne poznaje osim „po pričanju drugih, pa njihov sud o njemu i da usvaja“ (Šobajić, 1996: 33), otežali izlaženje iz etnokulturnih okvira zajednice i u kasnijim periodima. Takođe, granice plemena, geografske i ekonomske, bile su veoma precizne i bilo je veoma teško nastaniti se na teritoriji drugog plemena „jer niko ne trpi inoplemenika“, odnosno, takve porodice primane su kao „poluplemenici i zavisni gosti“ (Šobajić, 1996: 39). Nije iznenađujuće to što je Bogišić, poznavajući specifičnosti crnogorskog plemensko-patrijarhalnog društva, Rome nazivao *stalnim gostima*, upućujući na to da nikada stvarno nijesu mogli biti dio društvene zajednice (Bogišić, 1874: 6). Pomenutu kulturološku okolnost oličenu u zatvorenosti ovog tipa zajednice, valjalo bi imati na umu prilikom evaluacije efekata modela multikulturalizma, odnosno, traženja najboljeg načina da se usvoje i implementiraju određeni elementi interkulturalizma u savremenom crnogorskom društvu. Ovo pogotovo u svjetlu potrebe smanjivanja distance između etnokulturnih zajednica, naročito prema romskoj i egipćanskoj zajednici, i povećanja kapaciteta za razumijevanje položaja različitog drugog u etničkom i nacionalnom smislu. Ovo je naročito važno ukoliko govorimo o Romima i Egipćanima. Iako najnovija istraživanja pokazuju da građani Crne Gore jasno percipiraju članove ove zajednice kao najviše izložene govoru mržnje i diskriminaciji,

¹² Detaljnije o konceptu čojstva vidi u: Tomović, 2006: 31–41.

pitanje je koliko je ostatak populacije zaista upoznat sa izazovima i problemima sa kojima se Romi i Egipćani suočavaju u procesu društveno-ekonomskog i političkog uključivanja. Takođe, pitanje je u kojoj mjeri postoji zainteresovanost za drugog koji se razlikuje po etničkim, nacionalnim, jezičkim i drugim linijama. Bez stvarne zainteresovanosti za one sa kojima se dijeli isti društveni i politički prostor nema ni najvažnijeg preduslova za izgradnju solidarnosti i osnaživanje društvene kohezije jedne političke zajednice.

Tzv. *crnogorski agon* ticao se ne samo takmičenja između pojedinaca, bratstava i plemena, već se prenosio i na cjelokupnu zajednicu, tačnije, njeno vrednovanje u odnosu prema drugim zajednicama i narodima. Ovo je često percipirano kao naročito izražen narodni ponos koji, u ovakvom poređenju, uvijek odnosi pobjedu, bez obzira sa kojim narodima se poredi: „Onaj što u opancima čuva koze kraj Durmitora, drži da je njegov narod prvi i najbolji na ovom svetu“ (Nenadović, 1975: 105). U takvim okolnostima Romima je bilo skoro nemoguće da budu tretirani kao jednako vrijedan narod.

3. Savremene okolnosti i identitetsko raslojavanje – izvan arene?

Praktično od početka doseljavanja članova romske etnokulturne zajednice na teritoriju današnje Crne Gore, postojale su znatne razlike u procesu akomodacije različitih podgrupa pomenute zajednice. Ubrzo je došlo do profilisanja novih identitetskih formacija unutar grupe tokom različitih historijskih perioda u razvoju crnogorskog društva, pa i u savremenim okolnostima. Različiti autori koristeći različite kriterijume na različit način vrše klasifikaciju pomenutih podgrupa, uz manji ili veći stepen saglasnosti oko njihovog imena i identitetskih specifičnosti. Uglavnom postoji saglasnost da su tzv. *Romi-Kovači* od početka doseljavanja u periodu Otomanske imperije, imali stalni boravak i vrlo brzo postali dio gradskih naselja (Lutovac, 1987: 80). Između dva svjetska rata, a posebno nakon Drugog svjetskog rata i tokom perioda socijalizma, položaj Kovača bio je bolji s obzirom na to da nijesu praktikovali nomadski način života, prema kome su Crnogorci imali posebnu odbojnost, ali i zahvaljujući činjenici da su obavljali društveno korisnu djelatnost. Većina autora koja se bavila ovom podgrupom Roma zapaža da su oni vremenom usvajali kulturološke prakse dominantne etnokulturne zajednice iz okruženja. Na taj način usvajali su jezik, običaje, religijsku pripadnost i slično, pokušavajući da se što bolje prilagode okruženju i obezbijede prihvatanje društvene zajednice (Lutovac, 1987: 52; Zahova, 2018: 428; Jakšić, 2002). Protekom vremena dolazi do distanciranja od identiteta Roma i prihvatanjem kulturoloških praksi okruženja, počinju se samoimenovati kao Albanci, Muslimani ili Crnogorci. U okviru Romske etnokulturne zajednice u Crnoj Gori moguće je izdvojiti i tzv. *Mađupe*. U nekoliko talasa migracija oni se doseljavaju sa područja Kosova i Metohije u Crnu Goru, i to u periodu između dva svjetska rata, pedesetih godina XX vijeka pa do kraja XX vijeka, naročito tokom rata na Kosovu 1999. godine. Uglavnom govore albanskim jezikom uz poznavanje romskog ali uz jasno izraženu etničku svijest o pripadanju romskoj zajednici. Sofija Zahova zapaža da se Mađupi samoimenuju i kao Romi-muslimani, odnosno da skreću pažnju da nijesu „Crnogorski Romi“ (Zahova, 2013 : 270).

Zanimljiv je i kompleksan odnos ovih Roma doseljenika u kasnijim talasima sa Mađupima starosjedjeocima u sredinama prijema. Na primjer, u Baru i Ulcinju Mađupi došljaci trudili su se da obezbijede etničku mrežu kao vid podrške u procesu

prilagođavanja na način što su nastojali da ojačaju društvene veze sa Mađupima starosjediocima. Međutim, to se pokazalo ne tako uspješnom strategijom budući da su starosjedioci insistirali na očuvanju ili povećanju distance ističući da su došljaci „razvratni, skloni raznim porocima i teški zagađivači životne sredine“ (Lutovac, 1987: 184).

Prethodno je napomenuto da su Romi Čergari jedna od podgrupa Roma u Crnoj Gori prema kojoj su odbojnost i isključivanje bili naročito izraženi. Njihov način života bio je potpuno neprihvatljiv Crnogorcima tako da su sve do 1918. godine bili izvan sistema na način da do tada nijesu imali finansijske, vojne i druge obaveze. U odnosu prema Kovačima i Mađupima ističu svoju etničku samosvojnost i među njima od početka postoje antagonizmi. Lutovac ističe: „Gabelji¹³ u Ivgradu i Nikšiću ističu da bi se radije orođavali sa Crnogorcima i Muslimanima, nego sa Kovačima i Mađupima. S druge strane slično je držanje kovača i Mađupa prema Gabeljima“ (Lutovac, 1987: 86, 87).

Dinamika identitetskog raslojavanja u okviru različitih podgrupa Roma u Crnoj Gori, kao i uopšte na Balkanu, dobija zamah početkom demokratizacije društva. To pokazuje primjer koji se odnosi na izgradnju identiteta Egipćana. Naime, proces konstituisanja identiteta ove zajednice, osim na Kosovu i u Republici Sjevernoj Makedoniji, može se pratiti i u Crnoj Gori. Pri tom, u kontekstu Crne Gore postoji i jedna specifičnost o kojoj piše Vesna Delić a to je postojanje dvije kategorije ili dva sloja ove zajednice. Jedan čine Kovači koji su, kako je prethodno naglašeno, doseljeni uglavnom u periodu otomanske imperije i to u primorskim gradovima Baru i Ulcinju. Drugu čine oni koji se identifikuju kao Egipćani a naselili su prostor Crne Gore u migracijama sa Kosova koje su se dešavale u nekoliko talasa: Između svjetskih ratova, nakon Drugog svjetskog rata i za vrijeme i nakon rata na Kosovu 1999. godine (Delić, 2008: 34). Dakle, tzv. „pravi Mađupi“ (u terminologiji etnologa Lutovca) u savremenoj Crnoj Gori zapravo se u velikoj mjeri samodefinišu kao Egipćani i predstojeći popis stanovništva u Crnoj Gori tek treba da pokaže njihov tačan broj. Egipćani se često nazivaju i Arlijama ili Aškalijama, i ova imena uzimaju se kao sinonimi u crnogorskom kontekstu, što je takođe specifično budući da su Aškalije u Srbiji, na primjer, profilisale svoj identitet kao različit i od identiteta Egipćana (Delić, 2008: 35).

Broj Egipćana prema posljednjem popisu stanovništva, domaćinstava i stanova u Crnoj Gori, iz 2011. godine, je 2.054 ili 0,33% od ukupne populacije, dok je taj broj prema popisu stanovništva iz 2003. godine iznosio 225 ili 0,04% od ukupne populacije. (Monstat, 2011: 322; Monstat, 2003: 57). Raniji popisi stanovništva ne bilježe pomenutu etnoidentitetsku odrednicu. Posljednji popis bilježi 6.251 Roma ili 1,01% od ukupne populacije, dok popis iz 2003. godine donosi podatak o 2.601 Romu ili 0,42% od ukupne populacije (Monstat, 2011: 322; Monstat, 2003: 57). Dosadašnje strategije koje su se bavile inkluzijom i integracijom Roma, prepoznaju i Egipćane budući da se radi o zajednici koja dijeli isti društveno-ekonomski položaj i izazove u integraciji. Iako se radi o razlikama između pomenute dvije zajednice, činjenica je da dijele marginalni položaj i položaj isključenosti.

¹³ Jagoš Vešović u svojoj knjizi o plemenu Vasojevića pominje *Jeđupe* kao nomadsko pleme za koje su Vasojevići govorili da je „nekakvo davnje i tuđe pleme“. Takođe, registruje postojanje „starinačkog roda“ pod imenom Jeđupi na Kosovu i Metohiji, u okolini Dečana (Vešović, 1998: 117).

Partikularni, kolektivni identiteti, poput etničkog i nacionalnog, konstituišu se profilisanjem razlike u odnosu na drugog. Isticanje razlike postaje važnije ukoliko su identiteti bliski, odnosno, ukoliko imaju zajedničkih elemenata poput zajedničke istorije, jezika, običaja, kulturoloških praksi i slično. Kolektivni identitet zajednice (baš kao i personalni identitet njenih članova) počiva na onome kako je vide njeni članovi koji jedni druge prepoznaju kao članove iste etnokulturne grupe. Međutim, ne manje važan element u pomenutom procesu konstituisanja identiteta jeste i priznanje takvog pogleda na identitet od strane drugih, odnosno, onih od kojih se razlikujemo. To važi kako za nivo ličnog tako i za nivo kolektivnog identiteta entokulturnih zajednica. Ukoliko se slika koju drugi ima o nama ne poklapa sa našom percepcijom sopstvenog identiteta, otvara se prostor za njegovu problematizaciju koja često ima i praktične, političko-pravne posljedice. Ovo naročito ukoliko sa tim drugim dijelimo isti kontekst, odnosno, pripadnost istoj političkoj zajednici. (o antagonizmima između „vlastitih“ i „tuđih“ grupa detaljnije u: Rot, 2015: 87–89). Nešto slično zapaža Vesna Delić u odnosima između pomenutih grupa u crnogorskom kontekstu. Romi Muslimani i Romi Čergari ne prihvataju narativ o porijeklu Egipćana (koje se vezuje za Egipat, u interpretaciji članova ove zajednice), već smatraju da su u pitanju Romi koji su zaboravili jezik i koji su prihvatili određeni stepen asimilacije u dominantno okruženje, primarno albansko (Delić, 2008: 35).

Svijet oko nas uvijek sagledavamo i prema njemu se odnosimo polazeći od sopstvenog vrjednosnog sistema. Takođe, eventualna korekcija određenih stavova i promjena vrjednosnog okvira zavisi od naše spremnosti da ga preispitamo i potencijalno promijenimo. Nepostojanje svijesti o određenim društvenim pojavama koje uključuju način na koji doživljavamo različitog drugog, pogotovo Rome i Egipćane, primjetna je i u savremenom crnogorskom društvu. Istorijski prisutni antiromizam u Crnoj Gori nije tretiran kao jedna od ključnih prepreka njihovom uključivanju. Bez razumijevanja koliko je zapravo, antiromizam, ukorijenjen u Crnoj Gori, nema ni govora o smanjivanju etničke distance i prihvatanja etnokulturno najrazličitijeg drugog od strane članova ostalih etnokulturnih zajednica. Isključivo u društvu u kojem postoji potpuno sljepilo za rasnu diskriminaciju i nedostatak makar i minimalne introspekcije u tom smislu, može se dogoditi kampanja u kojoj su na fotografijama koje predstavljaju etnokulturne zajednice u Crnoj Gori, Romi predstavljeni u odjelima radnika komunalnog preduzeća dok su pripadnici ostalih zajednica predstavljeni u narodnim nošnjama (Georgievski, 2022). Ovaj nedavni događaj ogolio je svu ograničenost politika integracije koje ne uzimaju u obzir ovaj najdublji sloj stereotipa, predrasuda i rasne diskriminacije prema Romima u Crnoj Gori. U ovom slučaju, istorijski ukorijenjena *etnoekonomija* u kojoj se podrazumijeva da Romi uglavnom obavljaju najmanje plaćene i poslove koji su najmanje atraktivni za ostatak populacije, nastavlja da dominira. Umjesto sagledavanja problematičnosti navedene situacije u kojoj jedna etnokulturna zajednica nema ni kapaciteta ni mogućnosti da izađe iz začaranog kruga najmanje plaćenih poslova, što istovremeno dovodi u pitanje domete primijenjenih mjera i mehanizama u njenoj integraciji, na djelu je upravo suprotno. Činjenica koja se tiče ekonomskog položaja Roma doživljava se kao imanentna Romima na način da postaje dio njihovog identiteta i to u tolikom stepenu da zamjenjuje etnokulturna obilježja. Kao što je prethodno napomenuto, Romi su najviše izloženi govoru mržnje u Crnoj Gori i to jasno percipira 55,2% građana Crne Gore u najnovijem Istraživanju o obrascima i stepenu diskriminacije u Crnoj Gori, iz decembra mjeseca 2022. godine (Bešić, 2022: 54).

Ni u savremenoj Crnoj Gori koja je definisana kao građanska i multikulturalna, Romima nije omogućen pristup političkoj i društvenoj areni a kamoli ravnopravno učešće i jednako uključivanje. To je jedina etnokulturna zajednica koja je formalno pravno diskriminirana na način da joj je potpuno neopravdano uskraćena mjera afirmativne akcije u oblasti izbornog zakonodavstva. Nepostojanje mogućnosti za ostvarivanje političke participacije demotiviše političko organizovanje romske zajednice. Bez mogućnosti da budu autentično reprezentovani u državnom parlamentu kao i skupštinama na nivou jedinica lokalne samouprave, Romi nastavljaju borbu za jednakost i opstanak u teškim uslovima.

4. Zaključna razmatranja

Stvaranje povoljnijeg ambijenta za individualne identitetske specifičnosti, poštovanje prostora slobode i prava svakog da se u etničkom i nacionalnom smislu samodefiniše onako kako želi, razumijevanje i prihvatanje činjenice da je identitet dinamična kategorija – zadaci su koji, između ostalog, stoje pred crnogorskim društvom u budućem periodu i neizostavan su dio procesa njegove socijalizacije i demokratizacije. U pogledu uključivanja Roma i Egipćana u crnogorsko društvo, bez asimilacije i na ravnopravnim osnovama, neophodno je imati u vidu da crnogorskim institucijama i društvenim akterima tek predstoji borba protiv istorijski ukorijenjenog antiromizma i isključivanja Roma (i Egipćana). I pored nespornog pomaka u određenim oblastima integracije, poput zdravstvene zaštite ili regulisanja pravnog statusa, još uvijek nije došlo do prepoznavanja činjenice da je vjekovima prisutni antiromizam u Crnoj Gori kreirao duboki jaz između Roma i Egipćana i ostatka populacije. Zahvaljujući tome što su od početka doseljavanja na ove prostore Romi doživljavani i tretirani kao „uljezi i stalni gosti“, nejednako vrijedna ljudska bića i oni za koje se uglavnom vezuju loše prakse, njihovo puno uključivanje u političku zajednicu postalo je nemoguće. Ambivalentno okruženje plemensko-patrijarhalnog društva i odluke političkih vlasti crnogorske države u nastajanju, doprinose njihovom isključivanju i ukorjenjivanju predrasuda i stavova ostatka populacije koji će dovesti do potpunog isključivanja članova ove zajednice. I u savremenoj Crnoj Gori, romska i egipćanska zajednica ostaju izvan političke i društvene arene, bez normativnih i institucionalnih preduslova za dostojan život njihovih članova, koji i dalje egzistiraju na marginama crnogorskog društva, neprihvaćeni i isključeni. Za njih su i dalje rezervisani najmanje poželjni i najmanje plaćeni poslovi u nikad iskorijenjenoj etnoekonomiji, od početka njihovog doseljavanja na ove prostore. Bez autentičnih političkih predstavnika na najvažnijim mjestima za donošenje političkih odluka, bez motiva da se dalje politički samoorganizuju, budući da su formalno-pravno diskriminirani u oblasti izbornog zakonodavstva, članovi ovih zajednica teško nalaze izlaz iz začaranog kruga marginalizacije, siromaštva i segregacije. Neophodno je osvijestiti sve elemente i slojeve antiromizma i rasne diskriminacije u crnogorskom kontekstu, detaljno razraditi formalno-pravne i institucionalne mehanizme za borbu protiv onoga što jeste najdublji i najmanje prepoznat uzrok teškog društveno-ekonomskog i političkog položaja u kome se i dalje nalazi članovi ovih zajednica. Svi moramo dati doprinos da se davno pokrenuti točak nepravde, isključivanja, preziranja i ponižavanja Roma i Egipćana u crnogorskom društvu, konačno zaustavi.

LITERATURA

- Bešić, M. (2022). *Obrasci i stepen diskriminacije u Crnoj Gori 2022*. Podgorica: CEDEM
- Bogišić, V. (1874). *Slavizirani Cigani u Crnoj Gori*. Trans. Branislav Nedjeljkovic. Podgorica: Library of the Historical Institute of Montenegro.
- Delić, V. (2008). *Otvorena vrata. Antropološki prilog kulturama Roma i Egipćana u Crnoj Gori*. Podgorica: Institut socijalne inkluzije.
- Državni arhiv Crne Gore (1893). MUD, f. 86, br. 405, Cetinje.
- Dyrstad, K. (2012). After Ethnic Civil War: Ethno-Nationalism in the Western Balkans. *Journal of Peace Research*. 49, 817–831.
- Eide, A. (1992). *Ethno-nationalism and Minority Protection: the need for Institutional Reforms*. UN: World Conference on Human Rights.
- Gezeman, G. (1968). *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*. Cetinje: Obod.
- Georgievski, J. (2022). Crna Gora, kultura i Romi: Kako je kampanja protiv društvenih podela izazvala osudu romske zajednice. *BBC News na srpskom*. <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-62256623>
- Knežević, R. (2012). *Politička kultura*. Podgorica: CANU.
- Lutovac, S. M. (1987). *Romi u Crnoj Gori (od pojave do danas)*. Ivangrad: Društvo prijatelja knjige.
- Marushiakova, E. & Popov, V. (2018). *Roma Communities on the Balkans: History and Identities*.
- MONSTAT (2003). Popis stanovništva 2003. <https://www.monstat.org/cg/page.php?id=57&pageid=57>, pristupljeno 9. 3. 2023.
- MONSTAT (2011). Saopštenja – Popis stanovništva 2011. <http://www.monstat.org/cg/page.php?id=387&pageid=322>, pristupljeno 8. 3. 2023.
- Nenadović, Lj. (1975). *O Crnogorcima. Pisma sa Cetinja 1878. godine*. Cetinje: Obod.
- Рот, Н. (2015). *Психолоџија људи*. Београд: Завод за уџбенике.
- Stojanović, P. (2009). *Izabrana djela, studije i članci*. Podgorica: CID.
- Šobajić, S. (1996). *Crnogorci*. Beograd: Narodna biblioteka „Vuk Karadžić“.
- Tomović, S. (2006). *Moralna tradicija Crnogoraca*. Podgorica: CID.
- Vešović, J. R. (1998). *Pleme Vasojevići. U vezi sa istorijom Crne Gore i plemenskim životom susjednih brda*. Andrijevica-Podgorica: Izdavačka kuća „Stupovi“; Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“.
- Vuković-Čalasan, D. & Đoković, R. (2022). Roma in the History of Montenegro: displacement, marginalization and discrimination. *Southeast European and Black Sea Studies*. Routledge. ELIAMEP. DOI: 10.1080/14683857.2022.2137904
- Zahova, S. (2018). „ROMA“ LABELLING, IDENTITY POLITICS AND EU-INTEGRATION: THE CASE OF MONTENEGRO. *Slovenský národopis*, 66(4), 419–435.
- Zahova, S. (2013). *Cherna Gora sled Jugoslaviya dinamika na identichnostistite*. Sofiya: Paradigma.

Roma and Egyptians in Montenegro: Outside the Socio-Economic and Political Arena

Abstract

The relationship to the different other in the ethnocultural sense can range from absolute acceptance to complete rejection and emphasis on differences to the point of exclusivity, which leaves little or no space for similitude. Ethno-culturally plural societies that are dominated by the ideology of ethno-nationalism, as is the case with Montenegro and other Balkan societies are very complex environments for successful socio-economic and political inclusion of all ethno-cultural communities on an equal basis. A high degree of politicisation and instrumentalisation of ethno-cultural identities, unconsolidated democracy, authoritarian political culture, and a high degree of division in various dimensions make it difficult to successfully manage ethno-cultural pluralism. The above particularly concerns the attitude towards Roma and Egyptians, who to this day find themselves on the outside of the socio-economic and political arena.

Keywords: Identity, ethnocultural communities, Roma, Egyptians, Montenegro

IV

ŽIVOT JE TOK

ČEDOMIR ČUPIĆ

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Vrednosti i promene političkog i društvenog poretka

Sažetak

U radu je problematizovan odnos vrednosti i promena političkog i društvenog poretka u Srbiji u proteklih 30 godina. Obrađen je smisao promena za ljudski život i značaj promena u istoriji koje su poboljšavale ili urušavale političke i društvene poretke. Posebno su analizirane planetarne promene izazvane buntom studenata i mladih 1968. godine na Zapadu i Istoku, kao i u Jugoslaviji i Srbiji. Šta su donele promene u kulturi i obrazovanju u Srbiji posle 1968. godine? Uloga medija u razaranju kulture i vrednosti. Faze urušavanja obrazovnog sistema u Jugoslaviji i Srbiji. Posledice uvođenja *Bolonjske deklaracije* po visoko obrazovanje u Srbiji. Kriza vrednosnog sistema u Srbiji. Uticaj pragmatizma na vrednosti i vrednosni sistem. Urušavanje moralnih vrednosti, profesionalizma i integriteta pojedinaca i institucija u Srbiji. Vrednosni vakuum u Srbiji i urušavanje čovečnosti. Uloga medijske propagande i jeftine zabave u urušavanju moralnih vrednosti i moralnog ponašanja u protekle tri decenije u Srbiji. Izlazi i mogući pravci u oporavku i razvoju vrednosnog sistema u Srbiji.

Ključne reči: vrednost, promena, poredak, kultura, obrazovanje, moral

1. Smisao promena za ljudski život

Reč *promena* ima četiri značenja: 1. *menjanje* (brzine, pravca, vremena); 2. *pre-tvaranje* (preobraćanje u nešto drugo, novo što je nastupilo, izmena); 3. a) *smena, zamena jednoga drugim*; b) *onaj koji zamenjuje*; c) *davanje jedne stvari za drugu* (razmena); 4. *odeća ili deo odeće koji se menja prema vremenu* (preobuka); 5. gramatički *deklinacija i konjugacija* (imenička, glagolska, jaka, slaba) (Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika, 1973: 191). Sva ova jezička značenja prožimaju ljudski život.

Promene se odvijaju i u spoljašnjem i unutrašnjem čovekovom životu. Jedne su nezavisne od čoveka (kosmičke, sunčeve, jedan broj prirodnih), a druge su zavisne od čoveka (rađanje, ponašanje, delovanje, odnosi, problemi i druge). Uzroci, razlozi i motivi ljudskih promena su različiti. *Promene* imaju poreklo, strukturu, oblik, razvoj, funkciju, suštinu, značenje i vrednost. Od svega ovoga, vrednost je ono što čini smisao promene (Čupić, 2002a: 136). Promene koje nisu vredne najčešće su nebitne, a ako im se da bilo kakva vrsta bitnosti one su opasne po ljude. Promene u sebi nose paradoksalnost jer po posledicama mogu biti pozitivne i negativne. Drugim rečima, svaka promena nije nešto što je unapređenje života ili novina koja život uzdiže i postavlja ga na višu kulturnu ravan.

Mnogo je, tokom istorije, bilo promena koje su po posledicama završile kao negativne. U nekim slučajevima nisu se vraćale samo na prethodni prošli nivo života nego su život dovodile na ivicu opasnosti, urušavanja, čak i nestanka.

Kada su u pitanju ljudske promene one bi trebalo da budu u skladu sa *dinamismom*, odnosno moći kao mogućnosti (Čupić, 2001: 111). Promene iza kojih ili sa kojima je i *dinamis* kao mogućnost imaju šansu da se ostvare i označe novi i bolji

kvalitet života. Promene bez *dinamisa* koji u sebi uključuje volju, dušu i duh, nemaju smisla za ljudski život. One su najčešće samo mehaničke izmene. Mnoge društvene pojave tokom istorije bile su mehaničke i kao takve privid promene. One imaju oblik, ali suštinski ništa ne znače, niti donose bilo šta vredno, odnosno smisleno. Kada je u pitanju društveni i politički život, te mehaničke promene su najčešće kozmetičke, organizacione prevare.

Političko iskustvo je pokazalo da promene nastale na nerealnim obećanjima nisu ljudima ništa dobro donosile, čak su ih unazađivale. Pokazalo se da promene koje nisu uzrokovane stvaralaštvom, odnosno idejama i kritičkim mišljenjem, ništa ne donose ljudima u društvenom i političkom životu. Samo promene koje su dobro i celovito osmišljene i izvedene primerenim sredstvima mogu da stvore novi kvalitet ljudskog života. Iza osmišljenih i stvaralački vođenih promena, kao bitna posledica nastaje mentalna promena kod ljudi, odnosno ono najpoželjnije kada je u pitanju napredak, a to je prema novim saznanjima i iskustvima promena u ličnosti, a ne promena ličnosti. One su, međutim, retke, posebno promene političkih i društvenih poredaka.

2. Promene političkih i društvenih poredaka – istorijski pristup

Promene su tokom istorije osvežavale i poboljšavale politike i društva, ali su i zaustavljale njihov razvoj i urušavale ih. Mnogobrojni su primeri tokom milenijuma i vekova i jednog i drugog procesa (Tojnbi, 1970). Vrli antički grčki svet propadao je upravo zbog naleta promena koje ništa bitno nisu donosile. Bile su to promene radi promena. Kao da je nekom dosadio politički poredak pa je postao spreman da prihvati nešto novo, iako bez ikakve vrednosti u sebi. U starom svetu demagozi su najavljujivali promene, ali tim promenama zaustavljane su politike i društva, često i propadajuća. Bilo je u istoriji značajnih, vrednih i bitnih promena za celo čovečanstvo, ali pogubnih za one koje su ih pokrenuli i za društva i države u kojima su te promene konkretno realizovane.

Francuska buržoaska revolucija bila je veliki iskorak za celo čovečanstvo. Vodi-le su je ideje slobode, jednakosti i bratstva. Njome je otpočet novi svetski politički poredak u kojem je do izražaja došla jedna od bitnih univerzalnih ideja, ravnopravnost ljudi, njihov ravnopravan položaj, kao i garantovanje ljudskih prava. Francuska je u tom periodu, međutim, bila velika lokva krvi na kojoj su se Francuzi klizali sledećih sto godina, do Drajfusove afere. Čovečanstvo je bilo na dobitku, a Francuzi na gubitku. Francuska kao velika i moćna imperija ovom revolucijom je nestala. Nestao je i njen primat kada je u pitanju svetska duhovnost. Francuzi su sišli sa svetske pozornice kao oni koji su dominirali progresom čovečanstva. I kasnije revolucije koje su donosile promene završavale su tako što su urušavale i ljude i poretke.

U savremenom svetu u većini slučajeva posle promena političkih i društvenih poredaka urušavani su prethodni standardi na užasno manipulativan i rđav način. Karakteristično je da savremene promene političkih poredaka, čak i u zemljama duge demokratske tradicije, završavaju u jednoj vrsti demagoškog populizma, kao vladavine demokratskog populizma koji lako može da sklizne u autoritarni populizam (Čupić & Joković, 2017: 38–43). Nudeći laka rešenja za izlaz iz trenutnih društvenih i političkih kriza, opasni manipulanti urušavaju i već izborne kvalitete i dovode te zemlje u tešku situaciju. Takve promene su opasne i zbog toga je izuzetno važno razvijati strategiju kako da se one izbegnu. Za to su najodgovornije elite znanja,

duhovne i političke elite, koje treba da stalno kritički prate ono što se dešava u društvenom i političkom životu društava i država i da preventivno reaguju, da bi bile izbegnute moguće prevare demagoga i rđavih ljudi čiji je jedini cilj osvajanje vlasti i sve što ide uz to, u prvom redu privilegije i sticanje materijalnog bogatstva, odnosno ličnog bogaćenja, kao i opstanak na vlasti ako je moguće do večnosti.

3. Planetarna promena izazvana pobunom studenata i mladih u svetu 1968. godine

Prvi veliki planetarni potres posle Drugog svetskog rata je pobuna mladih i na Zapadu i na Istoku 1968. godine. Promena otpočeta u maju u Parizu na pariskoj Sorboni proširila se kao požar širom zapadne Evrope i u Sjedinjenim američkim državama, ali je i zahvatila i pojedine zemlje istočnog bloka, bliske Sovjetskom Savezu. Bila je to pobuna mladih, razočaranih zastojem u razvoju demokratskih sloboda, prava, solidarnosti i ravnopravnosti. Bila je to u stvari pobuna protiv imperijalnih politika i kapitalizma i socijalizma.

Iza imperijalne politike kapitalizma stajala je finansijska oligarhija koja je demokratiju polako pretvarala u fasadnu. Iza imperijalne politike socijalizma bila je autoritarna vladavina jedine monolitne partije i njenog partijskog vođe. Nije čudno što su ideološki u tim protestima širom planete prihvatani prošli i tadašnji kritičari kapitalizma, ali i kritičari jednumnog monolitnog komunističkog socijalizma. Na transparentima širom planete bila su trojica sa početnim slovom „M“: Marks, Mao i Markuze.¹

U suštini, bio je to protest protiv poredaka koji su nanosili nepravdu, gušili slobodu i nanosili zlo koje se ispoljavalo u otvaranju i širenju lokalnih ratova diljem planete. Bio je i to protest protiv manipulacija, licemerja, svođenja čoveka na potrošačko biće. Jednom rečju, svođenja čovečnosti i čoveka na jednodimenzionalno biće i jednodimenzionalno društvo (Marcuse, 1989). I zapadna imperijalna politika oličena u Sjedinjenim Američkim Državama i istočna politika oličena u Sovjetskom Savezu bile su iznenađene buntom i njegovom mladalačkom energijom, iskrenošću i nemirenjem sa postojećim. Kreatori imperijalnih politika krenuli su odmah u traženje izlaza kako bi zaustavili taj bunt mladih. Posebno ih je pogodilo što je mladost predvodio njen akademski deo i što je kod stvaralačkog dela čovečanstva mladost pokrenula intelektualno nemirenje s postojećim i otpor nasilju i nepravdi. Drugim rečima, najbolji i najsnažniji deo društva pokrenuo se nezadovoljan postojećim stanjem i rešen da nešto učini i za sebe i za društvo i planetu. Zato je trebalo reagovati brzo, napraviti strategiju koja će tu pobunu da omekša, potom umiri i na kraju potpuno uguši (Čupić, 2008: 5–6).

¹ Herbert Markuze zatekao se u Parizu kada je počela pobuna studenata na Sorboni. Bio je na koferenciji koju je organizovao UNESCO posvećenju stogodišnjici objavljivanja *Kapitala* Karla Marksa. Skupu su prisustvovali mnogi poznati filozofi sveta, među njima i naš filozof Mihajlo Marković. Prema Markoviću, na skupu je veliku pažnju učesnika privukao Markuze otvaranjem mnogobrojnih pitanja, problema i kontroverzi koje su pratile tadašnja društva. Prema svedočenju Markovića, sedmog dana uveče, na predlog francuskog filozofa Lisjena Goldmana, Markuze i Marković su sa njim otišli da obiđu pobunjene studente u Bulevaru Sen Mišel gde su oni u tim kasnim satima pravili barikade (Marković, 2008: 25–32). Bio je to početak prilaska Markuzea pobuni studenata 1968. godine, da bi se pri povratku u SAD priključio buntu mladih širom Amerike. Podrškom pobuni i u drugim zemljama sveta, Markuze je postao jedan od svetskih simbola bunta mladih širom planete.

4. Odgovori imperijalnih politika na pobunu studenata i mladih 1968. godine

Imperijalne politike Istoka i Zapada na različite načine i različitim sredstvima smirivale su pobunu i stvarale okolnosti da se u budućnosti ona više ne pojavljuje. Kada su u pitanju strategije i sredstva, odnosno strategije i taktike, obračun sa buntom mladih bio je različit, u vidu meke i grube odmazde. Razvijeni imperijalni Zapad poslužio se mekom osvetom, odnosno mekom represijom prema mladima pokrenuvši funkcionalni odgovor da bi njime smirio i umrtvio protest. Taj funkcionalni odgovor bio je sistemske prirode. Drugim rečima, trebalo je sistematično, organizovano i kroz sistem učiniti sve da se više nikada ne akumulira tolika energija mladih, kao i motivacija da tom energijom iskažu nezadovoljstvo postojećim poretom. Prvi sistem koji je funkcionalno obrađen bio je obrazovni sistem, najosetljiviji i najprimarniji podsistem u okviru vrednosnog sistema za opstanak i razvoj društva.

Prema nosiocima političkog poretka, treba izmeniti značaj i uticaj vrednosti i promeniti kompletan vrednosni sistem. U promeni vrednosnog sistema posebno obrazovni podsistem učiniti nemoćnim da ikada više stvori stanje nezadovoljstva kod mladih. U obrazovnom sistemu najpre kanalisati i potpuno kontrolisati kritičko mišljenje, a potom ne dozvoliti mogućnost da se ono više ikada pojavi. Drugim rečima, stvoriti obrazovni sistem koji će školovati mlade za stručne poslove, odnosno napraviti od njih usmereno funkcionalne ljude koji neće imati onaj deo znanja koji će ih odvesti prema kritičnom preispitivanju stvarnosti. Napravljen je plan formiranja budućih generacija pokornih koji će biti na nivou mediokritetstva i nikada neće imati kritički pristup stvarnosti. To će uzrokovati krizu „znanja i mišljenja“ (Turen, 2018: 32).

Imperijalna politika istočnog sveta, oličena u Sovjetskom Savezu, krenula je u obračun sa pojavom protesta mladih buntovnika u okviru socijalističkog bloka, posebno u Poljskoj i Čehoslovačkoj, na tvrdi represivni način, upotrebom grube represivne odmazde (Kolakovski, 2009: 179–180). Sa univerziteta u tim zemljama, gde je pobuna bila najizraženija, isterani su i profesori i studenti, a u Čehoslovačkoj, u kojoj je pobuna zahvatila celo društvo, upotrebljena je i vojna intervencija ulaskom trupa zemalja Varšavskog pakta u Prag, centar pobune. Tom intervencijom srušeno je kompletno rukovodstvo tadašnje čehoslovačke državne vlasti i Komunističke partije. Simbol te represije u Pragu je samospaljivanje jednog od studenata buntovnika Jana Palaha.

U samom Sovjetskom Savezu pobuna se nije javno ispoljavanja, ona se šunjala u podzemnim delovima društva u kojima su intelektualni i stvaralački daroviti ljudi živeli tajno potpuno drugačiji život od javnog. U Sovjetskom Savezu ta pobuna bila je latentna i za širu javnost nevidljiva. Ona se odvijala u duhovnom povezivanju štampanjem tzv. samizdat dela u kojima je kritikovana tada čvrsta i represivna autoritarna vlast.

Svetska pobuna mladih nije mimoišla ni tadašnju Jugoslaviju. Iako je Jugoslavija bila u tampon zoni između monolitnog i dogmatskog socijalističkog bloka i imperijalnog demokratskog kapitalističkog poretka, kod mladih je nagomilavano nezadovoljstvo koje će se ispoljiti u studentskim demonstracijama početkom juna, posebno na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu (Jun-Lipanj 1968. Dokumenti, 1971). Drugim rečima, talas pobune pariskih studenata zahvatio je spontano jugoslovenske studente (Popov, 1990: 34–77). U Jugoslaviji je obračun tadašnjih vlasti i

Komunističke partije takođe bio osvetnički, upotrebom i meke i tvrde sile, odnosno i meke i tvrde represije (Popov, 1989).

5. Posledice pokrenutih promena 1968. godine

Pobuna mladih širom planete 1968. godine označila je početak promena koje će trajati do današnjih dana. Ta pobuna završiće rušenjem Berlinskog zida kao simbola hladnoratovske politike posle Drugog svetskog rata. Ona će uticati i na zaustavljanje rata u jugoistočnoj Aziji, posebno dugog i strašnog u Vijetnamu. Njome će otpočeti promene najosetljivijeg od svih primarnih sistema jednog društva – vrednosnog sistema. Vrednosti, posebno univerzalne, neće biti uzimane kao krajnji cilj očovečenja ljudi već će biti podređene kontrolorima, odnosno moćnicima koji će kontrolisati i dozirati upotrebu vrednosti i davanje značaja. Takođe, dominiraće određene vrednosti u okviru vrednosnog sistema koji oni sada diktiraju i pomoću kojeg urušavaju i vrednosni sistem jednog društva, ali i globalno cele planete.

Prvo što su učinili stratezi i kontrolori imperijalnih politika jeste forsiranje materijalnih vrednosti u odnosu na duhovne, što je izazvalo veliki poremećaj u vrednosnom sistemu. To forsiranje ide do onoga što bi mogli označiti kao tiranija materijalnim vrednostima.² Materijalne vrednosti su značajne za ljudski život, ali su one i ograničene sa aspekta posledica po kvalitet života. Materijalne vrednosti su jednostrane, čak surovo jednoobrazne. Kada dominiraju one ljudske potrebe, interese, želje, sanje i nade svode samo na stvari. Kada se u ljudske duše usele stvari one siromaše, a vremenom i opustoše život. Svet stvari ljude vremenom *postvari* – učini ih jednodimenzionalnim bićima. Drugim rečima, osiromaši im sadržaje, značenja i smisao života. Trka za stvarima stvara od ljudi robove stvari. U ljudskom postvarenju veliku ulogu igraju moderne tehnike i tehnologije koje množe stvari od kojih ljudi postaju zavisni. Ceo život se pretvara u jurnjavu za najnovijim pronalaskom u svetu stvari (Denin, 2019: 99–113). Emocija i duša čovekova se sasušuje u toj enormnoj ponudi u obliku stvari koje moderne tehnologije stvaraju i nude.

Veliku ulogu u zaustavljanju promena na bolje, ali i utvrđivanju postojećeg kada su u pitanju imperijalne vladavine, imaju ideologije. Savremene ideologije koje pojednostavljaju i razarajuće deluju na vrednosti su nacionalizam, populizam i neoliberalizam. Te ideologije forsiraju kvazi vrednosti kao što su odanost, lojalnost, poslušnost, skrušenost i potpuno paralisanje bilo kakve kritike ili kritičkog otpora prema nečemu što čak vređa zdrav razum. Otrovnna nacionalistička ideologija forsira najgora ljudska osećanja kao što su zavist, mržnja i pakost. Ona dobijaju na značaju i uz religijski klerikalizam razaraju dušu onih koji su tom ideologijom zavedeni i opijeni. U politici su iza nacionalizma uvek na delu teški sukobi, najpre u obliku verbalnih ratova a potom i fizičkih obračuna do istrebljenja. Upravo je ta ideologija užasno zapljusnula ljude i ovladala njima na prostoru Jugoslavije. Iz nemoći da reše konkretne izazove i probleme, ostarele, nemoćne i drugorazredne političke elite poslužile su se nacionalizmom kao jedinom preostalom ideologijom uz pomoću koje treba da zadrže vlast (Kangrga, 2001: 128–129).

Nacionalizam kao kolektivna ideologija dobio je zamah posle velikih demonstracija studenata u Jugoslaviji 1968. godine. Posebno su dva pokreta i dve politike

² Kovanicu „tiranija vrednosti“ upotrebljavali su Karl Šmit i Eberhard Štraub. Koristim je u značenju koje joj autori nisu pridavali (Šnedelbah, 2021: 166–167).

bile pogubne i dale su oslonac širenju nacionalizma: tzv. *maspok* u Hrvatskoj 1971. godine i *gušenje liberalizacije društva* 1972. godine u Srbiji. U Srbiji je plemenita liberalna reforma u okviru Komunističke partije trebalo da oživi privredu i celokupni ekonomski sistem i promoviše ono što je bitno za vrednosti u društvu, a to su univerzalne vrednosti – više slobode, pravde, dobra i garantovanja ljudskih prava. Te plemenite namere, međutim, završile su obračunom srpskog komunističkog dogmatizma i nacionalizma sa nosiocima liberalnih reformi, što će pogubno delovati po univerzalne vrednosti, ali i kompletan vrednosni sistem. Drugim rečima, vrednosti i vrednosni sistem počeli su da se razaraju i uništavaju u periodu nemoćnog odgovora na pobunu mladih 1968. godine.

6. Promene u kulturi

Promene u kulturi pokazale su se najčešće poražavajućim i razarajućim po kulturu. Kultura kao stvaralački deo čovekovog bića pripada uvek onome što uzdiže čovečnost u čoveku i podiže kvalitet njegovog svakodnevnog života i, što je mnogo važnije, njegove duševnosti i duhovnosti (Čupić, 2021: 13–18). Iz tih razloga spoljašnje ili veštačke intervencije u kulturi mogu biti po nju pogubne. Stvaralaštvo se ne može planirati, ono se može samo potpomagati povoljnim uslovima. Daroviti se pojavljuju kao nebeske munje, kao vulkanske lave, kao iznenadni potresi koji daju biserne plodove. Iz tih razloga treba stvarati uslove u kojima će ti iznenadni darovi oplemeniti ljude i obogatiti im živote.

Nažalost, u 20. veku neki planeri pod uticajem instrumenata, odnosno sredstava, najčešće tehničkih i tehnoloških, otpočeli su mešanje u vidu promena kada su u pitanju najbolji darovi kulture. Ta pojava je označena kao dostupnost i demokratizacija kulturnih sadržaja, što je uslovalo novu pojavu nazvanu masovna kultura. Masovna kultura, pokazalo je vreme, nije ništa drugo nego pojednostavljivanje kulture i kulturno obezvređivanje jeftinim popularnim sadržajima često izmešanim sa vulgarnošću i brutalnošću (Šušnjić, 2015: 379–398). Ta nadolazeća promena napravila je veliki udar na ono što pripada elitnoj ili vrhunskoj kulturi. Taj udar ogledao se u stvaranju što nepovoljnijih uslova za te najbolje darove koje pojedini ljudi mogu da iznedre.

Demokratizacija kulture, odnosno masovna kultura, završila je u pojednostavljivanju i vrednosnom urušavanju upravo onih kulturnih darova koji posebno osvežavaju duhovne vrednosti, odnosno nematerijalne vrednosti koje pokazuju značaj, ulogu i bitnost vrednosti za osmišljeni ljudski život. Upravo vrhunski sadržaji kulture održavaju i podržavaju univerzalne i druge posebne i pojedinačne vrednosti koje nisu u neskladu sa njima. Umesto da ljudi teže da ovladaju i da se posluže sa vrhunskim plodovima kulture, vrhunski plodovi kulture spuštani su na najniže grane. Rađeno je i radi se da one izgube svoje draži i vrednosnu punoću. Na taj način najbolji kulturni plodovi su poniženi i upropašćeni. To se odvijalo u svim segmentima kulture shvaćene kao proizvod ljudskog stvaralačkog napora. Materijalne stvari i materijalne vrednosti, koje gube vezu sa duhovnim smislom, upropašćuju ono što je čovek najbolje stvorio i stvara. Masovna kultura, kao pojednostavljivanje, završava u masovnoj zabavi koja poprima orgijaške karakteristike sa kojima se lako sklizne u surovu vulgarnost i brutalnost. Kad kulturom ovladavaju najniže strasti onda ona gubi ne samo svoju moć nego i supstancu. U Srbiji je u proteklih 30 godina preovladao u početku puzajući, a potom agresivni „populizam u kulturi“ (Golubović & Jarić, 2010: 41).

Veliku ulogu u obezvređivanju i kulture i vrednosti odigrali su mediji, posebno elektronski (Božović, 2015: 14–15). Mediji su, kao moćna tehnološka sredstva, trebali da šire vrhunske sadržaje kulture i podižu kod građana svest i ambiciju da ih dosegnu i da se prema njima ponašaju i žive. Obrnuto, mediji su stavljani u službi najnižih ljudskih strasti koje izazivaju haos i razaranje smislenosti čovečnosti (Čupić, 2010: 59–64).

Koliko su mediji daleko odmakli u razaranju čovekove kulture i čoveka kao kulturnog bića pokazuju razni zabavni i rijaliti programi. Oni ne samo da razaraju čoveka kao kulturno biće već dovode u pitanje i njegovo organsko biće. Čovekove prirodne potrebe vulgarizuju i brutalizuju, stvarajući novo divljaštvo i varvarstvo. To je svojevrsno poigravanje sa čovekovom fizičkom prirodom, kao i nužnostima prirodnog bitisanja ljudi. Povratak čoveka u predkulturno stanje nije ništa drugo do stvaranje veštačkih užasnih divljačkih i varvarskih okolnosti življenja.

Čovek u problemima s kojima ne može da izađe na kraj završava često u tragediji, a kada se tragedija ponovi u farsu života. Farsa života je mnogo teža i mnogo razornija od početnih tragičnih okolnosti koje su spopale čoveka. Tako je i sa obnavljanjem divljaštva i varvarizma. Nepodnošljivije je neodivljaštvo i neovarvarizam od prethodnog divljaštva i varvarizma. Stupanjem na scenu ovih novih stanja u ljudskom životu razara se kod ljudi i njihov pravi istinski život, život čoveka kao kulturnog bića. Kao što je sprdnja teža od cinizma i šale, tako je i ovo stanje po kulturu i vrednosti teže od onoga iz čega se nekada čovečanstvo iščupalo. Upravo je sve ovo bilo prisutno u procesu razaranja Jugoslavije i formiranja novih država.

Jugoslavija je rušena i razarana neodivljaštvom i neovarvarizmom njenih tadašnjih generacija. To se teško odrazilo i na formiranje novih generacija koje su nastajale i odrastale u tim užasnim neljudskim okolnostima. Zato nije ni čudo što te opake ideologije dominantno vladaju ovim prostorima, posebno nacionalizam i populizam sa pragmatikom novog akumulativnog kapitalizma. Za posledicu je sve to imalo ne samo postvarenje ljudi i otuđenje već, što je po njih pogubnije, novo ropstvo koje porobljava ono što je najbitnije za čoveka, njegovu dušu i duhovnost. Staro ropstvo porobljavalo je fizički habitus roba, ali pokazuje se da je duševno i duhovno ropstvo mnogo teže i nepodnošljivije od fizičkog. Fizički rob raspolaže svojom mišlju i ima nadu da će svoje telo izvući iz ropstva. Duhovni i duševni rob, međutim, nema više slobodnu misao. Njegova misao je potpuno porobljena. Može se reći odstranjena.

7. Urušavanje obrazovnog sistema u SFR Jugoslaviji i Srbiji

Posle 1968. godine, zbog gušenja i eventualne pojave kritičkog mišljenja kod mladih, otpočeto je urušavanje obrazovnog sistema, koji je za razvoj društva ne samo najznačajniji i najbitniji nego i najosetljiviji kada su u pitanju promene. Promene u obrazovnom sistemu opravdane su razlozima reformisanja, odnosno unapređivanja i modernizovanja. A upravo je vreme pokazalo da je to reformisanje razorilo obrazovni sistem (Čupić, 1983: 15). U tom reformisanju mogu se izdvojiti tri faze razaranja obrazovnog sistema u Jugoslaviji, kao potom i u postjugoslovenskim zemljama formiranim posle raspada SFR Jugoslavije.

Prva faza je uvođenje usmerenog obrazovanja u srednje škole. Ta faza nije ništa drugo nego funkcionalna osveta zbog pobune studenata 1968. godine. U obrazovni sistem unet je jedan model Fordove industrijske trake u kojoj radnik obavlja jednu jedinu operaciju koja ne traži nikakve mentalne napore, a često je i fizički

olakšana. To je primer kako se rutinskim radnjama zatupljuje i zaglupljuje oštrica čovekovog mišljenja i razmišljanja. Usmereno obrazovanje upravo je uvedeno radi usmeravanja ljudi i u tom usmeravanju oni su bili nadzirani i kontrolisani. Ljudima su, kao i konjima, stavljeni amovi da bi njihov pogled, i fizički i duhovni, bio tačno i precizno usmeravan prema onome što vlasnici i vlastodršci hoće, da budu izbegnute pobune protiv njih, a vlastodršci da se održe na vlasti. Tako da poredak ne bi bio ugrožen. Usmereno obrazovanje je počelo da se uvodi u škole u SFR Jugoslavije 1974. godine. Njegovim uvođenjem razorena je prethodna obrazovna lestvica koja je tačno pokazivala sposobnosti u profesionalnom opredeljuju i spremaju mladih. U toj obrazovnoj lestvici bile su škole koje su pripremale mlade za pragmatične poslove, ali i škole za visoke akademske i podsticajne stvaralačke delatnosti. Usmerenim obrazovanjem najviše je pogođena jedna od najbitnijih srednjih škola za budući razvoj jednog društva – gimnazija.

Gimnazije kao srednje škole pripremale su buduće akademske građane, odnosno iz njih je regrutovan kadar za više i visoke škole, budući naučnici, profesori univerziteta i vrhunski stručnjaci za različite oblasti privrednog i društvenog života. Usmerenim obrazovanjem usitnjene su i srednje škole koje su bile mnogo šire, obuhvatnije i temeljnije za određena zanimanja, odnosno struke. Usmerenim obrazovanjem nastalo je još veće usitnjavanje, odnosno podele u okviru zanimanja (Šušar, 1977). Tako, zanatlija ne obavlja više zanat u njegovoj sveukupnosti već samo jednu radnju u okviru zanatske profesije za koju se školuje. Usmereno obrazovanje šalje kao „proizvod“ za buduća akademska zanimanja mlade sa suženim znanjem i pristupima, što je za posledicu imalo pad kvaliteta najznačajnijih visokoškolskih obrazovnih institucija – univerziteta. Na taj način je snižen i nivo i kvalitet budućih akademskih građana. Oni izlaze iz univerzitetske zajednice kao mali uski akademski stručnjaci koji u okviru svoje profesije obavljaju samo jedan delić. Posledice usmerenog obrazovanja po visoko školstvo pokazalo se u punom obimu dve decenije od njegovog uvođenja.

Druga faza urušavanja obrazovnog sistema je obrazovanje u okolnostima ratnih događanja na teritoriji bivše Jugoslavije. Iako je vlast u Srbiji tvrdila da Srbija nije u ratu, ona je itekako na posredan način učestovala u ratu. U okviru Srbije stvoreno je stanje vanrednog ili ratnog stanja. U toj fazi položaja obrazovanja u Srbiji naglo je materijalno osiromašio obrazovni sistem u celokupnoj vertikali – od osnovnog, preko srednjeg, do višeg i visokog obrazovanja. Materijalno osiromašenje u obrazovnom sistemu uticalo je da se za školovanje za nastavnički kadar opredeljuju učenici koji nisu najbolji (Čupić, 2021: 187). Njihovi skromni srednjoškolski rezultati doći će do izražaja u osrednjosti kada je u pitanju njihovo univerzitetsko obrazovanje. Njihovo skromno i prosečno znanje, uz nemotivisanost za posao koji rade, dodatno je urušilo kvalitet kompletnog obrazovnog sistema. U periodu posle Drugog svetskog rata najbolji srednjoškolci upisivali su fakultete koji su ih spremali za nastavnička i profesorska zvanja, što je omogućavalo visok obrazovni nivo, posebno u srednjim školama i kvalitetne generacije za buduća obrazovna usavršavanja. Posledice te druge faze posebno su izražene u poslednje dve decenije 20. veka u Srbiji.

Treća faza podsticanja urušavanja i propadanja obrazovnog sistema jeste uvođenje privatnog obrazovanja u obrazovni sistem Srbije. To je otpočeto prvim privatnim univerzitetima krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina da bi se raširilo uvođenjem privatnog obrazovanja u srednje škole u prvoj deceniji 21. veka. Posebno pogubno je na kvalitet privatnog univerzitetskog obrazovanja uticala odluka vlasti o prihvatanju *Bolonjske deklaracije* na početku prve decenije 21. veka.

U razvijenom svetu privatni univerziteti su promoteri visokih standarda u nastavi, pa su nazivi Harvard, Jejl, Princeton, Oksford, Kembriđž, Kolumbija, Berkli, UCL, LSE itd. postali nešto kao podrazumevajuća oznaka visokog kvaliteta. Na njima se angažuju najbolji i najstručniji predavači i profesori. Ti univerziteti nastali su kao donacije bogatih mecena. Uloženi kapital na početku omogućio im je da nemaju materijalne probleme niz decenija što im je omogućilo da se posvete kvalitetu, a ne kvantitetu u visokom obrazovanju. Stečeni ugled omogućio im je da ostvaruju dobit ne samo od školarina, već i od organizovanja naučnih skupova, seminara, kurseva, ali i projekata i od državnih institucija i od privatnih firmi, korporacija i multinacionalnih kompanija. Ono što nikada ne dovode u pitanje su kriterijumi prijema studenata (primaju samo najbolje) i kriterijumi nastave i ispita.³

Nažalost, kod nas su se u velikom delu na samom početku formiranja kompromitovani privatni fakulteti i univerziteti zato što su nastajali radi brze i velike zarade, što je urušilo kvalitet nastave i omogućilo kupovinu ocena i diploma. Logika upisanih studenata na tim fakultetima i univerzitetima je – platio sam studije, moram da ih završim po svaku cenu. Posledica je urušavanje standarda ispitivanja koja je omogućila i dodatno plaćanje da se ispit položi bez dovoljnog znanja. Takođe, mnogim kadrovima iz političkih partija i državne administracija omogućeno je da na brzinu završe fakultete, često i bez pohađanja nastave, a još češće upisivanjem ocena bez ispita, sve do najbanalnije kupovine diploma. Najpogubnija posledica takvog visokoškolskog „obrazovanja“ je da su se mladi ljudi bez znanja, preko partija koje osvajaju vlast, masovno zapošljavali u važne državne institucije, državnu administraciju, državna preduzeća, javne servise, kao i u organe vlasti, od lokalnih do centralnih. Kad zauzmu položaje takvi biraju kadrove koji ih neće ugrožavati. Posledica je obavljanje važnih poslova u državi na nestručan i neprofesionalan način. Neznalice ili ljudi oskudnih znanja zauzimaju važne stručne funkcije i svojim malim ili nikakvim znanjem odlučuju o važnim društvenim i državnim pitanjima i problemima. Nikakva ili mala pamet odlučuje šta će raditi pametniji ili nestručni odlučuju šta će raditi stručni. Afere sa ispitima i diplomama na privatnim fakultetima i univerzitetima pokazale su da su i najznačajniji funkcioneri u upravljačkoj i izvršnoj vlasti dobijali te sumnjive diplome. To je uticalo da se jedan broj fakulteta na državnim univerzitetima posluži njihovim primerima radi lične nelegalne dobiti.

8. Posledice *Bolonjske deklaracije* po visoko obrazovanje u Srbiji

Bolonjska deklaracija u svetu nastaje upravo kao funkcionalni odgovor na pobunu studenata tokom 1968. godine na Zapadu. *Bolonjska deklaracija* nije ništa drugo nego uprosečavanje i usitnjavanje visokog obrazovanja, pri čemu kriterijum pragmatičnosti i instrumentalnosti dovodi u pitanje kriterijum univerzalnosti, kritičnosti i sveobuhvatnosti obrazovanja i za struku i za život. Jedna izjava Herberta

³ Najstariji američki univerzitet Harvard, na primer, osnovan 1636. godine, uglavnom se finansira iz privatnih donacija, što važi i za većinu ostalih privatnih univerziteta na Zapadu. Vrednost zadužbine Harvarda je, prema godišnjem finansijskom izveštaju u junu 2021. godine, dostigla 53,2 milijarde dolara, što ga čini najbogatijom akademskom institucijom u svetu. Univerzitet je 1639. godine nazvan Harvard koledž prema svom prvom donatoru, svešteniku Džonu Harvardu, koji je, pored polovine svog bogatstva (780 engleskih funti sterlinga, što bi sada odgovaralo sumi od oko 150.000 dolara), budućem univerzitetu zaveštao i 400 knjiga kao osnovu biblioteke, sada jedne od pet najvećih u SAD. Najstarije spominjanje da je Harvard univerzitet, umesto koledž, zabeleženo je u Ustavu države Masačusets 1780. godine. Na Harvardu je diplomiralo osam američkih predsednika i 49 nobelovaca.

Markuzea u času oduševljenja buntom studenata ozbiljno je uzdrmala vlasnike kapitala, ali i vlastodršce i na Zapadu i na Istoku. Markuze je izjavio da će buduću misiju oslobađanja čovečanstva preuzeti akademski građani i intelektualci. Ta izjava je kao opasna ideološka i misionarska poruka ozbiljno uplašila vlasnike krupnog kapitala i ubrzo je razrađen strateški odgovor u obliku profesionalnog usitnjavanja i ustručavanja budućih akademskih građana.

Praktični izraz toga je, kada su u pitanju univerziteti, smišljanje i donošenje *Bolonjske deklaracije* koja je trebalo da otupi kritičku misao najdarovitijih i najučeni-
jih na planeti. Naravno, najpoznatiji i najkvalitetniji zapadni univerziteti nikada nisu prihvatili *Bolonjsku deklaraciju* kao što su u Velikoj Britaniji – Oksford, Kembridž, LSE, UCL, u SAD – Harvard, Jejl, Berkli, MIT, Kolumbija, Princeton... Neprihvatanje starih i najkvalitetnijih univerziteta *Bolonjske deklaracije*, zapadni stratezi krupnog kapitala rešili su na drugi način tako što su najdarovitije studente regrutovali kao što se regrutuju sportisti u masovnim sportovima. Odmah po upisu naprosto ih kupuju velikim novčanim iznosima za najvažnije državne institucije i najmoćnije finansijske i privredne korporacije. Tako ih obavezuju da posle završetka studija moraju da rade određen broj godina za njihove potrebe. Tom kupovinom se njihova moguća kritička oštrica otupljuje. Drugim rečima, budući akademski građani su na perfidan način instrumentalizovani, a u vrednosnom smislu materijalizovani. Tako su najdarovitiji materijalno potkupljeni i različitim drugim privilegijama kupljeni kao i svaka druga skupocena roba. Na taj način oni su kritički umrtvljeni, a vrednosno orijentisani samo na materijalnu korist.

Univerziteti i vrhunski naučni instituti su pragmatizovani i instrumentalizovani. To je učinjeno sistemom napredovanja u karijeri. Dovedeni su u situaciju da se njihovo napredovanje kontroliše preko radova koji se objavljuju u časopisima rangiranim u okviru SCI lista. SCI liste su primer velike suptilne manipulacije na globalnom nivou kada je u pitanju naučno i stručno napredovanje. Takođe, ovim su globalno monopolizovale nauku najrazvijenije zemlje. Još tragičnije je ukidanje razlike između nauka, što je izazvalo posebno pogubne posledice po društvene i humanističke nauke. Iza prirodnih i primenjenih nauka stajali su moćni finansijski i privredni krugovi koji su omogućili pojavu stotina časopisa koji će biti stavljani na SCI liste. Za razliku od prirodnih i primenjenih nauka, društvene i humanističke nauke ostale su bez finansijskog zaleđa, što je uticalo da je u odnosu na potrebe smanjen broj tih časopisa i samim tim mogućnosti da se u njima objave tekstovi da bi se u nauci napredovalo. To je posebno pogubno za male države i njihove univerzitete koji su prihvatili *Bolonjsku deklaraciju* i njome upali u nemogućnost da objavljuju u „svetski priznatim časopisima“. Posledica je da nestaju mnoge društvene i humanističke nauke i njihove discipline na tim univerzitetima i državama.

Monopolizacija nauke od moćnih i razvijenih nije ništa drugo do imperijalna politika koja stalno nerazvijene ostavlja u nerazvijenosti, odnosno ne dozvoljava im mogućnost da se razviju. Na taj način počinje svetska tiranija časopisa sa SCI liste nad naukom. Uz pomoć njih ostvaruje se užasna kontrola. Takođe, sužava se mogućnost napredovanja naučnika i nastavnika na fakultetima, posebno u manje moćnim i nemoćnim državama. Za objavljivanje u tim časopisima smišljen je poseban institut – tajni recenzenti. Tajnost recenzenata smišljena je u ime neutralnosti i objektivnosti, a u stvari radi se o užasnoj podvali. Tajni recenzenti nisu ništa drugo nego produžetak onoga što održava te poretke, a to su tajni saradnici i tajne bezbednosne službe. Tiranija časopisa na SCI listi podstakla je razne oblike

nelegalnosti koje su se pojavile kao odgovor da se po svaku cenu, posebno prosečni ili ispod proseka, domognu mogućnosti da objave tekst u časopisu na SCI listi. Tako su nastale razne koristoljubive bliskosti, nepotizam, interesne klike i korupcija. To je toliko daleko odmaklo, u vrlo kratkom periodu širenja *Bolonjske deklaracije*, da su u nekim zemljama određene redakcije časopisa na SCI listi autorima slale cene – prvo za prijem, zatim za recenziju i na kraju za objavljivanje teksta.

9. Migracije najobrazovnijih i stručnih

Promene nastale na prostoru bivše Jugoslavije nažalost su prizvale sva zla na sastanak. One su unazadile i vrednosno opustošile i obesmislile živote ljudi na dugi rok. Izgubljena je nada i vera u sadašnjost i u neposrednu budućnost. Pokazatelj tog stanja su migracije, u prvom redu ugroženih ratom, a potom i najboljih koji nisu mogli da opstanu i razvijaju se u svojoj zemlji, odnosno u takvom neljudskom ambijentu. Te promene primorale su ljude na odlaske bez povratka. One su opustošile i danas pustoše životne prostore država nastalih posle raspada bivše Jugoslavije (a i drugde u Evropi). Demografska istraživanja pokazuju da je svaka od novoformiranih država iz dana u dan u demografskom padu, u većoj ili manjoj meri. I posle okončanja ratova na ovim prostorima migracije se nastavljaju. One su sada egzistencijalno i intelektualno uzrokovane. Popisi stanovništva pokazuju to pustošenje prostora u Srbiji. Prema popisu iz 2011. godine u Srbiji je živelo 7.186.862 ljudi, a 11 godina kasnije, 2022. – 6.690.887, tačno 495.975 manje.

Demografski pad je najvećim delom posledica migracije velikog dela najškolanijih mladih i mladih majstora u najboljim radnim godinama. Te dve migracione kolone posledice su opasne i nerealne politike autoritarnog populizma dominantnog na političkoj sceni Srbije u proteklih deset godina. Naravno, ta vladavina je nasledila prethodne politike koje su bile partitokratske, u većoj ili manjoj meri. Proizvod takvih politika je pretvaranje vladajućih partija u korporacije gde se zapošljavaju i napreduju u poslu samo pripadnici vladajućih partija, njihovi simpatizeri, kao i privatnici koje vladajući drže u stanju ucenjenosti. Te ucene su izuzetno suptilno razrađene. Kada su u pitanju veliki državni ili komunalni projekti, kao i drugi poslovi vezani za finansiranje iz budžeta, dobijaju ih samo oni koji su sa vlašću saradljivi i koji su u toj saradnji spremni na razne koruptivne radnje. Karakteristično je da se preko raznih partijskih paravojnih grupacija drže pod reketom ne samo srednji i mali privrednici nego, što je nekada bilo nezamislivo, i privatni poljoprivredni proizvođači.

Takva politika je razorila vrednosti kao što su ravnopravnost, jednakost šansi i pravdu, a posledica je urušavanje prava i ljudskih sloboda. Upravo te vrednosti su društveni ventili koji u društvu i državi održavaju stanje normalnosti, sigurnosti i stabilnosti. Bez tih društvenih vrednosnih ventila ulozi se u duboke društvene podele, nevericu i beznađe, odnosno kod stanovnika nastaje osećaj nemoći, što je po pojedince i društvo pogubno. Jedan broj građana u takvom društvenom i državnom ambijentu traži izlaz u napuštanju Srbije. Razvijene zapadne zemlje ih prihvataju, ne iz filantropskih razloga, već zbog svojih potreba i interesa. Kao pojedinci dužni smo da se borimo da svoja znanja i iskustva radno i korisno realizujemo, i zbog sebe i zbog zajednice u kojoj živimo. Ako nema šansi da se radno realizujemo onda ne treba „trunuti“ u svojoj zemlji u kojoj neki koji su na poziciji da organizuju život ne vode računa. Život traži izlaze, a jedan je i taj da ljudi kad su onemogućeni krenu u potragu tamo gde mogu da se radno realizuju.

10. Kriza vrednosnog sistema

Kada se ne poštuju i ne praktikuju univerzalne vrednosti, urušava se vrednosni sistem kao jedan od najbitnijih sistema i najvažniji orijentir za razvoj društva i države. Bilo koja posebna ili lična vrednost, ako nije u skladu sa univerzalnim vrednostima, nesporno narušava sigurnost i stabilnost pojedinaca, društvenih grupa, organizacija, institucija i celokupnog društva. Svaka posebnost kao fragmentacija koja gubi iz vida veću celinu, izvor je velikih problema. Fragmentacije zatvaraju zajednice, društva i države (Maluf, 2020: 201). Promene vođene fragmentacijama nemaju budućnost. Iza takvih promena uvek nastaju velika šteta i gubici. Fragmentarne promene počinju zbog nekog posebnog ili ličnog dobitka, a završavaju velikim gubitkom, čak i nestankom.

Fragmentacijom u ime nacionalnog oslobođanja urušena je jedna velika država koja je mogla razboritom i odmerenom politikom da se u tadašnjim svetskim promenama, izazvanim padom Berlinskog zida, održi i vremenom razrešava unutrašnja nezadovoljstva i probleme. Ishod političke razboritosti i mudrosti bile bi kompromisne promene, ali bez sukoba i srljanja u rat. Moglo se to razrešiti formiranjem konfederacije koja bi nekoliko oblasti održavala na nivou dogovorne politike, a sve ostalo da se odvija u okviru konfederalnih republika. Iako bi kasnije usledilo osamostaljenje, ono ne bi otvorilo najopasnije sukobe već bi se na nivou dobrih dogovora i sporazuma republike odvajale, bez razaranja uhodanih, posebno privrednih tokova. Fragmentacija nastala upotrebom sile i velikog nasilja iza kojeg je stajala ogromna emocionalna energija i volja, ali i nerealnost, stvorila je nestabilne i ekonomski nemoćne državnice koje su porobili bezobzirni u ime nacionalističkih projekata i autokratskom i partitokratskom vladavinom pretvorili ih u svoj privatni posed.

Uzurpatori nekih od novoformiranih država vremenom su razorili institucije i pri tome su simulirali sve što je suština demokratije, uz čije su procedure osvojili vlast. To podjednako važi za vladavinu zakona i procedure, jednakost i ravnopravnost građana pred zakonom, podelu vlasti, partijski pluralizam, slobodne tajne i fer izbore, slobodne, otvorene i visoko profesionalno profilisane medije, slobodno tržište rada, ideja i kretanje ljudi i pojedinačna i grupna prava (Čupić, 2021: 118). Zloupotrebom sile i nasiljem, uzurpatorske vlasti ugradile su u zajednički život stanje pretnji, širenje mržnje i osvetničke postupke koji su uticali na formiranje strahova, strepnji, ravnodušnosti i osećanja nemoći građana. Sve je to pogubno po zdrav, normalan društveni i politički život, posebno u Srbiji.

U Srbiji je tokom raspada Jugoslavije uvedeno višestranačje, ne kao izborna tekovina opozicije nego kao domišljatost vlasti da to uvede i potom nadzire i kontroliše. Višestranačje je u Srbiji otpočelo kao simulacija jednog od demokratskih uslova partijskog pluralizma. Ta simulacija je izvedena tako što je vladajuća vrhuška u novoosnovane partije po zadatku poslala mnoge saradnike tajnih službi da se učlane kako bi preko njih nadzirala i kontrolisala unutrašnje tokove partije. Slobodno upisivanje u partije je lukavošću vlasti unelo u njih vrednosnu pometnju. Tako su ruku pod ruku u novoosnovanim partijama krenuli istina i laž, pravda i nepravda, dobro i zlo, žrtva i dželat i špijunirani i špijun. Ta vrednosna dezorijentacija razorila je unutrašnji partijski život. Ljudi po zadatku razarali su unutrašnje odnose podvalama, lažima, poluistinama, spletkama, intrigama i sumnjičenjem. Ti ubačeni elementi u okviru partija zadatke su obavljali u fazama i to traje do danas. Mnogi tajni saradnici dugo su u stanju „spavača“ koje aktiviraju tajne službe nalogom da

učine nešto razarajuće. Posledica je uništavanje partijskog života, a preko njega i ukupnog političkog života u Srbiji.

U proteklih 30 godina, posebno posle pokušaja demokratizacije u Srbiji proistekle iz bunta građana protiv izborne krađe 2000. godine, kada je na vlast došao DOS, nije pročišćen partijski i politički život u Srbiji. Uslov za to bilo je raspuštanje tajne službe, otvaranje dosijea saradnika tajnih službi po ideološkoj osnovi i lustracija koja je trebalo zbog nerealne politike i njenih teških posledica da isključi iz političkog života sve koji su počinili veliku štetu društvu i državi.

Bez jasne vizije opasno je otpočeti bilo kakve promene. U promene u Srbiji se iz jednog sistema – socijalizma ušlo u drugi sistem – kapitalizam, bez razrađenih kriterijuma i primerenih procedura. Najbitnija promena vezana za promenu vlasništva obavljena je bez kriterijuma. Privatizacija koja nema dobro razrađene kriterijume i procedure završila je u Srbiji u jednom davnom stanju kada je nastajao kapitalizam, u stanju prvobitne akumulacije koje se može označiti kao „divlji kapitalizam“. U rasturanju privrednog ambijenta učestvovali su ljudi sumnjive prošlosti i sumnjivih namera i upravo su se oni uz pomoć vrhuške vlasti dograbili ogroman kapital. Oni su razorili privredni ambijent u Srbiji zbog čega su posao izgubile stotine hiljada zaposlenih.

Takva privatizacija urušila je socijalni sistem koji je koliko-toliko bio dobro postavljen u nekadašnjoj Jugoslaviji i stvorila je uslove za veliku eksploataciju radne snage i uspostavljanje novih ropskih oblika. Ovakvim načinom urušavanja političkog, ekonomskog i socijalnog sistema urušen je i vrednosni sistem. Urušavanjem vrednosnog sistema otvorena je jedna od najvećih kriza po društvo i državu, koja i danas traje i čije posledice će se osećati i u budućnosti, zahvatiti nekoliko generacija, a ako se ne bude nešto hitno preduzimalo, možda trajati i više decenija. Pokušaji reformatora u promenama, posebno posle 2000. godine, bili su rđavo strateški usmereni jer su mnogi od njih smatrali da je najvažnije reformisati ekonomski sistem. Svetska iskustva su pokazala da je paralelno sa promenama potrebno reformisati sve primarne sisteme – i politički i ekonomski i socijalni i vrednosni.

11. Pragmatizam i vrednosti

U podeli ljudskih delatnosti Aristotel je u okviru praksisa smestio dve delatnosti: tehniku i politiku. Politika je za njega praktična delatnost koja se bavi organizovanjem ljudi na određenoj teritoriji da bi napravili u svojoj zajednici red i osigurali sigurnost i stabilnost. U središtu politike su dve univerzalne vrednosti: pravda i opšte dobro, a treći deo odnosi se na opštu, zajedničku korist, odnosno modernim jezikom rečeno, javni interes. Makijaveli je na osnovu velikog iskustva, ali i darovitosti da ne samo dobro posmatra već i još bolje procenjuje, zaključio da su iz moderne politike nestale vrednosti pravde i dobra. U modernoj politici kao središnji i najbitniji pojmovi dominiraju moć i interes (Čupić, 2001: 21). To je momenat kada se konstatovalo da vrednosti više ne igraju ulogu u politici i političkom životu već da su njome ovladali interesi i moć.

Politika je potpuno svedena na ogoljenu pragmatičnost i praktičnost. Od moderne u politici dominira pragmatizam, a vrednosti se upotrebljavaju u meri u kojoj su sredstvo političara da obećanjima općine građane i tako osvoje vlast ili se na njoj održe. Dominacijom praktičnosti i pragmatičnosti uvlači se u politički život i nešto što se može označiti kao obmana i prevara. Što su obećanja političara nerealnija

to su očekivanja građana veća, a obećanja privlačnija. U životu se konkretna laž ne prašta, ali opšta laž i obmana zasenjuju ljude i postaju im privlačne. Građani zahvaćeni problemima, posebno problemima preživljavanja, padaju u očaj i beznađe. Da bi prevazišli očaj oni nadu upiru upravo u ta nerealna i lažna obećanja, posebno ona u kojima stoji da će njihovi problemi biti brzo rešeni.

U savremenoj politici praktičnost i pragmatizam dobili su posredstvom moćnih tehničkih i tehnoloških sredstava novu snagu koja ljude opčinjava, a da oni pri tome ne mogu da predvide i dokuče šta je to ostvarljivo sa aspekta realnosti. Ogoljeni pragmatizam je potpuno prekrrio savremenu politiku, posebno u vremenima kriza (Čupić, 2021: 228–234). Naravno, pragmatizam je paradoksalan, jer ima smisla i značaja pošto je često koristan za rešavanje praktičnih pitanja i problema, ali ljude svodi na puka sredstva vladajućih političkih elita. Pragmatizam u savremenom ruhu deluje na ljude kao čarolija u kojoj zabava i vašar neprekidno traju. U toj zabavi i vašarištu nudi se izobilje stvari koje zamagljuju suštinske ljudske potrebe i stvara se privid bogatstva i izbora. Opasna posledica vladavine pragmatizma u politici vezana je za probleme i sukobe kojima se pragmatična rešenja prelamaju na naj-suroviji i najbrutalniji način. To je momenat kada pragmatizam u politiku useljava zlo na nivou opštosti.

Pragmatične politike postaju izvorište zla i strašnih zločina koji poprimaju ogromne razmere u vidu lokalnih ratova koji u savremenom svetu nijednog dana ne prestaju. Da nisu istisnute vrednosti kao bitni elementi politike kao praktične delatnosti, pragmatizam ne bi mogao da do te mere zavlada i postane dominantan u političkom životu društava i država i na globalnom nivou. Vrednosti osmišljavaju i daju smisao ljudskom životu, one ga oplemenjuju i od ljudi prave dostojna bića (Životić, 1969: 7). Vrednosti, kada se praktikuju, zaustavljaju bilo kakve pojedinačne ili grupne uzurpacije, zloupotrebe, manipulacije i podsticanja ljudi na sukobe do ratnih pustošenja. Upravo, sve je ovo oprobano u savremenoj politici Jugoslavije i zemalja nastalih njenim raspadom tokom poslednje decenije 20. veka. Pragmatična politika, uz nacionalističku ideologiju koja počiva na mržnji i osveti i populističko okupljanje, razorili su politički život u Jugoslaviji.

Pokazalo se da su u razaranju Jugoslavije stradale univerzalne vrednosti, ali i sve posebne i pojedinačne vrednosti koje se oslanjaju na njih, kao i vrednosni sistem na kojem se održavala jugoslovenska zajednica posle Drugog svetskog rata. Vrednosni sistem u drugoj Jugoslaviji dugo je građen i nije bio savršen, ali je koliko-toliko čuvao ljude da ne završe u zlu. Koliko je god bilo nepravde ili zloupotrebe opšteg dobra, to nije bilo u meri da ugrozi dominaciju ove dve velike vrednosti koje održavaju dobru politiku i politički život. Nažalost, mali procenat onih koji nikada nisu u politici prihvatili vrednosti i kojima vrednosti nisu bile orijentiri, uspeo je da se nametne celom društvu, slomi kompletan politički život i razori jednu koliko-toliko sređenu i uređenu državu.

To je veliki propust elita znanja i duhovnih elita koje su dopustile da se taj nezajažljivi i surovi deo društva nametne, da dominira i učini veliko zlo celokupnom društvu. Sebični i uski interesi onih koji su pozvani jer imaju najveća znanja lako su upotrebljeni i zloupotrebljeni od tih razarajućih grupa i ideologija nametnutih propagandom. Dovoljna je jedna tragična činjenica da komunisti i kosmopolitska komunistička ideologija završe u uskoj nacionalističkoj ideologiji koja je sve kosmopolitsko dovela u pitanje. Pojedinačna i socijalna šizofrenija u političkom životu uništavala je u svojoj sebičnosti opštost i univerzalnost. Nastupilo je stanje, kako narodna

izreka poručuje: „Kolje se vo radi kilogram mesa“. Upravo to se dešavalo u bivšoj Jugoslaviji. Kada se jedanput uruše vrednosti, posebno vrednosni sistem, onda su potrebne decenije i generacije da se one ponovo uspostave u ljudske živote, kao ljudski orijentiri i da se obnovi i učvrsti vrednosni sistem. Tri decenije posle sloma Jugoslavije pokazalo se da se još luta i da još vrednosti ne mogu da oporave i da ih nema na vidiku. One su ostale samo u srcima, dušama i duhu malobrojnih pojedinaца, a u kolektivnom pamćenju većine stanovnika kao uspomena na nešto na šta više ne mogu da se oslone i što im, kada nastupi lična ili grupna kriza, nedostaje.

12. Urušavanje moralnih vrednosti i moralnog delovanja i ponašanja

Urušavanje vrednosti i slom vrednosnog sistema u Srbiji počinje urušavanjem moralnih vrednosti i konkretnog moralnog postupanja i ponašanja. To se posebno pokazalo dovođenjem u pitanje dužnosti, odgovornosti i savesti onih u vrhovima političkog života, ali i u piramidi vlasti, na nivoima rukovodilaca i šefova. Rušenje ovih temeljnih stubova na kojima počiva moral pokazalo je koliko je sebičnost ljudi na vlasti bila iznad misije i profesionalizma koji je trebalo da budu uput, orijentir i voditelj u obavljanju funkcija. Kada se nešto sa vrha urušava ono polako piramidom vlasti i društvenog organizovanja silazi i zahvata ne samo po vertikali nego, što je najgore, prenosi se i na horizontalu. To je bila i poruka i pouka takve vlasti za sve pojedince da na taj način počinju da pribavljaju i da se bave ličnim koristima, a ne da održavaju profesionalne standarde prema dužnosti, odgovornosti i savesti. Urušavanje moralnih vrednosti pojedinaca, društvenih grupa, slojeva i celokupnog društva, posebno društvenih i političkih elita, nije ništa drugo nego slom pojedinačnih, grupnih i društvenih barometara koji održavaju društvo u stanju sigurnosti i stabilnosti. Urušavanjem društvenog i političkog života počinje da vlada stanje amoralnosti, nemoralnosti i jednim delom pragmatičkog moralizma. Upravo odbacivanjem morala, odnosno nemoralnim konkretnim delovanjem, odbacuju se etičke norme i bilo kakvo etičko prosuđivanje. Rušenjem morala vremenom blede sve vrednosti na kojima počiva jedno društvo i politika, u prvom redu na pravdi, dobru, slobodi, solidarnosti i ravnopravnosti. Opasno je kad ove vrednosti potpuno nestanu iz horizonta ljudskih postupaka.

Od svih vrednosnih kriza moralna kriza je najopasnija. Polomljeni moralni barometri teško se ponovo uspostavljaju i učvršćuju. Srbija danas živi u stanju velike moralne krize u kojoj pojedinci lutaju kao moralno anestetizirani, uključujući jedan broj opasnih nemoralnih nakaza do monstroznosti. Ništa više nije sveto, urušene su mere i orijentiri prema kojima bi ljudi trebalo da se okreću i da njihovo i fizičko i duhovno oko preko njih održava uspravnost ljudskog hoda kroz život. Niče je opomenuo čovečanstvo rečima da je Bog mrtav. Nije on mislio na bilo kojeg boga neke od religija nego je Bog bio simbol za meru i orijentisanje ljudi kako da se ponašaju da bi sačuvali čovečnost. Drugim rečima, kad je Bog mrtav, sve je dozvoljeno. U takvom stanju ljudi tumaraju bez orijentira, prepušteni su stihiji organskog načina života, odnosno prirodnih nužnosti i neizvesne budućnosti koja podleže sudbini a ne slobodi. U takvom ambijentu društvenog i političkog poretka gubi se kod mnogih ljudi nada i vera, ne samo u sadašnjost nego i u neposrednu budućnost.

Srbijom trenutno dominiraju upravo ti bezobzirni, surovi i brutalni, koji nameću našim životima amoralnost i nemoralnost. To se posebno konkretno pokazuje u sticanju enormnog bogatstva po svaku cenu, ne birajući sredstva i grabeći sve

što se može ugrabiti. Posledica takvog stanja je velika nesigurnost koja se ispoljava u prepuštenosti, zapuštenosti, nezaposlenosti, siromaštvu i bedi. Prividno bogatstvo nezajažljivih pokazuje izobilje, ispod kojeg se nalazi ogroman kazan očajnika, nesrećnika i bednika. Sve se to prikriva statističkim manipulacijama kako bi bila izjednačena ogromna primanja malobrojnih sa bednim primanjima velikog broja ljudi. Statistički Srbija napreduje. Vlastodršci proglašavaju da je zajednica u zlatnom dobu. Njeno stvarno stanje, međutim, je stanje ogromnog siromaštva i bede. Taj kazan u kojem su na vrhu u tanušnom sloju mali broj prebogatih, a ispod u najvećem delu veliki broj siromašnih i bednih, jednog momenta će proključati i sve to zaglađeno na površini biće razoreno i uništeno.

To su posledice urušavanja moralnih vrednosti. Istorija je puna takvih primera u kojima, kada društva i države zahvati amoralnost i nemoralnost, ona na kraju propadaju. Bez moralnog oporavka nema nikakvog oporavka. Amoralnost i nemoralnost su živo ljudsko blato u koje svi tonu, najpre najnemoćniji na čijim plećima nezajažljivi trenutno žive u zlatnom dobu, ali i oni tonjenjem onih na koje su oslonjeni vremenom i sami nestaju. Tragično je za politički život da nemoralnost i amoralnost na scenu prizivaju laž i prevare. Laži se olako i bez ikakvog stida i srama izgovaraju i šire, a obmanama uzurpatora na vlasti zamagljuju njihove prave namere.

Najgore je kad se građani ne odupiru lažima političara ni onog momenta kada ih ta laž konkretno pogađa. Nastupa najopasnije stanje u kojem je od laži još teže prihvatanje laži kao načina života. To je sjajno zapazila Hana Arent u spisu *Istina i laž u politici* (Arent, 1994: 69). Nastupilo je stanje u kojem političari, posebno političke vođe, kad izreknu laž ne čekaju da prođe neko vreme, nego odmah za tom lažju izriču novu laž. Tako nastaje stanje u kome se laži nagomilavaju i ljudi više nisu u stanju da zapamte prethodnu laž, jer je prekrivaju nove. Stoga bi trebalo napisali i opisati sve laži ali i vreme njihovog izricanja i njihovog trajanja. To je jedini način da se suočimo u kakvom lažnom stanju živimo. To bi bila istorija laži koja je potrebna da bi mogli da počnemo da ih se polako oslobađamo i da tu istoriju smestimo tako gde pripada, u predele beščašća. Rđavu stvarnost treba istražiti i opisati da bi se mogli od nje distancirati i osloboditi. I to je jedan od načina i pristupa na ponovnom obnavljanju vrednosti, posebno moralnog ponašanja. Odbacivanjem laži politika bi se povratila u normalnost a društvo u normalan način življenja.

13. Urušavanje profesionalizma i integriteta pojedinaca i institucija

Obesmišljavanjem uloge i značaja vrednosti i vrednosnog sistema za društveni i politički život razara se profesionalizam, odnosno logika i standardi profesije, sami tim i profesionalno ponašanje. Onog trenutna kada profesionalci prihvataju da obave nešto što ne pripada logici i standardu poziva, oni izneveravaju sopstveni profesionalizam ali i dovode u pitanju opšte profesionalno delovanje. Logika profesije nalaže da se ljudi precizno pridržavaju njenog unutrašnjeg reda koji definišu standardi. Kada sudija ne donosi presude prema zakonu niti u skladu sa dobrim tumačenjima zakona ili primerima dobrih presuda, nego prema pritiscima ljudi iz vlasti ili interesnih grupa, tog momenta dovodi sebe u pitanje kao profesionalca i izneverava i ponižava svoju profesiju.

Profesionalizam se temelji na vrednostima i oslanja na njih. Kada je u pitanju društveni i politički život to su istina, pravda, dobro i ravnopravnost. Upravo te vrednosti su podsticaj za formiranje profesionalnih normi i standarda. To je razlog

da se u dobro uređenim porecima vrednosti i vrednosni sistem, kada je u pitanju profesionalizam, uključuju u etičke kodekse koji pomažu da se profesionalci vrednosno orijentišu. Pored spoljašnjeg pritiska, koji je demonstracija moći, i korupcija urušava i ponižava profesionalizam i profesije. Prihvatanje profesionalaca da učestvuju u koruptivnoj radnji u obliku podmičivanja ili iznuđivanja mita potpuno urušava profesiju i izneverava profesionalne standarde (Јоковић, 2021: 1000–1001). Kada korupcija zahvati profesionalce i dominira profesijom, uništavaju se i razaraju i sve institucije u kojima se profesionalizam podrazumeva.

Spoljni uticaj na urušavanje profesija može da bude četvorostruk. Prvo, politički moćnici dovode nesposobne ili manje sposobne ljude i na taj način ih upotrebljavaju i zloupotrebljavaju. Drugo, na rukovodeća mesta u važnim institucijama dolaze ljudi sa najslabijim znanjima, ali i moralno problematični. Takvi vrše pritisak na profesionalce u instituciji i tako se profesionalizam guši i potpuno dovodi u pitanje. Treće, nerealne ambicije profesionalaca, kao i njihova sklonost ka koruptivnim radnjama, koristi spoljašnji faktor da bi takve pojedince uvukao u nelegalnosti, a potom ih stalno ucenjivao. Uцена je razorna za profesiju i profesionalizam. Ucenjeni ljudi su, nezavisno od stručnosti, u stanju da urade mnogo toga što dovodi u pitanje logiku i standarde posla kojim se bave. Četvrti spoljašnji uticaj povezan je sa saradnjom sa tajnim službama. Ta saradnja nije profesionalno definisana i uspostavlja se pojedinačno mimo zakona i pravila institucije. Doušništvo i privilegije koje iz toga proizilaze, najčešće u obliku napredovanja u poslu ali i materijalnim dobitima, urušava profesionalno delovanje. Svi nabrojani uticaji u srozavanju profesionalnih standarda i logike rašireni su u Srbiji proteklih 30 godina. Profesionalizam i profesije dovedene su u pitanje na organizovan i sistematičan način. Proces urušavanja profesionalizma zahvatio je najprimarnije sisteme države.

Urušavanjem profesionalizma i ponižavanjem profesija, posebno u materijalnom obliku, urušava se i pojedinačni integritet profesionalaca, ali i integritet institucija u kojima oni rade (Čupić, 2016: 205–206). Kada je u pitanju integritet najpre se dovodi u pitanje doslednost zasnovana na univerzalnim vrednostima, ali i na svim bitnim standardima ponašanja pojedinca. Urušavanjem doslednosti, pojedinci postaju nepredvidivi, a nepredvidljivost je nešto čime lako manipulišu uzurpatori i ostvaruju ono što je nelegalno i nemoralno. Nepredvidljivi pojedinci razarajuće deluju na sve poslove koje obavljaju. Posledica urušavanja integriteta je nedoslednost i nepredvidljivost pojedinaca koji se ne pridržavaju obavezujućih dužnosti u poslu kojim se bave. U Srbiji se odgovornošću, odnosno neodgovornošću, pokazuje koliko su vrednosti dovedene u pitanje i koliko one ništa ne znače u funkcionisanju državnih i društvenih institucija. Neodgovorni pojedinci urušavaju i integritet institucija.

14. Vrednosni vakuum u Srbiji

Svaki od četiri primarna sistema na kojima počivaju društvo i država trebalo bi da u temeljima ima neku od univerzalnih vrednosti kako bi politički život bio ne samo demokratski već i vrednosno osiguran i garantovan.

Politički sistem počiva na slobodi, pravdi, ljudskom dostojanstvu i ravnopravnosti. Ako na tim vrednostima nisu izgrađene norme i zakoni koji treba da pokažu valjanost ovog sistema, onda je politički sistem u velikoj opasnosti da bude zloupotrebljen ne samo od pojedinaca nego i od nezajažljivih interesnih grupa. Upravo se ove vrednosti ugrađuju u pravni poredak zakonima, propisima i uredbama. Ako ovo

ne dominira onda politički sistem polako počinje ne samo da se zloupotrebljava nego i da se urušava i da više ne funkcioniše preko institucija u interesu zadovoljavanja potreba građana. Taj sistem tada prestaje da bude garancija normalnog života u društvu i državi.

Jedan od problema u političkom sistemu Srbije povezan je sa promenama poretka, najpre početkom osamdesetih i tokom devedesetih godina prošlog veka, a potom i na samom početku 21. veka posle velike promene 2000. godine u Srbiji. Jedan od uslova uspostavljanja demokratskog poretka jeste partijski pluralizam. Upravo taj uslov su političke vođe i sebične interesne grupa zloupotrebile uništivši preko partijskog partikularizma vrednosti na kojima treba da počiva politički sistem. Forsiranjem i zapošljavanjem pripadnika partija koje su osvajale vlast dovedene su u pitanje pojedinačne slobode, ali i pravda, što je ugrozilo poštovanje ljudskog dostojanstva i uspostavilo neravnopravan odnos ljudi pred zakonom. Partijski partikularizam, kao jedna vrsta sebičnosti, razorio je vrednosti kao što su sloboda, pravda, ljudsko dostojanstvo i ravnopravnost, a samim tim i doveo u pitanje funkcionisanje institucija. To je stvorilo situaciju da je prethodni vrednosni sistem, na kojem je počivao politički sistem, doveden u pitanje, a novi nije formiran. Rezultat svega bio je vrednosni vakuum u ovom primarnom državnom i društvenom sistemu.

Da bi normalno funkcionisao i razvijao se *ekonomski sistem* treba da počiva na vrednosti koja je delimično univerzalna, na jednakosti. Ona je značajna vrednost, ali je zbog njenih praktičnih tumačenja i funkcionisanja stvarala određene društvene i političke anomalije. Još je Aristotel zapazio da jednakost kao vrednost može biti opasna, posebno kada je u pitanju univerzalna vrednost pravda. Aristotel je izrekao jednu poučnu, ali i tačnu misao – izjednačiti po prirodi nejednake znači počinuti veliku nepravdu. U tom smislu jednakost ima to opasno ograničenje da izjednači ono što ne bi smelo da se izjednači. Ona često ljude navodi na uniformnost i jednodimenzionalnost. Iz tih razloga treba biti oprezan kada se ona upotrebljava kao argument za socijalni i politički život.

Primena jednakosti u ekonomiji proizvela bi teške posledice a one bi se ogledale u ukidanju konkurencije, odnosno takmičenja, samim tim i tržišnog privređivanja. Stoga u ekonomskom životu jednakost kao vrednost treba upotrebiti samo u smislu i značenju jednakih šansi. To znači da svakome u privređivanju treba omogućiti jednake šanse na startu, odnosno da niko ne dobije privilegiju na početku trke. Jednakost šansi značajna je i trebalo bi da bude u temelju ekonomskog sistema. Jednakost šansi podstiče vođenje i razvijanje zdrave privrede gde se iskazuju ljudske sposobnosti, vrednoća, produktivnost, stvaralaštvo i razna umeća u poslovanju. Tamo gde ne postoje jednake šanse kao preduslov u ekonomskoj utakmici, odnosno tržišnoj privredi, može se dogoditi stvaranje monopola, kao i da neuređene i nefunkcionalne institucije podstaknu formiranje sivog tržišta koje nanosi velike gubitke ne samo poslovanju nego i budžetu koji je bitan za zadovoljavanje opštih potreba, odnosno svega što pripada javnoj sferi. Upravo u ovom delu partijski partikularizam blokirao je primenjivanje jednakih šansi, što je omogućilo monopolske i kartelske pozicije određenih privrednih subjekata. To stanje pogodovalo je formiranju sivog tržišta koje često završava u kriminalu. Sivo tržište je jedan od uzroka koruptivnog ponašanja pojedinaca u ekonomskom poslovanju.

Socijalni sistem trebalo bi da počiva na univerzalnoj vrednosti – solidarnosti. Solidarnost kao vrednost utiče na to da se manje sposobni i na razne načine ugroženi socijalno potpomognu i obezbede (Brunkhorst, 2004: 10). Ljudski život

je kapital koji je darovala priroda ili Bog i tim kapitalom ne bi niko smeo da se poigrava. Ugroženi ljudski kapital, zbog raznih okolnosti, što prirodnih što ljudskih, oporavlja se solidarnošću i omogućava da ugroženi ljudi nisu više u stanju očaja, patnje i bola. Solidarnost ima i funkciju da kod ljudi stvara stanje saosećajnosti koje nije ništa drugo nego velika unutrašnja podrška čovečnosti u svakom čoveku. Tamo gde nema saosećajnosti ljudi žive kao u zverinjaku.

Saosećajnost ljude povezuje, olakšava im nedaće i probleme u koje su zapali iz različitih razloga. Solidarnost upućuje ljude da u zajedničkom životu koliko-toliko teže uspostavljanju ravnoteže između najbogatijih i siromašnih. Pomoću solidarnosti smanjuju se slojevne razlike, a ljudi se upućuju da eventualnu sebičnost zaustave kako ona ne bi gutala druge, a potom i onoga koji je praktikuje. Egoizam i egoistična nezajazljivost urušavaju društvenu povezanost i društveni život. Još su stari smatrali da izostanak solidarnog društvenog života ugrožava i pojedinačan život. Mi nismo samo pojedinačna bića već je u našu čovečnost ugrađena i potreba za povezivanjem u društvenom životu. Ljudi su potpuni tek kada postaju društvena bića. Aristotel je upozoravao da su pojedinci van društva bogovi ili zveri. Upravo je nedostatak solidarnosti u društvenom i političkom životu, posebno u okviru socijalnog sistema, stvorio vakuum i omogućio stanje u kojem ljudi počinju da žive na zverski način. Uselio se u njih jednorodni strah karakterističan za životinje. Zavladao je logika straha od toga da se bude progutan, ali istovremeno i logika da treba sve oko sebe progutati i na taj način preživeti. Upravo ove logike života vraćaju nas u organsko stanje i pred-društveni zajednički život. *Vrednosni sistem* kao krovni nad prethodna tri sistema je osigurač da će vrednosti u prethodna tri sistema biti ugrađene i da će na osnovu njih ti sistemi funkcionisati. Dobro izgrađen vrednosni sistem utemeljen je na univerzalnim vrednostima prema kojima se mere sve posebne i pojedinačne vrednosti (Čupić, 2002c: 29). Vrednosti i kategorije vrednosnih orijentacija „neophodne su za društveni život“ (Heler, 1981: 34). Upravo je u Srbiji vrednosni sistem urušen posebnim vrednostima koje nisu proizilazile iz univerzalnih vrednosti niti imale meru u njima. Tako su nacionalizam i patriotizam dobili značenja kojima se urušavaju istina, pravda i sloboda. U ime nacije i nacionalnog interesa počinjena su velika zla i zločini tokom raspadanja Jugoslavije. To su činili ništavni ljudi. Prema Hani Arent, ništavni ljudi su „bića koja odbijaju da budu osobe“ (Arendt, 2006: 79). Trenutno je Srbija, kada su u pitanju univerzalne vrednosti i vrednosni sistem, u dubokom vakuumu jer su nove generacije zatrovane posebnim vrednostima koje su prethodne generacije, učestvujući u ratovima, raširile i ugradile u nove generacije. Teško je izaći iz tog začaranog kruga u kojem nasleđe, prošlost i rđavo iskustvo pune i truju živote novih generacija. Ovo su primeri s kojima se suočavaju vrednosti, kao i uspostavljanje vrednosnog sistema u društveni i politički život sadašnje Srbije i, još važnije, onaj život koji bi trebalo da se odvija normalno u sadašnjosti i u neposrednoj budućnosti.

15. Kriza i urušavanje čovečnosti

Urušavanje vrednosti, odnosno neprihvatanje vrednosti kao mere i orijentira za ljudske postupke dovodi u pitanje ne samo profesionalizam onih koji tako postupaju nego i njihovu čovečnost. Kada se dovodi u pitanje čovečnost kao simbol razvijenog kulturnog bića, ne samo da dekulтивиše čoveka nego ga vraća u prvobitno stanje, u stanje jedinice koja živi po logici preživljavanja. Urušavanje čovečnosti otkriva se brutalnim i varvarskim ponašanjem, siledžijstvom i nasiljem koje prožima

ljudske odnose. Sklonost ka nasilju u nama otvara našu tamnu stranu, odnosno spremnost na zlo i zločin do monstroznosti.

U blizini nečovečnosti ne samo da se teško živi nego je to i nemoguć život. Nažalost, koliko god je novina donela postmoderna, kada su u pitanju vrednosti i vrednosni sistem ona je otvorila i mnoge probleme koji relativizuju čovečnost. Kada se relativizuje čovečnost onda je posredi nešto što se može opisati rečima – sve je moguće i sve je prihvatljivo. Sa postmodernom vrednosni relativizam dovodi u pitanje jedinstvenost sistema vrednosti. To nije ništa drugo nego rušenje celine i fragmentiranje posebnosti i pojedinačnosti. A svaka fragmentacija vrednosti i vrednosnog sistema završava rđavim posledicama. Ako ima mnogo istina, kao što tvrde postmoderni aksiolozi, onda nema nijedne istine. Ukoliko za isti slučaj ima više pravdi onda je tu nepravda na delu.

Razbijanje celovitosti jeste oživljavanje posebnosti koje onda svoju posebnost drže kao nešto što je jedina istina. Volfang Velš slikovito je opisao relativizam vrednosti, odnosno razbijanje jedinstvenog vrednosnog sistema: „Stari model sunca – jedno sunce za sve i nad svima – više ne važi... Uбудuće istina, pravednost i čovečnost stoje u pluralu“ (Velš, 2000: 15). To je upravo pristup i način fragmentacije celovite istine i njenog dovođenja u pitanje kao mere i orijentira. Razbijanjem celine i fragmentacijom razbija se i čovečnost kao potpunost i celovitost pojedinca i kao ljudskog bića.

16. Uloga medijske propagande i jeftine zabave u urušavanju moralnih vrednosti i moralnog ponašanja u protekle tri decenije u Srbiji

U protekle tri decenije u Srbiji medijskom scenom vlada propaganda trenutnih vlasti, posebno u elektronskim medijima, u prvom redu na televiziji. Ta propaganda donekle se menjala pod vlastima različitog karaktera. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina sve što pripada javnom servisu bilo je obojeno propagandom koja je prelazila iz faze u fazu, zavisno od trenutnih političkih događaja koje su često diktirale i spoljašnje okolnosti. Početak propagande u tom periodu bio je tragičan. Najpre se odnosio na obračun u okviru političkog rukovodstva Srbije gde je došla do izražaja ostrašćena propaganda koja je trebalo da sve koji su se suprotstavljali i koji to rukovodstvo nisu podržavali medijski oblati i moralno diskredituje ili potpuno isključi iz javnosti.

Lažnim optužbama preko medija mnogi ljudi su osramoćeni i verbalno likvidirani. Ta verbalna likvidacija bila je posebno izražena u jednom od najstarijih dnevnih listova u Srbiji – „Politici“, u rubrici „Odjeci i reagovanja“ koja je dobila najveći značaj. Bio je to surov i užasan način obračuna sa dojučerašnjim partijskim drugovima i prijateljima, sa visokim državnim funkcionerima, u kojem nisu birana sredstva. Tako je potpunim izmišljotinama, ali i poluistinama, jedan broj ljudi javno linčovan. Bila je to svojevrsna hajka, nepoznata do tada na medijskoj sceni Srbije. Tom medijskom linču i hajci pridružila se Radio-televizija Srbije, kao i druge televizije, čak i lokalne radio stanice.

Drugi period kada propaganda dobija na zamahu povezan je sa raspadom Jugoslavije. Tada nastupa ratnohuškačka propaganda potpomognuta nacionalističkom ideologijom kojom je raspirivana mržnja, posebno prema pripadnicima drugih nacija i etničkih grupa. Ta propaganda bila je opasna jer se završavala fizičkim progonom,

do ubistava i zločina. Širena je i propaganda prema drugim republikama u okviru Jugoslavije i prema novoformiranim državama nastalim početkom devedesetih godina. To se posebno odnosilo na Hrvatsku, potom i na Bosnu i Hercegovinu. Iza te propagande počinjena su velika zverstva koja su ostavila duboke tragove do današnjih dana.

U tom periodu urušava se profesionalizam u novinarstvu i mnogi novinari pretvaraju se u ogoljene propagandiste. To je period čistke u medijskim kućama. Mnogi visoki profesionalci dobili su otkaze kada su se pobunili, ali i novinari pripadnici drugih nacija i etničkih grupa. Posle *Dejtonskog mira* sklopljenog 1995. godine ta vrsta propagande polako se utišava i nije više tako ubojita. Nastupa period kada dolaze do izražaja otvoreni i slobodni mediji.

Nova propagandna ostrašćenost nastupa posle građanskih protesta 1996/97. godine i kulminiraće 1998. i 1999. godine. Kada je Savezna Republika Jugoslavija došla u sukob povodom Kosova sa najmoćnijim zemljama Zapada, članicama NATO, i kada je usledila NATO agresija, medijska propaganda postaje totalitarna. To je period gušenja profesionalnih i slobodnih medija kratkim i brzim intervencijama u obliku materijalnih sankcija. Veliki broj otvorenih, slobodnih i profesionalnih medija tada je ugušen i nestao sa medijskog neba Srbije.

Promenom vlasti 2000. godine nastaje stanje u kome je trebalo oporaviti celokupni medijski sistem u Srbiji. Period opravka i koliko-toliko slobodnog, otvorenog i profesionalnog novinarstva trajao je do 2003. godine. Od tada medije, opet posebno televizije sa nacionalnom frekvencijom i demokratski orijentisane vlasti počinju često da zloupotrebljavaju. To je period kvazidemokratskog delovanja medija kad je reč o profesionalnim standardima i logici poziva. Posle izbora 2012. godine počinje lagano, a potom ubrzano, menjanje medijske scene Srbije. Ponovo je ona prekrivena, posebno preko tabloida, propagandom vladajuće partije. Mediji, posebno televizije sa nacionalnom pokrivenošću, potpuno su stavljeni u službu jednog čoveka. Na medijskoj sceni nastaje stanje surovog obračuna sa svima koji drugačije misle, posebno sa onima koji kritički preispituju stvarnost. To je, kada je u pitanju nacionalna pokrivenost, stanje totalitarne propagande kojom je potpuno zamračeno medijsko nebo Srbije.

Medijska propaganda urušava vrednosti značajne za medijski profesionalizam i etička načela i moralno ponašanje medijskih poslenika (Čupić & Joković, 2016: 23). Ne poštuju se i krše etički kodeksa novinara. Sa propagandom ide i usputni proizvod, jeftina zabava kojom se sve što je vredno poništava i urušava. Ta vrsta zabave ima pogubne posledice, posebno po mlade generacije jer utiče na njihovo formiranje kao ličnosti. Najopasnija posledica jeste nametanje jeftine zabave kao uzora za buduće delovanje mladih. Na sceni je ogoljeni kičeraž u kojem je sve dozvoljeno, a pogubno je što u njemu dominiraju vulgarnost i nasilje. To se širi preko rijaliti projekata, ali i muzičkih programa u kojima se forsiraju neukus, pornografija i šarlatanstvo.

17. Ima li izlaza i koji su mogući putevi i načini prihvatanje vrednosti kao orijentira za razvoj ličnog, društvenog i političkog života u Srbiji?

Koliko god je urušen vrednosni sistem i koliko god su ljudi udaljeni od vrednosti i ne usmeravaju svoje postupke i ponašanje prema njima, uvek se može naći izlaz dobrim strateškim zahvatima i taktičkim potezima. Pri tome je najvažnije pitanje

vremena. Što ono više odmiče a ništa se ne čini, gubi se moguća perspektiva da se išta kasnije učini jer će društvo do kraja biti razoreno, a verovatno će nastati i neka druga konstelacija odnosa u kojima Srbija i srpsko društvo više neće sobom upravljati. Kada se društvo i država prepuste drugima, ulazi se u stanje velike nezvesnosti. Da bi se izašlo iz vrednosne krize potrebne su šokterapijske mere. One treba da budu ograničene na delove bitne za oporavak i podsticaj.

Političke elite i elite znanja treba da prihvate i da kao svoj strateški cilj odrede dva podsistema u okviru vrednosnog i socijalnog sistema – obrazovanje i zdravstvo. Posebno primaran treba da bude obrazovni sistem kao pokretač razvoja (Čupić & Joković, 2013: 223). Bez njega nema razvoja društva i države. U obrazovnom sistemu šokterapijski treba učiniti da se taj podsistem finansijski oporavi i time se podigne materijalni status profesije. Ugled jednim delom proizilazi iz tog statusa. Materijalni oporavak, odnosno primamljive zarade učitelja, nastavnika, profesora, pedagoga i psihologa, kao i administrativnog i pomoćnog osoblja, učinile bi ova zanimanja atraktivnim za mlade. Naglom promenom primanja veliku popularnost kod mladih dobiće pedagoške profesije u okviru prirodnih, primenjenih, društvenih i humanističkih nauka. Posledica toga biće da najbolji iz srednjih škola upisuju fakultete koji će osposobljavati nastavni i naučni kadar.

Najbolji će podići stepen zahtevnosti kada su u pitanju znanja, ali i načini kojima se ta znanja stiču (Šušnjić, 2007: 229). To će uticati na motivaciju i nastavnog kadra i učenika. Tom merom i odnosom oporavlja se obrazovni podsistem, a potom slede reformski zahvati koji se ugrađuju na promišljen način. Ti zahvati u obrazovanju treba da budu postepeni a ne na brzinu, naglo. Reformske promene treba najpre da omoguće da najdarovitiji, najsposobniji i najpismeniji pišu udžbenike koji će omogućavati da se jasno, razumljivo i što lakše savladava gradivo. Takođe, kadrovska politika, izuzetno značajna za organizaciju obrazovnih institucija – predškolskih, osnovnoškolskih, srednjoškolskih, univerziteta i instituta – treba da bude tako postavljena da dobro razrađenim kriterijumima odabira najbolje, najstručnije i najuglednije da rukovode ovim institucijama.

Iz obrazovnog sistema treba potpuno isključiti uticaj partija i njihovih interesa, kao i uticaj državnih funkcionera i njihovih interesa. Samo logikom tog svetog poziva treba da budu određeni kriterijumi za selekciju najboljih, Obrazovnim podsistemom treba spremati buduće generacije da prihvataju vrednosti i žive prema onome što vrednosti preporučuju i zahtevaju. Vrednosti pomažu ličnostima da se na ispravan i smislen način orijentišu u životu. Takođe, pripremiti buduće generacije, ne samo kada su u pitanju znanja, nego i razvijanje njihovog mišljenja, posebno kritičkog, prema stvarnosti u kojoj žive. Na osnovu toga oni će eliminisati sve što banalizuje i vulgarizuje stvarnost. Na taj način se sa društvene scene uklanjaju kič i šund koji su trenutno dominantni i koji ostavljaju tragične posledice, posebno po mlade generacije.

Drugi bitan podsistem u okviru socijalnog, ali i vrednosnog sistema, je zdravstveni. U vreme socijalističke Jugoslavije za ovdašnje standarde bio je izuzetno razvijen i dobro utemeljen, ali i raširen zdravstveni podsistem. Jedna od potvrda koliko je dobro bio postavljen jeste da to što ga je Norveška još krajem sedamdesetih godina preuzela i prilagodila svojim okolnostima i razvila ga. I danas se Norvežani hvale tim odličnim modelom koji su preuzeli od Jugoslavije. Norveški zdravstveni podsistem trenutno je jedan od najuzornijih u svetu.

Zdravlje je primarno, prioritetno i fundamentalno kada je u pitanju opstanak društva i države. Stoga je izuzetno značajno da u toj profesiji i u celom podsystemu dominiraju najbolji i najkvalitetniji standardi i usluge. I ovaj podsystem potrebno je šokterapijski oporaviti tako što će materijalno biti potpomognut i uzdignut. Materijalnim oporavkom tog teškog poziva svi zaposleni imaće materijalnu satisfakciju da se njime bave, da budu motivisani i neopterećeni egzistencijalnim problemima. Organizacija zdravstvenog podsystema treba da bude postavljena tako da postane uzor svim drugim sistemima u društvu i državi. Zdravstveni podsystem održava visok nivo ne samo zdravlja i zdravstvene higijene nego i mentalne higijene stanovništva. Zato ga treba postaviti prema čuvenoj latinskoj sentenci „U zdravom telu, zdrav duh“. Dobro uređen zdravstveni podsystem pokazuje i kako treba da izgleda normalnost i normalno funkcionisanje institucija u društvu i državi.

Profesije i pozivi nastavnika i lekara su sveti. To su prvi pozivi kojima se gradi kvalitet života čoveka i čovečanstva (Čupić, 2002c: 92–93). Lekar je bio prvi sveti poziv jer je održavao zdravlje ljudi i brinuo o njihovoj i fizičkoj i mentalnoj higijeni. Poziv učitelja i nastavnika bitan je za mentalni i duhovni razvoj čoveka. Taj razvoj omogućava da čovek kao živo biće stvara i da u stvaralaštvu samog sebe usavršava. Kada ovi podsystemi dobro funkcionišu oni su garancija da će i svi drugi sistemi u okviru društva i države biti prema njima okrenuti i postati im uzori kako treba da se postave i funkcionišu.

Još jedan sistem koji ima bitnu ulogu kao sredstvo jeste *medijski sistem*. Medijski sistem uspostavlja zdrav javni duh, odnosno zdravu javnost. Mediji kao prenosnici informacija i poruka pokazuju nivo svesti građana o tome šta pripada njihovom javnom delu, a šta treba ostaviti u privatnosti. Preko medijskog sistema pokazuje se i samosvest pojedinaca, grupa i celokupnog društva; pokazuje se da li oni znaju šta hoće. Takođe, i kako vide ciljeve i smisao svog života, ali i da tačno povežu na koji način smatraju da treba da učestvuju u javnom životu kako bi bili slobodni i da održe i podrže slobodni duh u stvarnosti u kojoj žive. Mediji su i posrednici između građana i vlasti. Njihova je uloga da prenose stavove građana o svemu bitnom za javni prostor i život, ali da prenose poruke, odluke i realizacije vlasti. Oni treba da omoguće različita mišljenja, a i kritiku koju građani upućuje vlasti. Ta kritika treba da se temelji na argumentima. Nesporno je da samo slobodna ličnost, odnosno „demokratska ličnost konstituiše istinske vrednosti“ (Heler, 1985: 233).

Mediji pokazuju, kada su u pitanju vrednosti, kako se građani moralno orijentišu, odnosno kako da se moralno uzdižu i u ortopediji uspravnog hoda kroz život sa drugima susreću, zajedno život stvaraju i osmišljavaju. Samo slobodni ljudi koji poštuju slobodu drugoga grade sebe kao moralna bića. To moralno biće treba da bude uzor i da dominira životima građana. Iz tih razloga potrebno je stvoriti zakonske i sve druge uslove koji pripadaju dobrim običajima kada je u pitanju javni prostor, da mediji postanu slobodni, otvoreni i profesionalni. Nema zavisnih i nezavisnih medija. Njihova nezavisnost ili zavisnost vezana je za vlasništvo. Upravo vlasništvo treba tako normativno regulisati, odnosno zakonom garantovati, da ono ne može da utiče na misiju koja pripada medijima, da visokoprofesionalno nastupaju u javnom prostoru, da razlikuju javno od privatnog i da mediji ljude informišu i predočavaju im druge važne sadržaje, posebno obrazovne.

LITERATURA

- Arent, H. (1994). *Istina i laž u politici*. Beograd: Filip Višnjić.
- Arendt, H. (2006). *O zlu*. Zagreb: Breza.
- Božović, R. (2010). *Paradoksi medijske slobode*. Nikšić: NVO „Civilni forum“.
- Brunkhorst, H. (2004). *Solidarnost, od građanskog prijateljstva do globalne pravne zajednice*. Beograd, Zagreb: Beogradski krug, Multimedijalni institut.
- Čupić, Č. (1983). Onemogućeno obrazovnje. *Sociološki pregled*, 17(1–2), 15–18.
- Čupić, Č. (2001). *Politika i zlo*. Beograd: Čigoja štampa, Fakultet političkih nauka.
- Čupić, Č. (2002a). Smisao promena. U: V. Vasović & V. Pavlović (ur.), *Postkomunizam i demokratske promene* (str. 136–143). Beograd: Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Fakultet političkih nauka.
- Čupić, Č. (2002b). *Politika i poziv*. Beograd: Udruženje za političke nauke Jugoslavije, Čigoja štampa.
- Čupić, Č. (2002c). *Sociologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Čupić, Č. (2010). *Medijska etika i medijski linč*. Beograd: Čigoja štampa.
- Čupić, Č. (2016). *Politika i pohlepa*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.
- Čupić, Č. (2018). Paradoksi 1968. U: Ž. Pavlović, *Isppljuvak pun krvi* (str. 5–11). Beograd: Službeni glasnik.
- Čupić, Č. (2021). *Politika i politička kultura*. Podgorica: Humanističke studije UDG.
- Čupić, Č. & Joković, M. (2013). Značaj obrazovanja za formiranje obrazaca kulture dijaloga, tolerancije i pozitivnih emocija – prilog razvoju nove obrazovne kulturne politike. U: V. Vukotić (ur.), *Obrazovanje i razvoj* (str. 222–232). Beograd: Centar za ekonomika istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Čupić, Č. & Joković, M. (2016). Medijske informacije – etičke dileme i moralne posledice. *Medijski dijalozi*, 9(24), 9–32.
- Čupić, Č. & Joković, M. (2017). Populizam i ogoljeni pragmatizam. U: Z. Lutovac (ur.), *Populizam* (str. 33–48). Beograd: Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.
- Denin, Dž. P. (2019). *Zašto liberalizam propada*. Beograd: Albatros plus.
- Golubović, Z. & Jarić, I. (2010). *Kultura i preobražaj Srbije: vrednosna usmerenja građana u promena posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Res publica.
- Heler, A. (1981). *Vrednosti i potrebe*. Beograd: Nolit.
- Heler, A. (1985). *Filozofija levog radikalizma*. Beograd: Mladost.
- Kangrga, M. (2001). *Šverceri vlastitog života*. Beograd: Republika.
- Kolakovski, L. (2015). *Zanimljiva vremena, nemirna vremena*. Beograd: Službeni glasnik.
- Јоковић, М. (2021). Етика јавне службе у локалној самоуправи. *Социолошки истраживања*, 55(3), 997–1017. DOI: <https://doi.org/10.5937/socpreg55-33339>
- Jun-Lipanj 1968. Dokumenti (1971). Zagreb: Praxis.
- Maluf, A. (2020). *Brodolom civilizacija*. Beograd: Laguna.
- Marcuse, H. (1989). *Čovjek jedne dimenzije*. Sarajevo: Veselin Masleša, Svjetlost.
- Marković, M. (2009). *Juriš na nebo*, knj. 2. Beograd: Prosveta.
- Popov, N. (1989). *Contra fatum*. Beograd: Mladost.
- Popov, N. (1990). *Sukobi*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju Instituta društvenih nauka Univerziteta u Beogradu.
- Šnedelbah, H. (2021). *Šta filozofi znaju i šta se od njih može naučiti*. Beograd: Albatros plus.
- Šušnjić, Đ. (2007). *Dijalog i tolerancija*. Beograd: Čigoja štampa.
- Šušnjić, Đ. (2015). *Teorije kulture*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Šušnjić, Đ. (1977). *Škola i tvornica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Tojnbi, A. (1970). *Istraživanje istorije, tom prvi*. Beograd: Prosveta.
- Turen, A. (2018). *Kraj društava*. Podgorica: CID.
- Velš, V. (2000). *Naša posmoderna moderna*. Sremski Karlovići–Novi Sad: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.
- Životić, M. (1969). *Čovek i vrednosti*. Beograd: Prosveta.

Values and Changes of the Political and Social Order

Abstract

The paper problematizes the relationship between values and changes in the political and social order in Serbia over the past 30 years. Its subject is the significance of changes for human life and the significance of historical changes that improved or obliterated political and social orders. A special focus is placed on the planetary changes caused by the 1968 student and youth rebellion in the West and East, as well as in Yugoslavia and Serbia. What did the post-1968 cultural and educational changes in Serbia bring? The role of the media in the destruction of culture and values. Phases of the collapse of educational system in Yugoslavia and Serbia. The consequences of introducing the Bologna Declaration on the higher education in Serbia. The crisis of value system in Serbia. The influence of pragmatism on values and value system. The collapse of moral values, professionalism, and integrity of individuals and institutions in Serbia. The value vacuum in Serbia and the collapse of humanity. The role of media propaganda and cheap entertainment in the collapse of moral values and moral behaviour during the past three decades in Serbia. Exits and possible directions for the recovery and development of the value system in Serbia.

Keywords: value, change, order, culture, education, morality

LINO VELJAK

Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu

Promjene u vrijednosnim orijentacijama u Hrvatskoj

Sažetak

Na temelju analize relevantnih istraživanja provedenih u poljima sociologije, socijalne psihologije i politologije, te komparacije nalaza ranijih istraživanja s nalazima recentnih istraživanja može se zaključiti da su – unatoč socijalističkoj modernizaciji (započetoj 1945) i političkoj liberalizaciji do koje dolazi krajem 80-ih godina prošlog stoljeća – vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu bile i u godinama raspada Jugoslavije determinirane nasljeđenom dominantnom patrijarhalnom, autoritarnom, etnocentričkom i tradicionalističkom sviješću, što po svoj prilici ne odudara od stanja u drugim jugoslavenskim republikama. Novija istraživanja potvrđuju da su vrijednosne orijentacije i dalje u značajnoj mjeri obilježene predmodernom socijalnom i vrijednosnom strukturom, ali je primat kolektivnih tradicionalističkih vrijednosti zasnovanih na patrijarhalizmu, autoritarizmu i etnocentrizmu, te dodatno potaknut procesima retradicionalizacije, nadopunjen prihvaćanjem liberalizma u sferi privrede, kao i određenim jačanjem elemenata individualističkih vrijednosti razvijenih zapadnih zemalja, ali u značajnoj se mjeri individualizam očituje u formi radikalnog individualnog ili obiteljsko-plemenskog egocentrizma.

Ključne riječi: Hrvatska, vrijednosti, autoritarizam, etnocentrizam, individualizam

1. Uvod

Na temelju analize određenog reprezentativnog uzorka relevantnih istraživanja provedenih u poljima sociologije, socijalne psihologije i politologije (počevši od kraja 70-ih godina prošlog stoljeća), te komparacije nalaza ranijih istraživanja s nalazima recentnijih i recentnih istraživanja mogu se izvesti određeni (uglavnom jednoznačni) zaključci u pogledu promjena do kojih je na planu vrijednosnih orijentacija došlo u Hrvatskoj u razdoblju nakon njezina državnog osamostaljenja.

Unatoč socijalističkoj modernizaciji (započetoj 1945) i političkoj liberalizaciji do koje dolazi krajem 80-ih godina prošlog stoljeća, vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu bile su u godinama raspada Jugoslavije determinirane nasljeđenom dominantnom patrijarhalnom, autoritarnom, etnocentričkom i tradicionalističkom sviješću. To po svoj prilici ne odudara od stanja u drugim jugoslavenskim republikama, kako bi se dalo zaključiti iz niza relevantnih istraživanja (Rot & Havelka, 1973). U tom smislu Ivan Šiber (Šiber, 2005), pozivajući se na rezultate kako svojih ranijih istraživanja, tako i drugih relevantnih istraživanja vrijednosnih orijentacija u posljednjim decenijama Jugoslavije (Fulgozi & Radin, 1982; Jerbić & Lukić, 1979) konstatira visoku razinu autoritarnosti i etnocentrizma i među mladima, posebno među onima manje obrazovanima. Indikatori takve vrijednosne orijentacije bili su među ostalime etnocentrizam, nepovjerenje u samoupravljanje, visok stupanj važnosti koja se pripisivala obitelji, naciji i religiji; riječ je dakle o tradicionalizmu sa značajnim elementima predmodernoga. Nadalje, na dominaciju autoritarne svijesti upućuje i nalaz prema kojemu je etatiistički konotirani kolektivizam u socijalističkoj Hrvatskoj bio izrazito rašireniji od prihvaćanja liberalnih vrijednosti (Hodžić, 1986).

2. Promjene u periodu tranzicije

Novija istraživanja potvrđuju da su vrijednosne orijentacije i dalje u značajnoj mjeri obilježene predmodernom socijalnom i vrijednosnom strukturom. I dalje dominiraju vrijednosti (tradicionalistički shvaćene) obitelji, nacije i religije, ali u prvom periodu tranzicije među mladima raste otvorenost spram drugih, visok stupanj solidarnosti sa siromašnima i optimizam u odnosu na budućnost (Šiber, 1996; Šiber, 1997). Značajan je nalaz prema kojemu se primat kolektivnih tradicionalističkih vrijednosti (zasnovanih na patrijarhalizmu, autoritarizmu i etnocentrizmu, te dodatno potaknut procesima retradicionalizacije) – što se na kvantitativnom planu očituje u nalazu Vlaste Ilišin, prema kojemu je u prvim godinama nakon osamostaljenja Hrvatske autoritarnost oslabila za 8,6%, a kolektivistički etatizam za 13,9%, dok je etnocentrizam porastao za 22,6% (Ilišin, 1998) – nadopunjuje prihvaćanjem liberalizma u sferi privrede, kao i određenim jačanjem elemenata individualističkih vrijednosti razvijenih zapadnih zemalja (ali u značajnoj mjeri se individualizam očituje u formi radikalnog – individualnog ili obiteljsko-plemenskog – egocentrizma). Prema istraživanjima i analizama Josipa Županova (Županov, 1993; Županov, 2002) spomenuto jačanje individualističkih vrijednosti koje rezultira primatom utilitarizma na individualnoj razini ima svoje korijene u ranijem, predtranzicijskom razdoblju, kada je sve snažnije bila prisutna težnja za bogaćenjem, ali je ona bila ideologijski prigušivana. Tranzicija je težnju za bogaćenjem učinila legitimnom vrednotom i to u tolikoj mjeri, da je počela ugrožavati postulate moderne tržišne ekonomije kao i društveni moral. Istodobno na nacionalnoj razini dominiraju vrijednosti heroizma i žrtvovanja za domovinu (i to je naslijeđeno iz ranijeg razdoblja, samo što je promijenilo predznak). Autoritarnost koja je krajem prethodnog razdoblja počela slabiti iznova raste s početkom tranzicije, koja se podudara s ratnim godinama.

U razdoblju tranzicije ne smanjuje se (pogotovo ne u nekoj značajnijoj mjeri) rasprostranjenost tradicionalističkih vrijednosti (koje se imenuju kao patrijarhalizam, autoritarizam, etnocentrizam i etatizam/kolektivizam). U tom kontekstu valjalo bi ponoviti: dok se patrijarhalizam smanjio za 8,6% a etatistički kolektivizam za 13,9%, dotle je etnocentrizam porastao za čak 22,6% (Ilišin, 1998).

Prema rezultatima jednog istraživanja što ga je prezentirao Ivan Šiber (Šiber, 2001), autoritarnost je zastupljena među glasačima svih stranaka (u rasponu od 39,05% među liberalima do 54,06% među glasačima Hrvatske demokratske zajednice i 54,19% među glasačima Hrvatske seljačke stranke), u svim dobnim (u rasponu od 56,33% među najstarijima do 47,78% među mlađima od 30 godina) i obrazovnim skupinama (u rasponu od 58,79% među onima bez završene osnovne škole do 43,53% među onima s visokom stručnom spremom). Indikativni su nalazi istraživanja Mladena Labusa (Labus, 2005), prema kojemu u hrvatskom društvu dominiraju tradicionalne kolektivističke vrijednosti (patrijarhalnost, autoritarnost, autizam kolektivnih vrednota ili etnocentrizam), ali ujedno i prihvaćanje liberalnih postulata u sferi privrede. U tom je smislu, primjerice, indikativno to što se 85,4% ispitanika u potpunosti slaže s tvrdnjom da nam je potrebna snažna država (pri čemu se postavlja pitanje u kojoj je mjeri taj stav izraz autoritarne svijesti a u kojoj je mjeri uvjetovan nezadovoljstvom kaotičnim stanjem u društvu, ali iz drugog rezultata istraživanja, prema kojemu je 84,1% ispitanika posve suglasno sa stavom da je svaki pedalj naše zemlje svetinja, postaje očiglednom etatistička – kontekstualno i etnocentrička – konotacija vrijednosne strukture populacije), 69,1% ispitanika u

potpunosti se slaže s tvrdnjom da je narod bez vođe kao čovjek bez glave, 66,9% izražava suglasnost s tvrdnjom kako je prirodnije da žena obavlja većinu kućnih poslova, a 49,7% s tvrdnjom da interes kolektiva mora biti iznad interesa pojedinca; međutim, samo 27,0% ispitanika posve se slaže s uvjerenjem da pretpostavljene treba slušati čak i kad nisu u pravu (što odbacuje 61,7% ispitanika), a 33,8% prihvaća stav da sudstvo treba služiti vlasti (pri čemu taj stav odbacuje 51,3% ispitanika), dok 46,7% ispitanika odbacuje tvrdnju da potpuna sloboda govora vodi dezorganizaciji društva. Dakle, dominiraju predmoderne ili tradicionalne vrijednosti, ali prihvaćene su – doduše s nižim stupnjem intenziteta – i određene moderne vrijednosti.

Razmatrajući procese promjene normativne i vrijednosne strukture hrvatskog društva u prvom desetljeću tranzicije Pero Maldini (Maldini, 2005) dolazi do zaključka prema kojemu je to desetljeće obilježeno dubokim i sadržajnim promjenama u društvu (kao i u državi), ali vrijednosni prostor obilježavaju tradicionalne (kolektivističke te egalitarističke) vrijednosti, pri čemu u taj prostor legitimno ulaze i jačaju liberalne i individualističke vrijednosti Zapada. No, vrijednosni prostor nastao propašću prethodnog poretka nije nadomješten novim vrijednosnim orijentacijama koje bi koresponirale s demokracijom (rezultat bi se mogao označiti kao anomija), već se javljaju – tek sadržajno drugačiji – u osnovi vrlo slični vrijednosni supstituti. Dominacijom autoritarne svijesti i iskustva te održavanjem (a uslijed napredujućeg procesa retraditionalizacije još i jačanjem) nekonzistentnog, heterogenog i uglavnom predmodernog sustava društvenih vrijednosti usporen je proces prihvaćanja novih demokratskih vrijednosti. Dominantne vrijednosti, zaključuje Maldini, u mnogo čemu ne korespondiraju s pretpostavkama uspostavljanja cjelovitoga i funkcionalnoga demokratskog poretka (Maldini, 2005: 100).

Međutim, uspoređujući rezultate istraživanja očekivanja i vrijednosnih orijentacija mladih u Hrvatskoj provedenoga 1995. s istovjetnim istraživanjem iz 2000. Nebojša Blanuša dolazi do zaključka da se smanjuje stupanj optimističkih očekivanja koja su dominirala 1995. a istodobno se smanjuje utjecaj etničko-religijskih orijentacija, raste osjećaj nepravde zbog materijalne nejednakosti i privilegija, kao i odbacivanje tradicionalističkog zajedništva, nacionalizma, paternalizma, izvanjskog autoriteta te političkog/vjerskog/nacionalnog ekskluzivizma (Blanuša, 2002). Nalaze ovih istraživanja potvrđuje i Vlasta Ilišin, zaključujući da se hrvatsko društvo mijenja u smjeru detraditionalizacije i individualizacije međuljudskih odnosa, ali da adolescente obilježava konfuzija identiteta i uloga, zasnovana na krizi identiteta i na odgojnoj nemoći škole i obitelji (Ilišin, 2014).

3. Vrijednosne polarizacije

Nema nikakve sumnje da je današnje hrvatsko društvo obilježeno vrijednosnim polarizacijama, uostalom kao i većina predmodernih i modernih društava na svijetu. Vrijednosne polarizacije zbivaju se ponajprije na relaciji tradicionalizam – modernizam. Pod tradicionalizmom se podrazumijeva orijentacija koja uključuje pozitivan odnos spram (primarno etničkog i/ili religijskog) zajedništva, običaja, vrednota ruralne kulture, religijskih i nacionalnih vrijednosti i simbola, patrijarhalnog autoriteta (autoriteta oca) i autoriteta vladara ili nacionalnog vođe (što implicira podaništvo), a obilježena je i ksenofobijom te autarkičnošću; ta orijentacija ujedno njeguje negativan odnos spram individualizma, novih ideja, promjena, ateizma, spolne i dobne ravnopravnosti te političkog liberalizma i pluralizma. Modernizam

je pak obilježen pozitivnim odnosom spram individualne slobode, slobode izbora, jednakosti u pravima i uvjetima, internacionalizma, multikulturalnosti i pluralizma, zalaganjem za individualnu odgovornost, toleranciju i afirmaciju ljudskih i građanskih prava; negativan je odnos spram kolektivizma, ideologije, nejednakosti, privilegija, tradicionalističkog zajedništva, nacionalizma, paternalizma, nametnutih autoriteta, netolerancije i isključivanja drugih i drugačijih.

Spomenute se polarizacije profiliraju u sljedećim suprotnostima: nacionalizam (etnocentrizam) – modernizam (liberalizam), etatizam (kolektivizam) – individualizam, klerikalizam – laicizam, autoritarnost – demokratizam, očituju se i u odgovoru na pitanje treba li Hrvatska biti katolička država, te u vrijednosnoj trijadi samoostvarujuće (samoaktualizirajuće), konvencionalne (tradicionalističke) i utilitarno-hedonističke vrijednosne orijentacije.

Prema rezultatima istraživanja Nenada Zakoška iz 1994. te se polarizacije očituju u odgovorima na pitanja o poželjnosti jednonacionalne države (gdje se kao antiteza modernizmu uspostavlja nacionalizam), o poželjnosti oblikovanja Hrvatske kao katoličke države i poštivanja kršćanskih vrijednosti i autoriteta, te u antitezi klerikalizam – laicizam. Korelacija stavova ispitanika s njihovim stranačkim preferencijama pokazuje izrazitu podudarnost polarizacije sa stranačkim i biračkih odabirima. Tako se za Hrvatsku kao jednonacionalnu državu zalaže 39,7% simpatizera/birača radikalne desnice (Hrvatska stranka prava) i 27,1% dominantne stranke desnog centra HDZ-a, a samo 6,4% socijaldemokratski opredijeljenih birača i nitko od glasača regionalnih stranaka i simpatizera radikalne ljevice. Hrvatska treba biti katolička država po mišljenju 53,8% glasača desnice, a protiv toga je više od dvije trećine glasača ljevice. Valja napomenuti da je na parlamentarnim izborima provedenima 1992. prije ovog istraživanja Socijaldemokratska partija dobila tek 5,4% glasova, a sve stranke ljevice ukupno 8,4% glasova (Zakošek, 1994), što znači da prezentirani postotci nipošto ne odgovaraju omjeru polarizacije u ukupnoj populaciji.

Mogući indikator vrijednosne polarizacije hrvatskog društva predstavljaju i rezultati istraživanja stavova hrvatskih građana o ulozi odabranih historijskih ličnosti provedenoga (što inače važi i za druga ovdje citirana istraživanja) na reprezentativnom uzorku 2007. (Sekulić & Šporer, 2007), gdje ocjene što su dane o tim ličnostima koreliraju s vrijednosnim orijentacijama, pa ispitanici među čijim vrednotama dominiraju etnocentrizam, autoritarizam, bračni/rodni tradicionalizam, odbacivanje neograničene slobode govora i uvjerenje u primat kolektiva nad individuom, pozitivno ocjenjuju Antu Starčevića (takvih je u tom istraživanju bilo 63,5%, od čega ga apsolutno pozitivno ocjenjuje 24,9% a pretežno pozitivno 38,6%), Franju Tuđmana (48,9%) i Antu Pavelića (16,9%) dok Josipa Broza Tita (55,7%) i Stjepana Mesića (55,2%) pozitivno ocjenjuju ispitanici koji u većoj mjeri odbacuju spomenute autoritarno-konzervativne vrijednosti. Analizom korelacije pozitivnih odnosno negativnih ocjena pojedinih historijskih ličnosti s vrijednosnim orijentacijama ispitanika Duško Sekulić i Željka Šporer pokazuju visoku podudarnost pozitivnog vrednovanja Tita i Mesića s lijevom orijentacijom te pozitivnog vrednovanja Tuđmana i Pavelića s desnom orijentacijom. Desnu orijentaciju autori definiraju pozitivnim odnosom spram nacionalne isključivosti, patriotizma, autoritarnosti, bračnog tradicionalizma, primata kolektiva u odnosu na pojedinca te odbacivanja potpune slobode govora. Lijeva bi orijentacija podrazumijevala negativan odnos spram spomenutih vrijednosti.

Iz ovoga bi istraživanja proizlazilo da se – budući da je ocjena ličnosti ovisna varijabla vrijednosnog sustava – pozitivna ocjena Tita i Mesića podudara s odbacivanjem nacionalne isključivosti, dok se pozitivna ocjena Tuđmana i Pavelića podudara s prihvaćanjem autoritarno-konzervativne orijentacije. Zanimljivo je, međutim, da stariji ispitanici imaju pozitivnije vrednovanje Tita a negativnije vrednovanje Pavelića od mlađih ispitanika, dok mlađi ispitanici imaju pozitivnije mišljenje o Tuđmanu (pa čak i o Paveliću) od starijih; mlađi relativno manje oštro osuđuju Pavelića od starijih (što bi se možda moglo interpretirati kao učinak jačanja historijskog revizionizma u obrazovanju te, općenito, u javnom prostoru).

4. Elementi anomalije ili dominacija konzumerizma?

Antiteza tradicionalizma i modernizma rezultira i elementima (po svemu sudeći, upravo postmoderno konotirane) socijalne i vrijednosne anomalije, koja se prvenstveno zasniva na nerazrješivoj kontradikciji između jačanja vrijednosti individualnog bogaćenja na jednoj i zahtjeva što ih postavljaju logika moderne tržišne ekonomije kao i nužnost očuvanja društvenog morala na drugoj strani. Tomu doprinosi evidentirani porast nepovjerenja (posebno mladih) spram društvenih struktura, što je dokazano većim brojem istraživanja (Mlinarević, Miliša & Proroković 2007).

Optimistički su konotirani neki rezultati istraživanja vrijednosnih orijentacija mladih koji ukazuju na određeno smanjivanje prihvaćanja tradicionalističkih (etničko-religijskih) vrijednosti među mladima (uz porast osjećaja nepravde zbog materijalnih nejednakosti u društvu), nadalje istraživanja koja upućuju na procese vrijednosne detradicionalizacije i individualizacije, te posebno veći broj istraživanja (Franc, Šakić & Ivičić, 2002; Vlah, Lončarić & Tatalović Vorkapić, 2011; Miliša, Dević & Perić, 2015) koja dokazuju primat samoostvarujuće vrijednosne strukture među srednjoškolskom omladinom (pri čemu je prisutnost te strukture snažnija od prisutnosti konvencionalne ili tradicionalističke strukture i izrazito zastupljenija od utilitarno-hedonističke strukture). No taj se optimizam mora relativizirati nalazima drugih istraživanja (Ilišin, 2014) koja indiciraju da se među današnjim adolescentima smanjuje stupanj optimističkog viđenja budućnosti te da se širi konfuzija identiteta i uloga, zasnovana na izostajanju odgojne uloge obitelji, škole i medija (a ustanovljena relativizacija autoriteta rezultira time da se demokratsko izjednačava s permisivnim), što rezultira primatom težnje za dokoličarenjem (uključujući i provođenje slobodnog vremena u lutanju trgovačkim centrima) kao i jačanjem konzumerističkih vrijednosti, pri čemu valja naglasiti da dominaciju konzumerističke orijentacije dokazuju brojna recentna istraživanja (Miliša & Bagarić, 2012).

Zaključno, hrvatsko je društvo danas u vrijednosnom smislu razapeto između – još uvijek dominantnog – tradicionalizma, stanovitog napredovanja procesa detradicionalizacije i individualizacije, te sve snažnije konzumerističke vrijednosne orijentacije, koja nije u suprotnosti s individualističkim ili kolektivističkim egocentrizmom.

LITERATURA

- Blanuša, N. (2002). Sociopolitička očekivanja. *Politička misao*, 39(1), 88–108.
- Franc, R, Šakić, V. & Ivičić, I. (2002). „Vrednote i vrijednosne orijentacije adolescenata“. *Društvena istraživanja*, 11(2–3), 215–238.
- Fulgozi, A. & Radin, F. (1982). *Stilovi života zagrebačkih srednjoškolaca*. Zagreb: CDD.
- Hodžić, A. (1986). Vrijednosne orijentacije društvenih grupa. *Revija za sociologiju*, 16(1–4), 67–73.
- Ilišin, V. (1998). Demokratska tranzicija u Hrvatskoj. *Sociologija i prostor*, 37(139–142), 27–52.
- Ilišin, V. (2014). *Sociološki portret hrvatskih studenata*. Zagreb: IDI.
- Jerbić, S. & Lukić, P. (1979). *Idejna kretanja i konfliktna žarišta u redovima mladih SR Hrvatske*. Zagreb: Zavod za PPS SRH.
- Labus, M. (2005). Vrijednosne orijentacije i religioznost. *Sociologija sela*, 43(2), 383–408.
- Maldini, P. (2005). Demokratizacija i vrijednosne orijentacije u hrvatskom društvu. *Analiza Hrvatskog politološkog društva*, 2(1), 81–103.
- Miliša, Z. & Bagarić, M. (2012). Stilovi ponašanja i vrijednosne orijentacije“. *MediAnaliza* 6 (12), 68–104.
- Miliša, Z., Dević, J. & Perić I. (2015). „Križa vrijednosti kao križa odgoja. *Mostariensia*, 19(2), 7–20.
- Mlinarević, V., Miliša Z. & Proroković, A. (2007). Slobodno vrijeme mladih u procesima modernizacije – usporedba slavonskih gradova i Zadra. *Pedagogijska istraživanja*, 4(1), 81–97.
- Rot, N. & Havelka, N. (1974). *Nacionalna vezanost i vrednosti srednjoškolske omladine*. Beograd: IDN.
- Sekulić, D. & Šporer, Ž. (2007). Vrijednosne i socijalne odrednice u ocjenjivanju povijesnih ličnosti. *Revija za sociologiju*, 38(1–2), 3–23.
- Šiber, I. (1996). Mladi i povijest – odnos prema povijesti i povijesna svijest. *Politička misao*, 33(1), 110–128.
- Šiber, I. (1997). Croatia: Historical Consciousness in the Condition of Breakdown of one Value System, Building the National State and the War. U: M. Angvik & B. von Borries (ur.) *Youth and History* (str. 292–294). Hamburg: Korber-Stiftung.
- Šiber, I. (2001). Političko ponašanje birača u izborima 1990–2000 – egzistencijalne, vrijednosne i tradicionalne odrednice biračkog opredjeljenja, U: M. Kasapović (ur.) *Hrvatska politika 1990–2000* (str. 65–98). Zagreb: FPZ & Hrvatska politologija.
- Šiber, I. (2005). Political Culture, Authoritarianism and Democratic Transition in Croatia. U: D. Vučadinović, L. Veljak, V. Goati & V. Pavičević (ur.) *Between Authoritarianism and Democracy*. Vol. II, Civil Society and Political Culture (str. 271–286). Belgrade: Cedet.
- Vlah, N., Lončarić, D. & Tatalović Vorkapić, S. (2011). Struktura vrijednosnih orijentacija i hijerarhija vrednota učenika strukovnih škola. *Društvena istraživanja*, 20(2), 479–493.
- Zakošek, N. (1994). Struktura i dinamika hrvatskoga stranačkog sustava. *Revija za sociologiju*, 25(1–2), 23–39.
- Županov, J. (1993). Dominantne vrijednosti hrvatskog društva. *Erasmus*, 1(2), 2–6.
- Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Changes in Value Orientations in Croatia

Abstract

Based on the analysis of relevant research carried out in the fields of sociology, social psychology and political science and a comparison of the findings of earlier research with the findings of recent research, it can be concluded that – despite socialist modernization (initiated in 1945) and political liberalization that occurred at the end of the 1980s – the value orientations in the Croatian society were also determined by the inherited dominant patriarchal, authoritarian, ethnocentric and traditionalist outlook during the years of the breakup of Yugoslavia (which, in all likelihood, did not differ from the situation in other Yugoslav republics). Newer research confirms that the value orientations are still marked by a pre-modern social and value structure, but the primacy of collective traditionalist values (based on patriarchy, authoritarianism and ethnocentrism, and additionally stimulated by processes of retraditionalisation) is complemented by the acceptance of liberalism in the economic sphere, as well as certain strengthening of elements of individualistic values of the developed Western countries; however, to a significant extent, individualism manifests itself in the form of radical (individual or family-tribal) egocentrism.

Keywords: Croatia, values, authoritarianism, ethnocentrism, individualism

PETAR ATANASOV

Institut za sociološka politička i pravna istraživanja, Skoplje

Društveni konflikt između države i društava

Sažetak

U ovom tekstu glavni predmet analize su društveni konflikti između države i društava. Na slučajevima bosanskog i makedonskog društva elaborira se međusobni odnos različitih etničkih zajednica i države. Počevši od etničkih sukoba, preko mirovnih dogovora, pa sve do politizacije etniciteta, unutrašnja integracija u Bosni i Hercegovini i u Severnoj Makedoniji se razlikuje zbog različitih modela države. U Bosni i Hercegovini dominira *Dejtonski model* etničkih razgraničenja triju naroda, dok je u Makedoniji na snazi model definisan *Ohridskim sporazumom* i uvećanih prava nevećinskih zajednica (uglavnom Albanaca). Brani se stav da su države Bosna i Hercegovina i Makedonija dugoročno nestabilna društva, zbog društvenih (etničkih) faktora. U Bosni i Hercegovini postoji otvoreni politički sukob između tri ustavna naroda. U Severnoj Makedoniji postoji latentni socijalni (etnički) sukob koji kratkoročno potencira da izazove novi konflikt. Jedan od suštinskih faktora su političke elite koje u Bosni i Hercegovini otvoreno žele „konačno“ rešenje između etničkih zajednica. Takvih je političkih lidera u Severnoj Makedoniji malo i to daje određenu stabilnost makedonskom modelu društvene integracije.

Ključne reči: bosansko društvo, makedonsko društvo, etnička demokratija, politizacija etniciteta, društvena integracija

1. Uvod

Koliko društava postoji na Balkanu? Državne granice se odmah mogu prepoznati, ali ko određuje granice između društava? Da li jedna država pokriva samo jedno društvo? U koliko zemalja postoji više od jednog društva? Da li su neka društva podeljena, protiv njihove volje državnim granicama? U raznim slučajevima država i društvo mogu da se podržavaju, saraduju ili između njih može da postoji konflikt-ni odnos. Kako društveni konflikti utiču na stabilnost država? Dozvolite mi da na osnovu nekih od navedenih situacija ili problema otvorim neka od važnih pitanja na primerima Bosne i Hercegovine¹ i Severne Makedonije.²

Počnimo od malo istorije. Na izvesnom nivou apstrakcije izgleda da je socijalistička Jugoslavija nastala po funkcionalnom modelu, gde je svaki dio doprineo višoj celini. Postoje razlozi zašto je to tako urađeno. Tokom vremena to je promenjeno, posebno posle donošenja Ustava iz 1974. godine. Posle ovoga, delovi su bili važniji od celine. Zemlja sigurno nije bila demokratija, već je bila varijanta autoritarnog modela sa snažnim liderom kojeg podržava jedna politička partija – Komunistička partija. Socijalistički model je, znači, tokom 70-ih, već ugradio anti-funkcionalne elemente. Neke republike su bile samosvesnije u odnosu na razlike između „delova“ i polako su ojačavale razlike i čekala se prilika za veće promene, možda neko re-komponovanje ili napuštanje modela koji je imao „lepak“ koji je tokom vremena

¹ U većem delu teksta umesto Bosna i Hercegovina korišćićemo naziv Bosna.

² U većem delu teksta umesto Severna Makedonija korišćićemo naziv Makedonija.

ispario. To je bila prava suština istrošenog „socijalnog ugovora“, prethodno zapečaćenog u steni, dok su očigledno neki od naslednika partizana radili na odvojenim projektima. Možda je proces bio sličan u sovjetskim republikama, gde su regionalni komunisti promovisali „republičke“ kadrove kako kod kuće, tako i u višim ešalonima nomenklature. Te „partikularne“ komunističke elite za to vreme gradile su domaće sub-strukture unutar federacije republika. Isto se desilo i u Jugoslaviji. Ti komunistički „slojevi“ su se pretvorili u etnonacionalni istog trenutka kada su uslovi bili naklonjeni „etničkom povratku“. Tako smo nekako ušli u vreme globalnih i demokratskih promena.

„Etnonacionalna koncepcija državljanstva konačno je prevladala i podstakla nasilne sukobe oko redefinisavanja nacionalnih granica unutar kojih je trebalo formirati etnonacionalne države na osnovu apsolutne većine osnovnih etnonacionalnih grupa. Demokratija je, po tom mišljenju, viđena kao delotvorna samo ako je u suštini etnonacionalna“ (Shtiks, 2010). Iz te perspektive, tvrdi Štiks (Shtiks), projektovana etnička država, teritorijalno proširena kako bi uključila većinu, ako ne i sve pripadnike etničke grupe, mogla bi da bude zaista demokratska samo ako bi osnovna etnička grupa imala apsolutnu većinu, a etničke manjine bile svedene na beznačajan procenat stanovništva. Pored toga, većina rukovodstva u republikama nije imala pravo demokratsko iskustvo upravljanja. Tako su neke od novih elita pokazale svoje ne tako demokratske manire u novoformiranih „nacionalnih država“. Ono što su postigli, u većini slučajeva, pored autora ove statije, bio je razvoj „etničke demokratije“, što je klasifikacija Semija Smohe računala kao niži kvalitet ili nivo demokratije. „Etnička demokratija je demokratski politički sistem koji kombinuje proširenje građanskih i političkih prava na stalne stanovnike koji žele da budu građani, uz dodeljivanje privilegovanog statusa većinskoj grupi. To je demokratija koja sadrži nedemokratsku institucionalizaciju dominacije etničke grupe. „Demokratski princip“ omogućava jednakost svih građana i članova društva, dok se „etničkim principom“ uspostavlja eksplicitna etnička nejednakost, privilegije i dominacija“ (Smootha, 2001).

Ušli smo u treću deceniju 21. veka, a u nekim zemljama Zapadnog Balkana i dalje vladaju isti etnički narativi: kome narodu koja zemlja pripada, koji je njihov iskonski identitet i koliko granica treba da ih razgraniči. Obično, kada su ljudi i društva u pitanju, sva dugogodišnja iskustva i procesi sadrže uspone i padove. Dobro pitanje je ko rukovodi ovim procesima: strukture ili pojedinci? To je jedno od suštinskih sociološka pitanja. Izbore opcija ili alternativa svakako vrše konkretni ljudi. Važno je i pitanje odakle nacionalizam crpi svoju energiju? Da li je Balkan specifičan, kada su u pitanju politička dešavanja na početku ovog veka? Da li je to isti politički proces kada su evropske države izgradile svoje nacije? Da li su nacionalizam i populizam, zapravo dve reči koji danas opisuju isti fenomen? „Da li su zapadni naučnici koristili „populizam“ da opišu događaje u svojim zemljama, jer je „nacionalizam“ bio izraz koji su rezervisali za Istok?“ (Kostovicova, 2019). Na zapadnom Balkanu, kao i u zapadnoj Evropi, ljudi takođe često glasaju za nacionaliste, za populiste, ponekad za desničarske radikale, za manje političke stranke, nezavisno od sebe legitimisanja kao levice ili desnice. Evropljani mogu da žive sa tim uzlascima i padovima, barem su to radili do sada. Zamislite sada kako birači u Bosni i Makedoniji odlučuju za koju stranku će glasati: u nedovršenom procesu izgradnje nacije, slabije ekonomske baze, pritom imajući uglavnom klijentelističke političke stranke i političku kulturu koja je nažalost nasleđe iz otomanskog perioda.

Nažalost, nacionalizam je i dalje dominantna balkanska ideologija i vrlo se dobro „prodaje“. I dalje ima moć da izazove negativne političke procese unutar država, između države i društava, kao i između država. U međuvremenu su, poslednjih 20 godina, političke sile na Balkanu „uspele“ da se transformišu u moderne političke stranke, ali i da brane samo svoje „nacionalne interese“. Pokušaji da se izgradi drugačiji model države, koji ne korespondira sa nacionalnim mitovima, unapred su osuđeni na neuspeh. Društveni (etnički) konflikti postoje u izobilju i u njima se prepliću sadašnja i buduća stvarnost.

Nekada pozitivan i inkluzivan proces u zapadnoj Evropi, tokom 18. i 19. veka, preko potreban za stvaranje velikih kapitalističkih država sa ujedinjenim tržištima, nacionalizam je devedesetih godina bio ponovo u akciji u drugom delu Evrope, ali sa ekskluzivnim idejama koje nisu imale definisane pravce ispred sebe. Novi nacionalizam je išao unazad, u prošlost. U doba zlatnih vremena i mitova za sopstvenu nacionalnu državu, do iskonskih korena i praiskonskih sećanja (Smith, 1991), kao što je Entoni Smit jednom dao obrazloženje. Imajući u vidu ono što je do sada rečeno, nameće se pitanje da li je to posledica preskakanja nekih faza zakasnelog nacionalnog razvoja na marginama kontinenta, koje se ne mogu supstituirati preko noći, procesi liberalizma i izgradnja demokratskog društva? Da li loše naučene lekcije od strane izabranih političara prave više štete nego koristi u ocenjivanju rezultata njihovog nasleđa. Čini se da, ako nemate rešenja za važna državna pitanja, bolje pripremite svoju zemlju za nestabilna vremena.

2. Razmatranja o Bosni i Hercegovini

Pitanje o budućnosti Dejtonske tvorevine (1995), postaće dugoročni problem Bosne i Hercegovine. Iako su rane počele da zarastaju, nedostaje iskustvo, svest i saznanje o tome kako kapitalizam i demokratija kohabitiraju zajedno, što nije lak zadatak za krhku i ratom razorenu zemlju. Posebno za etničke elite koje ne mogu da upravljaju demokratskim procesima i grade moderno društvo. Jugoslavija se raspala na više delova, a šteta je bila ogromnih razmera, čak i u prostorima gde nacionalistička retorika ranije nije bila prisutna, prije svega u široko spodeljenoj ne-nacionalističkoj kulturi (Devic, 1997). Narod je gledao svoja posla sve dok socijalna i ekonomska kriza kao cunami nije počela da uništava kulturu, sport, muziku, profesionalne veze i mnoge druge slojeve na račun etničkog razaranja institucija i politike i konačno prekrajanja granica. Ideje su uvek važne, ali ovoga puta ideje republičkih elita išle su u suprotnom pravcu, isto kao i krajnji cilj međunarodnih mirovnih intervencija. „Ovaj paradoks je ukorenjen... u dubokom „jazu realnosti“... između zapadnog modela onoga što bi Bosna trebalo da bude, a koji je pokretao zapadnu politiku od Dejtona, i onoga što je Bosna postala posle katastrofe. Zapadni model pretpostavlja poštovanje zakonskih normi, blagonaklon efekat prosvetljenog sopstvenog interesa za vođenje društvenih odnosa i toleranciju i razumevanje među različitim etničkim grupama. Međutim, Bosna je postala zemlja koju karakteriše borba za opstanak ukorenjena u etničkoj solidarnosti, razočarenje etničkim suživotom i predodređenost uskih etničkih interesa u odnosu na zajedničke interese“ (Burg & Shoup, 1999). Sa istorijske tačke gledišta, svako ima pravo na svoju „istorijsku“ istinu.

Događaji s kraja 20. veka, doneli su promene od enormnih razmera za svakoga. Za države koje su nastale iz bivše Jugoslavije, transformacija je bila višestruka: od državnog socijalizma do slobodnog tržišnog kapitalizma, od autokratije do

liberalne demokratije, od rata do mira, od etničkog nacionalizma koji privileguje jednu grupu naspram druge, do poštovanja manjina i individualnih ljudskih prava, od korumpiranog kronizma do transparentnog i odgovornog upravljanja. Ma koliko u teoriji bili atraktivni, takve transformacije prete domaćim elitama i tradicionalnim patronažnim mrežama, koje se opiru (Serwer, 2019). Desile su se promene, ljudi su patili, potpisani su mirovni sporazumi, život se i dalje nastavio. Strukture su uspostavljene „voljom naroda“ i pre svega od strane „pobedničkih strana“. U Bosni, čini se da nije bilo pobednika. Svi su izgubili nešto: zemlju, državljanstvo, člana porodice, dom ili kuću, itd. Etničke pripadnosti pobedili su nad „zamišljenim“ građanstvom i više granica uspostavljeno je ne samo između republika, nego i unutar Bosne, unutar regiona, unutar gradova, unutar međubrakova, a podignuta su i dva subnacionalna entiteta.

„Dejton favorizuje grupe u odnosu na pojedince, jer politika je često etnički uokvirena. Trenutno, ako je pojedinac izvan jedne od tri glavne etničke zajednice, možda nikada neće moći da ima političku ulogu ili da se zaposli, obespravivši njega ili nju, njihova prava u sopstvenoj domovini, što bi dovelo do političke marginalizacije. Programska je greška „napravljena u Dejtonu“ da Ustav Bosne i Hercegovine predviđa da samo etnički Bošnjaci, Srbi i Hrvati mogu da budu izabrani za članove Predsedništva Bosne i Hercegovine i Doma naroda. Takođe, mnogi smatraju da je ime za svakoga ko nije Srbin, Hrvat ili Bošnjak kao „*drug*“ (na primer u preambuli Ustava) uvredljivo i označava ih kao druge klase građane“ (Kivimaki, 2012). Ako neko ne pripada jednom od tri konstitutivna naroda, kao što je tvrdila analiza sponzorirana od Fridriha Eberta Štiftunga, ne može ravnopravno da učestvuje u političkom životu. To je oštar oblik strukturne diskriminacije u skladu sa standardima demokratskog društva, ali je u skladu sa principima etničke demokratije. Istovremeno, na Zapadnom Balkanu politička korupcija i klijentelizam su rasprostranjeni i sveprisutni. Ponekad su interetnički, kao što je bilo tokom sukoba (Anderson, 2007).

Verovatno je Severna Makedonija liberalniji politički model gde etnička pripadnost nije glavni preduslov za učešće na glavnim državnim izborima za najviše strukture. Izuzev nekih parlamentarnih glasanja, gde je moguća individualna iskazana želja, pri čemu kao pripadnik neke nevećinske zajednice može glasati za određene zakone koji daju dopunska manjinska prava – prema članovima *Ohridskog sporazuma* poznato kao Badinterovo glasanje. Liberalni aspekt kandidovanja i glasanja u Makedoniji su nekoliko puta iskoristili različiti politički akteri koji su osvojili međuetničke glasove, od kojih hiljade – na izborima za predsednika zemlje 2009. i na parlamentarnim izborima 2016. godine. Po ovim primerima vidi se da više nije neuobičajeno da Albanac bude deo makedonske političke stranke ili njen izborni kandidat. Suprotan slučaj je veoma redak, ali vreme će pokazati da li će ideološka podela preovladati i da li će etnička pripadnost izbledeti.

Negativni dnevni susreti koje građani imaju sa korumpiranom ili neefikasnom državnom administracijom, sa druge strane, podstiču njihov utisak da lične veze ostaju najbolji način da se osigura da njihove zahteve država procesuiru u njihovu korist. Ali i to ima granice. „Odnose države i društva u Bosni takođe karakteriše trajni značaj tri etno-nacionalna kolektiviteta. To je istrajalo u posleratnim vremenima i dodatno je institucionalizovano od strane međunarodnih aktera koji su zasnovali Dejtonski sistem podele vlasti i mnoge njihove kasnije reforme na fundamentalnoj ideji tri odvojene populacione grupe“ (Bougarel, 1996). Generalno u državi (između društava) nema grupnih kontakata, nema sadržaja, nema saradnje. Ima malo toga,

a i to je protkano etničkim bojama. Koliko je Jugoslavija bila bliža Evropi, toliko je danas Bosna udaljena od Brisela.

Moja nedavna istraživanja o Bosni i Hercegovini,³ u kontekstu identifikovanja društvenih konflikata, bila su usredsređena na dva nivoa: društveno-politički i društveno-kulturni. Kroz ovu analizu različitih faktora uticaja, izdvojeno je par snažnih faktora povezanih sa postojanjem društvenih konflikata koji danas utiču na položaj Bosne i Hercegovine: beskrajna politizacija etniciteta i procesi političke dezintegracije, koji permanentno opstruiraju društvenu integraciju.

Beskrajna politizacija etniciteta je najuticajniji negativni proces ili faktor bitan za stabilnost društva. Ova politizacija neprestano proističe iz tri stanovišta i manifestuje se u vidu zasebnih etničkih nacionalizama. Zapravo postoje tri slična, ali ipak različita zasebna nacionalizma: većinski bošnjački, manjinski hrvatski i sub-državni srpski. Ova tri nacionalizma su konstantno u konfliktu, na centralnom i regionalnom nivou i obično ih koristi većina političkih stranaka u svojim pristupima u okviru „političke“ borbe. Političke elite su uglavnom moćne i one opstruiraju i sprečavaju veću integraciju društva, ne dozvoljavajući smanjenje etničkog monopola i moći.

Procesi političke dezintegracije se manifestuju kroz političku borbu, ali za tri različite ideje. Bošnjačke političke elite se trude da obezbede veću centralizaciju države, za razliku od trenutnog položaja entiteta. Srpske političke elite zagovaraju Bosnu i Hercegovinu zamrznutim *Dejtonskim sporazumom*, u kojoj će Srbi iz Republike Srpske živeti u svom „vlastitom“ delu. Hrvatske političke elite zagovaraju zasnivanje trećeg entiteta, ili bar zadržavanje trenutne situacije u kojoj imaju udela i uticaja u politici.

Kao istorijski paradoks, neprikosnoveno zajedničko slovensko poreklo sve tri grupe i sličnost njihovih jezika u Bosni ne olakšavaju situaciju. Naprotiv, to je zemlja u kojoj najmanje dva od tri konstitutivna naroda koja u njoj žive ne „osećaju“ Bosnu kao svoju zemlju. U Bosni egzistiraju tri društva koja imaju malo zajedničkog i koja uopšte nemaju percepciju, niti funkcionišu kao jedno društvo. A često ni kao jedna država. Rekli smo da državne političke elite imaju moć da utiču na sudbinu države i oblikuju je. Nedavni pokušaji da se smanji uticaj etničkih faktora u političkom modelu izbora naišli su na žestoki otpor mnogih političkih stranaka. Političke stranke se svesrdno trude da zadrže privilegije i sačuvaju lične interese, na „etničkoj“ osnovi. I to se ciklično pojačava preko političke propaganda, a još više preko ekstremne nacionalističke (često religijske) retorike.

3. Razmatranja o Severnoj Makedoniji

Makedonski integracijski model posle *Ohridskog sporazuma* (2001) i ustavnih amandmana funkcionise, ali ne može da reši probleme građana: ni ekonomske, ni demokratske. Koristi i privilegije su uglavnom samo za etničke (političke) elite. Prema tome, procesi integracije pretvoreni su u segregacijske procese i segmentarna pitanja. Ključni momenat je pitanje razlika (jezik, religija, društvene vrednosti) i „etničkih čvorova“ koji otežavaju i sprečavaju multikulturalne napore iz

³ Istraživanje iz kojeg koristim saznanja i generalizacije za Bosnu i Hercegovinu i Severnu Makedoniju radio je tim iz Instituta za sociološka politička i pravna istraživanja, sa Univerziteta 'Sv. Kiril i Metodij' u Skoplju, pod nazivom „Da li nestabilna društva mogu da podrže stabilne države – na primerima Bosne i Hercegovine, Montenegra, Kosova i Severne Makedonije“, sprovedeno tokom 2021/2022. godine.

nekih segmenata društva (bar u nedržavnoj sferi). Multikulturalni model je obično namenjen tome da svi (u većem delu) budu jednaki. U slučaju Makedonije, odnosi podele vlasti između dve etničke zajednice (Makedonaca i Albanaca) definišu dominantan politički i društveni poredak. Na taj način, multikulturalni model naginje bi-etničkoj, a ne „multikulturalnoj demokratiji“⁴ (Atanasov, 2017). Država je struktura dveju etničkih grupa koje nastoje da vladaju većitim pregovorima oko resursa i moći. Svako mora da dobije „svoje“, ili ono što mu „pripada“.

Danas postoje tri grupe zahteva koje nevećinske zajednice (uglavnom Albanci) stalno ističu u javnosti i u političkoj borbi. Prva grupa pitanja odnosi se na zahteve za višim političkim statusom Albanaca unutar države Republike Severne Makedonije. Druga grupa pitanja vezana je za uslove za dizajniranjem paralelnih institucija koje bi imale specifične nadležnosti u okviru politike preraspodele moći i resursa. Treća grupa pitanja vezana je za zahteve za istorijsku ulogu manjih zajednica u pravcu inkluzivnosti i ekskluzivnosti samog političkog sistema. Međutim, ako način rešavanja glavnih državnih politika nije deo inkluzivnog procesa i demokratskog modela upravljanja, onda nikakva podela, posebno podela po etnopolitičkim i teritorijalnim linijama, ne može doneti viši nivo unutrašnje integracije. Naprotiv, dalja podela male države i društva samo će oslabiti šanse za izgradnju političke nacije čiji je jedini zadatak da obezbedi bolji život svojim građanima – bez obzira na pripadnost različitim kulturnim, etničkim, verskim ili bilo kojim drugim identitetima (Atanasov, 2017). Primer prve grupe zahteva je status albanskog jezika kao zvaničnog jezika u državi i stalni položaj potpredsednika vlade. Primer druge grupe je uspostavljanje odvojenog Ministarstva za politički sistem i odnose između zajednica i zapošljavanje Albanaca po etničkoj liniji. Dok je primer treće grupe zahteva definicija države, ne kao države koja pripada Makedoncima, već svim etničkim zajednicama koje u njoj žive (cilj je definisanje države koja pripada Makedoncima i Albancima podjednako).

Situacija u Makedoniji je u nekim pogledima slična sa situacijom u Bosni i Hercegovini ili je bar simbolična. Najveće sličnosti u makedonskom društvu mogu se identifikovati u vezi sa prvim društvenim konfliktom: beskrajnom politizacijom etniciteta. Drugi društveni konflikt (politička dezintegracija) je manje izražen, verovatno usled različitih pristupa izgradnji mira i procesima izgradnje države. U Makedoniji takođe etnicitet više dolazi do izražaja u svakodnevnoj realnosti, ali manje u zakonima, bar u poređenju sa Bosnom. Ipak, tri decenije nakon sticanja nezavisnosti, vladajuće strukture kao da ne žele da pronađu model za društvenu integraciju. Bez rešenja ovog problema, Severna Makedonija neće biti ni severna ni demokratska, a još manje stabilna država. Analizom makedonskog modela u pogledu društveno-političkih i društveno-kulturnih faktora, možemo potvrditi da makedonska politička realnost takođe gravitira oko etničkih kategorija. Imamo stalnu politizaciju etničke pripadnosti, ali možda od *Ohridskog sporazuma* možemo govoriti o ublaženim etničkim tenzijama, a kao rezultat toga procesi dezintegracije su danas manje vidljivi i istaknuti.

Kao i u Bosni i Hercegovini, u Severnoj Makedoniji, politizacija etničke pripadnosti se ubraja u najuticajnije procese ili u važan faktor integracije društva. Ta politizacija konstantno proističe iz dve perspektive i manifestuje se kao makedonski

⁴ Termin „multikulturalna demokratija“ prvi je upotrebio Van der Berghe, P. 2002, u jednom od svojih radova pod nazivom „Multikulturalna demokratija: može li da funkcioniše?“ objavljenom u *Nations & Nationalism*, 8(4): 433–449.

etnički/građanski nacionalizam i albanski etnički nacionalizam. Ta dva nacionalizma su u konstantnom političkom protivljenju, kako centralno, tako i lokalno, kako na državnom nivou, tako i unutar sopstvenog „etničkog“ bloka. Političke (etničke) elite dominiraju većinom političkog života i rade na stalnom „ulaganju“ u etnički „biznis“. Na kraju, politika se svodi na to ko i šta dobija od materijalnih resursa kada je na vlasti, individualno i kolektivno. To se na kraju svodi na dva društva, koja komuniciraju između sebe, ali koja su u krajnjoj instanci neomeđena i bez oštih podela. Makedonci kao većinski narod su ipak još uvek stabilan faktor društva, uprkos sporadičnim etničkim izletima na političkoj sceni, kao što je bila nesuglasnost oko „preciznosti“ popisa 2021. godine.

Sa izmenama koji su proizašle iz *Ohridskog sporazuma*, „etnički“ identiteti i dalje postoje, ali ne ugrožavaju društveni sadržaj s tim što sporazumi o podeli vlasti omogućava Albancima veću centralnu i političku moć. Međutim, premalo političkih stranaka podržava de-etnizaciju političkog modela, što bi stimulisalo dalju demokratizaciju države. Ublažavanje etničkih podela i tenzija generalno bi moglo da pomogne u pravcu veće socijalne integracije. Pitanja dezintegracije danas su manje istaknuta i mogu se čuti samo tokom izbornih procesa kada je debata puna „patriotskih“ govora o „našima“ i „vašima“. Društvo i građani su iskoristili priliku, posebno zato što makedonsko društvo nije prošlo kroz veliki etnički sukob i uglavnom očekuju jačanje svoje lične društvene pozicije i standarda svojih porodica. Ne postoji vizija osim unitarne Republike i podele političke moći u skladu sa *Ohridskim sporazumom*. Ne postoje ozbiljne političke snage koje traže dezintegraciju. Ali kao i u Bosni, postoje političke stranke koje uporno rade na zadržavanju privilegija i ličnih interesa u okviru „odbrane“ etničkih prava. Danas je Severna Makedonija zemlja u kojoj najmanje dve velike nacionalne elite rade zajedno i odlučuju o boljoj budućnosti.

U periodu između 2015. i 2017, SDSM⁵ je, kao levičarska politička stranka, nakon opšteg nezadovoljstva izazvanog decenijom autoritarnog režima stranke VMRO-DPMNE,⁶ počela da stvara novu multietničku političku većinu kroz slogan „jedno društvo za sve“.⁷ Tokom 2018. i 2019. godine počela je polako da se udaljuje od ove ideje. Ili se vođstvo SDSM-a uplašilo ovog „istorijskog“ zadatka i velike promene u politici, ili nije shvatilo koji su potencijali koncepta „jednog društva za sve“ ili šta sve takav smer političke promene može da donese. Intenzitet političkog života i grozničava politička borba uticali su na razvoj i odstupanja od već donešene strategije. Možda su stvaranje novih multietničkih političkih većina, kao ideološki profilirana politika, bar u dogledno vreme, šansa za državu i društvenu integraciju. U Makedoniju ima nekih impulsa u poslednjih nekoliko godina, čime je svakako doprineo *Ohridski sporazum*, nasuprot Bosne koja je daleko od ovog modela, bar dok je na snazi *Dejtonski ugovor*.

⁵ SDSM je akronim za Socijaldemokratski Sojuz na Makedonija. Kao naslednik Komunističke partije i kao moderna stranka egzistira od početka osamostaljivanja od 1991, iako je dva puta promenila svoje ime.

⁶ VMRO-DPMNE je akronim za Vnatrešno Makedonska Revolucionerna Organizacija – Demokratska Partija za Makedonsko Nacionalno Edinstvo, desničarska stranka koja je formirana 1990. godine i istorijski je naslednik VMRO iz Ilindenskog perioda.

⁷ 2019. godine započeo je proces koji je doneo „Strategiju za razvoj koncepta interkulturalizma i jedno društvo“, koji je kao vladin strateški dokument donešen u novembru iste godine. Ovo je bio pokušaj da se u društvu počne razvijati građanski model integracije i da se pripadnicima različitih etničkih zajednica ponudi moderno demokratsko društvo, po modelu evropskih integrativnih postetničkih procesa.

Makedonci i Albanci imaju različito kulturno nasleđe, različite vere i jezike, ali uprkos tome, svakodnevno komuniciraju i raspravljaju o etničkim pitanjima, posebno između elita i, sa manjim intenzitetom, među građanima u mešovitim regionima. Istovremeno, političke elite su zadovoljne. Tu su i širi regionalni izazovi, Makedonci su bliži Srbiji i Srbima, a Albanci Kosovu. To je glavna linija regionalne pozicije i ona ima svoj uticaj. U Bosni je nešto složenije. Širi izazovi su eksplozivniji, imajući u vidu da susedna Srbija i Hrvatska deluju kao paternalističke države i imaju svoj uticaj, a zvaničnici često javno komentarišu događaje u zemlji. U Bosni i u Makedoniji postoje trenuci kada su važna samo rešenja, a ne etnički nesporazumi, jer su problemi sa kojima se građani suočavaju urgentni i isti. Određene globalne pretnje i rizici (pandemija, ukrajinski rat, energetska kriza) povećali su svest da svi građani imaju iste probleme i strahove za svoju budućnost i da će možda morati zajedno da traže rešenja. Pre nego što većina stanovništva u Bosni i Makedoniji emigrira u zapadne zemlje, jer je prema popisu stanovništva u Severnoj Makedoniji 2021. u poređenju sa 2002. godinom broj građana manji za 9%. U Bosni su ti brojevi drastičniji zbog etničkih sukoba i političkih rešenja.

Postoje dva moguća pravca razvoja makedonskog društva, koja zavise od unutrašnje situacije u zemlji, ali i od regionalnog političkog konteksta. Prvi pravac je uvećanje i jačanje političkih većina u zemlji i de-etnizacija društva. Država treba da bude „jedno društvo za sve“. Drugi pravac je sličan belgijskom/bosanskom modelu federalne države, ali sa strogim etničkim granicama i potpunom separacijom dva etnička dela. Ovo je način da se stvore monoetnički prostori i paralelni životi: etničke zajednice, isključivi jezici u obrazovanju, itd. U ovom slučaju, štetu će pretrpeti svi uključujući manje zajednice (oko 10% populacije), u kojima postoji identitetski rascep između Makedonaca i Albanaca, koji često iz pragmatičnih razloga naginju ovom ili onom bloku na osnovu verskih ili drugih sličnosti. U Bosni je slučaj mnogo složeniji bez rešenja i političke volje da se stvari promene, posebno po zamrzavanju etničkih paradigmi i ustoličenju etničkih demokratija koje ne rade zajedno za dobrobit i budućnost svih građana. Put do građanske Bosne u ovom momentu ne postoji.

4. Kako do Šengenskog društva

Bosna i Makedonija imaju sličnosti u političkoj istoriji sa manjim ili većim razlikama koje ne menjaju njihovu traektoriju. Bosna posle 1995. godine živi sa svojim korporativnim multikulturalizmom, a Makedonija posle 2001. godine sa svojim liberalnijim multikulturalizmom. Bosna sa tri konstitutivna naroda, Makedonija sa skoro dva konstitutivna naroda (jedan konstitutivan i jedan koji hoće da bude konstitutivan). Bosna sa jednim jezikom i Makedonija sa dva potpuno različita jezika. Čini se da je na površini realnosti Makedonija u malo boljoj poziciji. Isto tako, ono što je najupečatljivije kod oba društva to su etničke lojalnosti kojima su zemlje opterećene i zbog koga ne može da se izazove demokratski razvoj koji će približiti dve države evropskim standardima. U tom pravcu, Makedonija je zemlja kandidat spremna za početak pregovaračkog procesa sa Evropskom unijom, a Bosna je upravo dobila status kandidata posle dužeg vremenskog perioda. U suštini postoje tri glavna aktera u oba slučaja: država, etničke zajednice i građani, sa podeljenim osećanjima o svojim identitetima, nacionalnostima i državama u kojima trenutno žive.

„Šta se, međutim, dešava kada nema demosa, nema političke zajednice koja prihvata državu (teritoriju sa vladom) kao svoju, jer se stanovništvo deli na različite etničke grupe od kojih niko ne čini većinu stanovništva i pripadnici svake od njih svoju najgoru opasnost vide u podređenosti ostalima? Bosna i Hercegovina je bila poprište eksperimenta u nametanju onoga što bi trebalo da bude ustavna demokratija na teritoriji naseljenoj narodima koji dele jedni druge na različite nacije (Bošnjaci, Srbi i Hrvati) čiji članovi duboko ne veruju drugim kolektivitetima...“ (Hayden, 2013). Komplikovano je kada se na teritoriji na kojoj postoje više etničkih zajednica isključuje stvaranje jedinstvenog demosa, kao u Bosni. Jedno od takvih pitanja je da li je zapravo moguće stvoriti samoupravnu državu kada veoma veliki procenat njenog građanstva odbaci uključivanje u njega, zaključuje Hejden. U ovom pravcu ili će doći do demokratije ili ćemo se suočiti sa još procesa raspadanja, Bosna je prva među njima. Možda je nova „veća struktura“ za kontrolu tih naroda, kao na primer Evropska unija, jedina nada za život u jednom velikom društvu – Šengenskom društvu.

Do sada su se obe vladajuće etničke političke elite pokazale kao veoma dobre u deljenju javnih funkcija, institucija i resursa – a posebno finansijskih. Etnički mehanizmi podele vlasti i principi su, sa jedne strane, pomogli i posleratnoj Bosni i Hercegovini i Makedoniji da postignu stabilnost i sveukupnu etničko-kolektivnu jednakost, ali su, sa druge strane, etnički oligarsi zloupotrebili instrumente za zarobljenost samih državnih institucija (Piacentini, 2021). To je varijanta i liberalne demokratije (bliska modelu etničke demokratije) sa ciljem da se zamrzne trenutna politička situacija ili model. Ne postoje nove ideje i vrednosti koje će nešto promeniti u dužem vremenskom periodu. Neko to naziva „zarobljenom državom“, sa malim otporom unutar društva. Tri decenije posle raspada Jugoslavije ne postoje novi kulturni procesi koji će spojiti ljude, unutar društava ili regionalno. Postoji više nepoverenja i mržnje nego poštovanja ili bliskosti. Postoji više propagande nego objektivnosti. Ima više mitova i predrasuda nego istine i iskrenosti. Novostvorene male države više se oslanjaju na strane faktore (i resurse), nego na svoje potencijale.

Naime, mora postojati način da se politika (političke stranke) de-etniciziraju, u pravcu ublažavanja oštine etničkih tenzija. Još malo pa tri decenije posle nezavisnosti Bosne, vladajuće strukture očigledno nisu voljne da pronađu model za državnu integraciju. U poslednjih nekoliko godina dokazano je da se stvari ne menjaju ako *status quo* ide u prilog političkim „elitama“, koje vladaju nacionalizmom (i populizmom) i koji postaju još privilegovanije. Može li nacionalizam biti poražen? Većina će poricati ovu opciju! Nacionalizam je postao dominantan model politike. Iz te perspektive, možda stvari na Balkanu mogu da se udalje od ćorsokaka, kao što je dokazano događajima sa parlamentarnih izbora u Severnoj Makedoniji 2016. godine. Albanski građani u ogromnom broju (neke procene su oko 50.000 Albanaca) glasali su za SDSM, stranku koja ima članove različitog etničkog porekla. Ipak, isto se nije ponovilo na parlamentarnim izborima 2020. godine. Određene etnopolitičke snage ili opcije u Makedoniji nastavile su da rade suprotno ovom konceptu, u pravcu etničke teritorijalne federalizacije. Za sada to je neostvarljiva opcija. „Ethnopolitičke“ strukture moći produžavaju da svesno guraju „svoje“ građane unutar sopstvenih etnocentričnih matrica postojanja.

Velika dilema je da li se upravljanje Bosnom može odblokirati i postati funkcionalnije? Neki se nadaju da bi nova politička energija mogla da dođe od građana zemlje. Nefunkcionalna i korumpirana uprava izazvala je široke proteste i ulične organizovane „plenum“ u zimu i proleće 2014. godine. Protesti su imali veliku

naklonost prema podizanju pitanja koja prevazilaze etničke podele, čak iako su se dogodili uglavnom u oblastima Federacije sa većinom bošnjačke populacije. Hrvatski, srpski i bošnjački nacionalisti pokušali su da proteste optuže kao etnički obojene i kao opasnost, mada su protesti pokazali da bosanski državljani svih etničkih grupa žele manje etnički fokusiranu upravu zasnovanu na stvaranju „supra-etničkog državljanstva i identiteta“ i „sigurnog prostora“ za participativnu demokratiju (Serwer, 2019). Od tada se malo toga promenilo u odnosima između tri konstitutivna naroda, iako EU i SAD pokušavaju da utiču na razvoj situacije u pravcu manje etničke obojenosti politike. Prošlo je dosta izbornih ciklusa i posle svakog od njih došlo je do novih političkih i etničkih podela - zbog izbornih rezultata, zbog podataka sa popisa, različitih vladinih pitanja, optužbi sa svake strane i izjava oficijalnih predstavnika paternalističkih država.

Ako želimo da zaokružimo ovu elaboraciju po pitanju „Socijalnog sukoba između države i društava“, moramo da zaključimo da su dve zemlje slične u nekim aspektima u vezi sa pitanjima socijalnih sukoba (etnički zasnovanih), ali su u različitoj situaciji u pogledu političke stabilnosti. Bosna je politički model sa dva državna entiteta, uglavnom nefunkcionalnim i skupim za upravljanje. Makedonija je unitarna država, duboko etnički podeljena, ali funkcionalna. Obe dele sa određenim intenzitetom paternalističko ponašanje i uticaj svojih suseda, za Bosnu iz Srbije i Hrvatske, za Makedoniju iz Albanije i suptilnije iz Srbije. U Bosni postoje tri konkurentna nacionalizma, u Makedoniji samo dva, manje-više ublažena zahvaljujući spoljnim faktorima. U Makedoniji postoji međuetnička komunikacija i sve veći broj ljudi koji bi više voleli demokratiju nego nacionalizam ili novi sukob. Bar se to može videti po dnevnim događajima i izjavama građana. U Bosni, ljudi na pozicijama u vlasti (političko-etničke elite), pre svega žele da očuvaju svoje privilegije i ojačaju etničke granice. Postoje minimalni naponi za komunikaciju, posebno između Bošnjaka i Srba.

Može da se argumentira da su Bosna i Makedonija povremeno ili trajno nestabilna društva, zbog društvenih (etničkih) faktora. U Bosni i Hercegovini postoji otvoreni politički sukob između tri ustavna naroda. U Severnoj Makedoniji danas postoji latentni socijalni (etnički) konflikt koji nema potencijala da izazove novi etnički sukob. Možda je to rezultat zadovoljenih političkih elita ili rezultat podrške spoljnih snaga u eliminisanju uzroka etničkih sukoba. U Bosni danas postoje politički lideri koji otvoreno žele „konačno“ rešenje između etničkih zajednica. Možda je u Severnoj Makedoniji takvih političkih lidera manje i to daje određenu stabilnost makedonskom socijalno-integrativnom modelu. Sveukupno, analizirali smo problem postojanja sukoba između društava i države. Ili će se politička energija usmeriti ka njihovom rešavanju ili u suprotnom, ukoliko do rešenja ne dođe, situacija će se svakako pogoršati tokom vremena. Bosna bi ipak mogla slediti makedonski primer i mogućoj saradnji među različitostima, a bilo bi dobro da Makedonija ne ponovi bosanske ustavne greške. U obe države političke elite imaju istorijsku šansu da rade na prosperitetu svojih društava i poboljšanju političkih modela i demokratskih procesa.

LITERATURA

- Anderson, B. (2007). From Thieves to nation-builders: The nexus of banditry, insurgency and state-making in the Balkans, 1804–2006. *Peace study papers, Fourth series*, No. 11.
- Atanasov, P. (2017). *Macedonian Multiethnic Knots – The battle for one or two societies*. Skopje: Просветно Дело.
- Bougarel, X. (1996). Bosnia and Herzegovina: State and Communitarianism. In: D. D. Vejdova, *Yugoslavia and After: A Study in Fragmentation, Despair and Rebirth*. London: Longman.
- Burg, S. L. & Shoup, P. (1999). *The War in Bosnia-Herzegovina – Ethinc Conflict and International Intervention*. London & New York: Routledge.
- Devic, A. (1997). Anti-War Initiatives and the Un-Making of Civic Identities in the Former Yugoslav Republics. *Journal of Historical Sociology*, 10(2), 127–156.
- Hayden, M. R. (2013). *From Yugoslavia to the Western Balkans Studies of a European Disunion, 1991–2011*. Leiden, Boston: Brill.
- Kivimaki, K. P. (2012). *The Dynamics of Conflict in the multi-ethnic state of Bosnia and Herzegovina*. Sarajevo: FES.
- Kostovicova, D. (2019). Thirty Years Since 1989: Europe Still Divided? *CEEISA-ISA Joint International Conference*. Belgrade: University of Belgrade.
- Piacentini, A. (2021). Everyday State-Capture: Clientelism and the Masses-'clients' Role. Evidence from the Balkans. *Political Clientelism in the Western Balkans* (pp. 37–58). Skopje: Institute for Sociological, Political and Juridical Research – University 'Ss Cyril and Methodius'.
- Serwer, D. (2019). *From War to Peace in the Balkans, the Middle East and Ukraine* (School of Advanced International Studies ed.). Washington, DC, USA: Johns Hopkins University.
- Shtiks, I. (2010). A Laboratory of Citizenship: Shifting Conceptions of Citizenship in Yugoslavia and its Successor States. *CITSSE*, 2010(02), 31.
- Smooha, S. (2001). *The model of ethnic democracy*. Germany, Flensburg: European Centre for Minority Issues.

Social Conflict between State and Societies

Abstract

In this text, the main subject of the analysis is the social conflict between the state and societies. In the cases of Bosnian and Macedonian society, the relation between different ethnic communities and the state is elaborated. Starting with ethnic conflicts, through peace agreements and the politicization of ethnicity, the internal integration in Bosnia and Herzegovina and North Macedonia differ due to different models of the states. Bosnia is dominated by the Dayton model of ethnic divisions of the three peoples, while in Macedonia the model is defined by the Ohrid Agreement and the enlarged rights of non-majority communities (mainly Albanians). It is argued that Bosnia and Macedonia are long-term unstable societies, due to social (ethnic) factors. In Bosnia and Herzegovina there is an open political conflict between the three constitutional peoples. In North Macedonia, there is a latent social (ethnic) conflict that in the short-term has no potential to provoke a new conflict. One of the essential factors are the political elites in Bosnia who openly want a "final" solution of the problems between ethnic communities. Such political leaders in Macedonia are few and this gives some stability to the Macedonian model of social integration.

Keywords: Bosnian society, Macedonian society, ethnic democracy, politicization of ethnicity, social integration

RENATA SALECEL

Institut za kriminološka istraživanja, Ljubljana

Pravo na apatiju?

Sažetak

Apatija nije samo reakcija na autoritarizam, ona je u velikoj meri povezana sa *modusom vivendi* neoliberalne ideologije. Stoga ne iznenađuje što slušamo o sve većem sagorevanju i saosećajnom zamoru. U tekstu su predstavljene mnogobrojne nijanse apatije, koje možemo primetiti u neoliberalizmu. Posebno su istaknuti oblici apatije, koje možemo sresti u postsocijalizmu. Tekst se bavi i pitanjima tranzicije. Zaključna razmatranja pružaju osvrt na ideju „prava na apatiju“, koja je sredinom 20. veka bila prijemčiva nekim američkim političkim teoretičarima, a koja u naša neoliberalna vremena dobija nove interpretacije.

1. Uvod

Za generaciju mojih roditelja koja se školovala u Sloveniji posle Drugog svet-skog rata, a zatim ulazila u radni odnos ranih šezdesetih, u životu kao da nije bilo apatije. Ekonomska situacija je bila teška, a ljudi koji su se protivili Komunističkoj partiji su proganjani i marginalizovani. Pa ipak, za veći deo populacije u nekadašnjoj Jugoslaviji, postojale su prilike da se učini nešto sa sopstvenim životom. Bilo kako bilo, nije se radilo samo o ličnom napredovanju: društvo je činilo ogromne napore da postigne kolektivni napredak. Predsednik Tito je stalno promovisao slogan „Bratstvo i jedinstvo“. Jugoslavija je predstavljala konglomerat različitih nacija i religija, sa značajnim ekonomskim razlikama između severa i juga zemlje. Slogan o *bratstvu i jedinstvu* predstavljao je ideološku devizu; bilo kako bilo, tokom dugog vremenskog perioda, on je imao moć da ujedini ljude.

Među mladima se ideja o zajedništvu snažno ohrabivala. Tako su radne akcije organizovane tokom leta predstavljale pokušaj da se okupe deca iz različitih republika i životnih miljea. Od radnika se očekivalo da se tokom dana mešaju sa farmerima i studentima, tokom popodneva da rade na nekom infrastrukturnom projektu, a uveče da organizuju zabave i sportska takmičenja. Ove akcije i kampovi imali su i svoju ideološku stranu – njima su promovisani komunistički ideali, dok je ideja bila da se spreči delinkvencija kod mladih, odnosno njihovo protivljenje vladavini Partije.

Nakon kraha Jugoslavije, nove države koje su se jedna za drugom stvarale, nesumnjivo su prihvatale kapitalizam. Sa privatizacijom su stigli individualizam i konzumerizam, što je uticalo na društveno tkivo. Ljudi su se takođe promenili. Nije više bilo ranijih pokušaja da se zadrži jedinstvo u zajednici putem radnih akcija, ili propagande o „Bratstvu i jedinstvu“. Ideologija pobeđivanja zamenila je ideologiju saradnje. Kada je sport u pitanju, na primer, jugoslovenski moto bio je: „Važno je učestvovati“, čime se sugerisalo da pobeda nije jedini cilj. Nakon kraha socijalizma, preovladala je opsesija pobeđivanjem u sportu. Tako su slovenački mediji, onda kada bi neko završio na četvrtom mestu na značajnom sportskom takmičenju, o tome izveštavali kao o neuspehu. Ono što je bilo važno jeste medalja, po mogućstvu zlatna. Sećam se kako je moj otac voleo da se takmiči u zimskim skijaškim igrama koje su

organizovane u okviru njegovog preduzeća, pa kako je često donosio kući ukusne kobasice koje su bile utešna nagrada za onoga ko bi stigao poslednji. Njegovo ponašanje predstavljalo je afirmaciju devize da je najvažnije učestvovati.

U postsocijalističkim vremenima ljudi su postali izuzetno takmičarski nastrojeni i skloni individualizmu. Ideologija konzumerizma napravila je od njih ratnike za pravo na izbor onoga što je najbolje za njih i njihovu porodicu. Ideologija u kojoj „pobednik sve nosi“ čvrsto se ustoličila, kako u sportu, tako i u poslu. Angažovanje u izgradnji zajednice postalo je sekundarno u glavama ljudi. Napokon, čovek mora ponajpre da se postara za sopstveno dobro i uspeh od kojeg koristi ima njegova porodica.

Individualizam i konzumerizam postsocijalističkih društava idu ruku pod ruku sa apatijom. Iako nedostatak interesovanja za društveno angažovanje i političko delovanje nije ništa novo i mnoge zemlje kapitalizma pate od toga, u postsocijalizmu su приметne naročite odlike apatije u vezi sa načinom na koji je delovao raniji režim. Sa jedne strane, apatija je u post-socijalizmu u vezi sa apatijom koja se u ovim režimima javljala i tokom socijalizma. Međutim, apatija se takođe vezuje i za složene mehanizme kojima neoliberalizam utiče na pojedince, na psihičke probleme koje ovaj sistem izaziva i tretmane koje sugerise kao odgovor na ove simptome.

2. Politička represija i apatija

Većina ljudi koji su živeli u socijalističkim režimima nisu mogli ni da zamisle da će se ti režimi srušiti za njihovog života. Ovo ne znači da se ljudi nisu bunili protiv vlasti. Dešavali su se protesti, ali su oni obično brzo gušeni, a nakon protesta dolazilo je do perioda „normalizacije“ i „ponovnog uspostavljanja reda“, koji su se oslanjali na usađivanje straha i samocenzure (Salecl, 2002).

Slovački sociolog Milan Simecka (Simecka, 1984) je na sjajan način opisao „normalizaciju“ do koje je došlo nakon *Praškog proleća 1968*, a koja je imala mnoge odlike disciplinovanja onako kako ga opisuje Džeremi Bentam u svom *Panoptikonu* (Bentham, 2011). Bentamova utilitaristička ideja bila je da prismotra ne mora da podrazumeva stalnu kontrolu, već samo percepciju da se čovek nalazi pod budnim okom vlasti. Bentam tako zamišlja kako usred zatvora nije sve vreme potreban stražar u osmatračnici. Recimo da se kazneno-popravna ustanova izgradi kao u osnovi osmougaona struktura sa kulom u sredini dvorišta i reflektorom na vrhu kule. Zatvorenici bi zamišljali da je stražar stalno prisutan, iako ga ne bi videli. Bentam je takođe predlagao i nasumično kažnjavanje zatvorenika kao bi se učvrstila ova ideja sveprisutne kontrole. Onda kada zatvorenik čuje da je neko kažnjen, ovo učvršćuje njegovo verovanje da ga stalno kontrolišu.

Nasumično kažnjavanje ljudi koji su kritikovali režim korišćeno je i kao mera odvraćanja u socijalističkim režimima. Simecka ističe da se vlast u Čehoslovačkoj oslanjala na samocenzuru, koja je usađivana tako što su ljudi posmatrali kako druge kažnjavaju zbog kritičkog odnosa prema režimu. Dok su ljudi gubili poslove zbog svojih političkih stavova, ili deca disidenata nisu mogla da upišu fakultet, oni su povijali glavu i ćutali, čak i kada bi se kritički odnosili prema režimu.

Nakon kraha socijalizma, sličan proces normalizacije počeo je ponovo u zemljama u kojima je postojala sprega kapitalizma i nove vrste autoritarizma. Primer za ovo jeste Rusija pod vođstvom Vladimira Putina. Godine 2005, ruska novinarka Maša Lipman (Lipman, 2005) pitala se zašto je većina ljudi u Rusiji tako apatično i ne opire se autokratskom režimu koji je formiran pod Putinovom vlašću.

Njena teza je bila da mnogi u Rusiji uzimaju zdravo za gotovo da žive u neprijateljski nastrojenom svetu gde vlasti samo za sebe brinu, korumpirane su i ne mare za ljude. Onda kada kao pojedinac nemaš nade da će se sistem promeniti, moraš stalno da tražiš rupe u sistemu, da pokušavaš da ga prevariš, da se pretvaraš, varaš, kradeš i lažeš. Lipman ističe da je sistem postsocijalizma u Rusiji brzo počeo da funkcioniše slično kao i socijalistički. Vođe uvek lažu i ne očekuju da im ljudi veruju. Kao reakcija na ovo, ljudi lažu i vlast i jedni druge. Staljinistički teror ih je naučio da nikome ne veruju i da se prave kako su lojalni bilo kome.

Pokojni ruski sociolog Juri Levada, osnivač istraživanja javnog mnjenja u Rusiji, koji je imao problema kako u doba Sovjetskog Saveza, kao i u vremenima koja će uslediti zato što je analizirao stavove ljudi prema moći, rekao je jednom da je glavna odlika mentaliteta koji se razvio u njegovoj zemlji lukavstvo (Lipman, 2005). Tokom sovjetske ere, ljudi su davali sve od sebe da zaobiđu pravila ili da ih okrenu u svoju korist. Sovjetski čovek delovao je pasivno i podanički, ali u tom stavu bilo je nečeg prkosnog. Apatični ljudi su bili anarhični; iako se činilo da postupaju kao da su slepi na to kako režim funkcioniše, bili su lukavi i snalažljivi kada je u pitanju varanje sistema.

Kada je sovjetski režim pao, te više nije bilo starih zabrana i ograda koje je pojedinac morao da zaobiđe, pale su i zavese iza kojih su ljudi ranije krili svoje male prevare. Levada tako kaže da je u postsocijalizmu lukavstvo postalo otvoreno. Nakon kraja Jeljcinove vladavine, san da će zemlja krenuti putem demokratije ubrzo se raspršio. U to su vreme ljudi postali još ciničniji; međusobno nepoverenje se još više uvećalo, a istovremeno je i porasla zavist prema onima koji su ekonomski uspeli. Oni su smatrani za ljude koji su bili lukaviji od drugih.

U zemlji gde više nije tajna da su laž i prevara put do uspeha, apatija spolja izgleda kao nezainteresovanost za političku borbu, kao prihvatanje da će autoritarni režim biti na vlasti zauvek. U svojoj privatnosti pojedinac je, pak, čak i aktivniji u iznalaženju načina da nadmudri sistem i svoje sunarodnike. Onda kada se ljudi bave time da svakog dana budu što lukaviji, oni ne poštuju tuđi uspeh – uspešni se smatraju većim prevarantima, nemoralnijim i surovijim. Tim ljudima se zavidi, ali se oni ne poštuju.

U društvu u kome dominiraju politička apatija i lične intrige, ljudi malo očekuju od sebe i drugih, a naročito od onih na vlasti. Onda kada ljudi i ne očekuju ništa drugo do prevaru, oni se ne stide kada se služe lukavstvom. Ipak, oni se ljute na sebe kada su odveć cinični, ili onda kada ih obuzme preveliki idealizam. Društvo bez zajedničkih vrednosti ne može se boriti za zajednički cilj. Takvo društvo je često izuzetno fragmentisano i puno usamljenih pojedinaca koji mogu biti spremni da se žrtvuju za najuži porodični krug, ali ne i za bilo šta više od toga.

Politička apatija u autoritarnim zemljama takođe je dominantno prisutna i u vreme izbora. U režimima koji prihvataju „kompetitivni autoritarizam“ (Levitsky & Way, 2010), apatija kod glasača odnosi se na činjenicu da ne veruju kako opozicija ima šansu da se suprotstavi režimu, zbog čega mnogi apstiniraju od glasanja.

3. Neoliberalna apatija

Nakon kraha socijalizma, gotovo je neupitno nastupilo okretanje ka kapitalizmu. Iako su se postsocijalističke zemlje razlikovale po načinima na koje su bile organizovane njihove ekonomije u doba socijalizma, zapadni ekonomisti koji su

počeli da savetuju ove zemlje u pogledu sprovođenja privatizacije nudili su gotovo identične šeme dok su putovali od zemlje do zemlje i prodavali svoje ideje. Za primer ćemo ovde uzeti američkog ekonomistu Džefrija Saks, koji je, dok je savetovao slovenačku vladu u tranziciji sa socijalističkog na kapitalistički sistem, nudio veoma slične savete kao prethodno Rusiji i drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope.

Postojala je značajna razlika između sistema jugoslovenskog samoupravljanja i real socijalizma. Bilo kako bilo, Saks i drugi zapadni ekonomisti nudili su tim zemljama u kojima su bili angažovani slične ideje o primeni „šok terapije“ kojom će se uvesti privatno vlasništvo nad preduzećima i kapitalistički ekonomski sistem. Da ironija bude veća, ovi savetnici su predlagali zemljama da formiraju jaku centralnu vlast koja će na početku biti u posedu preduzeća i tako imati ekskluzivnu moć nad načinom na koji će se privatizacija sprovoditi. U ovim planovima, radnici su smatrani za prepreku. U nekadašnjoj Jugoslaviji, gde je imovina bila u rukama ljudi u okviru sistema samoupravljanja, Saks je pozivao na reaproprijaciju radničke imovine. Ironija je u tome što su ovakve autoritarne strategije podsećale na staljinističke metode. One su sa Staljinovom ideologijom imale još nešto zajedničko – odbacivanje prošlosti i prihvatanje drastičnih promena (Bockman, 2013).

Postsocijalističke zemlje sprovodile su privatizaciju i reforme različitom brzinom. Ipak, ono što je zajedničko za sve njih, jeste da su bespogovorno prihvatile kapitalistički sistem. Ivan Krstev i Stiven Holms u pravu su kada vreme tranzicije nazivaju „dobom imitacije“. Oni smatraju da su socijalističke zemlje pokušale da imitiraju demokratske institucije u razvijenom svetu i nekritički prihvatile kapitalistički sistem koji je upravljao Zapadom. U vreme kraha socijalizma, minimalno se razmišljalo o tome kakav sistem treba stvoriti u budućnosti. Istovremeno, nije bilo ni imaginacije da se izmisli drugačiji sistem od kapitalističkog zapadnog sistema. Krstev i Holms ističu kako su „*plišane revolucije*“ koje su počele 1989. godine bile neprijateljski nastrojene prema utopijama i političkim eksperimentima: „Daleko od potrage za nekom neokušanom zemljom čuda ili stremljenja ka bilo čemu genijalnom i novom, vodeće figure u ovim revolucijama imale su za cilj da svrgnu jedan sistem kako bi iskopirale drugi“ (Krstev & Holmes, 2020).

Apatija je u postsocijalističkim zemljama često povezivana s činjenicom da kapitalizam nije sa sobom doneo značajno poboljšanje života za velike društvene segmente. Društva su počela da se suočavaju sa velikim klasnim razlikama, pa su neki osetili i nostalgiju za starim režimima. Pošto je socijalizam naglašavao važnost društvenih prava, penzioneri i siromašni su u najvećoj meri ispaštali onda kada je kapitalizam ohrabrio kompetentnost i individualizam. Za ove ljude, apatija je postala povezana sa razočaranjem i nostalgijom.

Za druge je teško reći da su imitiranjem zapadnjačkog kapitalističkog sistema doživeli neku drugu vrstu razočarenja u odnosu na ono što ljudi na Zapadu doživljavaju tokom svojih života.

Iako neoliberalizam počiva na ideji individualizma, imitacija i sa njom vezana razočaranost leže u njegovoj srži. Imitacija je velikim delom deo mehanizma po kome funkcioniše konzumerizam. Često u svakodnevnom životu pomišljamo kako su drugi napravili bolje izbore. Uzmimo jednostavni primer načina na koji biramo jelo u restoranu. Nekada pitamo prijatelje šta su oni odabrali, nekad zamolimo klobara da nam nešto preporuči, ili smo prethodno pročitali recenziju restorana, pa pratimo tamo sugerisane izbore. Ukoliko smo u nekom otmenom restoranu, možemo se odlučiti za preporuku šefa kuhinje, dok ćemo u kineskom restoranu gde

uvek postoje brojne opcije, možda poručiti isto ono što uvek naručujemo. Kada naše jelo stigne, često želimo ono što je neko drugi poručio i osećamo kako smo loše izabrali. Uz toliko uznemirenosti koju može izazvati nešto tako trivijalno kao što je izbor jela u restoranu, nije ni čudo da su neki restorani počeli da eksperimentišu sa ograničavanjem izbora. Vrhunski restorani mogu nuditi samo specijalitet kuhinje, dok se jeftiniji restorani nekada odlučuju da svakoga dana pripremaju tek nekoliko jela. Redovi su u takvim restoranima često dugi, što označava da nam možda nije ni potreban veći izbor.

Ideologija izbora (Salecl, 2011) koja je dominantna u današnje vreme doprinela je povećanju uznemirenosti kod potrošača u pogledu donošenja pogrešnih odluka. Imitacija koju ideja neoliberalizma sa sobom nosi, povećala je osećaj neadekvatnosti. Zajedno ova dva osećanja – uznemirenost i neadekvatnost – doprinela su apatiji, osećaju sagorevanja i emocionalne otupelosti koje mnogi ljudi današnjice osećaju.

4. Imitacija i pretvaranje

U psihoanalizi, imitacija igra ključnu ulogu u socijalizaciji, onda kada deca, usled identifikacije sa roditeljima, imitiraju neke njihove karakterne odlike ili bolesti. Ukoliko majka boluje, devojčica može početi da kašlje; dečak može početi da se oblači kao njegov pokojni otac jer pokušava da izađe na kraj sa gubitkom tako što se trudi da liči na oca. Kasnije u životu, pak, imitacija može imati složene oblike, kao kada osoba recimo postaje varalica i pretvara se da je neko drugi. Neko se može pretvarati da je doktor iako nikad nije studirao medicinu; može uzeti novi identitet, novo ime ili izmeniti fizički izgled, sve u želji da se bude neko drugi. Helen Dojč je povezala ideju impostorizma sa dečijom igrom, pošto igra omogućava deci da privremeno preuzmu uloge odraslih. Neko se može predstavljati kao neko ko nije iz više razloga: zbog finansijske dobiti, društvenog statusa, ispunjavanja fantazije o sebi, kao bekstvo iz stvarnog sveta, ili usled internalizovanih pritisaka. Dojč je razlog za predstavljanje sebe na lažan način pred nekim drugim videla u egu varalice. Varalica se često oseća obezvređeno i krivo: zato mora „da uzurpira ime pojedinca koji ispunjava zahteve njegovog veličajnog ego-ideala“.

Što je više Helen Dojč (Deutsch, 2011) istraživala fenomen impostorizma, sve je više otkrivala da su varalice svuda oko nje. Na kraju studije, ona govori kako je viđala prevarante među poznanicima i prijateljima, kao i u sebi. Pitala se ima li ovo veze sa urgentnom podelom između mene i ideala mene. Pošto se ideal nikada ne može u potpunosti dostignuti, moguće je da počinjemo da se pretvaramo da smo ono što bismo želeli biti.

Uz propast nezavisnih medija i glorifikaciju ideala uspešnog preduzetnika u postsocijalističkim zemljama, često se dešavalo da se varalice slabo otkrivaju. Na leto 2022, na primer, jedna slovenačka televizijska stanica je napravila emisiju u kojoj se analiziralo kako je za neke ljude odsluženje zatvorske kazne bilo transformativno iskustvo. U emisiji se pojavio bivši zaposleni jedne državne bolnice koji je, početkom dvehiljaditih, proneverio sredstva bolnice u vrednosti od gotovo pola miliona evra. Nakon što je krivično delo otkriveno, čovek je pobjegao u Dominikansku Republiku, ali je deset godina kasnije izručen Sloveniji gde je odslužio trogodišnju zatvorsku kaznu. Čovek je tvrdio da je sasvim promenio svoj život, završio doktorske studije, kako je ekspert za međunarodno pravo i bezbednost, treba da objavi knjigu i radi

na jednom američkom univerzitetu. Televizijska stanica je trebalo da proveri sve ove reference, imajući u vidu da je prosta pretraga na internetu lako dovodila u sumnju sve ove tvrdnje o uspehu. Ideja ove emisije bila je da se prati neoliberalna mantra o tom kako svako može da uspe u životu – pa čak i osuđeni zločinac može da na dramatičan način preokrene svoj život ukoliko samo ima ambicije i vredno radi na postizanju uspeha.

Ako u jednu ruku kapitalizam i promoviše prevarante, on takođe uzrokuje i novu vrstu uznemirenosti u pogledu toga kako osoba sebe doživljava. Tako danas imamo novo značenje varalice u smislu „sindroma varalice“ odnosno impostorizma. Ovo novo značenje ušlo je u javni diskurs kasnih sedamdesetih kada su psihološkinje Polin R. Klens i Suzen A. Ajmz (Pauline R. Clance and Suzanne A. Imes) (Clance & Imes, 1978) pisale o uspešnim ženama koje su imale osećaj da će biti razotkrivene kao prevarantkinje, ili da će ih drugi „prozreti“ i shvatiti da su daleko od onoga kako se spolja čini. Određene žene takođe pate od percepcije da je njihovu uspeh posledica čiste sreće i da ne zaslužuju divljenje javnosti. U oba ova slučaja, imamo problem percepcije sopstva u vezi sa lakanovskim Velikim drugim, odnosno simboličnim poretkom u kome osoba živi. Pretpostavimo da prvo značenje varalice odnosno impostora podrazumeva osobu koja na prevaru preuzima simboličku ulogu drugoga, ili bez dozvole preuzima nečiji identitet. U tom slučaju, drugo značenje reči se odnosi na percepciju da osoba nije dorasla simboličkoj ulozi koju ima – to jest, osoba je prevara. Dok prva vrsta varalice želi da bude neko drugi, druga se brine da je neko ko se razlikuje od svoje društvene percepcije.

Slično kao na Zapadu, u postsocijalizmu su ljudi takođe počeli da doživljavaju ovaj novi fenomen samokritike. Ženski časopisi su bili puni članaka koji su raspravljali o ženama koje sumnjaju u sebe. Saveti koje su ove žene dobijale često su bile floskule preuzete iz pozitivne psihologije koje govore o veri u sebe, ili se radilo o svakodnevnom recitovanju afirmacija o jedinstvenosti, snazi i sposobnostima.

Na društvenom nivou, takođe smo iskusili ovu obrnutu verziju impostorizma. Ako bismo se vratili na tezu koju su uspostavili Krastev i Holms po kojoj su postsocijalističke zemlje, onda kada se stari sistem urušio, prvenstveno imitirale Zapad, onda moramo da razmotrimo ideju da se ova imitacija nije odvijala bez unutrašnjih trzavica. Krastev i Holms primećuju da su Centralna i Istočna Evropa počele da imitiraju Zapad onda kada je Zapad gubio položaj globalnog lidera, što je otvorilo pitanje o prirodi zapadnog političkog modela, a kasnije i otvorilo vrata postsocijalističkom neliberalizmu.

Ipak, problem za imitatora ne leži samo u pitanju da li je ono što se imitira vredno kopiranja, već i u samoj prirodi imitacije: „Biti imitator često predstavlja psihološku dramu. Ali to postaje prava katastrofa onda kada na pola puta shvatite da će model koji ste počeli da imitirate da se uruši i potone. Često se čuje kako kolektivnu psihu Centralne Evrope proganja strah od ulaska u pogrešan voz. Tako su politička i ekonomska nestabilnost Zapada potpaljivali i opravdavali pobunu protiv liberalima na Istoku“ (Krastev & Holmes, 2020).

Ova faza ispitivanja šta je to što je imitirano može se takođe razumeti u kontekstu samokritike koja se odnosi na impostorizam na nivou društva. Slično tome, pojedinci koji pate od ovog sindroma pitaju se da li je ono što drugi vide kao uspeh zaista ono što u sebi osećaju u pogledu toga koliko dobro im ide na društvenom planu; za spoljnog posmatrača, društvo može delovati uspešno, dok u sebi društvo oseća da će uskoro biti razotkriveno kao prevara.

Imitacija, pak, nije neuspešna zato što smo mi loši imitatori, već zato što je ono što imitiramo već obeleženo antagonizmima. Ipak, onda kad imitiramo, mi često zatvaramo oči pred tim antagonizmima i krivimo sebe jer nismo dobro imitali, ili zato što od samo početka nešto nije bilo u redu s nama, a što je doveo do toga da imitacije bude neuspešna.

5. Sagorevanje – neoliberalna bolest

Od 2010, mediji u Sloveniji, a naročito ženski časopisi, počeli su da pišu o sindromu sagorevanja. Poznate ličnosti su javno priznavale da pate od sagorevanja. One naprednije kompanije počele su da raspravljaju o ravnoteži između posla i privatnog života. Neki ljudi koji su ranije finansijski prosperirali radeći u marketingu ili sličnim delatnostima, gde su se promovisale ideje uspeha i beskrajnog konsumerizma, započeli su nove karijere gde bi pričali o sindromu sagorevanja i nudili različite savete za borbu sa ovim stanjem.

Korejsko-nemački filozof Bjung-Čul Han u svojoj knjizi *Sagorelo društvo (The Burnout Society)* (Han, 2015), povezuje fenomen sagorevanja sa posebnom vrstom depresije koja se odnosi na neoliberalnu ideologiju uspeha. Za razliku od fukoovskog društva koje je društvo discipline i negativnosti, ovo je pozitivno društvo kojim vlada pritisak da se uspe. U ovom društvu želja da se maksimizuje proizvodnja naseljava društveno nesvesno. Umesto „treba da“ tu je „moguće je“. Neki psihoanalitičari smeštaju depresiju u tranziciju iz disciplinujućeg u prosperitetno društvo. Za njih su depresija ili sagorevanje simptomi akutne krize slobode. Oni su patološki signal koji ukazuje da sloboda danas često postaje iznuda. Mi smo slobodni. I pored toga, mi sa žarom eksploatišemo sebe sve dok ne padnemo.

Kada se javno prihvatanje problema sagorevanja pretvorilo u čitave industrije koje treba da pomognu ljudima da se izbore sa fizičkim i emocionalnim posledicama previše rada i učestvovanja u različitim oblicima samo-eksploatacije, neoliberalizam je zatvorio pun krug. Industrija *koučinga* sa svojim skupim radionicama i knjigama koje je trebalo ljudima da pomognu da više rade, sada nudi savete o ravnoteži poslovnog i privatnog života. Što je još važnije, diskurs o sagorevanju nije otvorio javne debate o prirodi kapitalizma koji su postsocijalistička društva bez sumnje prihvatila. Takođe je doveo do manje javnog angažovanja, sindikalnog organizovanja i političke akcije. Borba sa sindromom sagorevanja postaje primarno individualna stvar. Ljudi moraju da ponovo promisle o svom životu: od njih se zahteva da izvrše ponovnu evaluaciju svojih prioriteta i stimulišu se da potraže sreću.

6. Pravo na apatiju

Tokom pedesetih godina prošlog veka, američki politički naučnik Moris Rozenberg (Rosenberg, 1954) pitao se da li je činjenica da ljudi nisu zainteresovani za političku aktivnost i izbore dokaz da demokratija ne funkcioniše, ili je znak toga da su ljudi zadovoljni situacijom u društvu i ne osećaju potrebu da se dodatno politički angažuju. Rozenberg je zaključio da su obe ove teze pogrešne jer je politička apatija više u vezi sa strahom da čovekovo političko angažovanje može po njega imati negativne posledice, za osećanje da političko angažovanje ne može mnogo toga da promeni, ili da je apatija prosto posledica nezainteresovanosti pojedinca da se politički angažuje. Čak i u demokratskom društvu, pominjanje pojedinih politika

može čoveka da košta. Iako ljudi možda ne idu u zatvor zbog svojih stavova, oni ipak mogu dovesti do problema na poslu, među prijateljima i rodbinom. Rozenberg je u šali sugerisao da i u demokratskom i u autoritarnom društvu, ljudi mogu slobodno da izražavaju svoje mišljenje onda kada javno hvale vlasti. Debata o pravu na slobodu govora povede se tek onda kada ljudi vlast kritikuju.

Britanski politički naučnik Vindret Moris-Džons (Jones, 1954) takođe je sugerisao da apatiju ne treba posmatrati u negativnom kontekstu. Demokratija se razlikuje od autokratije u svom prihvatanju da su ljudi slobodni da učestvuju ili da ne učestvuju u političkom procesu. Liberalna demokratija ne prisiljava ljude da glasaju. Nju ne brine to što neki ljudi smatraju da je politička aktivnost gubljenje vremena i talenta. U ovom režimu je ljudima dopušteno da budu ostavljeni na miru. Moris-Džons naglašava da snaga liberalne demokratije leži u sposobnosti da toleriše apatiju i prihvati pluralizam, kao i da u njoj postoje „razumevanje i tolerancija ljudske različitosti“.

Kritičari su se protivili idealističkom shvatanju apatije od strane Morisa-Džonsa kao i pogrešnom verovanju da se apatija na neki način proporcionalno raspodeljuje u svim delovima društva, što će reći da u svim društvenim klasama postoji jednak broj apatičnih. Problem je u tome što su u mnogim društvima niže klase apatične. Nasuprot tome, više klase su aktivnije politički, što im pomaže da očuvaju svoje ekonomske interese. Takođe je pogrešno pretpostaviti da će se, onda kada ljudi prestanu da budu apatični, društvo okrenuti većoj demokratiji, ili da će ljudi početi da učestvuju u politici sa idejom da jačaju pluralizam, odnosno da se bore protiv nepravde ili nejednakosti. Može da se dogodi upravo suprotno. Ljudi se „bude iz apatije“ kako bi pružili podršku određenoj autoritarnoj vlasti. Čak ni visoka izlaznost na izborima ne znači da će se jedno društvo okrenuti u pravcu demokratije. Kada su 1933. godine Nacisti došli na vlast u Nemačkoj, izlaznost na izborima je bila čak 88%.

U odbranu apatije je takođe polovinom prošlog veka ustao i američki istraživač javnog mnjenja Bernard Berelson. Njegova je teza bilo da je fanatizam opasan po demokratska društva, i da je zato dobro da određeni deo stanovništva bude apatičan. Za Berelsona, previše ljudi sa uzavrelim političkim stavovima opasno je po društvo, jer ovo brzo otvara vrata nedemokratskim liderima (Berelson et al., 1986).

Oni koji govore u prilog apatije često u svom diskursu sugerišu ideju da ljudima ne treba previše verovati i da prosvেćene elite treba da vode društvo dok obični građani ne treba previše da se uključuju u politiku. Ovakav scenario se i obistinio prethodnih decenija. Neoliberalizam uverava ljude da je sve u njihovim životima u njihovim rukama, da prvo treba vredno da rade i da se brinu za sebe, ali da ne treba posebno da se bave društvom koje ih okružuje.

U svojoj knjizi *Ne raditi (Not Working)*, britanski psihoanalitičar Džoš Koen (Cohen, 2019) ističe da se susreće sa sve više pacijenata koji žele da se svet zaustavi, ili da se oni sami zaustave. Neki pacijenti govore o blaženstvu katatonične iscrpljenosti, divoti nekog jutra tokom vikenda kada pilje u jedan jedini red u nekom novinskom članku sve dok se on potpuno ne isprazni od značenja i postane kao neka budistička mantra. Koen beleži da su ljudi zarobljeni između moranja da urade što je više moguće i želje da ne rade ništa.

Za mnoge kancelarijske službenike, radno vreme deluje kao stalna trka između posla i surfovanja po internetu, gde pokušavaju da odluče koju od dvadeset tri

verzije bele majice da kupe, gledaju nebitne klipove na YouTube-u, ili strastveno konzumiraju društvene mreže.

Dok mnogi ljudi svoj dan provode u stanju apatije, sanjarenja ili čak nezainteresovanosti ili lenjosti, društvo paradoksalno sve više traži profesionalce koji ne bi trebalo da su neophodni. U mnogim društvima umetnost se smatra primerom za lenjo zanimanje, a umetnici stalno moraju da se izvinjavaju za javno finansiranje. Države se koriste svakom krizom da skrešu fondove za kulturu, što se takođe dešava i u našoj zemlji u okviru novog budžeta. I u nauci se nameće imperativ veće produktivnosti, pa vlasti takođe rado smanjuju budžete za istraživanja i uvode različite mehanizme za merenje delotvornosti naučnih publikacija i drugih naučnih postignuća, sve to pod pretpostavkom da naučnici nisu odveć lenji. Sve više ljudi danas pak živi u stanju katatonije gde više nisu u stanju da prate skandale, nesposobnost i primitivizam političkih lidera. Sa druge strane, oni se nadaju da će biti u stanju da odole pritiscima i opterećenju u profesionalnom i privatnom životu.

Istovremeno, uz pomoć društvenih medija, ljudi se nalaze u situaciji gde su neprekidno uznemireni različitim provokativnim informacijama. U ovakvim slučajevima preopterećenja negativnim informacijama i opšteg pesimizma, apatija takođe može biti i strateško sredstvo samoodbrane – ona sprečava osećaj straha, krivice i bespomoćnosti. Dve godine pre rata u Ukrajini, Ana Želina (Zhelina, 2020) je sprovela istraživanje utemeljeno na razgovorima sa mladim Rusima i primetila da lična iskustva frustracije kulminiraju cinizmom i sumnjama u kolektivnu akciju. Želina je takođe primetila kulturno potiskivanje emocija, što je faktor u nedostatku mobilizacije. Usled toga, mnogi su mladi izrazili nepoverenje u društvo zbog čega su birali da se povuku u svoju privatnost.

7. Da li se apatija u društvu menja?

Različite studije o političkoj participaciji pokazuju da je nivo apatije u društvu relativno stabilan – ali ono što se menja jeste procenat apatičnih u mlađim generacijama, koji jeste porastao u prethodnim decenijama. Njihova pasivnost, ipak, često nije prosto apatija, već osećaj političke otuđenosti. Politički naučnici vole da istaknu da se apatija odnosi na nedostatak želje za političkim angažovanjem. Nasuprot tome, politička otuđenost više ima veze sa nepoverenjem prema onima koji su na vlasti (Fox, 2015). Odnos sa onima na vlasti često odlikuje bespomoćnost, gde ljudi osećaju da ne mogu ništa da promene. Oni takođe nekad smatraju da postoji opšte odsustvo društvenih normi, pa smatraju i da je politička aktivnost besmislena. Izolovanost i individualizam koji su im na raspolaganju doprinose osećaju da je društvo nepovratno oštećeno i zainteresovanost za političko angažovanje postaje još manja. Politički naučnici koji proučavaju političku otuđenost u pravu su kada ističu da, za razliku od apatije, politička otuđenost predstavlja svojevoljnu odluku. U pitanju je aktivna odluka da se ne glasa, odnosno da se na druge načine ne učestvuje u politici. Dok mnogi apatični pojedinci ne prate aktivno šta se oko njih događa, oni koji su otuđeni od politike to čine; bez obzira na to, oni ne veruju da njihovo aktivno angažovanje u politici, ili prosto njihov glas na izborima mogu da imaju bilo kakav uticaj. Istraživanje iz 2017, rađeno na uzorku od 8 zemalja EU (Velika Britanija je još uvek pripadala EU u vreme istraživanja) pokazalo je da su apatija i otuđenost najmanje prisutni u Danskoj i Švedskoj (Dahl et al., 2018). Nasuprot tome, nekada socijalističke zemlje, kao na primer Češka, pokazale su veći

stepen apatije i otuđenosti. Dosta političke otuđenosti bilo je i u Grčkoj, gde su se ljudi prvenstveno osećali beznadežno i smatrali da postoji odsustvo normi. Odgovor na pitanje zašto mladi ne izlaze na izbore razlikuje se kod apatičnih i politički otuđenih mladih ljudi. Dok apatične nije briga, politički otuđeni mladi ne izlaze na izbore jer nijedan od kandidata ne predstavlja njihove stavove.

Postsocijalističke zemlje imaju problema sa vrlo sličnim oblicima apatije kao i zapadne zemlje, ipak, one zemlje koje su, nakon pada socijalizma, uspostavile autoritarne režime suočavaju se sa posebnom vrstom apatije gde se ona politička pasivnost koja se javljala u socijalizmu nakon što bi vlasti ugušile javne proteste pomešala sa strategijama poslušnosti koje stimulišu novi autoritarni režimi. Ipak, ne bi trebalo da zaboravimo da autoritarni režimi nisu jedini koji bujaju zahvaljujući apatiji građana. Neoliberalna ideologija, sa svojim individualizmom, veoma ohrabruje apatiju jer joj ova omogućava da se razvija.

LITERATURA

- Bentham, J. (2011). *The Panopticon Writings (Wo Es War)*. Set 5. Radical Thinkers. Verso.
- Bockman, J. (2013). *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism* (Reprint edition). Stanford University Press.
- Dahl, V., Amnå, E., Banaji, S., Landberg, M., Šerek, J., Ribeiro, N., Beilmann, M., Pavlopoulos, V. & Zani, B. (2018). Apathy or alienation? Political passivity among youths across eight European Union countries. *European Journal of Developmental Psychology*, 15(3), 284–301. <https://doi.org/10.1080/17405629.2017.1404985>
- Deutsch, H. (2011). The impostor: Contribution to ego psychology of a type of psychopath /1955/. In: J. R. Meloy (ed.) *The Mark of Cain, Psychoanalytic insight and the psychopath* (pp. 115–132). The Analytic Press.
- Fox, S. (2015). *Apathy, alienation and young people: The political engagement of British Millennials*. Dostupno na: <http://eprints.nottingham.ac.uk/30532/1/Final%20Corrected%20Version%20-%20Apathy,%20Alienation%20and%20Young%20People%20The%20Political%20Engagement%20of%20British%20Millennials.pdf>
- Krastev, I. & Holmes, S. (2020). *The Light that Failed: A Reckoning* (1st edition). Penguin.
- Salecl, R. (2002). *The Spoils of Freedom: Psychoanalysis, Feminism and Ideology after the Fall of Socialism*. Routledge.
- Salecl, R. (2011). *The Tyranny of Choice*. London: Profile Books.

Renata Salecel

The right to apathy?

Abstract

Apathy is not only a reaction to authoritarianism, but also largely connected to the *modus vivendi* of the neoliberal ideology. It is therefore not very surprising that we hear more and more about burn-out and empathy fatigue. The text presents the many shades of apathy that we may notice in neoliberalism. Particularly pronounced are the forms of apathy that we encounter in post-socialism. The text also deals with the problems of transition. The concluding remarks provide a review of the idea of “the right to apathy”, that certain American political theorists were receptive to in the mid-20th Century, which receives some new interpretations in our neoliberal times.

ZLATIBORKA POPOV MOMČINOVIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu

Sažetak

U radu se analiziraju vrednosti u Bosni i Hercegovini u njihovom dinamičnom odnosu sa ključnim društvenim problemima i karakteristikama političkog sistema. Najpre se elaborira širi kontekst postratnog bosansko-hercegovačkog društva i ključna obeležja političkog sistema koji protežira kolektivističke vrednosne orijentacije, posebno etničke. Na primeru tri sfere: religije, politike i rodne ravnopravnosti, kao ključnih arena za razmatranje tradicionalnih i postmodernih vrednosti, prikazuje se kako se u Bosni i Hercegovini ukrštaju staro i novo u vrednosnom ogledalu kod stanovništva i uloga ključnih aktera/akterki u tim procesima.

Ključne reči: Bosna i Hercegovina, vrednosti, politika, religija, rodna ravnopravnost

1. Uvod

Vrednosti omogućavaju ljudima da daju smisao vlastitoj egzistenciji i društvenim odnosima. One delom predstavljaju odraz širih strukturalnih obeležja, te obezbeđuju legitimnost izražavanja različitih ciljeva, interesa i funkcija društva i podsistema (Gredelj, 2000). Vrednosti u isto vreme daju i putokaz ka kretanju i eventualnom usmeravanju širih promena. Usled društvenih događaja se dešava da neke vrednosti i društveni ciljevi postaju prevaziđeni i da veliki broj ljudi počinje da veruje u nove, alternativne vrednosti (Kuzmanović, 1995). U uslovima krize, kao što je bio slučaj u bivšoj Jugoslaviji u periodu njene dezintegracije, često u prvi plan izbijaju potiskivane vrednosti, a ujedno se pojavljuju i nove i do tada nepoznate (Pantić, 1998).

Pisati o vrednostima i njihovoj dinamičnoj promeni u kontekstu društva Bosne i Hercegovine danas je veliki izazov, ali i obaveza. Tragovi ratnih trauma su sveprisutni – u medijima, u političkoj retorici i na ravni svakodnevnice (Jansen, 2015) i bosansko-hercegovačko društvo se 27 godina nakon završetka oružanih sukoba i dalje često imenuje postkonfliktnim. Stalno invociranje ratnih trauma od strane političkih elita i blokiranje uvođenja institucionalnih rešenja u skladu sa tzv. evropskim standardima odnosno njihova *ad hoc* implementacija dovodi do svojevrsnog obitavanja društva u začaranom *status quo* stanju, koje se često imenuje kao stabilitokratija (*stabilitocracy*) (Bieber, 2018), a što se odražava i na vrednosne orijentacije. Uprkos tome, u vrednosnim obrascima stanovništva se dešava i stalno pregovaranje oko vrednosti, njihovo decentriranje i prilagođavanje pod uticajem različitih faktora.

U ovom radu se najpre ukazuje na kontekst društvene stvarnosti i na ključne promene i izazove koji čine okvir za vrednosne orijentacije u populaciji. Na primeru triju ključnih sfera i korespondentih vrednosnih obrazaca koji se tiču religije i religioznosti, politike i političke participacije i rodne ravnopravnosti, analizira se kako se u bosansko-hercegovačkom društvu prepliće „staro“ i „novo“, tradicionalno i postmoderno u vrednosnom ogledalu. Iako je ova dihotomija kao i svaka druga ograničena, ona ipak omogućava u idealtipskom smislu da se sagledaju, objasne i razumeju određeni procesi u društvu.

2. Kontekst Bosne i Hercegovine

Bosna i Hercegovina (BiH) je postsocijalističko, postkonfliktno i postjugoslovensko društvo, koje karakteriše dinamična promena vrednosti s jedne i tzv. povratak u tradicionalne vrednosne obrasce s druge strane. Ovi različiti *post* jednim delom prouzrokuju i svojevrsnu vrednosnu konfuziju kroz koju se prepliče staro i novo i često služe kao izgovor za institucionalnu nedovršenost, političku neodgovornost i repatrijarhalizaciju društva na poluperiferiji (Majstorović & Vučković, 2022).

Na osnovu različitih teorijskih rasprava i brojnih istraživanja može se reći da je veoma izražena raspolućenosti između tzv. tradicionalnih i postmodernih vrednosti, a na šta utiče veliki broj faktora. Urušavanje socijalističkog sistema i raspad jugoslovenske zajednice se možda najviše odrazio na Bosnu i Hercegovinu, kao tzv. Jugoslaviju u malom. Sa usponom etnonacionalizma 80-ih godina, krizom sistema i opadanjem privrženosti socijalističkim vrednostima (Lazić, 2005), isti procesi su se odigrali i u Bosni i Hercegovini, gde dolazi do jačanja tzv. reaktivnog nacionalizma, prevashodno usled jačanja etničke mobilizacije u Srbiji i Hrvatskoj. Zbog podeljenosti društva na tri glavne etničke skupine: bošnjačku, srpsku i hrvatsku, čija je *differentia specifica* religija, dolazi do jačanja etničkih tenzija uz stalno invociranje duhova prošlosti, koji kulminiraju u ratnim razaranjima 1992–1995, podupirana u vojnom i političkom smislu od suseda. Kako je navela Žarana Papić (2002), ratovi devedesetih, a posebno u Bosni i Hercegovini, su imali obeležja totalnog rata koji su dostigli genocidnu brutalnost, podstaknuti proizvodnjom etničke mržnje kroz izmešane linije religije, kulture, etniciteta i roda. U takvim okolnostima jačaju dalji trendovi retradicionalizacije, uspešno potpomognuti od vladajućih struktura koje su se trudile da na sve načine obrišu tragove multikulturalnog društvenog tkiva. Pri tome su korišteni najbrutalniji oblici nasilja nad civilnim stanovništvom – ubijanje i proterivanje, masovna silovanja i seksualizirano nasilje do uslovno rečeno „suptilnijih“ metoda, npr. promena u nazivima ulica radi brisanja tragova zajedničkog života.

U postratnom periodu, ovakvi vrednosni obrasci ostaju i opstaju užljebljeni u okvirima političkog sistema koji favorizuje zaštitu kolektivnih prava konstitutivnih naroda nauštrb individualnih i drugih grupnih prava. U takvim okolnostima građanin ostaje neslobodan, „etnički zlostavljan“ i kroz princip „vlastitog etničkog ‘srodničkog’ pripadanja određenoj etničkoj grupi ‘ponaroden’ i u konačnici *depolitiziran*“ (Mujkić, 2007: 31). Tradicionalni vrednosni obrasci imaju čvrsto uporište u teritorijalnoj homogenizaciji stanovništva: dok je velika većina lokalnih zajednica pre rata imala mešanu etničku strukturu (tzv. *bosanki ćilim*), sada je situacija obrnuta i kako navodi akademik Cvitković (2017) od nekadašnje leopardove kože nije ostalo skoro ništa. Svakodnevno življenje u etnički homogenim zajednicama stvara klimu u kojoj se ljudi prilagođavaju pisanim i nepisanim pravilima koje je formulisala većina na određenom području (Popov-Momčinović & Ždralović, 2023). Građani i građanke su uprkos tome neposredno nakon rata stupali u kontakte i prelazili granice, ali usled straha od kontrareakcije vladajućih elita to se nije artikuliralo u jasne političke zahteve ili pokrete (Chandler, 1998). Takođe, prisutna je težnja većine stanovništva ka širim promenama najčešće izražena kroz privrženost priključivanju Evropskoj uniji koja pretpostavlja i određeni paket vrednosti (Kapidžić, 2019). No, njihovo usvajanje i institucionalizacija teku prilično sporo, a jedan

od pokazatelja je tzv. slučaj *Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine*¹, koji nakon više od deset godina nije dobio epilog.

3. Religija i vrednosti

Značajan broj naučnih analiza ključnu ulogu pripisuje religiji, odnosno religijama, za objašnjenje kako stanja u Bosni i Hercegovini, tako i promena u vrednosnim orijentacijama. U tom smislu se najviše analizirala politička zloupotreba religije kako neposredno pre, tako i tokom i nakon ratnih sukoba (Perica, 2002; Cvitković, 2004). Religija u Bosni i Hercegovini je i dalje u velikoj meri u „raljama politike“ (Cvitković, 2019) fenomen religijskog nacionalizma pruža simboličke resurse i kapital za održavanje *status quo* kojem se na taj način daje „sveti pokrov“ (Abazović, 2014). Najznačajnija opšta mesta religijskog diskursa u Bosni i Hercegovini su anti-komunizam, okrenutost vlastitoj grupi i nedovoljna okrenutost saradnji i dijalogu, pojednostavljena kritika postmodernih političkih trendova, tradicionalistički pogled na rodne uloge i sl. (Cvitković, 2013; Kristić, 2014). S druge strane, neki autori i autorice ukazuju da religija deluje i kao *conversation starter* pri čemu se ističu institucionalizovani oblici zajedničke saradnje i individualni primeri na ovom polju (Merdjanova & Brodeur, 2014; Spahić-Šiljak, 2013). Raskorak i paralelizam između ta dva trenda je prisutan i u stavovima samih verskih zvaničnika o ulozi religije u društvu: s jedne strane naglašava se značaj univerzalnih vrednosti monoteističkih religija u Bosni i Hercegovini i njihova uloga u izgradnji poverenja i pomirenja, a s druge njihova ključna uloga u očuvanju identiteta i tradicije etničke grupe (Zotova et al., 2021). U svakom slučaju, smeštanje religije i religioznosti u isključivo tradicionalističke obrasce predstavlja pojednostavlјivanje. Feministička teologinja Zilka Spahić-Šiljak npr. analizira kako i sekularne vrednosti i poimanje sekularizacije u bosansko-hercegovačkom društvu protežiraju patrijarhat (Spahić-Šiljak, 2018). Religiozne žene neretko koriste religijske resurse za propitivanje nametnutih rodniх uloga, postojećih društvenih odnosa i za mirovni angažman (Spahić-Šiljak, 2013; Popov-Momčinović, 2018), ali su često marginalizovane u okviru *mainstream* civilnog aktivizma (Spahić-Šiljak, 2018).

Kada je reč o orijentacijama u populaciji, Bosna i Hercegovina ubraja se u zemlje čije je stanovništvo izrazito religiozno sa tendencijom stalnog porasta, a rat je pospešio cvetanje manifestne religioznosti (Cvitković, 2004; Cvitković, 2019). Sociološka istraživanja ukazuju da je više reč o jako izraženom konfesionalnom identitetu, nego o individualnoj religioznosti (Cvitković, 2007; Cvitković et al., 2020). Ovaj trend rasta konfesionalne identifikacije je bio zapažen na prostorima bivše Jugoslavije osamdesetih godina, sa slabljenjem legitimnosti centralne vlasti, ekonomskom krizom i opštim trendom retraditionalizacije društva (Blagojević, 2005). Da se ovaj trend nastavlja pokazuju i recentna istraživanja. Po rezultatima Evropske studije, vrednosti sprovedene 2019, 97,3% stanovnika Bosne i Hercegovine pripada nekoj veroispovesti, 85,9% sebe definiše kao religiozno, 11,7% se smatra nereligioznim,

¹ U slučaju *Sejdić & Finci protiv Bosne i Hercegovine* iz 2009, Dervo Sejdić, romski aktivista i Jacob Finci, Jevrej in i bivši ambasador Bosne i Hercegovine u Švajcarskoj, su tužili Bosnu i Hercegovinu Evropskom sudu za ljudska prava zbog činjenice da im je uskraćeno pasivno biračko pravo kandidovanja za članove tročlanog Predsjedništva Bosne i Hercegovine. Sud je potvrdio da je reč o diskriminaciji i da su delovi samog bosansko-hercegovačkog Ustava diskriminatorni. Uprkos tome, do danas nisu preduzete ozbiljne reforme da bi se ova diskriminacija ispravila.

dok se 2,4% smatra uverenim ateistima (Abazović, 2020: 169). Procenat onih koji ne idu, odnosno veoma retko idu u verske objekte ili idu jedanput godišnje je oko 30% i po sociologu religije Abazoviću, vremenom se desio pomak od pripadanja bez verovanja do pripadanja i verovanja.

Najizraženije je praktikovanje religije povodom najvećih verskih praznika kao što su Bajram, Božić, Vaskrs odnosno Uskrs (Wilkes et al., 2013), dok su elementi religijske vrednosne orijentacije koji se tiču individualne religioznosti, npr. čitanje verske literature i sl. manje zastupljeni (Cvitković et al., 2020). Sve to ukazuje da je više reč o socijalnom konformizmu, s obzirom na to da u Bosni i Hercegovini kao i drugim postsocijalističkim zemljama dolazi do odbacivanja tzv. socijalističkog ateizma. Društvena poželjnost religioznosti se posebno učvršćuje uz pomoć verske nastave u javnim školama koja je izrazito konfesionalnog karaktera i koja je uvedena još tokom rata (Popov & Ofstadt, 2008). Zagovarači konfesionalne nastave su se pri tome pozivali i na ljudska prava (posebno na pravo na ispovedanje vere), ali su ta ista prava kršena u praksi posebno za manjinske religije kao i za decu koja dolaze iz verske tradicije koja je u brojčanom smislu manjina na određenom području (Popov & Ofstadt, 2008; Kristić, 2014). Različite analize kurikuluma, uprkos određenim reformama koje su sprovedene² (Smajić, 2008) ukazuju, da se u okviru verske nastave univerzalne ljudske vrednosti kao što su mir, život, solidarnost i saradnja, odgovornost samo uzgredno pominju, dok je naglasak na tzv. partikularnim vrednostima vlastite religijske i etničke grupe (Soldo et al., 2017). Takođe, aktivno učenje i principi rešavanja problema kao sastavni deo moderne nastave nisu artikulisani u okviru konfesionalne veronauke i ne referiraju na „konkretne situacijske pozicije koje bi bile relevantne za učenike“ (Soldo et al., 2017: 220). Otpori prilikom uvođenja nekonesionalnog predmeta *Kultura religija* takođe ukazuju na okrenutost verskom tradicionalizmu (Popov & Ofstadt, 2008; Kristić, 2014). Verska tolerancija se prihvata u apstraktnom smislu opštih društvenih i civilizacijskih vrednosti (Krnetić & Popov-Momčinović, 2007), dok se na konkretnijoj ravni mogu videti različiti oblici socijalne distance prema ljudima drugačije veroispovesti (Cvitković et al., 2020). Istraživanja takođe pokazuju da se učenja vlastite i pogotovo učenja vere onih drugih, trećih itd. slabije poznaju, a najveći animozitet je izražen prema ateistima, Jevrejima i pripadnicima malih verskih zajednica (Cvitković et al., 2020).

4. Politička kultura

Blokade u procesima donošenja odluka, izbori i izborne kampanje kao popisi stanovništva, netransparentno trošenje stranačkih resursa, leaderski tip stranaka i nerazvijena unutarstranačka demokratija su samo nekih od problema koji su izraženi i koji sprečavaju jačanje orijentacija koje bi pospešile i proširile polja građanske participacije. S druge strane, kroz civilno društvo i različite društvene pokrete pokušavaju se stvoriti alternativni prostori za politički angažman, koji uzmiču gvozdenom zakonu etnokratije.³ Uprkos tome, političke elite uspevaju da uguše ili priguše različite pokrete, pri čemu su razvile posebne strategije i tehnologije njihovog

² Jedna od značajnih postignuća je zajednički rad pripadnika crkava i verskih zajednica na uklanjanju sadržaja u udžbenicima u kojima se na neprihvatljiv i stereotipan način prikazuju druge religije.

³ Nemački sociolog Mihels je još početkom XX veka u svojoj analizi političkih partija formulisao čuvenu sintagmu o tzv. gvozdenom zakonu oligarhije. U kontekstu bosansko-hercegovačkog društva, ovu sintagmu sam prilagodila kao gvozdeni zakon etnokratije.

zauzdavanja (Majstorović & Vučković, 2022). Konsocijacijski model demokratije u Bosni i Hercegovini koji se uglavnom bazira na dogovoru političkih elita nije doveo do razvoja kulture političkog dijaloga, ali je učvrstio vlast etnokratskih struktura (Mujkić, 2007). Umesto pozitivnog konsenzusa o saradnji na demokratizaciji društva, na delu je negativan konsenzus koji se manifestuje kroz stalne blokade u donošenju odluka neophodnih za društvenu rekonstrukciju i izgradnju pomirenja (Abazović, 2014). Neuspostavljanje šireg okvira koji bi obezbedio vladavinu prava, društvenu pravdu i inkluzivni koncept demokratije negativno utiče i na percepcije stanovništva o mogućnostima za političko delovanje. Usled različitih političkih pritisaka, kao i sveopšte društvene rezignacije, neki aktivisti i aktivistkinje koji su učestvovali u formiranju širih pokreta za pravdu su napustili zemlju (Majstorović & Vučković, 2022).

Kada je reč o političkoj participaciji koja zapravo treba da udahne život formalnim demokratskim procedurama, izlaznost na izbore je u poslednjih nekoliko izbornih ciklusa u proseku oko 53%, što ukazuje na prisutnu podelu stanovništva na one koji participiraju i one koji apstiniraju od izbora. Velika većina stanovništva sebe upravo tako i percipira: kao niti zainteresovane, niti nezainteresovane za politiku i više poznaje određene političare pojedince, nego sistem funkcionisanja vlasti (Puhalo et al., 2009). To ukazuje na izrazitu personalizaciju političkih procesa i nedovoljnu razvijenost kognitivnih elemenata participativne političke kulture. Prisutan je sindrom autoritarizma, koji je veoma izražen i kod mlade populacije, a što se povezuje sa nefunkcionalnošću demokratskih institucija i političkom korupcijom (Kapidžić, 2019). Takođe, činjenica da se više poznaju političari iz svoje etničke grupe takođe ukazuje na dominantnu okrenutost prema vlastitoj etničkoj grupi, a što je u velikoj meri uslovljeno samom prirodom političkog sistema u Bosni i Hercegovini, kao i činjenicom da državnu imovinu i institucije osvajaju i prisvajaju političke elite (Šaćić, 2007). U takvom kontekstu neformalne i lične veze su ključne za većinu stanovništva za pristup informacijama, resursima i mogućnostima (Jansen, 2015). Politički lideri pri načinu komuniciranja koriste specifične oblike tzv. autokomunikacije prema pripadnicima vlastite etničke grupe s ciljem održavanja na vlasti (Šaćić, 2007), a održavanje svojevrzne permanentne krize je *raison d'être* etnonacionalnih stranaka (Mujkić, 2007). Po nekim analizama, za multietničke stranke je teško da postignu neki značajniji izborni rezultat, s obzirom na to da se izborna utakmica dešava u izbornim jedinicama sa etničkom većinom, kandidati i kandidatkinje se utrkuju za određene pozicije koje su namenjene za određenu etničku grupu, te koketiraju sa nacionalizmom (Vukojević, 2017). U tom smislu se izbori i predizborne kampanje često poistovećuju sa popisom stanovništva (Cooley, 2019).

Recentna istraživanja ukazuju da građani imaju nizak nivo poverenja u izborni proces, a što je povezano sa neefikasnošću institucija i neupostavljenom vladavinom prava. Samo 23% stanovništva smatra da se izbori sprovode na pravedan odnosno uglavnom pravedan način, dok ostali sumnjaju u regularnost izbornog procesa (OSCE, 2022). Istraživanje političke participacije na lokalnom nivou sprovedeno od strane Centra za lokalnu demokratiju i regionalnu upravu Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 2021, ukazuje da građani i građanke smatraju učestvovanje u političkim procesima važnim, no ova generalna percepcija važnosti ne rezultira stvarnim učešćem. Na stepen participacije u statistički značajnoj meri utiču stepen obrazovanja, radni status i članstvo u nevladinim organizacijama, sa kojima raste kompetencija za učešće ali se ni tu ne radi o zadovoljavajućem

nivou političkog učešća (Pejanović & Sadiković, 2022). S druge strane, građani i građanke nemaju dovoljno poverenja u nevladin sektor i više je prisutno članstvo u tzv. nepolitičkim udruženjima tipa rekreativnih, sportskih i kulturnih (Puhalo & Vukojević, 2015). Prisutan je animozitet prema tzv. *ljudskopravaškim* nevladinim organizacijama, dok se pozitivnim smatraju organizacije koje pružaju neke oblike direktne podrške ugroženom stanovništvu (Puljek-Shank & Verkoren, 2017). Određen stepen poverenja koji je prisutan u npr. ženske organizacije je više povezan sa patrijarhalnim konceptom tzv. etike brige, po kojoj se rad aktivistkinja percipira kao produženi kućni rad (Popov-Momčinović, 2013a). Uloga međunarodnog faktora je svakako doprinela konfuznim orijentacijama građana i građanki Bosne i Hercegovine prema demokratiji, imajući u vidu zavisnost bosansko-hercegovačkog društva od međunarodnog asistencijalizma. Dugi niz godina, zapadni deo međunarodne zajednice se prema Bosni i Hercegovini odnosi sa paternalističkim i navodno zaštitničkim, a u isto vreme moralizatorskim stavom s ciljem isticanja svoje superiornosti (Majstorović & Vučkovic, 2013). Mnogi pregovori koje je inicirala međunarodna zajednica o ustavnim promenama i o reformi izbornog zakona su se zapravo dešavali van institucija, a što je svakako još više otuđilo stanovništvo od samih procesa donošenja odluka i povećalo nizak stepen poverenja u institucije i demokratske procedure (Ćurak, 2016).

5. Rodna ravnopravnost

Važnu modernizacijsku vrednost predstavlja rodna ravnopravnost i ona se često smatra centralnim konceptom širih vrednosnih promena u društvu i njegove demokratizacije (Inglehart et al., 2002). U kontekstu bosansko-hercegovačkog društva se dešava svojevrsno preplitanje nasleđa nekadašnjeg socijalističkog modela emancipacije žena sa unapređenjem zakona i mehanizama za rodnu ravnopravnost u postratnom periodu uz prethodno pomenute trendove retradicionalizacije. U Bosni i Hercegovini se često ističe važnost nasleđa AFŽ-a (Antifašistički front žena), kao masovne organizacije žena koja je formirana upravo u Bosni i Hercegovini 1942. godine. Jedan od ključnih problema socijalističkog modela ravnopravnosti je da faktički nije promenio tradicionalne uloge posebno u porodici i domaćinstvu. Kao odgovor na ova ograničenja, dolazi do razvoja drugog talasa feminizma u obliku tzv. neofeminizma na prostoru nekadašnje Jugoslavije koji se dešavao na liniji Beograd-Zagreb-Ljubljana, dok su u Bosni i Hercegovini bili prisutni samo individualni naponi koji nisu imali organizacionu formu (Spahić-Šiljak & Andrić, 2023). Aktivistkinje često navode da je Bosna i Hercegovina u tom smislu kaskala za urbanim centrima bivše Jugoslavije. S druge strane, ističe se da je Bosna i Hercegovina u tranzicijskom periodu prva u regiji unapredila zakone u sferi rodne ravnopravnosti i uspostavila odgovarajuće mehanizme (Ždralović et al., 2018). Ovi pomaci su podstaknuti izraženim prisustvom međunarodnog asistencijalizma ali i angažmanom žena u civilnom društvu i profilacijom ženskog pokreta odmah nakon rata devedesetih (Popov-Momčinović, 2013a).

S druge strane, usled neusklađene primene zakona, nedovoljnih sredstava za njihovu implementaciju i nedovoljno razvijene svesti donosioca odluka da iste sprovede, uglavnom zbog postojećih vrednosnih obrazaca i retradicionalizacije društva, izražen je raskorak između *de iure* i *de facto* (Ždralović et al., 2018). Tome doprinosi i činjenica da se žene u etnonacionalnom diskursu uglavnom tretiraju kao pasivne

žrtve odnosno nositeljice i čuvateljice tradicionalnih obrazaca, a stravična ratna razaranja i seksualizirano nasilje nad ženama tokom rata je ojačalo ovakve poglede (Helms, 2007). Žene žrtve se i dalje koriste u svrhe etničke manipulacije, dok u isto vreme nisu izgrađeni mehanizmi koji bi obezbedili žrtvama da dostignu pravdu na sudovima i da vode dostojanstven život (Mlinarević, 2012; Popov-Momčinović, 2018). U tom smislu je uloga žena kao akterki u različitim sferama javnog života prožeta velikim brojem prepreka. U patrijarhalnom bosansko-hercegovačkom društvu se na politiku gleda kao na nešto nemoralno, te se ženama kao nositeljicama i zaštitnicama tradicionalnog morala šalje poruka da se drže podalje od javnog života (Helms, 2007). Uprkos tome, žene su se izborile da budu i ostanu prisutne u politici, iako su i dalje uporno skrajnute iz glavnih procesa donošenja odluka. Neke političarke se mire sa svojom pasivnom ulogom iz različitih razloga, dok neke pokušavaju da se umrežavaju i proaktivnije zalažu za pitanja i prava koja se tiču žena i da ih ne samo deskriptivno već i supstancijalno predstavljaju⁴ (Popov-Momčinović, 2022).

Istraživanja stavova u bosansko-hercegovačkoj populaciji pokazuju da prevladavaju modifikovane patrijarhalne vrednosti: s jedne strane, učešće žena u javnoj sferi posebno plaćenom radu se smatra prihvatljivim, dok se u isto vreme zagovaraju tradicionalni obrasci i rodne uloge u porodici (Bašić, 2020). Porodica se generalno smatra najznačajnijom institucijom društva, a što je uslovljeno retraditionalizacijom, lošom ekonomskom situacijom i nepovoljnom političkom klimom (Košarac et al., 2020). U uslovima borbe za preživljavanje porodica služi kao supstitucija za zadovoljavanje različitih potreba, uključujući i ekonomske, a što dalje pospešuje patrijarhalne vrednosti (Košarac, 2013). No, kroz pregovaranje oko uloga dešava se i pregovaranje oko vrednosti. Za većinu žena u patrijarhalnom društvu majčinska uloga je ključna i iz nje se izvode i ostale uloge. No, žene u Bosni i Hercegovini je posmatraju na dvostruk način: kao političku ulogu, sa potencijalom da ospori patrijarhalni poredak, ili kao antifeminističku, ugnježdenu u privatnost i snažno povezanu sa etničkom grupom i nacijom (Majstorović, 2011). Ove uloge se često razumevanju i kroz prostorne i vremenske dislokacije. Na primer: Bosna i Hercegovina, Balkan, naspram Zapada, nekad i sad i slično (Majstorović, 2011). Sve to ukazuje na dinamičnu i relaciju prirodu vrednosti. Da su one u stalnom i dinamičnom kretanju ukazuju i istraživanja stavova mladih prema seksualnosti. Naime, primetan je trend individualizacije i liberalizacije, ali su i dalje veoma izraženi patrijarhalni stavovi kada je reč o seksualnosti devojaka (Košarac et al., 2020).

Podaci državne Agencije za ravnopravnost polova kao i entitetskih džender centara ukazuju na određene pomake kada je reč o porastu svesti o problemu nasilja nad ženama, na šta ukazuju i aktivistkinje koje rade sa žrtvama nasilja. No, problem je što se često ne uviđaju drugi važni aspekti rodne ravnopravnosti koji su povezani sa nasiljem, a koje se uvek tiče nejednake distribucije moći koja je zasnovana na rodu (Babović et al., 2012). U istraživanjima je detektovana veza između stepena obrazovanja i stavova o rodnoj ravnopravnosti, ali je simptomatično da npr. u istraživanju koje je obuhvatilo akademsku zajednicu, uposlenici i uposlenice slabo prepoznaju probleme horizontalne i vertikalne rodne segregacije na univerzitetima (Bakšić-Muftić et al., 2022). Takođe, kvalitativna istraživanja u Bosni i Hercegovini

⁴ Deskriptivna reprezentacija se tiče zastupljenosti određene grupe u predstavničkim telima, dok se substantivna tiče stvarnog delovanja i zalaganja za prava i interese grupe koja se predstavlja (u ovom slučaju žena).

ukazuju kako obrazovane žene iz urbanih sredina neretko protežiraju patrijarhalne vrednosti ili ih pak ne problematizuju, dok žene iz ruralnih područja i sa nižim stupnjem obrazovanja kroz stalnu borbu za preživljavanje prepoznaju problem patrijarhalnih vrednosti koje ih sputavaju (Majstorović, 2011).

Veoma je izražena netolerancija prema LGBT populaciji, koja se ogleda i u činjenici da je Bosna i Hercegovina poslednja zemlja u regiji u kojoj je održana Parada ponosa. Netolerantni stavovi su posebno prisutni kod manje obrazovanog stanovništva iz ruralnih područja, dok žene i visokoobrazovano stanovništvo iz urbanih područja imaju nešto tolerantnije stavove (Popov-Momčinović, 2013b; Numanović, 2017). Političke stranke LGBT prava ne adresiraju u svojim političkim programima bez obzira na ideološku orijentaciju (jedini izuzetak čini liberalna *Naša stranka*), dok političari na desnici neretko iznose homofobne stavove zloupotrebljavajući pri tom javne funkcije koje obavljaju. Crkve i verske zajednice u Bosni i Hercegovini više biraju taktiku elokventne ćutnje kada je reč o pravima LGBT osoba i na taj način doprinose daljoj marginalizaciji ove populacije (Popov-Momčinović & Ždralović, 2023). Primetno je da se od strane verskih zvaničnika izbegava korišćenja pojma „rod“, što s druge strane ukazuje da u Bosni i Hercegovini nema artikulisanih pokreta koji su se mobilisali protiv navodne „rodne ideologije“, kao što je slučaj u nekim zapadnim zemljama i državama u regiji (Spahić & Antić, 2023).

6. Zaključak

U Bosni i Hercegovini je prisutna svojevrsna raspolućenost stanovništva između tradicionalnih i postmodernih vrednosti, a što je posledica ratnog nasleđa, institucionalnog okvira i opšte društvene i političke klime koju karakteriše konstantna proizvodnja podela i sukoba. Loša ekonomska situacija i slaba demokratska performansa pospešuju ovakvo stanje. Religioznost pruža ljudima utočište i uporište u nepovoljnim okolnostima za pronalaženje vredosnog smisla, ali više kolerira sa verskim tradicionalizmom usled poistovećivanja religije sa etničkom pripadnošću, dok su druge dimenzije religioznosti varijabilno prisutne. Političke preferencije i vrednosni obrasci se odigravaju unutar etnički segmentiranog stranačkog sistema, uz polovičnu političku participaciju na izborima i izraženu sumnju u same demokratske procese, a posebno u njihovu regularnost. Politika se percipira na izrazito personalizovan način, uz slabo razvijene kognitivne dimenzije političke kulture, s prisutnim nepoverenjem prema civilnom društvu i aktivizmu. Stavovi prema rodnoj ravnopravnosti upravo pokazuju kako se ukršta nasleđe socijalističkog sistema emancipacije žena sa novim trendovima koji čine tzv. paket evropskih standarda. U određenim sferama se rodna ravnopravnost prihvata – npr. kada je reč o učešću žena u javnoj sferi i suzbijanju rodno zasnovanog nasilja, posebno nasilja u porodici, dok se u drugim segmentima odbacuje, pogotovo kada je reč o seksualnoj orijentaciji i nebinarnim rodnim identitetima.

Ovakav raspolućen vrednosni okvir u populaciji ne pruža stabilan oslonac za dalji razvoj bosansko-hercegovačkog društva i njegovu eventualnu dalju demokratizaciju. No, važno je istaći da tradicionalistički vrednosni obrasci takođe nisu opšteprihvaćeni, i uporedo su prisutni emancipatorski potencijali u svim ovde analiziranim sferama. Tako je npr. uloga religije u izgradnji mira i pomirenja prisutna kroz različite konkretne aktivnosti i institucionalizaciju saradnje i većina stanovništva pozitivno gleda na ove oblike saradnje (Wilkes et al., 2013). U političkoj sferi,

uprkos brojnim pritiscima, profilišu se različiti društvenih pokreti koji obogaćuju oblike političke participacije, a nerazvijenost nekih oblika participacije (npr. izlazak na izbore) šalje jasnu poruku o nezadovoljstvu stanovništva postojećim stanjem. Prisutan je pomak kada je reč o zastupljenosti žena u politici i proaktivnost bar nekih političarki, što ukazuje na pomake od deskriptivne ka supstantivnoj političkoj reprezentaciji žena. Različite percepcije u populaciji o rodnim ulogama ukazuju na tačke otpora patrijarhalnim vrednostima, što se dodatno osnažuje kroz feministička istraživanja, akcije i projekte ženskog pokreta.

LITERATURA

- Abazović, D. (2014). Reconciliation, Ethnopolitics and Religion in Bosnia-Herzegovina. U: D. Abazović & M. Velikonja (ur.) *Post-Yugoslavia. New Cultural and Political Perspectives* (str. 35–56). London & New York: Palgrave Macmillan.
- Abazović, D. (2020). Bosna i Hercegovina – „Vjerovanje i pripadanje“ kao dominantan model religioznosti u tranzicijskom kontekstu. U: J. Kolenović Đapo & J. Brkić Šmigoc (ur.) *Vrijednosti u BiH: Prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019.* (str. 161–179). Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung BiH & Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Babović, M., et al. (2012). *Rodna ravnopravnost u Republici Srpskoj. Istraživanje javnog mnjenja.* Banja Luka: Gender Centar – Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
- Bakšić-Muftić, J., et al. (2022). *Kako postići rodnu ravnopravnost na Univerzitetima u Bosni i Hercegovini?* Sarajevo: Razvojni program Ujedinjenih nacija (UNDP) u BiH.
- Bašić, S. (2020). Rodna ravnopravnost u bosanskohercegovačkoj populaciji: između tradicije i (post)moderniteta. U: J. Kolenović Đapo & J. Brkić Šmigoc (ur.) *Vrijednosti u BiH: Prikaz rezultata Europske studije vrijednosti 2019.* (str. 81–96). Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung BiH & Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Bieber, F. (2018). The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies. *Horizons Journal of International Relations and Sustainable Development*, (10), 176–183.
- Blagojević, M. (2005). *Religija i crkva u transformacijama društva.* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju & Filip Višnjić.
- Chandler, D. (1998.) Democratization in Bosnia: The limits of civil society building strategies. *Democratization*, 5(4), 78–102.
- Cooley, L. (2019). To be a Bosniak or to be a Citizen? Bosnia and Herzegovina 2013 Census as an Election. *Nations and Nationalism*, 25(3), 1065–1086.
- Cvitković, I. (2004). *Konfesija u ratu.* Sarajevo: Svijetlo riječi.
- Cvitković, I. (2013). *Encountering Others. Religious and Confessional Identities in Bosnia and Herzegovina.* Niš: JUNIR.
- Cvitković, I. (2017). Nacionalna i konfesionalna slika Bosne i Hercegovine. U: I. Cvitković (ur.) *Demografske i etničke promjene u BiH* (str. 27–47). Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Cvitković, I. (2019). *Religija u raljama politike.* Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Cvitković, I., et al. (2020). *Koliko se poznajemo?* Sarajevo: ANU BiH.
- Ćurak, N. (2016). *Rasprava o miru i nasilju (geo)politika rata- (geo)politika mira- studije mira.* Sarajevo: Buybook.
- Gredelj, S. (2000). Vrednosno utemeljenje blokirane transformacije srpskog društva. Nerazrešivi spor između „tradicionalizma“ i „modernizma“. U: M. Lazić (ur.) *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima* (171–236). Beograd: Filip Višnjić.

- Helms, E. (2007). „Politics is a Whore“: Women, Morality and Victimhood in Post-War Bosnia-Herzegovina. U: X. Bougarel et al. (eds.) *The New Bosnian Mosaic: Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society* (pp. 235–253). Ashgate: Aldershot.
- Inglehart, R., et al. (2002). Gender Equality and Democracy. *Comparative Sociology*, 1(3–4), 235–265.
- Jansen, S. (2015). *Yearnings in the Meantime: Normal Lives and the State in a Sarajevo Apartment Complex*. New York: Berghahn Books.
- Kapidžić, D. (2019). Politika. U: L. Turčilo et al. (ur.) *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019* (51–56). Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Košarac, B. (2013). *Porodica i radne strategije u tranziciji*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Košarac, B., et al. (2020). *Sociokulturne determinante budućeg bračnog i reproduktivnog ponašanja mladih*. Pale: Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Kristić, A. (2014). *Tiranija religijskog*. Sarajevo: Rabic.
- Kuzmanović, B. (1995). Uvodna razmatranja za istraživanje promena vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji, *Psihološka istraživanja*, 7, 9–15.
- Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Majstorović, D. (2011). Femininity, patriarchy and resistance in the postwar Bosnia and Herzegovina, *International Review of Sociology*, 21(2), 277–299.
- Majstorović, D. & Vučkovic, Z. (2013). Rethinking Bosnia and Herzegovina's post-coloniality: Challenges of Europeanization Discourse. *Journal of Language and Politics*, 15(2), 147–172.
- Majstorović, D. & Vučkovic, Z. (2022). Bosnia and Herzegovina After the Transition: Forever Postwar, Postsocialist and Peripheral?. U: A. Gagyi & O. Slačálek (eds.) *The Political Economy of Eastern Europe 30 years into the 'Transition'* (pp. 81–96). Cham: Palgrave Macmillan.
- Merdjanova, I. & Brodeur, P. (2014). *Religija kao pokretač razgovora. Međureligijski dijalog za izgradnju mira na Balkanu*. Sarajevo: Centar za napredne studije.
- Mlinarević, G. (2012). Analiza feminisitčkih pisanja o tranzicijskoj pravdi s posebnim naglaskom na rasprave o ratnom seksualiziranom nasilju. *Dijalog*, 1(2), 139–174.
- Mujkić, A. (2007). *Mi, građani etnopolisa*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Numanović, A. (2017). *Brojevi koji ravnopravnost znače 2. Analiza rezultata istraživanja problema i potreba LGBTI osoba u Bosni i Hercegovini u 2017. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- OSCE (2022). *Percepcija javnosti o izborima u BiH: reforme su neophodne*. Sarajevo.
- Pantić, D. (1998). Politička kultura i vrednosti. U: M. Vasović (ur.) *Fragments političke kulture* (38–79). Beograd: Institut društvenih nauka
- Papić, Ž. (2002). Bivša ženkost i muškost bivših građana bivše Jugoslavije. U: A. Zaharijević et al. (ur.) *Žarana Papić. Tekstovi 1977–2002*. (179–193). Beograd: Centar za ženske studije.
- Pejanović, M. & Sadiković, E. (ur.) (2022). *Participacija građana u odlučivanju o javnim poslovima u jedinicama lokalne samouprave u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press.
- Popov, Z. & Ofstad, A. (2006). Religious Education in Bosnia and Herzegovina. U: Z. Kuburić & C. Moe (eds.) *Religion and Pluralism in Education. Comparative Approaches in Western Balkans* (str. 73–106). Novi Sad: CEIR.
- Popov-Momčinović, Z. (2013a). *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini. Artikulacija jedne kontrakulture*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercegovini, Fondacija CURE.

- Popov-Momčinović, Z. (2013b). „*Ko smo mi da sudimo drugima?*“ Ispitivanje javnog mnijenja o stavovima prema homoseksualnosti i transrodnosti u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Fondacija Heinrich Böll.
- Popov-Momčinović, Z. (2018). *Žene i procesi pomirenja u Bosni i Hercegovini: Izazov rodnim ulogama, usta(nov)ljenim narativima i performativnim praksama s osvrtom na religiju*. Sarajevo: Fondacija CURE & CEIR.
- Popov-Momčinović, Z. (2022). „There Are More of Us“. Political Representation of Women in Bosnia and Herzegovina. U: B. Vranić & N. Anđelković (ur.) *Društvena pravda u postkomunističkim društvima* (str. 183–205). Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.
- Popov-Momčinović, Z. & Ždralović, A. (2023). Religion and Gender in Bosnian-Herzegovinian Ethno-Populist Stabilocracy. U: A. Giorgi et al. (eds.) *Gender, Religion and Populism in the Mediterranean*. London & New York : Routledge.
- Puhalo, S. & Vukojević, S. (2015). *Kako građani Bosne i Hercegovine opažaju nevladin sektor?* Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Puhalo, S., et al. (2009). *Šta stanovnici Bosne i Hercegovine (ne) znaju o politici?* Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Puljek-Shank, R. & Verkoren, W. (2017). Civil society in a divided society: Linking legitimacy and ethnicness of civil society organizations in Bosnia-Herzegovina. *Cooperation and Conflict*, 52(2), 184–202.
- Smajić, A. (2008). Images of religious others in religious education textbooks for primary schools in Bosnia-Herzegovina. In: C. Moe (eds.) *Images of the religious other: Discourse and distance in the Western Balkans* (97–122). Novi Sad: CEIR.
- Soldo, A., et al. (2017). *Obrazovanje u BiH: čemu (ne) učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta u osnovnim školama*. Sarajevo: Mas Media Sarajevo & Fond otvoreno društvo BiH.
- Spahić-Šiljak, Z. (2013). *Sjaj ljudskosti: životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: TPO Fondacija.
- Spahić-Šiljak, Z. (2018). Religious feminism periphery within the semi-periphery in the Balkans. *Sociologija*, 60(1), 363–375.
- Spahić-Šiljak, Z. & Antić, R. (2023). Gender and Religion in the Balkans: The Example of Croatia and Bosnia and Herzegovina. In: S. Odak & Z. Grozdanov (eds.) *Balkan Contextual Theology* (str. 92–118). London, New York: Routledge.
- Šačić, N. (2007). *Izvan politike*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Vukojević, S. (2017). Stranački sistem Bosne i Hercegovine: u potrazi za adekvatnim teorijsko-analitičkim okvirom. *Godišnjak*, 11(18), 65–82.
- Wilkes, G., et al. (2013). *Faktori pomirenja: Religija, lokalni odnosi, ljudi i povjerenje*. Sarajevo: Centar za empirijska istraživanja religije u BiH.
- Zotova, A., et al. (2021). *Izgradnja pomirenja i poverenja u Bosni i Hercegovini: Različite perspektive*. Novi Sad: CEIR.
- Ždralović, A., et al. (2018). *Žene u BH. institucijama marionete zakonske kvote*. Sarajevo: Fondacija CURE.

The Society of Bosnia and Herzegovina in the Mirror of Values

Abstract

The paper analyses values in Bosnia and Herzegovina in their dynamic relationship with the main social problems and characteristics of the political system. First, it highlights the broader context of the post-war Bosnian and Herzegovinian society and points to the key features of the political system that extend collectivist value orientations, especially ethnic ones. Furthermore, using three areas (religion, politics, and gender equality) as key arenas for looking at traditional and (post)modern values, the paper shows how the old and the new intersect in the value mirror of the population in Bosnia and Herzegovina, while it also identifies the role of the key actors in these processes.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, values, politics, religion, gender equality

MILICA JOKOVIĆ PANTELIĆ, VLADIMIR MENTUS

Institut društvenih nauka, Beograd

Vrednosne orijentacije u postsocijalističkoj Srbiji – zakasnela modernizacija?*

Sažetak

U ovom radu analizirane su vrednosne orijentacije u postsocijalističkoj Srbiji. Oslanjajući se na teorije vrednosti Ingharta i Švarca, ispitivane su prvo dominantne vrednosne orijentacije među stanovništvom Srbije, zatim trendovi vrednosti u periodu postsocijalističkih promena i konačno, zastupljenost vrednosti u Srbiji u odnosu na druge evropske zemlje. Oba teorijska okvira omogućavaju analizu dometa modernizacijskih procesa društva u svetlu promena dominantnih vrednosnih orijentacija, na osnovu prisustva (post)materijalističkih vrednosti, odnosno vrednosti otvorenih za promene. U analizi su korišćene kvantitativne i kvalitativne metode. Rezultati kvantitativnih (*European Values Study*, *World Values Survey* i *European Social Survey*) i kvalitativnih metoda (dubinski intervjui sa političarima, preduzetnicima, profesorima, novinarima i akterima iz nevladinog sektora iz Srbije) ukazali su na relativno odsustvo postmaterijalističkih vrednosti i vrednosti otvorenosti ka promeni, kao i na veoma blag rast, blizak stagnaciji, postmaterijalističkih vrednosti u Srbiji tokom postsocijalističkih promena. Nalazi upućuju na zakasneli proces modernizacije savremenog srpskog društva koji utiče na tip kulturnih promena.

Ključne reči: vrednosne orijentacije, postsocijalističke promene, modernizacija, Srbija

1. Uvod

Vrednosne orijentacije mogu biti definisane kao relativno stabilni, poželjni, trans-situacioni motivacioni ciljevi koji variraju u relativnoj važnosti i služe kao osnovna individualna načela (Schwartz, 1992). One imaju bar šest karakteristika: neodvojivo su povezane sa afektima; odnose se na poželjne ciljeve koji motivišu akciju; prevazilaze specifične akcije i situacije; služe kao standardi ili kriterijumi koji vode izbor ili procenu akcija, politika, ljudi i događaja; strukturisani su po relativnoj važnosti; i konačno, relativna važnost višestrukih vrednosti usmerava akciju (Schwartz, 2012). Iako po definiciji relativno stabilne, često duboko ukorenjene i otporne na promene, one su podložne manjim ili većim i kratkoročnim ili dugoročnim promenama, zavisno od velikog broja činilaca. Na individualnom nivou, to mogu biti različita životna iskustva, izloženost novim idejama i perspektivama, promenama društvenih normi i očekivanjima, kao i promene u kulturnom ili političkom kontekstu. Društvene vrednosti i orijentacije mogu se menjati tokom vremena kako se društva razvijaju i prilagođavaju novim okolnostima.

Oko dominantnih društvenih vrednosti ređaju se sve druge, univerzalne, posebne i pojedinačne. Od mesta u okviru te lestvice zavisi i njihova prihvatljivost, ali i primenljivost. Na osnovu dominantne vrednosti nastaje lestvica vrednosti koja

* Rad je napisan u okviru Programa istraživanja Instituta društvenih nauka za 2023. godinu koji podržava Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija.

čini vrednosni sistem jednog društva. Dominantna vrednost pokazuje i tip društva, odnosno šta se najviše vrednuje u određenom društvu (Čupić, 2002: 28). Često to vrednovanje, posebno kada je dominantna vrednost materijalne prirode, može da uruši univerzalne vrednosti koje su tokom istorijskog trajanja pokazale da je, kada ih se pojedinci, društvene grupe i društvo pridržavaju i na osnovu njih grade svoj konkretan život, kvalitet života bolji, kao i da to društvo ima prave putokaze za razvoj. Vrednosti „preuzimaju ulogu bioloških instinkata potisnutih suzbijanjem prirodnih granica. Naš život je u svim svojim aspektima protkan takvim kategorijama orijentacije. Kategorije ove vrste su u sferi osećanja: ljubav i mržnja, u prostoru: levo i desno, gore i dole, u vremenu: prošlost, sadašnjost, budućnost itd. One nam daju orijentaciju u pogledu društveno regulisanih i uopštivih, optativnih i imperativnih preferencija“ (Heler, 1981: 34). Izbor vrednosne orijentacije pokazuje odnos i prema svetu i prema okolini (Golubović & Jarić, 2010: 19). U društvima u kojima su pojedinačne i posebne vrednosti neusklađene sa univerzalnim vrednostima neretko nastaje vrednosno obesmišljavanje i urušavanje (Joković, 2015a: 284). Vrednosti između ostalog pokazuju da li društva i pojedinci imaju budućnosti koja će im garantovati opstanak i razvoj. Globalne, ali i posebne promene utiču i na vrednosnu skalu, odnosno na to koje vrednosti dobijaju prednost ili važnost kod građana, ali i kod onih na vlasti (Joković, 2015b: 75–76). Pokazuje se da u demokratskim društvima primat dobijaju univerzalne vrednosti koje po karakteru pripadaju etičkim i moralnim vrednostima. Drugim rečima, etičke i moralne vrednosti su bitan činilac korigovanja, ali i kontrole i nadzora, kada je reč o javnoj sferi i funkcionisanju političke vlasti. U takvim društvima posebno se insistira na regulisanju uticaja etičkih vrednosti koji se konkretizuju etičkim kodeksima ponašanja i profesionalnog delovanja (Joković, 2021). Insistiranje na primeni etičkih kodeksa podiže kvalitet javnog učešća i javnog života, što utiče i na podizanje političke svesti, odnosno političke kulture građana, posebno nosilaca političkih funkcija u vlasti i institucijama.

Kada su u pitanju postsocijalističke promene, jedna od ključnih promena bila je prelazak na tržišnu ekonomiju, individualizam i potrošački tip društva. Promenama su pojedinci ohrabreni da teže ličnom dobitku i uspehu i statusnim simbolima, ali su, s druge strane, degradirane kolektivne vrednosti poput solidarnosti i jednakosti, dominantno negovane tokom socijalističkog uređenja (Swader, 2013). U takvim okolnostima nastaju dezorijentacije koje narušavaju društveno zdravlje, kako je isticao Erih From (From, 1980). Te promene su posredično uslovile rast društvenih raslojavanja i nejednakosti (Hodgson, 2019; Ментус, 2018; Mentus, 2022). Takođe, nastale su i promene vrednosti povezanih sa porodicom i rodnim ulogama. Tokom socijalističkog perioda prioritet je bila veća rodna ravnopravnost, a žene su se intenzivno uključivale u sferu rada. Postsocijalistička promena, međutim, u velikoj meri je doprinela povratku tradicionalnih rodni uloga u zemljama bez izuzetka i dodatno, žene su često diskriminirane na tržištu rada i pod pritiskom društva da je prioritet porodični život, nasuprot profesionalne karijere (Steinhilber, 2006). Nominalno, modernizacija u postsocijalističkim zemljama bila je pokretana željom da se uhvati korak sa razvijanim ekonomijama, poboljša životni standard stanovništva i uspostavi demokratski politički sistem. I danas su u velikoj meri prisutni takvi problemi, posebno kada su u pitanju korupcija, nejednakosti i društvene i političke polarizacije (Ágh, 2019).

U ovom radu ispitivane su vrednosne orijentacije u Srbiji. Koristeći dva teorijska okvira – Inghartova i Švarcova teorija vrednosti; ispitane su dominantne vrednosne orijentacije među stanovništvom Srbije, kao i njihovi trendovi u periodu

postsocijalističkih promena. Oba teorijska okvira omogućavaju sagledavanje modernizacijskih procesa društva u svetlu promena dominantnih vrednosnih orijentacija.

2. Pregled dosadašnje literature

U prethodnim istraživanjima autori su se u relativno velikoj meri bavili promenama vrednosti u postsocijalističkim društvima. Tako je Pavlović (2015) analizirao nivoe postmaterijalističkih vrednosti i njihove glavne individualne činioce: starost, obrazovanje, prihode, veličinu naselja i ekonomsku oskudicu u formativnim godinama, kao i agregatne prediktore: stopu inflacije i nezaposlenost, indeks humanog razvoja i Gini indeks, u istočnoevropskim društvima. Pomoću podataka iz *World Values Surveyi European Values Study*, on je na nacionalno reprezentativnim uzorcima od 1990. do 2008. godine ukazao na relativno nizak i relativno stabilan nivo postmaterijalističkih vrednosti u izučavanim društvima. Pri tome mlađi, urbaniji i obrazovaniji delovi stanovništva, zatim oni iz razvijenijih i ekonomski stabilnijih zemalja Istočne Evrope imaju više skorove postmaterijalizma. Pavlović je, međutim, ukazao i na značaj trenutnih socioekonomskih uslova, kao i na odsustvo značajnosti ekonomske sigurnosti u formativnom periodu za individualni skor postmaterijalizma.

Stanovništvo Srbije bilo je takođe predmet istraživanja iz ovog domena. Kako navodi Petrović (2013) i još ranije Lazić (2005, 2011), postsocijalističke promene u Srbiji su od početka obeležene velikim promenama svih društvenih podsistema – neočekivano brzi slom socijalizma krajem osamdesetih, blokirani preobražaj tokom devedesetih, kao i ratovi, međunarodna izolacija, sankcije, naglo i masovno osiromašenje stanovništva. Potonje je karakteristično i za period posle izbijanja finansijske krize 2008. godine, koja je samo dodatno ubrzala pad proizvodnje i stope zaposlenosti, čemu se može dodati i pandemija koronavirusa 2020. godine. Ovakav scenario ostavio je potencijalno drastične posledice po urušavanje vrednosnog sistema u Srbiji. Tako je Pavlović (2022) ukazao na visok stepen prisustva materijalističkih vrednosti u Srbiji, uz nizak stepen međuljudskog poverenja, kao i poverenja u državne/građanske institucije. Pavlovićevi nalazi su potvrdili Inghlartove rezultate da nizak BDP po stanovniku ide uz veliki deo stanovništva koje spada u pobornike materijalističkih vrednosti. Vrednosno, Srbija pripada kulturnom krugu drugih zemalja sličnog nivoa bogatstva, poput Albanije i Moldavije.

Pešić (2016) je pomoću podataka iz *Promena u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ (1989)* i *South-Eastern European Social Survey Project* istraživala promene dominantnih vrednosnih orijentacija u Srbiji i Hrvatskoj između 1989. i 2003. godine. Njene analize su ukazale da „iako gotovo nema sumnje da autoritarnost i patrijarhalna orijentacija predstavljaju deo jedinstvenog vrednosnog sindroma, utemeljenog u istorijskim procesima koji su oblikovali razvoj proučavanih društava tokom protekla dva veka, isto se ne može reći za nacionalističku orijentaciju, čija je vezanost za tradicionalistički sindrom tek posredna i oblikovana specifičnim društveno-istorijskim okolnostima pre svega, instrumentalnom upotrebom ove ideološke matrice od strane vladajućih društvenih grupacija. S druge strane, rezultati analize su pokazali da postepena konsolidacija novog – kapitalističkog tipa društvenog poretka i njegovog normativnog okvira ne vode nužno snažnijem ukorenjivanju odgovarajućih vrednosti – političkog i ekonomskog liberalizma: globalna kriza neoliberalnog oblika kapitalističke regulacije, kao i neuspeh sistema da zadovolji potrebe širih društvenih grupa, usloveli su, u situaciji nepostojanja alternativne

ideološke paradigme, reinterpretaciju socijalističkih vrednosti i njihovo prilagođavanje“ (Pešić, 2016: 5).

Istražujući promene u patrijarhalnosti, autoritarnosti i nacionalizma u Srbiji od 2003. do 2018. godine, Petrović i Radoman (2019) su ukazale na vrednosti organskog nacionalizma, opšte autoritarnosti i javnog patrijarhata, kao i na dalje dominantne vrednosne orijentacije, uz jačanje opšte autoritarnosti i organskog nacionalizma, blagi pad privatnog patrijarhata, specifične autoritarnosti i etnocentričnog nacionalizma. Takođe, prema ovim autorkama, između vrednosti opšte autoritarnosti, organskog nacionalizma i privatnog patrijarhata, s jedne i javnog patrijarhata, specifične autoritarnosti i etnocentričnog nacionalizma, s druge strane, postoji jasna razlika u odnosu na vreme posmatranja, pa se uzročni činioci koji determinišu njihovu rasprostranjenost i reprodukciju relativno razlikuju.

Takođe, one zaključuju da „možemo sasvim sigurno govoriti i o postojanosti strukture tradicionalističkog vrednosnog sistema. Uz to, na osnovu istraživačkih nalaza za prethodne tri decenije jasno se uočava da promene vrednosnih obrazaca predstavljaju deo procesa dugog trajanja, pa se tako neke od razmatranih vrednosnih orijentacija veoma sporo menjaju, predstavljajući i dalje dominantne vrednosne orijentacije, poput autoritarnosti i patrijarhalnosti u privatnoj sferi. Sumirajući dobijene rezultate, može se reći da nalazi koji ukazuju na naglašenu podršku autoritarnim i patrijarhalnim obrascima ponašanja i isticanje značaja tradicije i prošlosti donekle upućuju na skeptičan stav u pogledu daljeg društvenog razvoja zemlje, pogotovo ako imamo u vidu da su procesi modernizacije i demokratizacije u jednom društvu povezani sa porastom tolerancije i poštovanjem različitosti“ (Petrović & Radoman, 2019: 244).

Prodović Milojković (2016) je, koristeći podatke za *World Values Survey* i *European Values Study* za Srbiju i period postsocijalističke transformacije, otkrila trend rasta postmaterijalizma (opadanje značaja ekonomske i fizičke sigurnosti i jačanje vrednosti samoizražavanja), ali i rast tradicionalizma: važnost privatne sfere, porodice, rada i religije i fundamentalizma i neopravdavanje razvoda, abortusa i eutanazije.

U narednom delu biće izložene Inghartove i Švarcove teorije vrednosnih orijentacija i biće prikazana njihova povezanost sa modernizacijskim procesima, takođe shvaćenim prema ovim teorijama.

3. Teorijski okvir istraživanja

Kako je pomenuto, rad se zasniva na teorijskom okviru Inghartove (2018, 1990, Inghart & Baker 2000; Inglehart & Welzel, 2005) i Švarcove (Schwartz, 2005, 1996, 1997, 2003) teorije vrednosnih orijentacija i sa njom povezanim teorijama modernizacije. Prema Inghartovoj teoriji, kako se društva razvijaju i postaju progresivnija, modernizovanija i industrijalizovanija, vrednosti i prioriteti stanovništva se menjaju od tradicionalnih i materijalističkih poput poslušnosti, poštovanja autoriteta, konformizma, ekonomskog rasta i stabilnosti, ka tzv. sekularno-racionalnim, odnosno postmaterijalističkim (emancipativnim) vrednostima i prioritetima poput samoizražavanja, kvaliteta života, individualne autonomije, očuvanja mira, slobode govora, rodne ravnopravnosti i očuvanja životne sredine. Prema Inghartu, ove promene nastaju sve većim zadovoljenjem osnovnih potreba za opstankom i sigurnošću u okviru datog društva i njegovim razvojem, čime se omogućava zadovoljenje viših

– psihičkih i socijalnih potreba. Nekoliko činitelja je ključno za ovaj proces – porast obrazovanja, rast bogatstva i sigurnosti društava, ekspanzija tehnologije, posebno masovnih medija, širenje demokratskih institucija, jačanje države blagostanja, kao i rast uslužnog sektora.

Za naše istraživanje bitno je da se postmaterijalističke vrednosti mere pomoću tzv. Inghartovog indeksa, koji kombinuje odgovore na pitanja o stavovima ljudi prema inflaciji i prema očuvanja zakona i reda. Pojedinci koji smatraju da su problemi inflacije i kriminala manje važni od onih koji se odnose na održavanje slobode govora i učešća u političkim procesima, smatraju se postmaterijalistima (i obrnuto materijalistima).

Prema Švarcovoj teoriji osnovnih ljudskih vrednosti, deset univerzalnih vrednosti prisutno je u svim kulturama u različitom obimu. One su organizovane u četiri grupe višeg reda, koji odlikavaju različite motivacione ciljeve i potrebe. Prvo, otvorenost za promene obuhvata vrednosti samostalnosti (težnju ka autonomiji i kreativnosti), stimulaciju (težnju ka novitetima i uzbuđenju) i hedonizam. Pojedinci koji daju prednost ovom tipu vrednosti motivisani su željom za promenom, raznolikošću i izazovom. Zatim, konzervacija, koja obuhvata vrednosti sigurnosti (zaštite sebe i drugih od pretnji), konformizma (poštovanja društvenih normi i očekivanja) i tradicije (skromnosti i poštovanja običaja). Oni koji daju prednost ovoj vrsti vrednosti motivisani su željom za stabilnošću, redom i kontinuitetom. Treća grupa su vrednosti samoojačanja, koje obuhvataju vrednosti postignuća (težnje ka ličnom uspehu i pokazivanju) i moći (težnje ka sticanju bogatstva, uticaja i dominacije). Osobe koje daju prednost ovoj vrsti vrednosti motivisane su željom za ličnim postignućem i priznanjem. Konačno, samotranscendencija obuhvata vrednosti univerzalizma (brige za dobrobit svih ljudi i prirode) i benevolencije (brige za dobrobit bliskih ljudi). Pojedinci skloni vrednovanju ovih principa motivisani su željom za socijalnom pravdom, jednakošću i saosećanjem.

Švarcova teorija vrednosti, poput Inghartove, takođe sadrži implikacije za razumevanje procesa modernizacije. Prema njoj, promene u društvenim i ekonomskim uslovima takođe mogu da utiču na promene u vrednosnim orijentacijama, tako da se proces modernizacije potencijalno pomera od vrednosti konzervacije ka vrednostima otvorenosti za promene. Tačnije, kako nivo bogatstva društva raste, kao i nivo obrazovanja pojedinaca, oni postaju skloniji da daju veći prioritet vrednostima poput samostalnosti, stimulacije i hedonizma, a sve manji tradiciji, konformizmu i sigurnosti.

U narednom delu opisan je metod primene pomenute teorije u analizi promena vrednosti u slučaju Srbije. U odnosu na prethodna istraživanja, kako će biti predstavljeno, praćene su duže vremenske serije i korišćeni podaci dosad neanalizirani u sagledavanju modernizacije srpskog društva iz ugla promena vrednosnih orijentacija, naročito podaci kvalitativne prirode.

4. Metode istraživanja

U analizi su prikazani i kvantitativni i kvalitativni podaci. U okviru kvantitativnog dela, korišćena su tri izvora podataka – *World Values Survey*, *European Values Study* i *European Social Survey*. Sva tri izvora sadrže nacionalno reprezentativne podatke prikupljane licem u lice ispitanika starijih od 15 godina. U analizi trendova postmaterijalizma korišćeni su podaci iz četvrtog talasa *World Values Survey* (2001)

i iz četvrtog i petog talasa *European Values Study* (2008. i 2017). Izdvojeni uzorci za Srbiju obuhvataju 1.200 ispitanika u četvrtom talasu *World Values Survey* (52,2% of females, Mage = 46,34, SDage = 15.998), 1.512 ispitanika u četvrtom talasu *European Values Study* (52,4% of females, Mage = 48,57, SDage = 18.204), i 1.480 u petom talasu *European Values Study* (51,9% of females, Mage = 48,48, SDage = 17.840). S druge strane, analiza podataka iz devetog talasa *European Social Survey*, iz 2018. godine, pruža kros-sekcionalni uvid u zastupljenost vrednosti konzervacije i otvorenosti ka promeni. Izdvojeni uzorci za Srbiju obuhvataju 2.043 (50,5% of females, Mage = 45,34, SDage = 18.007) ispitanika. Radi komparativnog uvida u rasprostranjenost postmaterijalizma, vrednosti otvorenosti ka promeni i konzervacijskih vrednosti, korišćeni su i podaci iz drugih evropskih zemalja obuhvaćenih pomenutim istraživanjima.

Prilikom merenja postmaterijalizma korišćen je već opisani indeks koji se konstruiše na osnovu četiri iskaza. Ispitanici biraju najvažniji i drugi važan nacionalni cilj, odnosno prioritet od četiri ponuđena – borba protiv inflacije, održavanje reda (materijalističke vrednosti), davanje više reči ljudima u važnim vladinim odlukama, zaštita slobode govora (postmaterijalističke vrednosti). Ispitanici koji su izabrali dva materijalistička cilja dobijaju skor 1 (materijalističke vrednosti), oni koji su izabrali oba postmaterijalistička cilja dobijaju skor 3 (postmaterijalističke vrednosti), dok ispitanici mešovitih prioriteta dobijaju skor 2 (mešoviti tip). Indeks se konstruiše u skladu sa Inglehartovom procedurom i predstavlja trostepenu promenljivu 2.

Unutar *European Social Survey*, prioriteti ličnih vrednosti se mere korišćenjem skraćene verzije PVQ (Portrait Values Questionnaire) upitnika, sa 21 stavkom koje procenjuju 10 osnovnih vrednosti prema Švarcu. Svaka stavka predstavlja različitu osobu u smislu onoga što je za nju važno. Ispitanici su pitani: „Koliko je ova osoba slična vama?“, a odgovori su dati na šestostepenoj skali (1 – veoma sličan meni, 6 – uopšte mi nije sličan). U analizi su odgovori rekodovani tako da viši skorovi predstavljaju veću sličnost sa iskazom. Unutrašnja konzistentnost (Cronbach's α) prosečnih indeksa vrednosti iznosi $\alpha = 0,739$ za otvorenost ka promeni i $\alpha = 0,619$ za konformizam. Iako Švarcove podskale vrednosti najčešće imaju nisku unutrašnju konzistentnost jer sadrže mali broj stavki (dve ili tri) i zato što vrednosti obuhvataju različite subkonstrukte (Schwartz, 2003), multidimenzionalno skaliranje i faktorska analiza ukazuju na ekvivalentnost značenja vrednosti širom Evrope.

Konačno, kvalitativna analiza zasniva se na dobijenim podacima iz dubinskih intervjuva u okviru istraživanja koje su sproveli istraživači Instituta društvenih nauka u okviru projekta „Strateške poruke za demokratske vrednosti“ 2022. godine. Intervjuima je obuhvaćeno 20 ispitanika pet različitih profesija: profesori, novinari, NVO delatnici, preduzetnici i političari. Oni su približno ravnomerno distribuirani prema polu, regionalnoj pripadnosti i političkom opredeljenju prema trenutnoj vlasti u Srbiji – u odnosu na proporciju u stanovništvu Srbije. Ovde predstavljeni nalazi tiču se njihovih iskaza o dominantnim vrednostima u Srbiji danas.

5. Rezultati

Podaci iz *World Values Survey* i *European Values Study* ukazuju na to da je prosečan indeks postmaterijalizma za Srbiju iznosio 1,57 u 2001. godini, 1,62 u 2008. godini i 1,69 u 2017. godini (na trostepenoj skali, pri čemu 1 označava maksimalan materijalizam, a 3 maksimalan postmaterijalizam). To je vrlo slab efekat vremena,

s obzirom na jačinu efekta od Cohen's $d = 0,019$. Drugim rečima, postmaterijalistički indeks u Srbiji je blizu stagnacije tokom pomenutog šesnaestogodišnjeg perioda. Bitno je dodati i da je kros-sekcionalno posmatrano, 2017. Srbija imala viši prosečan indeks postmaterializma od samo pet evropskih zemalja, a niži od čak 30 zemalja (pri tome, Rusija je imala najniži indeks od 1,49, a Danska najviši – 2,26).

Dalje, kako podaci iz *European Social Survey* pokazuju, učestalost svakog od iskaza koji mere pomenute vrednosti indikuju da su vrednosti konzervacije relativno znatno više rangirane među stanovništvom u Srbiji, nego vrednosti otvorenosti ka promeni. Konkretnije, slaganje sa svakim od posmatranih iskaza sadrži sledeće frekvencije: 62,1% ispitanika se slaže ili veoma slaže sa iskazima: „Važno mu je da se uvek ponaša ispravno. Želi da izbegne da uradi bilo šta što bi drugi ljudi smatrali pogrešnim“ (konformizam); 43,4% se slaže ili veoma slaže da „Veruje da ljudi treba da rade ono što im se kaže. Misli da ljudi treba stalno da poštuju pravila, čak i kada ih niko ne gleda“ (konformizam); 68,3% se slaže ili veoma slaže da „Tradicija mu je važna. Trudi se da sledi verske običaje ili običaje svoje porodice“ (tradicija); 57,1% se slaže ili veoma slaže sa stavom: „Važno mu je da bude nenametljiv i skroman. Trudi se da ne skreće pažnju na sebe“ (tradicija); 82,5% se slaže ili veoma slaže u tvrdnji: „Važno mu je da živi u bezbednom okruženju. Izbegava sve što bi moglo da ugrozi njegovu bezbednost“ (bezbednost); 78,3% se slaže ili veoma slaže sa tezom: „Važno mu je da vlast garantuje njegovu bezbednost od svih pretnji. Želi da država bude snažna kako bi mogla da brani svoje građane“ (bezbednost).

S druge strane, 58,9% ispitanika se slaže ili veoma slaže sa stavom: „Važno mu je da smišlja nove ideje i da bude kreativan. Voli da stvari radi na svoj, originalan način (samo-usmerenje)“; 63% se slaže ili veoma slaže sa konstatacijom: „Važno mu je da samostalno donosi odluke o onome što radi. Voli da bude slobodan i nezavisan od drugih (samo-usmerenje)“; 21,1% se slaže ili veoma slaže sa tezom_ „Traga za avanturama i voli da rizikuje. Želi da ima uzbudljiv život“ (stimulacija); 50,1% se slaže ili veoma slaže sa izjavom: „Voli iznenađenja i uvek traga za nekim novim stvarima koje bi radio. Misli da je važno raditi mnogo različitih stvari u životu“ (stimulacija); 35,3% se slaže ili veoma slaže sa stavom: „Važno mu je da se dobro provodi. Voli da ugađa sebi“ (hedonizam); 45,2% se slaže ili veoma slaže sa konstatacijom: „Koristi svaku priliku da se zabavi. Važno mu je da radi stvari koje mu pričinjavaju zadovoljstvo“ (hedonizam).

Takođe, komparativne analize sa drugim evropskim zemljama za 2018. godinu ukazuju da je prema srednjim vrednostima Srbija pri dnu zemalja u pogledu otvorenosti ka promeni. Preciznije, sedam zemalja ima niži skor od Srbije, a 21 zemlja viši. S druge strane, Srbija je u vrhu zemalja kada su u pitanju konzervativne vrednosti. Samo tri zemlje su rangirane više od Srbije, a u čak 25 zemalja zabeleženi su prosečno niži nivoi konzervativnih vrednosti.

Što se tiče kvalitativnih podataka, na pitanje: *Koje se vrednosti najviše cene u Srbiji* ispitanici su u većini slučajeva odgovorili da su to *materijalne vrednosti*. Pod materijalnim vrednostima ispitanici najčešće podrazumevaju novac, bogatstvo i mogućnosti potrošnje. Od četiri ispitanika, po profesiji profesora, dva ističu da su u Srbiji najviše cenjene materijalne vrednosti. Takođe, od četiri ispitanika, po profesiji novinara, dva smatraju da su u Srbiji najcenjenije materijalne vrednosti. Od tri ispitanika, NVO delatnika, jedan ističe da su najcenjenije materijalne vrednosti. Tri od četiri ispitanika iz preduzetničkih profesija smatraju da su na najvišoj ceni materijalne vrednosti. Kod političara, pak, od četiri ispitanika čak tri smatraju

da materijalne vrednosti imaju najveći značaj u Srbiji. Od ukupno 20 ispitanika, 11 smatra da su u Srbiji na ceni materijalne vrednosti, osam navodi: slobodu (dva ispitanika), pravdu (jedan), solidarnost (dva), ljubav (jedan), dostojanstvo (jedan) i prijateljstvo (jedan ispitanik).

Podaci pokazuju da polovina ispitanika smatra da su u Srbiji urušene vrednosti i vrednosni sistem (deset ispitanika). Karakteristično je da mnogi ispitanici ne razlikuju univerzalne i posebne vrednosti i da vrednosti mešaju sa karakteristikama, normama, profesionalnošću, oblastima, grupama, poželjnim ponašanjima i sredstvima. Tako, na primer, pod vrednostima podrazumevaju sledeće karakteristike: čestitost, poverenje, marljivost, od normi poštenje i lojalnost, sposobnost profesionalne veštine, od oblasti prosvetu, nauku i zdravstvo, od grupa porodicu i vernike, poželjna ponašanja su: poštovanje, prihvatanje razlika a od sredstava kompromis i dijalog.

Na pitanje *Koje vrednosti pospešuju/afirmišu demokratiju u Srbiji*, ispitanici su odgovorili: sloboda, pravda i dobro. Od četvero profesora, dvoje ističu slobodu. Od četvero novinara, jedan navodi slobodu kao vrednost koja afirmiše demokratiju. Jedan NVO delatnik, takođe, ističe slobodu. Od pet političara, dvoje navode da demokratiju afirmiše sloboda. Pravdu kao univerzalnu vrednost koja afirmiše demokratiju vidi jedan profesor i jedan NVO delatnik. Dobro kao univerzalnu vrednost koja pospešuje demokratiju navode jedan profesor i jedan političar. Ravnopravnost kao univerzalnu vrednost bitnu za demokratiju ističu jedan profesor i jedan političar. Solidarnost kao univerzalnu vrednost koja afirmiše demokratiju vidi samo jedan ispitanik (novinar).

Kada je u pitanju podrivanje demokratije, ispitanici ističu da nju podriiva jednakost (jedan profesor i jedan novinar). Ostali ispitanici podrivanje demokratije vezuju za tradicionalne vrednosti koje, međutim, nisu konkretizovane. To smatraju jedan profesor i jedan novinar. Prema ispitanicima, demokratiju podriiva i nacionalizam (ideologija) – jedan NVO delatnik i jedan preduzetnik. U odgovorima na podrivanje demokratije pominju se i određene ljudske osobine kao što su poltronstvo, pokornost, mitomanija, pokvarenost ljudi ali i sklonosti, kao što je moć. Navedene odgovore dala su tri ispitanika političara. Na ovo pitanje u okviru istraživanja nisu dala konkretan odgovor četiri ispitanika: jedan profesor, jedan NVO delatnik, jedan preduzetnik i jedan političar. Ovo pokazuje da ispitanici mešaju vrednosti sa ideologijama, karakternim osobinama i sklonostima pojedinaca.

Na pitanje o *poštovanju tradicionalnih ili modernih vrednosti u Srbiji i kako sebe ispitanici vide u odnosu na njih*, tj. da li smatraju da li su tradicionalne ili moderne ličnosti, ispitanici su dali sledeće odgovore: da su tradicionalni, da su moderni, kao i da su kombinacija tradicionalnog i modernog. Tradicionalnom osobom sebe smatra pet ispitanika: jedan novinar, dva preduzetnika i dva političara. Kao modernu ličnost sebe određuje sedam ispitanika: dva profesora, dva novinara, dva NVO delatnika i jedan preduzetnik. Kombinacijom tradicionalne i moderne ličnosti sebe vidi pet ispitanika: jedan profesor, jedan NVO delatnik, jedan preduzetnik i dva političara. Na ovo pitanje odgovor nisu dala tri ispitanika: jedan profesor, jedan novinar i jedan političar.

Koje vrednosti, karakteristike i objašnjenja ističu ispitanici kada sebe određuju kao tradicionalnog čoveka? Dva preduzetnika koja sebe karakterišu tradicionalnim osobama, opredeljuju se za materijalne vrednosti. Jedan od njih ističe kao argument da je i sada ono što pripada tradiciji nekada bilo moderno, kao što smatra da će i ono što je sada moderno jednog dana postati tradicionalno. Političar koji se

opredeljuje kao tradicionalan čovek smatra da je pored materijalnih vrednosti bitna i snalažljivost. On navodi da snalažljivost omogućava „da plivaš kao da si dobar sa svima“. Kada su u pitanju materijalne vrednosti ističe da treba „da imaš mnogo para, nosiš skupu garderobu, imaš dobra kola, imaš stan u A bloku, kao i da imaš veze tamo-vamo, da si zaposlio ženu...“. On takođe navodi da se u Srbiji „propagira sistem vrednosti zgrabi sve, uzmi sve što možeš, sve to tebi pripada...“.

Profesor koji sebe određuju kao modernog čoveka ističe da jednakost omogućava razvoj demokratije i dovodi u pitanje patrijarhat. Kada je u pitanju tradicija, on smatra da treba „negovati kulturnu baštinu“, odnosno da je to ono što jedan moderan čovek treba iz prošlosti da izdvoji i prihvati. Novinar smatra da je novac jedina vrednost koja se trenutno u Srbiji poštuje, a jedino što bi trebalo da se ceni je poštenje. Takođe, ističe da važno mesto u Srbiji zauzima i društveni status, uz materijalne vrednosti u obliku sticanja bogatstva i moći. Novinar naglašava da „tradiciju i tradicionalne vrednosti treba poštovati, a ne treba njima robovati“. Dva NVO delatnika sebe vide kao moderne osobe, s tim što jedan smatra da se najviše cene materijalne vrednosti, posebno novac, ali i socijalni status i uspeh. Takođe, naglašava da tradiciju ne treba u potpunosti odbacivati jer neke od tradicionalnih karakteristika pomažu ljudima da budu pristojni i da se u socijalnom prostornom životu ponašaju u skladu sa održavanjem tradicionalno dobrih komšijskih odnosa. Drugi ispitanik, NVO delatnik, smatra da je sloboda vrednost kojoj treba težiti, kao i da demokratiju „podrivaju oni koji ne poštuju vrednosti“. Prema njemu, tradicionalisti „zagovaraju *status quo* ili čak još gore, povratak u prošlost koju oni idealizuju, a nema povratka u prošlost i nema idealne prošlosti“. Preduzetnik koji sebe određuje kao modernog čoveka ističe da se u Srbiji cene materijalne vrednosti, potom uspeh, ali i neke osobine kao što su snalaženje i demonstriranje moći. Prema njemu, u Srbiji su vrednosti na „vrlo niskom nivou. Kod nas je apsolutan pad vrednosti“. Takođe, ističe da „demokratiju podriava nacionalizam, kao i zabava za siromašne i prikriivanje stvari koje su bitnije“. Tradiciju doživljava kao „isticanje nacionalizma“.

Ispitanici koji sebe definišu kao kombinaciju tradicionalnog i modernog to objašnjavaju sledećom argumentacijom. Tako jedan profesor sebe doživljava kao kombinaciju tradicije i modernosti, pri čemu razlikuje tradiciju i tradicionalizam tako što pod tradiciju podvodi sve „vredno što se desilo u prošlosti, odnosno što je izabrani deo prošlosti, posebno kada su u pitanju vrednosti kao što je dostojanstvo, čast, preko kojih se afirmišu dobri običaji i prihvatanje razlika“. Kao modernog čoveka sebe vidi tako što spremno prihvata „nova znanja i iskustva“. Takođe, smatra da veliki deo tradicije ne treba odbacivati, ali ga treba „staviti u muzej kao što neke vrednosti ne treba zaboraviti, ali se ne smeju upotrebljavati u sadašnjem vremenu“. Prema njemu, u Srbiji se „naviše cene pragmatične vrednosti, odnosno materijalne vrednosti u obliku bogatstva, ali je i na ceni materijalni status, kao i uspeh po svaku cenu“. Prema ovom ispitaniku, najviše su u Srbiji urušene vrednosti „dobro, istina, pravda, lepota, ljubav, dostojanstvo, sloboda, ravnopravnost“. On ne dovodi u pitanje nacionalne vrednosti ako su u skladu sa univerzalnim vrednostima. Takođe, navodi da „nacionalni narcizam urušava istinu i pravdu i dovodi do diskriminacije drugih koji ne pripadaju njegovoj naciji“.

Jedan ispitanik od NVO delatnika sebe određuje kao ličnost u kojoj se kombinuje tradicionalno i moderno. Prema njemu, solidarnost je bitna vrednost za zajednički život, a kada je u pitanju tradicija smatra da su neke osobine u Srbiji prihvatljive, poput gostoprimstva, srdačnog odnosa i široke duševnosti. Svoju

kombinaciju tradicionalizma i modernizma vidi kao sklad moralnih načela koja treba da vode i usmeravaju ličnost. Takođe ističe da je prisutna „kvazi tradicija koja potpuno razara sistem vrednosti u Srbiji“. Jedan preduzetnik sebe vidi kao kombinaciju tradicionalnog i modernog čoveka. On smatra da treba prihvatiti tradicionalno tako što će se ono izdignuti „na viši nivo i tako nastati modernizovana tradicija“. Prema njemu, u Srbiji su na „ceni lojalnost i drugarstvo“. Kao negativne osobine navodi isključivost, kao i „drčnost kojom se ide u pogrešnom smeru u zajedničkom životu“. Kada je u pitanju demokratija smatra da je lojalnost bitna za demokratski život. On smatra da demokratiju podriva „vera ljudi u autoritete, kao i lakovernost koja podstiče voljenje autoriteta“.

Dva ispitanika političara smatraju sebe ličnostima kod kojih je kombinovana tradicija i modernost. Jedan političar ističe da moderni ljudi treba da drže do tradicije: „Sebe vidim kao nekog modernog koji poštuje i uvažava tradiciju i smatram da ona ima svoje mesto u vrednosnom sistemu“. Prema ovom ispitaniku, u Srbiji se „više cene veštine i sposobnosti nego vrednosti“. On smatra da se u Srbiji ne cene „obrazovani koji su posvećeni javnom dobru, nego oni koji su sposobni da se prikažu kao takvi“. Prema njemu su „ključne demokratske osobine: spremnost da se drugi sasluša, kao i spremnost na kompromis“. Drugi ispitanik političar ističe kao vrednost osobinu – odanost. Odanost treba uzeti u značenju dobre tradicije. „Odanost partiji je opravdana dok je vezana za odanost principima na kojima se partija zasniva“. Moderni deo svoje ličnosti povezuje sa prihvatanjem vrednosnog pluralizma i globalizacije. Prema njemu, globalizacija sadrži i određene negativnosti: „Postmodernizam je razorio tradicionalne vrednosti i plašim se da je time doveo u pitanje funkcionisanje društva“. Od vrednosti ističe slobodu i pravdu. Smatra da „demokratiju podrivaju poltronstvo, pokornost, mitomanija, sklonost ka kraćim putevima i linijama manjeg otpora“. Takođe, ističe da „treba više afirmisati slobodu i odgovornost, kako za sebe tako i za ljude oko sebe i zajednicu“.

6. Zaključak

U radu je analiziran domet procesa modernizacije srpskog društva u periodu postsocijalističke transformacije u svetlu promena vrednosnih orijentacija. Oslanjajući se na teorijski okvir Ingharta i Švarca, prema kojima se stepen modernizacije i demokratizacije društva ogleda u obimu prihvaćenosti postmaterijalističkih vrednosti, odnosno vrednosti otvorenosti ka promeni, koristeći kvantitativne (*World Values Survey, European Values Study, European Social Survey*) i kvalitativne podatke (dubinski intervjui sa političarima, preduzetnicima, profesorima, novinarima i akterima iz nevladinog sektora iz Srbije), zaključili smo da je relativno zakasnio proces modernizacije u postsocijalističkoj Srbiji. Na to ukazuje i analiza trendova postmaterijalizma, gde je u periodu od 2001. do 2017. godine izražen veoma slab rast blizak stagnaciji, i komparativna analiza sa drugim zemljama gde je jasan zaostatak Srbije u pogledu rasprostranjenosti postmaterijalizma, kao i vrednosti otvorenosti za promenu. Sudeći prema navedenom teorijskom okviru, ovo potencijalno šteti demokratskoj konsolidaciji, što je jasno vidljivo i iz iskaza u okviru dubinskih intervjua. U skladu sa kvantitativnim nalazima i kvalitativni nalazi su ukazali na jasno i široko prisustvo vrednosti materijalizma u Srbiji. Oni su u skladu sa prethodnim nalazima u vezi sa Srbijom, ali i drugim postsocijalističkim društvima mogu se objasniti prvenstveno relativnom ekonomskom zaostalošću srpskog društva.

LITERATURA

- Ágh, A. (2019). *Declining Democracy in East-Central Europe: The Divide in the EU and Emerging Hard Populism*. USA: Edward Elgar Publishing.
- Čupić, Č. (2002). *Sociologija*. Beograd: Fakultet političkih nauka: Čigoja štampa.
- From, E. (1980). *Zdravo društvo*. Beograd: Rad.
- Golubović, Z. & Jarić, I. (2010). *Kultura i preobražaj Srbije: vrednosna usmerenja građana u promena posle 2000. godine*. Beograd: Službeni glasnik, Res publica.
- Heler, A. (1981). *Vrednosti i potrebe*. Beograd: Nolit.
- Hodgson, M. G. (2019). *Is socialism feasible?: Towards an alternative future*. UK: Northampton & Cheltenham, USA: Edward Elgar Publishing.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (2018). *Cultural Evolution: People's Motivations are Changing, and Reshaping the World*. New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R. & Baker, E. W. (2000). Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values. *American Sociological Review*, 65(1), 19–51. DOI: 10.2307/2657288
- Inglehart, R. & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.
- Joković, M. (2015a). Kultura i granice – globalizacija i getoizacija. U: V. Vukotić (Ur.) *Globalizacija i kultura* (str. 281–287). Beograd: Centar za ekonomska istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Јоковић, С. М. (2015b). Употреба демократије и државе у популистичке и тоталитарне сврхе савремених властодржаца. *Српска њолишичка мисао*, 48(2), 71–89. DOI: <https://doi.org/10.22182/spm.4822015.3>
- Joković, M. (2021). Public service ethics in local self-government. *Sociological Review*, 55(3), 997–1017. DOI: <https://doi.org/10.5937/socpreg55-33339>
- Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Ментус, В. (2018). *О њарагоксу њроїеса*. Београд: Институт друштвених наука.
- Mentus, V. (2022). Aging well? Social spending, age, and subjective wellbeing across Europe. *Stanovništvo*, 60(2), 75–88.
- Pavlović, Z. (2015). Individual and Country Level Determinants of (Post)Materialist Values in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4(2), 1–11.
- Pavlović, Z. (2022). Lifecycle, Generational, and Period Effects on Emancipative Values in Serbia. *Stanovništvo*, 60(2), 29–48. <https://doi.org/10.2298/STNV2202029P>
- Petrović, I. (2013). Promene vrednosnih orijentacija srednje klase u periodu postsocijalističke transformacije u Srbiji. *Sociologija*, 55(3), 375–394. DOI: 10.2298/SOC1303375P
- Petrović, I. & Radoman, M. (2019). Patrijarhalnost, autoritarnost i nacionalizam u Srbiji promene vrednosnih orijentacija. U: M. Lazić & S. Cvejić (ur.) *Stratifikacijske promene u periodu konsolidacije kapitalizma u Srbiji* (str. 215–246). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Pešić, J. (2016). *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske* (doktorska disertacija). Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.
- Prodović Milojković, T. B. (2016). *Promene vrednosnih orijentacija u Srbiji: provera alternativnih hipoteza na podacima svetske i evropske studije vrednosti za Srbiju u periodu od 1995. do 2010. godine* (doktorska disertacija). Niš: Filozofski fakultet, Univerzitet u Nišu.

- Schwartz, H. S. (1992). Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries. *Advances in Experimental Social Psychology*, 25, 1–65. [https://doi.org/10.1016/S0065-2601\(08\)60281-6](https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60281-6)
- Schwartz, H. S. (1996). Value priorities and behavior: Applying a theory of integrated value systems. In: C. Seligman, J. M. Olson & M. P. Zanna (eds.) *The psychology of values: The Ontario symposium*, Volume 8 (pp. 1–24). NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Schwartz, H. S. (1997). Values and culture. In: D. Munro, S. Carr & J. Schumaker (Eds.) *Motivation and Culture* (pp. 69–84). New York: Routledge.
- Schwartz, H. S. (2003). A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations. Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey. https://www.europeansocialsurvey.org/sites/default/files/2023-06/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf
- Schwartz, H. S. (2005). Basic Human Values: An Overview. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/237364051> (pristupljeno: 3. marta 2023).
- Schwartz, H. S. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 1–20. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>
- Steinhilber, S. (2006). Gender and Post-socialist Welfare States in Central Eastern Europe: Family Policy Reforms in Poland and the Czech Republic Compared. In: S. Razavi & S. Hassim (eds.) *Gender and Social Policy in a Global Context* (pp. 68–86). London: Palgrave Macmillan.
- Swader, S. C. (2013). *The Capitalist Personality: Face-To-Face Sociality and Economic Change in the Post-Communist World*. New York: Routledge.

Value Orientations in Post-socialist Serbia – Late Modernization?

Abstract

This paper analyses the value orientations in post-socialist Serbia. Relying on the value theories by Inglehart and Schwartz, first the dominant value orientations among the Serbian population were analysed, followed by the value trends in the period of post-socialist change and, finally, the prevalence of values in Serbia as compared to other European countries. Both theoretical frameworks enable the analysis of the range of modernization processes in the society, in the light of dominant value orientations, based on the presence of (post)materialist values, i.e., values of openness to change. The analysis uses quantitative and qualitative methods. The results of the quantitative (*European Values Study*, *World Values Survey* and *European Social Survey*) and qualitative (in-depth interviews with politicians, entrepreneurs, professors, journalists and actors from the non-governmental sector in Serbia) methods indicate a relative absence of post-materialist values and values of openness to change, as well as a rather slight increase, close to stagnation, of the post-materialist values in Serbia during its post-socialist change. The findings point to the late modernization process in the contemporary Serbian society that affects the type of cultural change.

Keywords: value orientations, post-socialist change, modernization, Serbia

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.644:324]:159.923.072((497-15))(082)
94(497.1)"1991/1995" (082)

PROMENE : postjugoslovenski prostor tri decenije kasnije /
urednik Goran Bašić. – Beograd : Institut društvenih nauka, 2024
(Beograd : RIC grafičkog inženjerstva TMF). – 341 str. : ilustr. ; 24 cm.

„Zbornik radova 'Promene' rezultat sadrži priloge učesnika sa
istoimene međunarodne konferencije koja je održana od 27. do 29.
oktobra 2022. god.“ -> стр. 7. – Fotografije učesnika. – Tiraž 200.
– Napomene i bibliografske reference uz tekst. – Bibliografija uz
svaki rad. – Summary.

ISBN 978-86-7093-275-3

а) Друштвени ставови – Западни Балкан – Зборници

б) Неолиберализам – Зборници

в) Југославија – Распад – 1991–1995 – Зборници

COBISS.SR-ID 144819209